५६८

श्रीसुबोधिनी ।

अध्याय ३६-४१

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशमोत्तरार्ध-गुण-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः ३६-४१)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'प्राप्तभगवत्पद
भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,
एल्एल्. बी., वकील, हाइकोर्ट' इत्येतेषां
सुहृद्भिः संशोध्य 'निर्णयसागर'
मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५४. संवत् १९८९.

मूल्यं सार्धमुद्रिकाद्वयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate, at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

Editors' Note.

By the Grace of God we are able to put before the public, the final six Adhyayas of the Tenth Skandha, which technically constitute the गुणप्रकरण. The Tenth Skandha is the निरोधस्कन्ध and is divided into five divisions or Prakaranas viz जन्म, तामस, राजस, सात्त्विक & गुणप्रकरण, all tending to accomplish the निरोध of various types of भक्तs. Four Adhyayas constitute the जन्मप्रकरण. The twenty-eight following Adhyayas deal with तामसप्रमाण, तामसप्रमेय, तामससाधन & तामसफल each of seven Adhyayas. The following twenty-eight similarly describe the राजसप्रमाण, राजसप्रमेय, राजससाधन and राजसफल.

In the case of सात्त्विकभक्तs, प्रमाण is not necessary, they being themselves so imbued as not to need प्रमाण any longer. There are thus twenty-one Adhyayas of this प्रकरण, divided into three groups of seven Adhyayas each called सात्त्विकप्रमेय, सात्त्विकसाधन and सात्त्विकफल respectively.

It should be noted here that this sub-division of तामस, राजस and सात्त्विक is peculiar only to Shree Vallabhacharya, based on the different kinds of भाव of the भक्त towards कृष्ण and is quite distinct from the generic terms of the प्रकृति of the सांख्य, generally known as such in Vedanta literature.

The last six Adhyayas, the subject-matter of the present volume, depict Shree Krishna the निरोधकर्ता possessed of six गुणs viz:-ऐश्वर्य, वीर्य, श्री, यशः, ज्ञान and वैराग्य and thereby accomplish the निरोध of the भक्त by His Leela in which the particular guna preponderates.

The यशः of भगवान् is depicted through the medium of the श्रुतिs and this constitutes a separate sub-division by itself known as वेदस्तुति.

We have based the readings in the present volume on the following manuscripts available to us :—

1. Dated Sam. 1689 from the collection of the सरस्वतीभंडार of श्रीनाथद्वार, a very incorrectly written Mss.

2. Dated Sam. 1742 also from the collection of the सरस्वतीभंडार of श्रीनाथद्वार said to have been prepared for श्रीदामोदरजी the grand-son of Shree Vitthaleshwar. This is a very neatly written manuscript and is very reliable.

3. A manuscript without date, appearing to be recent, corrected by the late Shastri नंदकिशोर of Nathadwar containing marginal notes from other Mss. and readings.

4-5. Two manuscripts out of the collection of भारतमार्तंड पंडित श्रीगट्टूलालजी. One of these appears to have been very intelligently read and punctuated, and from the notes made, seems to confirm the inference that the reader thereof is श्रीपुरुषोत्तमजी the erudite writer of प्रकाश on अणुभाष्य.

6. A manuscript without date belonging to Mr. Mohanlal of Dabhoi which is a fair written manuscript and tolerably correct.

As before we have made use of the press-copy of the present प्रकरण out of the collection of Goswami Shri Gokulnathji Maharaj which was kindly left with our departed colleague. Our thanks are therefore due to the said H. H. Shri Gokulnathji Maharaj.

In the present volume as before, we have included the relevant portions from निबन्ध etc. and have also printed a स्वतन्त्रलेख on पीतशेषं गदाभृतः, occuring in the 36th (85) Adhyaya, which has been made available to us from the collection of भा. मा. पं. गट्टूलालजी. The indexes and the आचार्यवाङ्मुक्तावलि are also printed, the latter with a view that the reader may at a casual glance know the remarkable views of श्रीवल्लभाचार्य.

Our thanks are due to गोस्वामितिलकश्रीगोवर्धनलालजीमहाराज of Nathadwar, who has kindly furnished funds for bringing out the present volume.

The learned Shastri Kalyanji Kanji has considerably assisted us in carrying out this edition through the press and our hearty thanks are due to him.

With feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

रामनवमी
१९८९

Dhirajlal Vrajdas Sanklia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Heeralal Moolji.
Govardhandas Pragji Merchant.
Purushottam Kanji Morparia.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-उत्तरार्ध-गुण-प्रकरणम् ।)

षट्त्रिंशोध्यायः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

एवं निरोधः सर्वेषां भगवत्कृत ईरितः ।
स किं साक्षात्सर्वयुक्त्या भगवानन्यथापि वा ॥ १ ॥
अन्यथा चेत्कृतोप्येष निरोधो निष्फलो भवेत् ।
तस्मात्कृष्णस्य सर्वोक्त्या भगवत्त्वं तु साध्यते ॥ २ ॥
अतोऽग्रे भगवान् व्यासः षडध्यायीं चकार ह ।
ऐश्वर्यादिप्रसिद्ध्यर्थं सङ्गतिस्त्वियमेव हि ॥ ३ ॥
तत्रादौ भगवद्भावसिद्ध्यर्थं युक्तिपूर्वकम् ।
ऐश्वर्यादीन् षडर्थान् हि षडध्याय्यां निरूप्यते ॥ ४ ॥
षट्त्रिंशे तु तथाध्याये कृष्णस्यैश्वर्यलक्षणः ।
अलौकिको लौकिकश्च क्रियाज्ञानविभेदतः ॥ ५ ॥
निरूप्यते यतः पित्रोरैश्वर्यं हृद्गतं भवेत् ।
अनुभावात्पुरैश्वर्यं तयोर्हृदयसंहितम् ॥ ६ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

अतोऽग्रे इति अत्र व्यासस्य कर्तृत्वोक्त्या समाधौ पौर्वापर्येणैव लीलां दृष्टवान्, इति सूचितम् । कथानुरोधमकृत्वा विमर्शप्राधान्येन निरूपणात् व्यासस्य भगवत्त्वमुक्तम् ।

संगतिस्त्विति तुशब्देन कथासंगतिव्यावृत्तिः तत्र षडध्यायेष्वादौ प्रथमाध्याये क्रमानुसारेणैश्वर्यं निरूपणीयमियमेव संगतिः । तथा चोपोद्घातसंगतिर्निरूपिता न त्ववसर-संगतिः । कथातो विमर्शस्य मुख्यत्वं युक्तमिति हिशब्दः ।

भगवद्भावेति युक्तिपूर्वकं भगवत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **निरूप्यते इति**, दिवादेराकृतिगणत्वपक्षेण श्यन्, व्यासो निरूपयतीत्यर्थः । **ऐश्वर्यलक्षण इति**, भगवद्भाव इति शेषः ।

येन स्तुतिः कृता ताभ्यां कृष्णवाक्यात्तु निर्णयः ।
तीर्थयज्ञसदुक्त्या हि शुद्धान्तःकरणो भवेत् ॥ ७ ॥
ततः कृष्णगुणज्ञाने तस्येच्छाभूदितीर्यते ।
तथैव देवकी देवी ज्ञात्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥
ऐश्वर्यस्य परीक्षार्थं पुत्राहृतिमुवाच ह ।

एवमेतावद्भिरध्यायैस्त्रिविधानां निरोधो निरूपितः । अथ भगवतः षड्गुणाः षड्भिरध्यायैर्निरूप्यन्ते क्रमेणैव । ऐश्वर्यं लोकवेदातिशायि । स ईश्वरः यः अलौकिकं करोति, यो वा वेदस्याप्यशक्यं करोति सोऽत्र निरूप्यते । पित्रे पुत्रत्वं स्थापयित्वैव ज्ञानोपदेशं यत्करोति, यच्चाप्यखण्डं, तथा बाल्ये मृतानां कालेन परमाणुसात्कृतानां पुनः कालमुल्लङ्घ्य यथास्थानं प्रापयित्वा तत्समानयनं, ततोऽपि स्वपदप्रापणमपि । एवं वेदकालोल्लङ्घनं न पुरुषोत्तमादन्यस्य शक्यम् । फलप्रकरणस्य संनिधान एव गतत्वात् पित्रोरभिलषितं च करोतीत्यध्यायसंगतिः । कथायाः पौर्वापर्यं नाभिलषितमिति भिन्नक्रमेणारभते अथेति ।

श्रीशुक उवाच—**अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।**
वसुदेवोऽभिनन्द्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥

एकदा प्रसन्नसमये, स्वयमेवात्मजौ **प्राप्तौ** लालनसमये । ततः **कृतपादाभिवन्दनौ** जातौ । ततो **वसुदेवोऽ**पि तत्कृतम**भिनन्द्य** लौकिकप्रीतियुक्त एव ज्ञानार्थमुवाच **संकर्षणमच्युतं** च । सर्वमेतज्ज्ञाने पूर्वाङ्गं श्रुतिविरुद्धम् । स्वयं गुरोर्गृहे गत्वा नमस्कारानन्तरं गुरुणाभिनन्दितः एकं स्तौतीति मर्यादा ॥ १ ॥

तत्रापि पूर्वं तत्कामनया तदर्थं न प्रवृत्तः किं तु प्रासङ्गिकस्मरणेन तथा कृतवानित्याह **मुनीनां तद्वचः स्मृत्वेति** ।

मुनीनां तद्वचः स्मृत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥

'यस्यानुभूतिः कालेन' इत्यादि मुनिवाक्यं, तस्य चाकस्मात्स्मरणं, तच्च **पुत्रयोर्धाम** तेजः स्वरूपं वा सूचयति । केवलवाक्यं स्मृतं वा चेत् ज्ञानं जनयेत्तदापि न काचिच्चिन्ता । किंच । संवादात्तस्य प्रामाण्यमवधृतमित्याह **तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भ** इति । गोवर्द्धनोद्धरणादीनि वीर्याणि, तैर्जातो विश्वासो ऋषिवाक्ये यस्य । ततः हे कृष्ण हे रामेत्युक्त्वा **अभ्यभाषत** स्तुतिं कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तीर्थेति तीर्थयज्ञयोर्मध्ये वा सतामुक्तिस्तयेत्यर्थः । तथैवेति तीर्थयज्ञसदुक्त्या शुद्धान्तःकरणैवेत्यर्थः ।

मुनीनामित्यत्र केवलवाक्यमिति पुत्रत्वधर्मपुरस्कारं विना ब्रह्मत्वमात्रबोधकं वाक्यमित्यर्थः ।

स्तोत्रं चक्रेऽष्टादशभिः सर्वविद्यानिरूपकैः ।
शरणागतिपर्यन्तमुभयोरात्मनस्तथा ॥
स्वरूपमाह सर्वासां विद्यानामभिवाञ्छितम् ।

आदौ जगत्कारणत्वमाह **कृष्ण कृष्णेति** ।

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् संकर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥

आदरे वीप्सा । **महायोगिन्निति** । महानपि ज्ञातुमशक्य इत्यत्र हेतुरुक्तः । **संकर्षणस्य** नाममात्रेण संबोधनमुक्त्वा तदर्थापरिज्ञानात् तत्स्वरूपमेवाह **सनातनेति** । अनेन नित्यार्थवाचकत्वमेव तस्यापि वक्तव्यमिति निरूपितम् । सम्यक् कर्षणात्मकं प्रकृतेरिति तं प्रकृतिदेवतां मन्यते, अतआह **जाने वामिति** । **अस्य** जगतः **साक्षात्**संपूर्णस्य, कार्यकारणाभेदोपचारेण तथात्वं वारयति उभयोः प्रधानपुरुषत्वम् । उपचारादङ्गीकारत्वं वारयति **पराविति** अक्षराद्युत्पन्नौ मूलभूतावित्यर्थः ॥ ३ ॥

जगत्कारणत्वमुक्त्वा जगद्रूपतामाह **यत्रेति** ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥

लोके षट्कारकाणां प्रकारसहितसर्वविभक्तीनां यावान् वाच्योर्थः स सर्वोऽपि भवानेव, तत्कारणं **प्रधानपुरुषौ** च, तस्यापि कारण**मीश्वरः** कालः, तयोरपि नियन्ता पुरुषोत्तम एवेति कृष्ण एवोक्तः । उभयोरेकत्वेन मूलमेव सर्वं भवतीति च । एतादृशो **भगवां**स्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं स्वरूपकारणत्वे निरूप्य उत्पत्तिं निरूप्य स्थितिं निरूपयति **एतन्नानाविधमिति** ।

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।
आत्मनानुप्रविश्यात्मा प्राणो जीवो बिभर्ष्यज: ॥ ५ ॥

भिन्नाभिन्नब्रह्ममायाद्यनेकप्रकारं **आत्मनैव सृष्टम्** । सर्वेष्वेव प्रकारेषु भगवानेव कर्ता । **अधोक्षजेति** सर्वकर्तृत्वं तस्याज्ञातं बहिर्मुखैरिति निरूपितम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उभयोरिति कृष्णरामयोरित्यर्थः, **आत्मन** इति जीवस्येत्यर्थः ।

कृष्ण कृष्णेत्यत्र **अनेने**ति सनातनत्वकथनेन संकर्षणपदस्यापि **नित्यसंकर्षण**-कर्तृत्वरूपार्थ**वाचकत्व**मित्यर्थः । **कार्ये**ति जगतः प्रधानपुरुषात्मकत्वं **कार्यकारणा-भेदोपचारेण** तथा भगवतोपि **तथात्वं** प्रधानपुरुषात्मकत्वं स्यात्तथा च जगत इव भगवतोपि प्राकृतत्वं शङ्क्येत । अत **उभयोः** पृथक् पृथक् **प्रधानपुरुषत्वमुक्तम्** । एकस्य पुरुषत्वमेकस्य प्रधानत्वमित्यर्थः । जगतस्तूभयात्मकत्वमिति भावः । **उपचारादिति** विकृते कार्यरूपे कारणरूपप्रधानपुरुषत्वोपचारः, तथा च कार्यरूपप्रधानपुरुषात्मकत्वमेव स्यादित्यर्थः ।

ततः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इतिवत् अन्तः**प्रविश्य**, प्रवेशे केवलमात्मनैव प्रविश्य, पश्चात्तत्रानैकरूपो जात इत्याह । आदौ **आत्मा** तत्सर्वं व्याप्य स्थितः, पश्चा**ज्जीवरूपेण प्राणरूपेण च** जातः । **प्राण**शब्देनेन्द्रियाण्यपि संगृहीतानि । 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुत्यर्थो निरूपितः । ततः सर्वमेव जगच्छरीरादिकमपि **बिभर्षि** । धारकशक्तिमपि तत्रैव योजितवान् । अन्तर्यामी वा तदर्थमधिकः प्रविष्टः सर्वे श्रुत्युक्ताः प्रकारा अत्र संगृह्यन्ते ॥ ५ ॥

एवं स्थितिमुक्त्वा तस्याधिदैविकमपि रूपमाह **प्राणादीनामिति** ।

प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ।
पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद् द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ॥ ६ ॥

प्राणादयः सर्वे स्वक्रियाशक्त्या विश्वमेव सृजन्ति । कर्मेन्द्रियैरेव सर्वं सृज्यत इति **विश्वसृक्**प्रयोगः । एतेषां **याः शक्तयस्ताः परस्यैव** आधिदैविकस्यैव, न त्वाध्यात्मिकस्य आधिभौतिकस्य वा । यथा आत्मप्रयत्न एव इन्द्रियाणां शरीरस्य च भवति । नन्वेतेषां सहजाः शक्तयः कुतो नाङ्गीक्रियन्ते किमित्याधिदैविकमधिकं कल्प्यत इति शङ्कां परिहरति **पारतन्त्र्या**दिति । एते आध्यात्मिकाः परतन्त्राः कथं स्वतन्त्रतया कार्यं करिष्यन्ति अन्यथा सर्वदैव कथं कार्यं न कुर्युः तस्माद्यदैव शक्त्याधानं तदैव कार्यं कुर्वन्ति नान्यदेति सर्ववस्तूनां वस्तुस्वरूप आधिदैविकापरपर्यायः । 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः' इत्यादिश्रुतिवाच्यो भगवानेवेत्यर्थः । ननु जीवोऽङ्गीकर्तव्योऽवश्यमिति अन्तर्यामी जीवो वा स्वशक्त्याधानं करोतु किमन्तर्गडुना रूपान्तरेणेति चेत् तत्राह **वैसादृश्या**दिति । सर्ववस्तूनामात्मा विसदृशः चेतनत्वादन्येषां जडत्वात्, यदि विसदृशोऽपि स्वशक्तिमादध्यात्, अन्धादिषु श्रोत्रादिष्वपि चक्षुःशक्तिं कुतो नादध्यात् । अतः प्रतिनियतपदार्थसिद्ध्यर्थं तत्तत्स्वभावापन्नं अतिरिक्तमेव रूपमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । किंच । यदेतदुक्तमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च ताभ्यामेव कार्यं सिध्यत्विति । तत्रोच्यते । **द्वयोर**पि तयो**श्चेष्टैव** तृणादीनामिव, न तु प्रेरकत्वं कर्तृत्वं वा संभवति । कुतः एतत् इत्याकाङ्क्षायां देहलीप्रदीपन्यायेन अग्रे योजयित्वा निरूपयति **चेष्टैव चेष्टतामिति** । **चेष्टतां** क्रियावतां **चेष्टैव** धर्मो भवितुमर्हति, न तु प्रेरकत्वं कदाचिद्वा चेष्टाभावः, तस्मादाधिदैविकरूपमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ।

कर्ता सर्वप्रविष्टात्मा नानारूपस्तथा परः ।
चतुर्धा वेदरक्षार्थं चतूरूपो निरूपितः ॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्राणादीनामित्यत्र प्राणस्य विश्वकर्तृत्वमुपपादयन्ति **कर्मेन्द्रियैरेवे**ति, तथा च क्रियायाः प्राणधर्मत्वात् प्राणस्यैव कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः । **अन्धादिष्वि**ति अन्तर्यामी जीवो वा **अन्धादि**पुरुषेषु **श्रोत्रादी**न्द्रियेषु च दर्शनसामर्थ्यं **कुतो नादध्या**दित्यर्थः ।

विभूतिरूपं निरूपयति कान्तिस्तेज इति ।

कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् ।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥

सर्ववस्तुषु या **कान्तिः** । सौन्दर्यं, **तेजः** दीप्तिः मण्यादिष्विव **प्रभा** परप्रकाशिका, **सत्ता** वस्तुस्थितिः । यद्यप्येतच्चतुष्टयं सर्ववस्तुषु विद्यमानं भवानेव, तथापि तद्धर्मा येषु प्रसिद्धास्तान् गणयति **कान्तिश्चन्द्रे, तेजः** सूर्ये, **प्रभा** अग्नौ **ऋक्षाणां** च, **विद्युतां सत्ता** । यथा भगवद्व्यतिरेकेण विद्युतां न क्वापि स्थितिः एवमेतेषामपि भगवतैव कान्त्यादिकं नान्यथेत्यर्थः । धर्मरूपोऽयं निरूपितः । सोऽपि भगवानिति ज्ञापयितुं षड्धर्मपूर्त्यर्थं पुनर्धर्मावाह **यद्भूभृतां स्थैर्यं यच्च भूमेर्गन्धः** । तदुभयमपि त्वमेव । तत्र सर्वत्र हेतुः **अर्थत** इति, कार्यतः सुखादिकार्याणि जनयन्ति । यदि सुखजनकत्वं धर्मिणि स्यात्तदा धर्माणामपि स्यात् । 'कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते' इति यत्सामर्थ्यं धर्मिणो नास्ति तद्धर्माणां युक्तिबाधितमपि । अथापि धर्मेषु कार्यातिशयो दृश्यते तेन ज्ञायते ते धर्मा भगवद्रूपा इति । एवं कार्येष्वपि कारणातिरिक्तसामर्थ्यं यत्र दृश्यते तद्भगवानिति ज्ञातव्यम् । अनेन तेजोभूम्योः धर्मा भगवद्रूपा निरूपिताः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादन्येषामपि महाभूतानां धर्मा भगवद्रूपा इति निरूपयति । तत्र प्रथमं जलस्याह **तर्पण**मिति ।

तर्पणं प्राणनमपां देवत्वं ताश्च तद्रसः ।
ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥

यदकस्मात्पीते जले काचित्तृप्तिर्जायते । सा तृप्तिर्न जलस्य अन्यथा जलस्य शोषो न भवेत् । प्राणानामप्याप्यायनं जायते तिष्ठन्ति तेन प्राणाः, एवं सति जले मग्नः पुरुषो न म्रियेत । तस्मान्न जलस्य धर्मः प्राणनं किं तु भगवानेव । किं च । जलस्य देवत्वं श्रूयते गङ्गादिषु 'आपो वै सर्वा देवताः' इति श्रुतिश्च, अन्यथा पापक्षयादिजनकत्वं न स्यात् । किं च । **ताश्चा**पः कूप्यादिभेदभिन्नाः । तासां दृष्टादृष्टादिफलभेदा दृश्यन्ते । तद्भगवत्त्व एवोपपद्यते । किं च । **तद्रसो**ऽपि नानाविधः । कथमेकविधाज्जलादनेकविधो रसो भवति । भूमावपि तत एव रस इति तत्रापीदं दूषणम् । वायोराह **ओज** इति । **ओज** इन्द्रियाणां सामर्थ्यं, **सहो**ऽन्तःकरणस्य, **बलं** शरीरस्य । एतद्वायुकार्यमिति लोकः, तथा सति वायुव्याप्तस्यैतदाधिक्यं भवेत् । तस्माद्वायुधर्मत्वेन प्रसिद्धावपि भगवानेवेत्यर्थः । किं च । या काचिच्चेष्टा तृणादिषु या वा जङ्गमानां गतिः, सापि पूर्वोक्तन्यायेन भगवानेव । **वायोस्तवे**ति वायुरपि त्वमेवेत्युक्तम् । वायुभेदाश्च शतशः । ईश्वरेति वायोः सूत्रात्मकत्वाभावोऽपि भगवानेवेति निरूपितम् ॥ ८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तर्पणमित्यत्र **वायुव्याप्त**स्येति वात्यायां स्थितस्येत्यर्थः ।

आकाशस्याह **दिशा**मिति ।

दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।
नादो वर्णस्त्वमोंकार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥

प्राग्भागे गतस्य तत्रापि महानवकाशो दृश्यते दिग्भेदश्च तदाह **दिशः ख**मिति । ब्रह्मवादे दिग्धर्म आकाशः तत उक्तं दिशश्च सर्वत्र नानाविधा भवन्तीति । सर्वत्र सर्वं भगवतः एव भवतीति दिशोऽपि त्वमेव । तत्र यः **स्फोटः** सोऽपि, अन्यथा शब्दे अर्थस्फुरणं न स्यात् । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति । आकाशस्य श्रुतावाश्रयः श्रूयते दिशां च । पूर्वभागे सः दक्षिणभागे स इति । अत **आश्रयो**ऽपि भवानेवेत्यर्थः । बाह्यमुक्त्वा आन्तरमाह **नादो वर्णस्त्वमोंकार** इति । अनुरणनात्मकः आन्तरो **नादः**, स एव साकारत्वमापन्नो **वर्णः**, स एवान्तःकरणे आवेष्टित **ओंकारः**, ततो वैखरीप्रकारेण निर्गताः पञ्चाशद्वर्णाः तेषामाकृतय आकारा भिन्नाः तेषां करणान्यपि भिन्नानि कण्ठादीनि । कथमेकस्मात्कारणादनेकप्रकारवर्णा अनेकस्थानप्रकारा भिन्ना भवेयुः । अत **आकृतीनां** वर्णानां **पृथक्कृतिः** पृथक्क्रिया भवानेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं महाभूतान्युक्त्वा इन्द्रियाण्याह **इन्द्रिय**मिति ।

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ।
अवबोधो भवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥

सर्वेषा**मिन्द्रियाणां** यदि**न्द्रियं** तदेकं सर्वानुस्यूतं वर्तत इति वक्तव्यम् । तत्संबन्धादेव शरीरावयवविशेषाणामिन्द्रियत्वम् । 'इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुव्यार्छत्' इति श्रुतिरपि संगच्छते तद्भवानेव । अत एव तस्य ओषधिवीरुधत्वं नानारूपत्वं च संगच्छते । इन्द्रियाधिष्ठातृ**देवा** अपि त्वमेव । चकारात्तत्संबन्धः । तेषाम**नुग्रहो**ऽपीन्द्रियेषु । अन्तःकरणस्याह **अवबोधो भवान् बुद्धे**रिति । बुद्धेर्जडाया अपि योऽवबोधः विषयप्रकाशरूपः स **भवानेव** । **जीवस्यापि** जीवात्मनः या **अनुस्मृतिः** पूर्वापरानुसंधानं स **भवानेव** । अनुभव एव ब्रह्मणः स्मृतिर्जीवस्य, इन्द्रियद्वारा अनुभवस्तु कृत्रिमः । अत एवेन्द्रियैरपि जनितोऽनुभवः आत्मार्थं संस्कारमेव जनयति । यथा स्मृत्युद्गमयोग्यो भवत्यात्मा, सापि जीवस्य भगवानेवेत्यर्थः । सा दोषवशात् कदाचित् प्रकारान्तरेणापि स्फुरति, यथा शुक्तिका रजतत्वेन । तां वारयति **सती**ति ॥ १० ॥

एवं सर्वकार्यधर्माः भगवानिति निरूप्य कारणता भगवानेवेति निरूपयति **भूतानामसि भूतादि**रिति ।

भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।
वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥

पञ्चमहा**भूतानां** कारणं **भूतादि**रहंकारः, **इन्द्रियाणा**मपि **तैजसो** राजसः,

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भूतानामसीत्यत्र **भूतादि**रिति तामस इत्यर्थः ।

तथा **विकल्पानां** संकल्पविकल्परूपमनसः कारणं **वैकारिकः** सात्त्विकोऽहंकारः । **अनुशायिनां** महत्तत्त्वादिजीवानां कारणं प्रकृतिर्भवान् ॥ ११ ॥

एवं कारणस्य कारणतामुक्त्वा कार्यस्यापि कार्यता भवतैवेत्याह **नश्वरेष्विह भावेष्विति** ।

नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरः ।
यथा द्रव्यविकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः ॥ १२ ॥

नाशप्रतियोगि कार्यम् । ततश्च कार्यस्य नाशे कार्यता नोपपद्येत, कार्यस्य नष्टत्वात् । अतः कश्चन पदार्थो वक्तव्यः । यः कार्यः कार्येषु स्थिरो भवति यस्य नष्टत्वं धर्मः । कार्यस्येति संबन्धश्च, स **अनश्वरः** सर्वदा स्थिरः स एकः सर्वकार्यानुस्यूतो वक्तव्यः । तमेवाश्रित्य कश्चिदाह 'नह्यसन् घटादिर्न घटादिः' इति । ननु **नश्वरेषु भावेषु** कोऽप्यनश्वरो न दृश्यते को वा भगवान् भविष्यतीति चेत्, तत्र दृष्टान्तमुपपादयति **यथा द्रव्यविकारेष्विति** । **द्रव्यविकारेषु** घटपटादिषु सोऽन्यो घटपटादिरूपो वर्तते । तद्वत्सर्वेष्वपीत्यर्थः । ननु **स** एव नास्ति को दृष्टान्तेन साध्यत इति चेत्, तत्राह **अन्यदा व्यावहारिक** इति । घटाभावसमये यस्तु घटव्यवहारं साधयति, अन्यथा सद्व्यवहारः बाधितार्थविषयकः कथं स्यात् । स घटो भग्नः भूतले घटो नास्ति । पञ्च घटा भग्ना इति । एवं धर्मधर्मिव्यवहारः सद्विषयक एवेति सोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इति हिशब्दार्थः ॥ १२ ॥

एवं कार्यकारणरूपत्वं निरूप्य सर्वाधारत्वं निरूपयन् तत्कृतगुणदोषाभावार्थमाह **सत्त्वमिति** ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥

सत्त्वादयो गुणाः तद्वृत्तयः अहिंसाद्याः एकादशस्कन्धोक्ताः ते सर्वे **त्वय्येव ब्रह्मणि** । **परे** शब्दब्रह्मवाच्ये तवैव **योगमायया** तत्र **कल्पिताः** अतस्तदाधारत्वेऽपि न तद्दोषसंबन्ध इत्यर्थः । **ब्रह्मणी**त्यपहतपाप्मत्वमुपपत्तिरुक्ता । उपपत्त्यन्तरं **पर** इति । नियामकत्वाच्च तदाज्ञयैव तन्न स्पृशन्तीत्यर्थः । योगमाया च तादृश्येव, यथा योगेन नाधारं स्पृशेयुः ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नश्वरेष्वित्यत्र **कारणता** कारणानामेषां धर्म इत्यर्थः । **न ह्यसन्निति, न घटादिरि**ति व्यवहृतोपि **घटादिरसन्ने**त्यर्थः । **द्रव्ये**ति मृद्विकारे घटे पूर्वमेव मृत्तिकायां सिद्धो घटोऽन्यो वर्ततेऽन्यथा असतः सत्ता स्यादिति भावः । **स एवे**ति दृष्टान्तीभूत एव नास्त्युपलब्ध्यभावात् तथा च तस्याभावात् तेन साध्यः को वा भवतीत्यर्थः ।

ननु विद्यमानाः कथं न स्पृशन्तीत्याशङ्कायामाह तस्मान्न सन्त्यमी भावा इति ।

तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः ।
त्वं चामीषु विकारेषु येऽन्यदा व्यावहारिकाः ॥ १४ ॥

यर्हि त्वयि विकल्पिताः । त्वत्तो भिन्नतया निरूपिताः । तदा तेषां पृथक्सत्त्वाभावात् न सन्त्येव अविकल्पितास्तु सन्ति, न तु विकल्पिता इति स्थितिः । अतो दोषाभावार्थं तेषां विकल्पो योगमायारब्धत्वं च निरूप्यते । नहि मायया छिद्यमानः पटः छिन्नो भवति । मायिकपटधर्मा वा कदाचित्संबन्धिषु भवन्ति । ननु तेषामभावे भगवान् कथं सर्वाश्रय इति चेत्, तत्राह **त्वं चामीषु विकारेषु** न वर्तस इत्यर्थः । विकारित्वमेव हेतुः । नन्वेवं सति कथमसद्भिर्व्यवहार इति चेत्, तत्राह **येऽन्यदा व्यावहारिका** इति । यथा **अन्यदा** एते **व्यावहारिकाः** तथा विद्यमानदशायामपि व्यावहारिका भविष्यन्ति को दोष इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वं निरूप्य एतत् सिद्धान्तं ये न जानन्ति तान्निन्दति । यतोऽस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधकत्वं भविष्यतीत्याशयेनाह गुणप्रवाह एतस्मिन्निति ।

गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः ।
गतिं सूक्ष्मां न जानन्ति संसरन्तीह कर्मभिः ॥ १५ ॥

गुणानामयं प्रवाहः । अनेन मायाकल्पितपक्षो निरुक्तः । तत्र सत्यबुद्ध्या ये प्रवर्तन्ते ते **अबुधाः**, तुशब्दः तेषां बुधत्वपक्षं सिद्धान्तान्तरसिद्धं वारयति । ननु विषयाणामसत्यत्वे यद्यन्यः समीचीनो भवेत् तदा स आत्मार्थं गृह्येत । तदभावादगत्या विषयेष्वेव स्थातव्यमिति चेत्, तत्राह **अखिलात्मनः गतिं सूक्ष्मां न जानन्तीति** । भगवान् सर्वात्मा स च पूर्णानन्तगुण इति पूर्वमेवोक्तम् । अत आत्मनो भगवत्त्वसिद्धौ तेनैव कृतार्थतेति किं विषयैः । किं च । तस्य च सूक्ष्मा गतिरस्ति भक्तिमार्गानुसारिणी । सा वा ज्ञातव्या । उभयाबोधे **इह कर्मभिः संसरन्ति** । अखिलात्मनः अबोधेन संसरन्तीति योजना । गतिं सूक्ष्मां वा अबुध्वेति विपरिणामः कर्तव्यः । तस्मात्स्वार्थं द्वयं निरूपितम्, भगवानात्मत्वेन ज्ञातव्यः, भक्तिर्वा कर्तव्येति ॥ १५ ॥

एतदुभयाज्ञाने दोषमाह **यदृच्छया नृतां प्राप्येति** ।

यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम् ।
स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥

अज्ञानाविष्टाः बहून्येव कर्माणि कुर्वन्ति । तेन नानाविधेऽपि संसारे प्रवाहन्यायेन कदाचिद्दैवगत्या **नृतामपि** प्राप्नुवन्ति । तत्रापि **सुकल्पां** भगवद्भजनादिषु समर्थाम् । इहास्मिन्निःसारे संसारे **दुर्लभाम्** । एवं पुरुषार्थसाधनीभूतं दुर्लभशरीरं प्राप्य, **स्वार्थे** ज्ञाने भक्तौ वा, यः **प्रमत्तः** विघ्नैराक्रान्तः उभयविरोधिवशं गत इत्यर्थः । तादृशस्वल्पे पुरुषार्थ-

१. गतिं सूक्ष्मामबोधेन । २. स्वस्य ।

साधनीभूते देहे **वय** एव प्रयोजकम्, तस्मिन् गते जरठः किं साधयिष्यति । एतादृशं **वयस्त्वन्मायया गतं** भोगेच्छया । ईश्वरेति समर्थत्वज्ञापनाय ॥ १६ ॥

न केवलं भोगेच्छा किं त्वन्येऽपि दोषा जाता इत्याह **असावहमिति** ।

असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ।
स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥

असौ देहः वसुदेववाच्यः । **अहमि**त्यस्मिन् या बुद्धिः । **एते** च पुत्रवित्तादयः **ममैव,** न त्वहमेतेषामपीति । एवमहंममताभ्यां व्याप्तः नाशं गच्छामीत्येको दोषः । द्वितीयमाह **देहे चास्यान्वयादिष्विति** । अस्य देहस्यान्वयः वंशः पुत्रादिः । **आदि**शब्देन स्त्रीश्वशुराद्याः । न केवलं तेष्वेव किंतु **देहे च** चकारात्तत्संबन्धिषु पित्रादिष्वपि । **स्नेहपाशैर्निबध्नाती**ति । न केवलं मामेव किं तु **सर्वमेव जगत्** ॥१७॥

अत्रैकोऽर्थः संदिग्धः । अहं किं विषयत्वेन त्वां बध्नामि, अथवेश्वरत्वेन एवं जगदपि तत्राह **युवां न नः सुताविति** ।

युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ।
भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथात्थ ह ॥ १८ ॥

विषयत्वेन चेद् बध्नासि तदोपकारोऽपि भवेत् वस्तुस्वभावात् । परं विषयतैव नास्ति । ~~तस्मे~~ **युवां न नः सुतौ** । एवं विषयत्वेन बन्धनं दूरीकृत्य प्रकारान्तरेण बन्धने सामर्थ्यमाह **साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वराविति** । **प्रधानपुरुषयोरीश्वरौ** कालपुरुषोत्तमौ । तादृशयोः कथमागमनमिति चेत् तत्राह **भूभारक्षत्रक्षपणे अवतीर्णा**विति । किमत्र प्रमाणमिति चेत् तत्राह **तथात्थ** हेति । यथा 'ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः' इति ग्रन्थे अनुक्तमपि प्रेरणं अस्मादेव वाक्यादवगम्यते । एवमत्रापि भूभाररूपक्षत्रियहननार्थं अवतीर्ण इति भगवतैव कदाचिदुक्तमिति ज्ञातव्यम् । हेत्याश्चर्यजनकम् । अनेनात्र कल्पना निवर्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि किमद्योच्यत इत्याशङ्कायामाह **तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्ये**ति ।

तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविन्द-
मापन्नसंसृतिभयापहमार्तबन्धो ।
एतावतालमलमिन्द्रियलालसेन
मर्त्यात्मदृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥

ते पदारविन्दमहं शरणं **गतोऽ**स्मि । अनेन पूर्वं भवान् बध्नातीत्यनिष्टमुक्तं तन्निवृत्तिरर्थात्सूच्यते । चरणारविन्दशरणागतेः को विशेष इत्याशङ्कायामाह **आपन्नसंसृतिभयापह**मिति । **आपन्ना** ये शरणागतास्तेषां **भयमपहन्ती**ति तथा । अतस्त्वयि विलम्बमानेऽपि चरण एव वा कृतार्थं करिष्यतीति चरणानुसृतिः । भगवतोऽपि यथा स्नेहो भवति तदाह **आर्तबन्धो** इति । एतावता स्वस्यार्तत्वं पूर्वमेवोक्तमित्यध्यवसीयते ।

यतो

ननु विषया भुज्यन्तां किं वैराग्येणेत्यत आह **एतावतालमिति, इन्द्रियलालसेन एतावता अलम्। इन्द्रियलालसं** इन्द्रियलालसा सा पूर्यतामित्यर्थः। इन्द्रियलालसेन वा मया एतावता एवमवस्थां प्रापितेन अलमिति। अतः परमियमवस्था मा भवत्वित्यर्थः। किं च। **मर्त्यात्मदृगिति** द्वितीयो दोषः। **त्वयि परे यदपत्यबुद्धिरिति,** तृतीयः। भोगेच्छा देहाभिमानः भगवति चान्यथाबुद्धिरिति अचिकित्स्यस्त्रिदोषः। एतं दूरीकुर्वित्यर्थादुक्तं भवति॥ १९॥

नन्वेतत्सर्वं त्वया कुतोऽवगतमिति चेत् तत्राह अस्मिन्नर्थे त्वमेव गुरुरिति-**सूतीगृहे ननु जगाद भवानिति।**

सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ
संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै।
नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि
को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम्॥ २०॥

किं जगादेत्यत आह **नौ** आवयोः **अज एव संजज्ञ** इति। देवकीवसुदेवयोः पूर्वदृष्ट एवाहं जात इति। तत्र मम संदेहः। किमस्मदर्थमेव भगवान् जातः, आहोस्विद**नुयुगं निजधर्मगुप्त्यै** जायमान इति। ननु धर्मरक्षार्थं जनने त्वद्गृहे कथं जायेत। अतस्त्वदर्थमेव जात इति चेत् तत्राह **गगनवद्विदधज्जहासीति।** आकाशो हि सर्ववस्तुभिः स्वाकारं करोति घटवत् पटवत् पुरुषवच्चेति। तस्मात् स्थानात् तस्मिंश्चापगते फलान्तरे रूपाणि गृह्णन्नेव पूर्वरूपाणि जहाति। एवं भवानप्यविकृतः देवकीगृहे प्रादुर्भूतः तत्रत्यमायां दूरीकृत्य प्रादुर्भूतो निश्चल एव। ततः प्रदेशान्तरगमने पूर्वस्थाने माया संवृता। स्थलान्तरस्थापगतेति प्रतिक्षणं रूपान्तराणि भवन्तीति **गगनवदेव** भगवतोऽपि देहग्रहणपरित्यागौ। इयांस्तु विशेषः। उपाधिवशात्तस्य देहग्रहणम्। भगवतस्तु मायाजवनिकापगमादिति। अत एव किमस्मदर्थमागतः अन्यार्थं वा समागत इति प्रतिक्षणं गृहीतरूपाणां प्रयोजनवत्त्वमेव दुर्निरूपं प्रयोजनविशेषस्य का वार्तेति भावः। तर्ह्यस्मिन्नर्थे सिद्धान्तो ज्ञातव्य इति चेत् तत्राह **हे उरुगायेति।** सर्वैरेवं गीयत इति गानार्थमेव करोषीत्यर्थः। विशेषतो वक्तव्ये न ज्ञायत इत्याह **विभूतिरूपां मायां को वेदेति॥ २०॥**

एवं स्तुतिप्रपत्ती निरूप्य अचिन्त्यरूपत्वे निरूपिते भगवान् प्रसन्नः खण्डज्ञानं तस्य जातमिति अखण्डबोधार्थं प्रवृत्त इत्याह **आकर्ण्येत्थमिति।**

श्रीशुक उवाच—**आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः।**
प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा॥ २१॥

पितृवाक्यत्वात् स्वामिवल्लीलाप्रदर्शनमयुक्तम्। अतः **प्रश्रयानम्रः** सन् अग्रेऽपि मोहार्थं **प्रहसन्** चित्तसंतोषार्थं **श्लक्ष्णया गिरा, सात्वतर्षभो** वैष्णव-

पतिरिति। एवं प्रपत्तिकथनेऽपि तूष्णीं स्थितौ वैष्णवानां दुःखं भविष्यतीति 'युवां मां पुत्रभावेन' इति वाक्ये निर्णयस्योक्तत्वात् प्रयोजनाभावाद्वाक्येन बोधं हासेन मोहं च कुर्वन् आहेत्यर्थः॥ २१॥

आदौ तदुक्तमभिनन्दति **वचो वः समवेतार्थमिति।**

श्रीभगवानुवाच—**वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे।**
यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः॥ २२॥

अस्मिन् वाक्ये अर्थः समवेतोऽस्ति। एतद्वाक्यं तथा **उपमन्महे**। स कोऽर्थ इति चेत् तत्राह **यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्येति**। इयं स्तुतिर्न भवति किं तूपदेशः, यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यमेवमिदमपि ब्रह्मात्मभावमित्यर्थः। अङ्गीकारे दोषः स्यात् अनङ्गीकारे च। अतोऽन्यथा वर्णनम्॥ २२॥

एवमुक्तस्य प्रकारमुक्त्वा तस्य सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पूर्णं बोधमुपदिशति **अहं यूयमिति।** अखण्डाद्वैतवादः

अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः।
सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम्॥ २३॥

यथा मां जानासि तथा सर्वानेव जानीहि। 'अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्तु निरूपितम्' इतिवत् सर्वस्य शुद्धभगवत्त्वे ज्ञाते न किंचिदवशिष्यत इति भगवांस्तदेवोपदिशति समुदायपर्यवसानव्यावृत्त्यर्थं प्रत्येकमनुवदति। **अहमिति** दृष्टान्तानुवादः। **यूयमिति** पितुरेव बहुवचनम्। **असावार्यो** बलभद्रः, **इमे च द्वारकावासिनः**, अन्ये च ब्रह्माण्डस्थाः **सर्व** एव एवमेव **विमृश्याः** साक्षाद्भगवानेवेति। **सचराचर**मिति स्थावरजङ्गमेऽपि यथा मयि तथा बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः॥ २३॥

यथेच्छां भगवान् विष्णुः पुरस्कृत्याभवत्स्वयम्।
एवं सर्वत्र तत्तत्स्वामिति जातः स्वयं हरिः॥

नन्वेवं सति ब्रह्मानन्त्यं स्यात् ब्रह्मबुद्धिपरत्वे तु आरोपितज्ञानविषयत्वेन अनित्यफलसाधकता स्यादिति शङ्कां दूरीकुर्वन् आधाराधेयभावं च दूरीकुर्वन् सर्वत्रात्मप्रतीतिसिद्ध्यर्थं च अखण्डात्मत्वं बोधयति **आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिरिति।**

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

वचो वः इत्यत्र **ब्रह्मात्मभावमिति ब्रह्मण आत्मभावो** यस्मात्तादृशं वाक्यमित्यर्थः। **अङ्गीकारे** इति तत्र पितृत्वस्थापनात् तद्वाक्यस्य स्तुतित्वेनाङ्गीकारे दोषः स्यादित्यर्थः। **अनङ्गीकारे** चेति पितृत्वादेवानङ्गीकारे दोष इत्यर्थः।

आत्मा ह्येक इत्यस्याभासे ब्रह्मानन्त्यमिति ब्रह्मानेकत्वमित्यर्थः। **अनित्येति** प्रतीकज्ञानस्यानित्यफलकत्वं 'अप्रतीकालम्बनान्नयति' इति सूत्रे निरूपितं, एतच्छङ्कादूरीकरणार्थं ब्रह्मण आत्मत्वमखण्डं बोधयति। प्रयोजनान्तरमाहुः **सर्वत्रेति**, अत्रात्मपदेन जीवस्तथा च **सर्वत्र स्वात्मत्वेन प्रतीतिसिद्ध्यर्थं जीवस्यात्मत्वमखण्डं बोधयति**। अखण्डात्मत्वं बोधयति जीवब्रह्मणोरिति शेषः। पूर्वप्रयोजनार्थं ब्रह्मणः

आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ।
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥

'अतति' व्याप्नोतीत्यात्मा । परिच्छेदे आत्मत्वमेव भज्येत । एकेनैव कार्यसिद्धौ द्वितीयकल्पना व्यर्था । भोगस्य तु न व्यवस्थापकत्वं ईश्वरेच्छयैव व्यवस्थासंभवात् । या क्रिया यदीयव्यधिकरणगुणाजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिकेति व्याप्तिर्बाधितैव । ईश्वरेच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्संयोगः जीवात्मसु न संगच्छते, अजसंयोगस्यानङ्गीकारात् । तस्माद्भोगस्यान्यथाप्युपपत्तेरेक एवात्मा । युक्तश्चायमर्थः । 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' 'नित्यः सर्वगतः' इत्यादिवाक्यसहस्रैः आत्मन एकत्वमेव निर्णीतम् । 'नानात्मानो व्यवस्थातः' इति सूत्रमकारप्रश्लेषेणापि योजनीयम् । 'अव्यवस्था' अविचार इति । ननु जीवस्य नानात्वे परिहृतेऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदोऽङ्गीकर्तव्यः, अन्यथा ज्ञानोपदेष्ट्रभावात् मोक्षो न स्यात्, अत आह **स्वयंज्योतिरिति** । स हि स्वप्रकाशः नास्यात्मप्रकाशार्थं कश्चिदपेक्ष्यते । मोक्षार्थं वा । अन्यत्त्वात्मवैलक्षण्यं नास्तीत्युक्तमेव 'पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि' इति । तस्य नानात्वाज्ञाने

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वितीयप्रयोजनार्थं जीवस्य चाखण्डमात्मत्वं बोधयतीत्यर्थः । **व्याख्याने** आत्मन एकत्वाङ्गीकारे हेतुमाहुः **एकेनैवेति** । नन्वेवं सति किंचिदवच्छिन्ने आत्मनि सुखं किंचिदवच्छिन्ने दुःखमिति न स्यात् पापपुण्यकर्तुरेकत्वात् । अतो भोगेन हेतुनात्मनो नानात्वमवस्थाप्यते इत्यत आहुः **भोगस्य त्विति** । यत्र सुखं दित्सितमीश्वरस्य तत्र सुखं, यत्र दुःखं दित्सितं तत्र दुःखमिति **व्यवस्थासंभवादि**त्यर्थः । ननु भोगे ईश्वरेच्छाया न हेतुत्वं वक्तुं शक्यं क्लृप्तव्याप्तिविरोधादिति वक्तुं तां व्याप्तिमाहुः **या क्रियेति** । **या क्रिया** यन्निष्ठेन स्वव्यधिकरणगुणेन यत्नादिना **जन्या** तत्र क्रियायां तत्संयोगोऽसमवायिकारणत्वेनापेक्षित इत्यर्थः । **बाधितैवेति** अत्रेति शेषः । अत्र हि क्रिया लक्ष्या भोगस्त्वनुभवात्मा ज्ञानरूपः । अतस्तस्य लक्ष्यत्वाभावादियं व्याप्तिरत्राप्राप्तैवेत्यर्थः । **ईश्वरेच्छाया** इति अन्यथेति शेषः । भोगस्यापि लक्ष्यत्वेऽनेन प्रकारेण व्याप्तिरेव न सिद्ध्येदिति भावः । **तस्मादिति** ईश्वरेच्छाया भोगव्यवस्थापकत्वाद्**भोगस्ये**श्वरेच्छया अप्युपपत्तिरित्यर्थः । ननु तर्हि गौतमो नानात्वं कथमवोचदित्याशङ्क्य 'कणादादिमुनिश्रेष्ठाः' इति वाक्यात्तद्वचनस्य व्यामोहकत्वे सिद्धान्तितेपि तुष्यतु दुर्जनन्यायेन सूत्रव्याख्यानमाहुः **नानात्मान** इति जीवब्रह्मणो भेदेपि अखण्डात्मत्वं न सिद्ध्यतीति तद्भेदोपि निराकृतः । अयं ब्रह्मवादाविरोधिसांख्यसिद्धान्त उक्त इत्याशयेनाहुः **पुरुषेश्वरयोरिति** । अविरोधस्तु समष्टिरूपः 'चिति तन्मात्रेण' इति पक्षे जीवप्रवेशाधिकरणत्वेनोक्तः सच्चिदानन्देषु मध्ये चिद्रूप एकः तस्माद्व्यष्टिरूपा विस्फुलिङ्गन्यायेन निर्गलिता जीवा अणवो नानेति, तथा च विस्फुलिङ्गानां नानात्वेप्यग्नेरखण्डत्वमेव तथेति ज्ञेयम् । **तस्येति** जीवस्येत्यर्थः । **नानात्वाज्ञाने** इति

अग्रे निरूपयिष्यते । वास्तवस्त्वयमर्थः । कालेन स्वप्रकाशनिवृत्तिमाशङ्क्याह **नित्य** इति, सदैकरूप इत्यर्थः । तर्हि काल एवायं स्यात् तत्राह **अन्य** इति, कालादन्यः । यस्य चेष्टा कालः इति 'चेष्टामाहुः' इति वाक्यात् । ननु तादृशः परमात्मा पुरुषोत्तमः । न तु जीव इति चेत् तत्राह **निर्गुण** इति । अयमेव जीवो गुणातीतः न तु ततोन्योऽस्ति कश्चित् । नन्वेवं सति नानात्वमुच्चावचत्वं कथं घटत इति चेत् तत्राह **आत्मसृष्टैर्गुणैः** । तैरेव गुणैः कृतेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहेषु भूतशब्दवाच्येषु आधारवशाद् अग्निरिव बहुधा ईयते ॥ २४ ॥

एवमेकस्यानेकधा भानप्रकारमुक्त्वा नानात्वमपि व्यवस्थया आह **खं वायुरिति** ।

खं वायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोऽल्पभूर्यैको नानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥

पञ्चमहाभूतानि तत्कृतेषु भौतिकेषु आशयमनुल्लङ्घ्य **आविस्तारोऽल्पभूर्यैक** इति एतान्येव भूतानि क्वचिद्विस्तारं प्राप्नुवन्ति हस्त्यादिशरीरे । क्वचिदल्पत्वं मशकादौ । क्वचिद्बहुरूपत्वं चित्रपटमयूरादौ । क्वचिदेकत्वं कोकिलादौ धात्वादौ वा । एवं परिमाणरूपादिवैलक्षण्यात् पृथिव्यादीनां **नानात्वम्** । एवमात्मनोऽपि तत्तदुपादानोपलम्भकतया नानात्वमित्यर्थः । उच्चनीचत्वं देहकृतं, नानात्वं परिमाणधर्मकृतमिति । वस्तुतः स्वरूपमेकमेवेत्यर्थः । यथा सर्वत्र भौतिकेषु पृथिव्यादिरेक एव । न तु कार्यवैलक्षण्येन कारणभूतायाः पृथिव्याः नानात्वं वैलक्षण्यं वा कल्प्यते पृथिवीगुणत्वेनैव तत्सिद्धेः । एवं सच्चिदानन्दधर्मतारतम्येन ऐश्वर्यादितारतम्येन श्र्यादितारतम्येन वा नानात्वमात्मन उपपद्यत इति न स्वरूपे भेदस्तदनुरोधेन कल्पनीयः । उपाधिकृतवैलक्षण्यमिति सर्वं सुस्थम् । **असावप्यात्मापि** । **अपि**शब्देन भूतानि संगृहीतानि । अतः स्वेच्छया स एव सर्वरूपेण तिष्ठतीति विचारप्रवणं चित्तं कृत्वा यथा मां जानासि तथैव सर्वं मां जानीहीत्युपदेशः । एष एवाखण्डाद्वैतवादः ॥ २५ ॥

एवं भगवता उपदिष्टः ऐश्वर्यभावप्राकट्याद् बोधितमर्थं भावान्तरमापन्नोऽपि गृहीतवानित्याह **एवं भगवतेति** ।

श्रीशुक उवाच—**एवं भगवता राजन्वसुदेव उदाहृतम् ।**
श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥

उदाहृतं सिद्धमेव । **विनष्टा नानाबुद्धिः** पञ्चविधापि यस्य । ततो वक्तव्या-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वितीया द्विवचनान्तम् । **निरूपयिष्यते** शुक इति शेषः । **वास्तवस्त्विति** नानात्वाज्ञाने त्वौपाधिके इति भावः ।

खं वायुरित्यत्र विस्तारं मर्यादीकृत्य वर्तत इत्याविस्तारः **खं वाय्वादिरित्यर्थः** ।

एवं भगवतेत्यत्र पञ्चविधापीति । 'अहं यूयमसावार्यः इमे च द्वारकौकसः' सचराचरं सर्वेपि, इति पञ्चविधापि नानाबुद्धिर्भगवता नाशिता इत्यर्थः ।

भावात्स्वस्मिन्नपि तथा स्फुरणात्तूष्णींभूत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमेकस्य ज्ञानोपदेशो निरूपितः स्वज्ञानशक्तिप्राकट्येन क्रियाशक्तिप्राकट्यार्थमुपाख्यानान्तरमारभते **अथ तत्रेति** ।

अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥

कुरुश्रेष्ठेति क्रियाधिक्यं तस्य हृदये समायास्यतीति संबोधनम् । वसुदेवः कृतार्थो जात इति स्वस्यापि हृदये, भगवता कृतार्थत्वं प्राप्तापि पूर्वसंजातदुःखवासनाया अनिवृत्तत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं भगवन्तं प्रार्थयते । वाक्येन तु न तन्निवर्तते । नाट्येन निवर्तनेऽपि तेषां जीवानाममुक्तत्वात् ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञत्वे सिद्धे भगवता वञ्चितमिति प्रतिभायात् । पुनस्तदुद्धारार्थं चिन्तापि स्यादिति तेष्वेव समागतेषु तद्दुःखं गच्छति नान्यथेति निश्चित्य तदर्थं भगवतः सामर्थ्यं पुत्राणां स्वरूपप्रतिपत्तिश्च संभावितेति दृष्टान्तेनावगता तामेवाह **श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमिति** । स्वस्यैवा**त्मजाभ्यां** रामकृष्णाभ्यां स्वरूपं प्रापयित्वा **आनीतं श्रुत्वा सुष्ठु विस्मिता** जाता ॥ २७ ॥

ततो वस्तुनिर्धारं ज्ञात्वा भगवन्तं याचितवतीत्याह **कृष्णरामाविति** ।

कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिंसितान् ।
स्मरन्ती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥

सम्यगाश्राव्य सावधानं शृण्वित्युक्त्वा **कंसविहिंसितान् पुत्रान् स्मरन्ती कृपणं** यथा भवति तथा **प्राह** । तेनैव स्मरणेन **वैक्लव्यादश्रुलोचना** च जाता ॥ २८ ॥

एवं कायवाङ्मनोवैकल्यमुक्तं तन्निराकरणार्थमादौ भगवन्तं स्तौति **राम रामेति** त्रिभिः ।

देवक्युवाच—**राम रामाऽप्रमेयात्मन्कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।**
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥

भगवान् शरणागतानामेव दुःखं दूरीकरोतीति प्रथमतः स्वस्यापि शरणागतिः कर्तव्या । तत्र यदि फलं न कीर्तयेत् तदा मोक्षार्थं सा भवेत् । भगवतो वा तन्निवारणे सामर्थ्यं न भवेत् । स्वयं वा न जानीयात् तथापि सर्वं विशकलितं भवेदिति प्रथमतो भगवतः सामर्थ्यं स्वस्य ज्ञानं चाह । देवक्याः कृष्णरामयोः अवान्तरपरिज्ञानं नास्तीति ज्येष्ठानुक्रमेण स्तौति । वीप्सा आदरे । **अप्रमेयात्मन्निति** त्वं सर्वसमर्थस्तथापि

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथ तत्रेत्यत्र **नाट्येनेति** । मायिकान् कल्पयित्वा प्रदर्शनेन दुःखनिवर्तकत्वेपीत्यर्थः । **तेष्वेवेति** न तु मायिकेष्वित्येवकारः । **तामेवाहेति** अवगतिमेवाहेत्यर्थः ।

लोको न जानातीति साधनान्तरे यतते । नहि कश्चिच्चिन्तामणिं प्राप्य पुनरन्यत्साधनमङ्गीकरोति । भगवतस्तथात्वाज्ञाने हेतुर्भगवत्स्वरूपधर्म एव । यथा परमाणोः अप्रत्यक्षतायाम् । एवं प्रमातुमयोग्यमेव भगवत्स्वरूपमित्यर्थः । कृष्णस्यापि संबोधनमाह निकटे शृणोति सावधान इति सकृदेव संबोधनम् । **योगेश्वरेश्वरे**ति सर्वसाधनसंपत्तिः । एवमुभयोर्माहात्म्यमुक्त्वा अध्यारोपापवादनिराकरणार्थं स्वस्यापि याथार्थ्यज्ञानमनुवदति **वेदाहं वां विश्वसृजा**मिति । **वां** युवामहं जाने । केन प्रकारेण जानासीत्याकाङ्क्षायामाह **विश्वसृजामीश्वरा**विति । ब्रह्मादीनामपि नियन्तृत्वेन कालव्युदासार्थं पुरुषोत्तमत्वेनापि जानामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तादृशस्य कथमागमनमिति शङ्काव्युदासायाह **कालविध्वस्तसत्त्वाना**मिति ।

कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे ॥ ३० ॥

भूभाररूपराज्ञां वधार्थं भगवानवतीर्ण इत्यर्थः । ननु राजानः सात्त्विकाः कथं भाररूपा जाता इत्याह **कालविध्वस्तसत्त्वाना**मिति । कालो हि कदाचित् सत्पदार्थान् दूरीकरोति, कदाचिदसत्पदार्थान् । यथा पुरुषः शिष्टागमनमालक्ष्य दुष्टागमनं वा, तथा कालोऽपि सर्वेषां सत्त्वगुणं विवेकादिकं च हृतवान् । अत एव **उच्छास्त्रवर्तिनो** जाताः । राजत्वेन सामर्थ्यं सत्त्वाभावे सामर्थ्यं सर्वेषां दुःखदमिति **भूमेर्भारायमाणा** जाताः । मशकार्थं धूमवत् तेषामर्थे भगवानवतीर्णः । **किले**ति प्रमाणम् । **मे** मत्तः ॥ ३० ॥

ननु भूभारहरणार्थमेव जातः न त्वन्यार्थमिति तत्रैव मम सामर्थ्यमिति चेत् तत्राह **यस्यांशांशांशभागे**नेति ।

यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ।
भवन्ति किल विश्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥

यस्य पुरुषोत्तमस्य, **अंशः** अक्षरं तस्याप्यंशः प्रकृतिः, **तस्यांशा** गुणाः, तेषां **भागेन विश्वस्योत्पत्तिलयोदया भवन्ति । किले**ति प्रसिद्धे । अनेन सामर्थ्यमुक्तम् । करणावश्यकत्वायाह **विश्वात्मन्नि**ति सर्वस्यापि स्वकृत्यमावश्यकमिति । अतस्तादृशं **त्वां** स्वकार्यसिद्ध्यर्थं शरणं **गता** ॥ ३१ ॥

तत्कार्यं साधकपूर्वकमाह **चिरादि**ति द्वाभ्याम् ।

चिरान्मृतसुताऽऽदाने गुरुणा किलनोदितौ ।
आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥

यथा गुरुवाक्यं कर्तव्यम्, एवं ममापि । यथा गुरोः पुत्रः निरन्वयं गतः तथा प्रकृतेऽपि । यथा दक्षिणा अवश्यं देया, एवं मत्कामनापि पूरणीया । अतो दृष्टान्तः ।

चिरान्मृतस्य सुतस्याऽऽदाने आदानार्थं दक्षिणात्वेन **गुरुणा** प्रेरितौ । **किलेति** प्रमाणम् । तदा पितृस्थानं गत्वा यत्र पुरुषाणां जीवतां गमनागमने न स्तः । तादृशस्थानादपि **गुरवे गुरुदक्षिणां** धर्मार्थं **आनिन्यथुः**, पदव्यत्ययश्छान्दसः, आनीतवन्तौ ॥ ३२ ॥

तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ।
भोजराजहतान्पुत्रान्कामये द्रष्टुमागतान् ॥ ३३ ॥

तथा मे ममापि **कामं कुरुतं** अपमृत्युमृतत्वात् प्रायेण तत्रैव गताः । सामर्थ्यं सूचयति **युवां योगेश्वरेश्वरा**विति । योग एव कामनां पूरयति तत्रापि तस्येश्वरः किं वक्तव्यः ? भगवांस्तु ततोऽप्यग्रे योगश्चेत् कदाचिद्वदेत् मत्प्रवर्तको नाज्ञापयतीति सोऽपि चेद्वदेत् ममान्तर्यामी न प्रेरयेदिति तन्निरासार्थमेतावदुक्तम् । स्वकामनामाह **भोजराजहतान् पुत्रा**निति । **आगतान् द्रष्टुं कामये** । यस्यामवस्थायां स्थिता मत्तो गताः तादृगवस्थायुक्ता एव द्रष्टव्या इति भावः ॥ ३३ ॥

ततो भगवत्कृतमाह **एवं संचोदिता**विति ।

श्रीऋषिरुवाच—**एवं संचोदितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत ।**
सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥

गुर्वर्थेनान्वेषणार्थं गताविति पूर्वमप्युक्तम् । तथात्रापि सिद्धवत्कारेण जानीत इति **सुतलमेव** गतौ । गमनमार्गमाह **योगमायामुपाश्रिता**विति अष्टाविंशतितत्त्वेभ्योऽधस्ताद्योगमाया तस्यां प्रविष्टौ स्वगृहदेशे मध्ये व्यवधायकाभावात् **सुतल** एव प्रादुर्भूतौ ॥ ३४ ॥

ततो दैत्यः कदाचिदाज्ञां न करिष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलिकृतां पूजामाह **तस्मिन् प्रविष्टा**विति चतुर्भिः ।

तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड्विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्मनः ।
तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ ३५ ॥

तस्मिन् सुतले प्रवेशमात्र एव दैत्यानां स्वामी शीघ्रनिवेदकैर्दैत्यैः भगवदागमन-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चिरादित्यत्र **पदव्यत्यय** इति आनपत्यस्य दक्षिणार्थत्वेनात्मगामिफलकत्वादात्मनेपदं प्राप्तं तद्व्यत्यय इत्यर्थः ।

तथा मे इत्यत्र **योगश्चे**दिति योगमात्ररूपश्चेद्भगवान् स्यात् तदा एवं वदेदित्यर्थः ।

एवमित्यत्र **गुर्वर्थे** इति तदा समुद्रे गमनं तत्र स्थितांशग्रहणार्थं न तु अज्ञानेनान्वेषणार्थमिति तत्र निरूपितमित्यर्थः । **स्वगृहदेश** इति गदापाणिर्भगवान् बलिद्वारि तिष्ठति तत्प्रदेशे बलिगृहदेशे **सुतल एव प्रादुर्भूता**वित्यर्थः ।

मुपलभ्य सद्यः समुत्थाय ननामेति संबन्धः । पूर्वं भगवता बद्ध इति कदाचिद्द्वेषाद्भयाद्वा संमुखो न भवेदित्याशङ्क्याह **विश्वात्मदैवमिति**, विश्वस्यात्मा दैवं च भगवान् तेनात्मत्वान्न भयम्, आराध्यत्वान्न द्वेष इत्यर्थः । यत्र भगवान् जगत एव एवंविधः साधारणस्यापि भयद्वेषसंभावनारहितः तत्र स्वस्य महतः कथमेवं भविष्यतीत्यर्थः । न च वक्तव्यं विश्वस्य भगवान्नापकारं करोतीति । यतः सर्वस्योत्पत्तिप्रलयकर्ता स एव । तथा ज्ञानं नास्तीति चेत् तर्हि ज्ञानं गुणो जात इति ज्ञानवतामधिक एव पूज्य इत्याह **सुतरां तथात्मन** इति । किंच । पूर्वं संसारव्यावृत्त्या अनिर्वृतः स्थितः । इदानीं सुतले स्वर्गाधिके सुखेन तद्भावनया तिष्ठतीति स्मृतिसंजातया भक्त्या पूर्णान्तःकरण एव **तद्दर्शनाह्लादेन** अधिकेन **परिपूताशयो** जातः । अत आलस्यादिधर्मेषु लीनेषु **सद्यः समुत्थाय ननाम** । तत्पुत्रस्य बाणस्य बाहुच्छेदो भगवता कृत इति कदाचिदनमनं स्यात्तत आह **सान्वय** इति, पुत्रपौत्रादिसहितः ॥ ३५ ॥

ततः पूजामाह **तयोः समानीयेति** ।

तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ।
दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृन्द आब्रह्मपुनद्यदम्बु ह ॥ ३६ ॥

मुदेत्युभयत्र संबन्धः । आसनस्याग्रहणे पुनर्भयं संभावितं स्यात्, अत आह **निविष्टयोस्तत्रे**ति, तत्रासने उपविष्टयोः सतोः । **महात्म**त्वात् निःशङ्कतया तत्रोपवेशनम् । अन्यथा बद्धस्य गृहे प्रभुः सशङ्को भवति । तदा **तत्पादाववनिज्य** चरणोदकं सकुटुम्बः **दधार** । तस्य माहात्म्यमाह **यदम्बु** गङ्गारूपमाब्रह्म ब्रह्मलोकमारभ्य पातालपर्यन्तं पुनातीति **आब्रह्मपुनत्** । हेत्याश्चर्ये । कथमन्यस्य शेषभावं प्राप्तं अन्यस्य शोधकमिति ॥ ३६ ॥

समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।
स्रग्धूपदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥३७॥

ततः पुष्पादिभिः **समर्हयामास** । **महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि** च **अनुलेपनानि** च चतुःसमादीनि तथा **स्रग्धूपदीपाः** । **अमृत**ममृतमयानि वा **भक्ष्याणि** । **आदि**शब्देन ताम्बूलाद्युपचारा गृह्यन्ते । नैतावता साधारणधर्मेण भगवांस्तुष्यतीति **स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणं** च कृतवान् । आत्मीयाः धनं देहश्चेति त्रितय एव सर्वानुप्रवेशः ॥ ३७ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तयोः समानीयेत्यस्याभासे **पूजामाहे**ति, कायिकीमिति शेषः । पूर्वश्लोकेन मानसी पूजोक्ता, एताभ्यां कायिकी, अग्रिमेण वाचनिकी इति चतुर्णां श्लोकानां पूजैव वाक्यार्थ इति पूर्वश्लोकाभासे निरूपितम् ।

ननु दैत्योऽयं कथमेवं भगवद्भक्त इति चेत् तत्राह स इन्द्रसेन इति।

स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया।
उवाच हानन्दकलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥

इन्द्रस्येव **सेना** यस्येति। इन्द्र उत्तमसत्त्वांशः, तस्येन्द्रियादिसामग्री अत्यन्तं भगवत्परा, तथास्यापीत्यर्थः। बाह्यसेनापि तथैवेति ज्ञातव्यम्। महत्त्वमपि सूच्यते। तादृशोऽपि **भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रद्धस्तद्वयेन**, पश्चान्**मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया च बिभ्रदुवाच**। वचनस्यान्यानीन्द्रियाणि सहायभूतान्याह **आनन्दकलाकुलेक्षणः, प्रहृष्टरोमा, गद्गदाक्षरः**, इन्द्रियाणां, देहस्य, वाचश्च वैकल्यं निरूपितम् ॥ ३८ ॥

एवं परमभक्तियुक्तः भगवतः षड्गुणप्रतिपादकैः भगवत्प्रतिपादकेन च सप्तभिः स्तुत्वा प्रार्थयते नमोऽनन्तायेत्यष्टभिः श्लोकैः। आदौ भगवत ऐश्वर्यं स्मृत्वा नमस्यति **नमोऽनन्तायेति**।

बलिरुवाच—**नमोऽनन्ताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे।**
सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥

ईश्वरः स एव यो न केनापि परिच्छिद्यते। अयं च देशकालापरिच्छिन्नः। किं च। स एव समर्थो यो महान् भवति तदाह **बृहते** इति। बलभद्रनमस्कारो वा। अयमनन्त इति शेषः प्रादुर्भूतः। स एव बृहत् ब्रह्मेति। स एवेश्वरो यो नित्यानन्दः स **कृष्णः**। यश्च जगत्कर्ता तदाह **वेधसे** इति। जगत्कर्तृ मुख्यं ब्रह्मेति भगवत एव विशेषणम्। शास्त्रयोनित्वमपि ब्रह्मलक्षणमिति विशेषसिद्धान्तप्रतिपादकत्वेन माहात्म्यमाह **सांख्ययोग**-योर्**वितानाय** विस्तारहेतवे। तत्र हेतुमिव वदन् सिद्धान्तान्तरकर्तृत्वमाह **ब्रह्मणे परमात्मन** इति। ब्रह्मत्वाद्वेदतदर्थरूपत्वम्। **परमात्मन** इति वैष्णवशैवसिद्धान्त-प्रवर्तकत्वं तदर्थप्रतिपादकत्वं च। **सांख्या** ज्ञानप्रधाना इति ब्रह्मपराः। **योगिनस्तु** परमात्मध्यानपरा इति तद्वितानकर्तृत्वं सिद्ध्यति। अनेन शास्त्रदृष्ट्या ज्ञानम्, ध्यानेन च ज्ञानं भगवतः ॥ ३९ ॥

न तु भगवत्साक्षात्कारः कस्यचिद्भवति। स मम जात इति केवलं भगवद्वीर्येणैव तद्भवतीति भगवद्वीर्यं समर्थयन्नाह **दर्शनं वां हि भूतानामिति**।

दर्शनं वां हि भूतानां दुःप्रापं चातिदुर्लभम्।
रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

स इन्द्रसेन इत्यस्याभासे **ननु दैत्योऽय**मिति। अयंपदस्यार्थ उक्तः वाक्यार्थस्तु पूजारूपः पूर्वमुक्त एवेति भावः। **वचनस्येति** आनन्दकलाकुलेक्षणपदस्यार्थोयं न तु पदत्रयस्य, 'ईक्षण'पदमन्येन्द्रियाणामुपलक्षकम्।

ये उत्पद्यन्ते प्रवाहे तेषामुत्पत्तिविरोधित्वाद्भगवद्दर्शनं दुर्लभम् । वां ब्रह्मपरब्रह्मणोः । स्वक्रियया प्राप्यं दुःखेनापि यन्न भवति तद्दुःप्रापम् । देवादिवरेणापि यन्न लभ्यं तद् दुर्लभं चकारात्सर्वसाधनैरप्यलभ्यता निरूपिता । तत्र हेतुः **रजस्तमःस्वभावानामिति** । राजसानां दुःप्रापम् । तामसानां दुर्लभम् । राजसानामपि केषांचिद् दुर्लभमिति चकारः । एतादृशावपि नोऽस्माकं **रजस्तमःस्वभावानां** यद्यकस्मात् **प्राप्तौ** । तत्र हेतुर्यदृच्छैव ॥ ४० ॥

कथं राजसतामसानां दुर्लभमित्यत्र हेतुमाह श्लोकद्वयेन **दैत्यदानवगन्धर्वा** इति ।

दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः ।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥

दैत्यदानवगन्धर्वा इति राजसे गुणभेदः । **सिद्धविद्याध्रचारणाश्च** द्वितीयाः तामसराजसाः । **यक्षरक्षःपिशाचास्तामसाः** । **भूतप्रमथनायकास्तामसतामसाः** । **प्रमथा** महादेवगणाः, तयोर्वा **नायकास्तृतीयाः** ॥ ४१ ॥

एवं सर्वान् गणयित्वा तेषां स्वरूपमाह **विशुद्धसत्त्वधाम्नीति** ।

विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥ ४२ ॥

भगवत आत्मत्वेऽपि उपाधिगुणेनैव विरोधः । किंच । भगवान् वेदादिशास्त्रं कृतवान् । ते च लोकप्रधानाः अत उभयेषां विरोधो युक्त इत्याह **शास्त्रशरीरिणीति** शास्त्रैकसमधिगम्यशरीरयुक्ते । अत एव **नित्यं निबद्धवैराः**, ते पूर्वोक्ताः, **वयं च** । यद्यप्यस्माकमिन्द्रियादिवर्गः सात्त्विकः तथापि देहो राजस एवेति भिन्नतया गणयति । **अन्ये च** तथा ब्राह्मणाः । चकारात्तत्संबन्धिनश्च ॥ ४२ ॥

ननु ते चेद् द्वेषिणस्तदा तेषां नरकपात इति 'आसुरीं योनिमापन्नाः' इति वाक्यानुसारेण कदाचिदप्यमुक्तौ कथं भगवान् सर्वात्मेति चेत्, तत्र मुख्यं सिद्धान्तमाह **केचनोद्बद्धवैरेणेति** ।

केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ।
न तथा सत्त्वसंरब्धाः संनिकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥

त्रिविधा लोकाः लौकिकाः । तत्र तामसाः **उद्बद्धवैरेण** त्वां जानन्ति प्राप्नुवन्ति वा । सात्त्विका **भक्त्या**, राजसाः **कामतः**, तथा वैदिकाः सात्त्विकाः **सत्त्वेन संरब्धाः** सत्त्वगुणेन साहंकारेण कर्मस्वाविष्टचित्ताः **सुरादयोऽपि** ॥ ४३ ॥

इदमित्थमिति ।

इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ।
न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥ ४४ ॥

differen-ce bet. दुःप्राप & दुर्लभम्-

प्रायेण ते **योगमायां न विदन्ति कुतो वयं** न लौकिका न वैदिकाः निषिद्धभावनयाऽधःपतिताः । **योगेश्वरेश्वर** इति संबोधनात् भोगाभिनिविष्टाः देवा मा जानन्तु । योगेश्वरा ज्ञास्यन्तीति तान्निषेधति **योगेशा अपि** ॥ ४४ ॥

एवं भगवतो माहात्म्यं स्वस्यानधिकारं च निरूप्य अनधिकारिणा भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण परित्यागः कर्तुमशक्य इत्याज्ञां प्रार्थयते **तन्नः प्रसीदे**ति ।

तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्य युष्म-
त्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् ।
निःक्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः
शान्तो यथैक उत सर्वसखश्चरामि ॥ ४५ ॥

ननु किमिति परित्यागः प्रार्थ्यते तत्राह हे **निरपेक्षविमृग्ये**ति । **निरपेक्षा** ये सर्वतः तेषामेव **विमृग्ये**ति । अनेन गृहे स्थितस्य शूद्रस्येव वेदोच्चारणमिव भगवदन्वेषणं निषिद्धमिति ज्ञापितम् । साक्षादपि गृहस्थस्य भगवदन्वेषणं नास्तीत्याह **युष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपादि**ति **युष्मत्पादारविन्दे धिषणा** येषां तेभ्यो ये **अन्ये** तेषामेव गृहं तदन्धकूपप्रायमेव भवति ।,भगवच्चरणारविन्दस्मृतिप्रकाशाभावात् । अत एव तस्माद्विनिःक्रम्य तादृशमस्मद्गृहं दैत्याक्रान्तमिति । **चरामी**ति प्रार्थना । नन्वन्नाद्यभावात् कथं चरणं सेत्स्यतीति चेत् तत्राह **विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिरि**ति **विश्वस्यापि शरणभूते अङ्घ्री** येषां येषां परिभ्रमणेन सर्व एव संसारिणः गृहं त्यक्त्वा क्षणमप्यन्यत्र गन्तुमशक्ताः तेऽपि कृतार्था भवन्तीति सन्तो **विश्वशरणाङ्घ्र्यो** भवन्ति तैः कृत्वा **लब्धा** उपजीविका **वृत्ति**र्भवति, 'ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैः' इति प्रकारेण । एवं सद्भिर्बाधायां निवृत्तायामान्तरदोषोऽपि निवृत्तो भविष्यतीत्याह **शान्त** इति । **यथा** यथावत् **एकः** परमहंसो यथेति वा तथा भविष्यामि, बाह्याभ्यन्तरदोषस्य निवृत्तत्वात् । एवं कियत्कालं परिभ्रमणेन **उत सर्वसखो**ऽपि भविष्यामि यथा सन् । एतत्सर्वं गृहपरित्यागव्यतिरेकेण न भवतीति गृहे उद्विग्नो भगवन्तं प्रार्थयते । एतत्कालान्तरकृत्यम् ॥ ४५ ॥

सांप्रतं किं कर्तव्यमिति विज्ञापयति **शाध्यस्मानि**ति ।

शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान्कुरु नः प्रभो ।
पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

ननु यथाशास्त्रमेव कर्तव्यम् । अभ्यागता वयं कथमाज्ञापयिष्याम इति चेत् तत्राह हे **ईशितव्येशे**ति ईशितव्या एव वयं सर्वे जीवाः तेषां त्वमे**वेशः**, अतस्त्वया आज्ञापनीयाः । ननु विशेषतः किमिति प्रार्थ्यते, तत्र बीजमाह **पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठन्नि**ति । **चोदनाया** विधिनियोगान्निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रथमवाक्ये अनङ्गीकारमिव ज्ञापयन् द्वितीयस्योत्तरं वक्तुं प्रसङ्गमाह **आसन् मरीचेः षट् पुत्रा** इति ।

श्रीभगवानुवाच—**आसन्मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेऽन्तरे ।**
देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥

प्रथमकल्पे अतीतब्रह्मकल्पे, **मरीचेः** ऊर्णा नाम पत्नी अभूत् । यथेदानीं कला । तस्याः **षडिन्द्रियदेवा** इव **पुत्रा** जाताः । प्रथमकल्पे यदन्तरं मन्वन्तरं, त एवैत इति वक्तुं तेषामपराधमाह **देवाः कं जहसुर्वीक्ष्येति** । 'वाचं दुहितरं तन्वीम्' इति यन्निरूपितं तेन प्रकारेण **सुतां यभितुं** संभोक्तुमुद्यतं **कं** ब्रह्माणं **जहसुः** ॥ ४७ ॥

कामो भगवान् तेन प्रेरितः तत्सेवार्थं वा प्रवृत्तो निःकपटः शुद्ध एव । परं ये तत्सिद्धान्तानभिज्ञाः ते तत्रोपहासं कुर्वन्तः भक्तोपहासका इवासुरीं योनिं प्राप्नुवन्ति **तेनेति** ।

तेनासुरीमगन्योनिमधुनावद्यकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥
देवक्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः ।
सा तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥

तेनेमामासुरीं योनिं प्राप्ताः । तावतापि भगवदपराधो न शान्त इति **अधुना** आसुरयोनौ उपहासफलत्वेन प्राप्तायामवद्यं **कर्म** कृतवन्तः । **तेनावद्यकर्मणा हिरण्यकशिपोर्**भगवद्विमुखात् कस्यांचिज्जाताः । ततस्ते **योगमायया देवक्या उदरे** विद्यमानमरिषड्वर्गं दूरीकर्तुं 'दोषेणैव दोषो हन्तव्यः' इति **योगमायया देवक्या उदरे नीताः** । **राजन्निति** राजसत्वात्तवाज्ञानं न दोषाय । ततः **कंसेन विहिंसिताः** विशेषेण मारिताः । एवं तेषां वारत्रयं दण्डो जातः, त्रिसत्यो भगवानिति । इदानीमस्मन्माता **तान्** दोषहारकान्, अत एव **स्वान् आत्मजानिति** पुत्रा एते ममेति **तान् शोचति** । ते पुनरत्रैव हिरण्यकशिपुवंशत्वात् **ते अन्तिके आसते** ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

एवं तेषां वृत्तान्तमुक्त्वा तत्र कर्तव्यमाह **इत एतान् प्रणेष्याम** इति ।

इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ।
ततः शापविनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥ ५० ॥

प्रयोजनं **मातृशोकापनुत्तिः** । प्रसङ्गात्तेऽप्युद्धर्तव्या इत्याह **ततः शापविनिर्मुक्ता** इति । अस्मन्मातुः शोकापहरणात्तेषां शापापनोदः । ततो **विज्वराः** सन्तो ऋषि**लोकं यास्यन्ति** ॥ ५० ॥

तेषां नामान्याह **स्मरोद्गीथश्चेति** ।

स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी ।
षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥

एकभावापन्नौ द्वौ **स्मरो** मानसः, **उद्गीथो** घ्राणः, **परिष्वङ्गः** श्रोत्रम्, **पतङ्गो** नेत्रम्, **क्षुद्रभृज्जिह्वा, घृणिः** स्पर्शः। ततो घृणा संजायते इति। चक्षुषा वा व्यत्यासः। **षडिमे स्वकर्मणा** नष्टा अपि **मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम्** ॥ ५१ ॥

अत एतान् देहीत्यनुक्त्वैव सेवकत्वं तस्य स्थिरीकृत्य तान् गृहीत्वा स्वयमेव निर्गत इत्याह इत्युक्त्वेति।

इत्युक्त्वा तान्समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रसेनत्वात् पूजां कृतवान्। येन मार्गेण गतौ तेनैव **द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रान् तान्** मात्रे **अयच्छताम्** ॥ ५२ ॥

तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥

ते च गुरुपुत्रन्यायेन पूर्वावस्थां प्रापयित्वा समानीता इति **तान् बालकान् दृष्ट्वा** पुत्रस्नेहेन **स्नुतस्तनी** जाता। ततः **परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रत्**। अत्यन्तं स्नेहोभिव्यक्तः। **अभीक्ष्णश** इति स्नेहे विह्वलितत्वं सूचितम् ॥ ५३ ॥

अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुतम्।
मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥

ततः **स्तनमपाययत्**। बालभावं दृढं कुर्वती **प्रीता** गतदुःखा, न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव किंतु सुखमपि जातमिति ज्ञापयति **सुतस्पर्शपरिस्नुत**मिति। **सुतानां स्पर्शेन परितः** सर्वाङ्गेभ्यः **स्नुतम्**। ननु भगवत्पुत्रस्मोः कथमेवमन्यत्र स्नेहः तत्राह **मोहिता मायया विष्णो**रिति। कथमन्यथा सृष्टिः **प्रवर्तते**। केचिदियमेव पूर्वमूर्णेत्याहुः ततः पूर्ववासनया तेषु स्नेहाधिक्यम् ॥ ५४ ॥

स्तनपानानन्तरं तेषां विवेकाद्युत्पत्त्या स्वलोकगतिमाह **पीत्वामृतमयमिति** द्वाभ्याम्।

पीत्वामृतमयं तस्याः पीतशेषं गदाभृतः।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥

अमृतमयत्वं भगवदर्थं देवैस्तत्रामृतं स्थापितमिति। **पीतशेषं गदाभृत** इति पानं तु पूर्वं स्थापितम्। यदैव भगवन्तं स्मरति तदामृतं भगवानेव पिबतीति इत एव वा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

पीत्वामृतमयमित्यत्र **देवै**रिति। स्तन्योत्पादकैः भगवद्विषयकस्नेहांशैरित्यर्थः। **पूर्वं स्थापित**मिति। निबन्धे इत्यर्थः। तद्विशेषयन्ति **यदैवे**ति।

यदा प्रथमं समागतः। एतेषां स्वपदप्राप्तौ ज्ञानं हेतुः। तस्य हेतुत्रयं भगवदुच्छिष्टपानं, अमृतपानं नारायणाङ्गसंस्पर्शश्च। अत्र **नारायणपदं** धर्मावतारनारायणांशानिरुद्धचरित्रं ख्यापयति। तेन **प्रतिलब्धमात्मदर्शनं येषाम्** ॥ ५५ ॥

ततो ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरपि तेषामाविर्भूतेत्याह **ते नमस्कृत्य गोविन्दमिति**।

ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम्।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम विहायसा ॥ ५६ ॥

आदौ स्वामिनं पश्चान्मातापितरौ तदनु बलभद्रं भगवत्साधनभूतम्। एवं चतुर्मूर्तिमिव भगवन्तं **नमस्कृत्य** सर्वसाक्षिकं **विहायसा स्वधाम ययुः**। एवं स्वतो गमनं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु देवकीकामनापूर्त्यर्थं भगवता ते समानीताः। सा च कामना न क्षणमात्रेण पर्यवस्यति। अत एवं शीघ्रं तेषां गमने को हेतुरिति चेत् तत्राह **तं दृष्ट्वेति**।

तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम्।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥

तेषां पुत्राणां पूर्वमृतानामागमनं तदनन्तरमेव च **निर्गमं दृष्ट्वा विस्मिता** सती सर्वमेव कृष्णचरितं मेने। एतज्ज्ञानसिद्ध्यर्थमेव समानीताः न तु पुत्रतया स्थापयितुम्। अन्यथा कंसद्वारा भगवत्कृतवधो व्यर्थः स्यात्। भगवच्चरित्रज्ञानेनैव कामनापूर्तिः। मोहान्तरानुत्पत्त्यर्थं विशेषणं **देवीति**। तत्रापि **मायां मेने** तेनासत्यतापि पदार्थानामभिज्ञाता। **नृपेति** संबोधनमाश्चर्ये मनोभिनिवेशनार्थम् ॥ ५७ ॥

एवं चरित्रद्वयमुक्त्वा ऐश्वर्ये एतदेव द्वयमिति कदाचिच्छङ्का भवेत् तदर्थमन्यान्यपि सूचयति **एवंविधानीति**।

एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ ५८ ॥

भगवच्चरित्रत्वे ज्ञापकम्, **अद्भुतानीति**। यान्येवाद्भुतानि भगवच्चरित्राणीति तानि। भगवानपि किमर्थमेवं करोतीत्याशङ्क्याह **कृष्णस्येति**। अवतीर्णत्वात्करोतीत्यर्थः। प्रयोजनान्तरमप्याह **परमात्मन** इति। 'सर्वेषामात्मनामात्मा' इति तत्संग्रहार्थमेवं करोतीत्यर्थः। अत एव **वीर्याण्यनन्तानि सन्ति**। तथाकरणे सामर्थ्यमनन्त**वीर्यस्येति**।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तं दृष्ट्वेत्यत्र तत्रापीति वधादिकं सर्वं कृष्णचरित्रमेव न तु कंसकृतमिति मेने। कृष्णचरित्रत्वेपीदं मायारूपमाश्चर्यजनकमित्यर्थः। तेनाश्चर्यरूपत्वज्ञानेनैते वधादिपदार्था असत्या निःप्रयोजनका लीलया प्रदर्शिताः वस्तुतस्तु शापवशादेवं भावस्ततो मोक्ष इति ज्ञानमित्यर्थः।

ननु वीर्याणामनन्तत्वात् कथं सर्वसंग्रह इति चेत् तत्राह **सन्तीति** सदा सन्ति नित्यानीत्यर्थः । **भारतेति** विश्वासार्थं संबोधनम् ॥ ५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रस्य नित्यतां स्थापयितुं तच्छ्रवणादेःफलमाह **य इदमनुशृणोतीति** ।

सूत उवाच—य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-
श्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं
भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

श्रद्धया **अनु** गुरूच्चारणमनु **यः शृणोति श्रावयेद्वा** । ननु किमर्थं शृणोति श्रावयति तदर्थमाह **मुरारेरिति** । मुरो हि विघ्नात्मकः दोषात्मकश्च । किंच **अमृतकीर्तेरिति अमृतरूपा कीर्तिर्यस्येति** । चरित्रं श्रवणेऽपि सुखजनकम् । अत एव **व्यासपुत्रैर्वर्णितम्** । इदं चरित्रमनन्तरूपो भूत्वा शुको वर्णितवानतो बहुवचनम् । सर्वैरेव व्यासशिष्यैः पुत्रैश्चेति वा । शिष्याणामपि पुत्रत्वात् । सर्वैरेव श्रोतव्यमित्येतदर्थं बहून्येव फलान्याह । **जगदघभिदिति** सर्वपापनाशकम् । किंच । **अलमत्यर्थं, सतां कर्णपूरं** कर्णाभरणम् । अनेन सतां निरन्तरं सेव्यता निरूपिता । अतो य एव नित्यं कर्णे स्थापयति स एव सन्नित्यपि सूचितम् । प्रयोजनान्तरमप्याह **भगवति कृतचित्त** इति । भगवति तस्य चित्तं स्थिरं भवति । ऐहिकमुक्त्वा पारलौकिकमाह **याति तत् क्षेमधामेति** । धाम यातीत्येव फलम् । धामप्रशंसार्थं **क्षेमेति** । एवं विघ्ननिवृत्तिमारभ्य भगवत्स्वरूपप्राप्तिपर्यन्तं भगवद्वीर्यश्रवणफलान्युक्तानि भगवत ऐश्वर्यं स्थापयन्ति, अतो भगवान् कृष्णः सर्वेश्वर इति स्थितम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे षट्त्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

य इदमित्यत्र क्षेमेति धामविशेषणं न व्यावर्तकं तथा सति, अक्षेमरूपमपि किंचिद्धाम स्यात् किं तु स्वरूपबोधकमित्याशयेनाहुः **धामप्रशंसार्थमिति** ।

॥ इति षट्त्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशे हरेर्वीर्यं त्रेधा प्राह सुनिश्चितम् ।
सर्वेषां सर्वकार्याणि कृतवानित्युदीर्यते ॥ १ ॥
तदेव भगवद्वीर्यं यन्न शक्यं हि लौकिकैः ।
नह्यन्यो भगिनीं दातुमेवं शक्तो हरिं विना ॥ २ ॥
नापि स्वयं यस्य कस्य गृहे स्थातुं विभूतये ।
नापि धर्मं स्वहीनार्थमन्यः कथयितुं प्रभुः ॥ ३ ॥
अनाहूतः स्वयं क्वापि गच्छतीत्यपि नो मतम् ।
यथा ग्रन्थानुसारेण प्रसङ्गोत्र विचारितः ॥ ४ ॥
क्रमपाठादिभेदेषु तथा व्याख्यानमिष्यते ।
उदासीनो हरिर्व्यासः फलसिद्धेरशक्यतः ॥ ५ ॥
ग्रन्थारम्भे तथैवास्मान् बोधयामास माधवः ।

राजा परीक्षित् पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वीर्याणामुपसंहृतत्वात् स्वसंदिग्धानर्थान् पृच्छति

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गृहे स्थातुमिति स्वयं महान् यस्य कस्यचिदल्पस्य **गृहे स्थातुं न** शक्त इति पूर्वेणान्वयः । **स्व**रूपस्य **हीन**त्व**मर्थः** प्रतिपाद्यं यत्र तादृशं **धर्मं विभूतये** स्वविभूतिरूपाय ब्राह्मणाय 'न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्' इत्यादिवाक्यैः **कथयितुमन्यो न प्रभुः** शक्तः ।

ननु व्यासेन विमर्शार्थं व्युत्क्रमेण निरूपणेपि स्वयं व्याख्यानं कथाक्रमेणैव कर्तव्यम् । यथा तैत्तिरीयशाखीयमन्त्रब्राह्मणानामृषिग्रहणक्रमेणैव पाठेपि वेदभाष्ये व्याख्यानं पूर्वक्रममनुसृत्यैव, तथेत्याशङ्क्याहुः **यथेति** । कथा**क्रमः** शुकाध्यापनं **पाठः आदि**पदेन लीलाक्रमः एतद्भेदेषु सत्सु व्यासेनात्र **प्रसङ्गो यथा विचारितस्तथा ग्रन्थानुसारेण व्याख्यानम**पी**ष्यते** ।

व्यासस्यैवं निरूपणे हेतुमाहुः **उदासीन** इति । **अशक्यत** इति भावप्रधानं, फलसिद्धिर्न स्वशक्त्या किंतु भगवदधीनेति फलसंपादन **उदासीनो व्यासः**, अतः 'साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् । न प्रवर्तयितुं शक्ता' इति न्यायेन लीलास्वरूपं विमृश्याह फलसंपादनाग्रहे तु शिष्याणां बोधाय कथाक्रममेव वदेदिति भावः ।

पूर्वोक्तदृष्टान्तरीतिमपहाय स्वस्य व्यासोक्तरीत्या व्याख्याने हेतुमाहुः **ग्रन्थारम्भे** इति । 'अर्थं तस्य विवेचितुम्' इति श्लोके व्यासवदाज्ञां दत्त्वा इत्युक्त्या व्यासोक्तक्रमेणैव व्याख्यानं कर्तव्यमित्याज्ञापनसूचनादिति भावः ।

तत् प्रसङ्गाच्छुकोऽन्यदपि वक्ष्यति। व्यवहारे भगवद्वीर्यान्यथाभावो यत्र प्रतीयते स प्रष्टव्यः। वैदिकविरोधः सोऽपि भजनीयविरोधश्च। एतत्क्रमेणाध्यायत्रयेण प्रष्टव्यम्। यादृशश्च प्रसङ्गः शुकोक्तौ हेतुः स तत्र तत्र वक्ष्यते। कथापक्षे त्वियं संगतिः, विचारे तु पूर्वोक्त इति क्षत्रियो हि बलादेव विवाहं करोति 'गान्धर्वो राक्षसश्चे'ति वाक्यात्। भगवांश्च सर्वाजेयः, अतो विरुद्धत्वात् सुभद्राया विवाहं पृच्छति **ब्रह्मन्वेदितुमिच्छाम** इति।

राजोवाच—**ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः।**
यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही॥ १॥

रामकृष्णयोः स्वसारमिति अजेयत्वे हेतुः। **यथा** यथावच्च शास्त्रोक्तप्रकारेणो**पयेमे**। दैन्येन विवाहं वारयति **विजय** इति। **या ममासीत्पितामही**ति सैव वंशजननी जाता। तादृश्या विवाहः नान्यथा भवितुमर्हतीति भावः॥ १॥

उभयसमर्थनार्थं शुकः प्रकारमाह **अर्जुनस्तीर्थयात्राया**मिति।

श्रीशुक उवाच—**अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः।**
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः॥ २॥
दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे।
तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात्॥ ३॥

वस्तुतः स्वयं नरः जीवकलात्मकः। सा च मायाशक्तिः या पूर्वं यशोदायां जाता सा देवक्या स्नेहात्परिगृहीतेति देवकीस्नेहवशात् कंसहस्ताद्विनिर्मुक्ता स्थानाष्टकमिव देवकीमपि प्राप्ता सुभद्रेति व्याख्याता। स्त्रीभावेनैव मोहः संभवतीति अर्जुनस्यैव स्त्री भवितुमर्हति। अत एव तया व्यामोहितः कलौ तस्या एव वंशः स्थास्यतीति प्रव्राजं स्वीकृत्य वञ्चयित्वा कन्यां हृतवान्। चौर्याधर्मवेषौ क्षत्रियस्य निषिद्धौ तथापि हृतेति पितृभ्यां च दत्तेति तीर्थयात्रायां कृत्रिमवेषो न निषिद्ध इत्युभयात्मकत्वात् द्वयं समर्थितं भवति। अत्र तीर्थयात्राप्रसङ्गो भारते निरूपितः। द्रौपदीविवाहानन्तरं पञ्चानामेका वैषम्यहेतुर्भवतीति प्रचेतसामिवैक्यभावाभावात् कामो दुर्लङ्घः उद्यतः क्षणमात्रमपि प्रतिबद्धश्चेत् प्रतिबन्धकर्तारं हन्तीति नारदः सुन्दोपसुन्दकथामुक्त्वा प्रत्येकं वर्षमात्रभोगाय कालव्यवस्थां निरूपितवान्। तन्मध्ये यद्यन्येन भुज्यमानामन्यः पश्येत्तदा स वर्षमात्रं

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्प्रसङ्गादिति अपृष्टं जनकश्रुतदेवप्रसङ्गमपि वक्ष्यतीत्यर्थः। **स प्रष्टव्य** इति सः अर्थ इति शेषः। यत्र **वैदिकविरोधः सो**प्यर्थः प्रष्टव्यो **भजनीयविरोधश्च** यत्र सोप्यर्थः प्रष्टव्य इत्यर्थः।

अर्जुन इत्यत्र **द्वय**मिति, चौर्यान्निषिद्धत्वं पितृभ्यां दानाद्विहितत्वं चेत्यर्थः। एवं करणे हेतुः **उभयात्मकत्वा**दिति, नरोहि ऋषिर्भगवदंशधारकश्चेति, ऋषित्वात्पित्रोरनुमत्या ग्रहणं, भगवत्त्वान्निषिद्धप्रकारेण ब्रह्मणि विधिनिषेधस्पर्शाभावादितिभावः।

तीर्थयात्रां कुर्यादिति । ततः कदाचित् कश्चिद्ब्राह्मणः चौरैरपहृतगोधनः अर्जुनं प्रोवाच मदीया गावः संरक्ष्या इति । ततः शस्त्रागारे युधिष्ठिरो द्रौपद्या सह स्थितः । ततः कार्यस्यावश्यकत्वात् विलम्बासहिष्णुत्वाच्च व्यवस्थां जानन्नपि शस्त्रगृहे प्रविष्टः रममाणौ दृष्ट्वापि शस्त्राणि गृहीत्वा चोरान् हत्वा ब्राह्मणाय गा दत्तवान् । ततो युधिष्ठिरेण निवारितोपि 'कामादेव दर्शने दोषः' इति सत्यवाक्यत्वात् भगवदिच्छया तीर्थयात्रार्थं प्रवृत्तः तदाह **अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति** । ततः **अवनीं पर्यटन्** । **प्रभुः** समर्थः हरणे, एकाकिपर्यटने वा । **प्रभासं गतः** किंचिदश्रृणोत्तदाह **मातुलेयीमिति** । 'मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव' इति श्रुतेः । स्वभागमन्यो नेष्यतीति **आत्मनो मातुलेयीम्** । '**रामो दुर्योधनाय दास्यतीति** सोऽपि कलित्वात् अधर्महेतुरिति तस्यापि लौकिक एव भविष्यतीति प्रसह्य कन्याहरणत्वे शुद्धधर्मत्वं च भविष्यतीति भोगार्थमेव तां **लिप्सुः यतिर्भूत्वा** यत्र कस्यापि कामसंभावनैव न भवति पर्वणि क्षौरं विधाय पीठादिद्वात्रिंशत्पदार्थपरिग्रहं कृत्वा **त्रिदण्डी सन् द्वारकामगात्** ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र वै वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ।
पौरैः सभाजितोभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ॥ ४ ॥

ततो वर्षाकाले यतेः पर्यटनं निषिद्धमिति **वार्षिकान्मासानवात्सीत्** । ननु कृत्रिमे वेषे किं धर्मकरणेनेत्यत आह **स्वार्थसाधक** इति यथैव तस्याः हरणं संभवति । ततः अज्ञैरेव सर्वैः **पौरैः सभाजितः अभीक्ष्णं** एक एव बहुवारं भिक्षार्थं कथयति । **रामेण** च नरमायया मोहितेन भगवदिच्छया च **अजानता सभाजितः** लौकिके 'चक्षुःप्रीतिः प्रथमम्' इति तदर्थं परिचयार्थं पश्चाद्धरणसिद्ध्यर्थं च तस्याज्ञानं निरूप्यते । बलभद्रो हि परमहंसं तं ज्ञात्वा तत्र हेतुभिर्विचारो न कर्तव्य इति शास्त्रमेवावलम्ब्य तूष्णीं स्थितः । अतस्तत्राधर्मजिज्ञासा नोत्पन्ना । सादृश्यं प्रतिभातमपि धर्मज्ञानस्य बलिष्ठत्वात् न प्रत्यभिज्ञासाधकं जातम् ॥ ४ ॥

अत एव तस्य भक्त्या सभाजनमाह **एकदा गृहमानीयेति** ।

एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ।
श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दुर्योधनायेत्यत्र । **तस्यापीति** कलिरूपत्वाद् दुर्योधनस्यापि विवाहो लौकिक एव भविष्यति न तु प्रसह्य हरणरूपः क्षात्रधर्मसिद्धः । अतोऽविशेषान्मयैव लौकिको विवाहः कर्तव्यः इत्यर्जुनस्याशयः । स्वयं प्रसह्य कन्याहरणाभावे हेतुमाहुः **प्रसह्येति** ।

तत्र वै वार्षिकान् इत्यत्र **अजानतेत्यस्य** वचनं विपरिणामेन पौरविशेषणत्वमपीत्याशयेनाहुः **अज्ञैरेवेति** । **लौकिके** इति, निःकपटवेषे ज्ञाते महतां चक्षुः कथमनुरज्येतेत्यर्थः । **तदर्थमिति** चक्षुःप्रीत्यर्थमित्यर्थः । **तस्येति** बलस्येत्यर्थः ।

निकटे गच्छन्तं प्रसङ्गाद्गृहे **समानीय** पश्चादातिथ्येन **निमन्त्रणं** कृत्वा पाकसिद्धिपर्यन्तं बहुकालं स्थापयित्वा यथा निलीय दर्शनं भवति कन्यायाः स्थित इत्यर्थात् **तमातिथ्येन निमन्त्र्य** स्थित इति ततस्तेनैव बलभद्रेण **श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बुभुजे।** अयमर्थो महतः वक्तुमनुचित इति **किलेत्युक्तम्** ॥ ५ ॥

तत एतस्यापि दर्शनमाह **सोऽपश्यदिति** ।

सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ।
प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥

महतीं स्थूलां, अर्जुनाद्वर्षमात्रन्यूनाम् । यस्या रूपेण वीराः प्राणानपि त्यजन्ति सा **वीरमनोहरा** । ततस्तस्या दर्शनेन तद्दर्शनसहितेन **प्रीत्या** कृत्वा **उत्फुल्लेक्षणो** जातः । तावता कामवशं गतः **भावक्षुब्धं मनो दधे** ॥ ६ ॥

अकामाया ग्रहणं न संभवति इति तस्या अपि भावो निरूप्यते **सापि तं चकम** इति ।

सापि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम् ।
हसन्ती व्रीडितापाङ्गी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥

सौन्दर्येणैव तस्या मनोहरणम् । प्रथमतो **हसन्ती** ततो **व्रीडितापाङ्गी तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं** च यया । एवं तया वृतः ॥ ७ ॥

तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः ।
न लेभे संभ्रमचित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥
महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम् ।
जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ९ ॥

ततो भिक्षां विस्मृत्य **तामेव ध्यायन्** हरणार्थमन्तर**प्रेप्सुर्जा**तः । तादृशोऽप्य**न्तरं न लेभे,** अप्रमत्तैः संरक्ष्यमाणत्वात् । अत्र भारतोक्तमधिकमपि ज्ञातव्यम् । भगवता नीतो देवकीवसुदेवसमक्षं ततस्ताभ्यां सा कन्या दत्ता । ततः **अतिबलीयसा कामेन संभ्रमचित्तो** जातः । ततो भगवान् दयालुः यात्रां कल्पयित्वा पुराद्बहिस्तां निःसारितवान् । ततो महत्यां सर्वेषामुत्सववैयग्र्ये पूर्वोक्तन्यायेन **पित्रोरनुमतः कृष्णस्य च** ततो **महारथः** अज्ञनिराकरणे समर्थः । **दुर्गनिर्गतां रथस्थां** तामहरत् ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सोऽपश्यदित्यत्र **वर्षमात्रन्यूनामिति** 'कन्यां चैवानुवत्सरम्' इति वाक्यात् भगवदपेक्षया वर्षमात्रन्यूनामिति । भगवानर्जुनश्च वयसा समानावत एवमुक्तम् । **तद्दर्शनसहितेनेति** वीरमनोहरत्वात् साप्येनं पश्यति तथा च सुभद्राकर्तृकदर्शनसहितेन सुभद्राकर्मकदर्शनेनेत्यर्थः । एवमन्योन्यदर्शनेन प्रीतिर्जातेति भावः ।

ततो हरणार्थं तस्य पराक्रममाह रथस्थ इति ।

रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुन्धतो भटान् ।
विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १० ॥

आसमन्तात् रुन्धतः रक्षकभटान् **विद्राव्य** सह समागतानां बन्धूनां **आक्रोशतां** सतामेव अज्ञानादाक्रोशं कुर्वन्तीति स्वभागत्वादुपेक्षा निषिद्धेति **मृगराडिव** समर्थः । जहारेति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ १० ॥

ततो हृतायां तस्यां बलभद्रेण श्रुतो वृत्तान्तः पारिबर्हप्रेषणार्थमयमुद्यमो निरूप्यते ।

तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः ।
गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥

ततो **रामः** तद्वञ्चनादिकं **श्रुत्वा क्षुभित**स्तद्वधार्थमेव प्रवृत्तः । दृष्टान्तेन तस्य महत्त्वं समयश्च तादृश इति सूचयति । ततो भगवता परिसान्त्वितः वाक्यैरनेकविधैः ।

अस्माकं सर्वथा देया हृता नान्यैश्च गृह्यते ।
वधे भर्तृविहीना स्यात् योग्यश्चायं विशेषतः ॥ १ ॥
कार्यार्थं वञ्चनं तस्य न दोषायेति मे मतिः ।
अज्ञानं स्वस्य दोषो हि कृत्रिमो न हि बाधकः ॥ २ ॥
ततो गृहीतपादश्च तेनैवाभूद्बलः स्वयम् ।

तथा **सुहृद्भिरपि गृहीतपादोऽन्वशाम्यत** ॥ ११ ॥

ततो भगिन्यां स्नेहात् पारिबर्हाणि प्राहिणोत् तान्याह ।

प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ।
महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥ १२ ॥

महाधनेति । गृहोपकरणानि चतुरङ्गिणी सेना दास्यश्च प्रस्थापितवान् ।

भक्ताय भगवान् कृष्णो भगिनीं दत्तवानिति ।
किमाश्चर्यं यतः कर्मज्ञाननिष्ठामवाप्तयोः ॥
स्वयं गत्वातिमहता समाजेन समावृतः ।
विप्रक्षत्रिययोः प्रीत्या स्वात्मानं दत्तवान् स्वयम् ॥
यथाभिलषितं ताभ्यां सुखं प्राप्तं हरेर्महत् ।
कृतार्थावपि संजातौ पुनरागमनं ततः ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तच्छ्रुत्वेत्यत्र कार्यार्थमिति 'स्वकार्यं साधयेत्प्राज्ञः' इति न्यायेन कार्यार्थं कृतं वञ्चनमर्जुनस्य न दोषाय किंत्वस्माभिरर्जुनो न ज्ञात इत्यस्माकमेव दोष इत्यर्थः । ननु त्रिदण्डिना हृतेति दोष इत्याशङ्क्याह **कृत्रिम** इति । अयं वेषः कृत्रिमो भवति, अतो न बाधकः । उभयत्र संमत्यर्थं हिशब्दौ ।

अतोपमाननप्रस्तावे भगवान् भक्तार्थमेवागतः ज्ञात्वैव अमानी मानद इति सर्वं करोतीति कैमुत्यन्यायेन मार्गान्तरभक्तयोरपि स्वापमानेनापि हितं करोतीति निरूपयति **कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठ** इति ।

श्रीशुक उवाच—**कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ।**
कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलम्पटः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणत्वादयं प्रकरणी, क्षत्रियस्तु प्रासङ्गिकः, अत एव मध्ये निरूपितः । अतो नोपक्रान्तक्रमविरोधः । **कृष्णस्य** संबन्धी **आसीत्**, भगवदीय आसीदित्यर्थः । तथाभवने तस्य साधनमाह **द्विजश्रेष्ठ** इति । तदेवोपपादयति **श्रुतदेवः** श्रवणे देववत् प्रज्ञावान् । तत्त्वेन च विख्यातः । ततः **कृष्ण एव** या **एका भक्तिः** तयैव **पूर्णार्थः** । एतत्तस्य दारिद्र्यदोषाभावाय निरूप्यते । विद्यमानायां इच्छायां भक्त्या विषयाभावो न युक्तः । अत आह **शान्त** इति । आन्तरोऽयं गुणः । **कविर्विचारकश्च** । स्वभावतोऽपि तस्येन्द्रियाणि न बहिर्मुखानीत्याह **अलम्पट** इति । भगवत्संबन्धे तस्य षड्गुणा निरूपिताः । तत्र द्विजश्रेष्ठत्वमैश्वर्यं, नाम कीर्तिः, भक्तिः श्रीः, शान्तिर्ज्ञानं, कविर्बलं, अलम्पटो वैराग्यमिति तदीयस्तत्तुल्यो भवति इति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ततस्तादृशस्य सात्त्विकदेशे स्थितिर्युक्तेति मिथिलायां स्थितिमाह **स उवास विदेहेष्विति** ।

स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ।
अनीहया गताहार्यनिवर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥

विदेहाः देशाः, यत्र स्थितानां देहाभिमानो न भवति, तत्रापि **मिथिलायां** गतदेहाभिमानकृतायाम् । अभिमानाभावे इतराश्रमेभ्योपि गृहस्थाश्रम एव मुख्यः, तत्र दोषाणां निरभिमानस्यासंभवात् । अतः **गृहाश्रमी** । तत्र वृत्त्यभावे धर्मो न फलतीति तस्य मुख्यां वृत्तिमाह **अनीहया गताहार्य** इति । स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण आगतमाहार्यं भैक्ष्यादिकं यस्य तेनैव **निवर्तिता क्रिया** येन ताश्च **क्रियाः निजाः** न परधर्माः । अत एवायं कर्ममार्गानुसारी भक्तः ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णस्यासीदित्यत्र **अतो नोपक्रान्ते**ति अध्यायारम्भे यत्र वीर्यान्यथाभावः प्रतीयते तत्कथनं प्रतिज्ञातं, वीर्यान्यथाभावस्तु ब्राह्मणगृहगमने प्रतीयेत न तु राजगृहगमन इति विरोधः क्षत्रियस्य प्रासङ्गिकत्वान्नेत्यर्थः ।

स उवासेत्यत्र **गतदेहाभिमानकृताया**मिति 'मिथिलो मथनाज्जातः' इति वाक्यादिति भावः । **तत्रे**ति तत्र गृहस्थाश्रमे **निरभिमानस्य** पुरुषस्य **दोषाणामसंभवा**दित्यर्थः ।

अनीहया कदाचित् अन्नाभावात् क्रियाविच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह **यात्रा-मात्रमिति** ।

यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ।
नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥ १५ ॥

यात्रा शरीरनिर्वाहः सकुटुम्बस्य, तच्चाहरहः तदपि **दैवादुपनमति** । ईश्वरेच्छया कदाचिच्छरीरे बले विद्यमाने एकादश्युपवासादौ वा नोपनमयतीत्यपि सूचयति **उतेति** । **अधिकं** तु **नोपनमति** । कदाचिदपि **तावतैव** संतुष्टः, अन्यथा दोषः स्यात् । अत एव **यथोचिताः क्रियाश्च चक्रे** ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणं निरूप्य क्षत्रियं निरूपयति **तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्गेति** ।

तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः ।
मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥

भगवद्भक्तवासात् सोऽपि भक्त्यङ्गे प्रविष्ट इति **तथे**त्युक्तम् । यतस्तस्य विदेह-**राष्ट्रस्य पालः** । **अङ्गे**त्यप्रतारणार्थं संबोधनम् । **बहुला अश्वा** यस्येति क्रियाशक्ति-र्निरूपिता । स तु मिथिलवंशोद्भवत्वात् **मैथिलः** । अस्य तु षड्गुणाः । राज्ञस्त्वभिमाना-भाव एव । यथा कर्मनिष्ठः प्रियः तथा ज्ञाननिष्ठोऽपि भगवत्प्रियः । अत आह **उभावप्यच्युतप्रियावि**ति । यथा धर्मनिष्ठः प्रियः एवं ज्ञाननिष्ठोऽपि । एतावद्वर्णनम् भगवता तथाभूतौ तौ स्मृताविति भगवन्मानसक्रियाविषयत्वात् भगवच्च-रित्रत्वेन निरूपितौ ॥ १६ ॥

अत एव तद्गुणान् स्मृत्वा भगवान् तयोरिष्टसिद्ध्यर्थं तद्गृहं गत इत्याह **तयोः प्रसन्नो भगवानिति** ।

तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाहृतं रथम् ।
आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥
नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः ।
अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥

पूर्वं गमनबोधनाभावात् लौकिकाभावेनोत्सवाभावाच्च कदाचित्समागमनार्थं **दारुकेण** समानीतं **रथमारुह्य विदेहा**नेव **प्रययौ** । नन्वेकाकी सर्वाननुक्त्वा च कथं प्रस्थित इति चेत्, तत्राह **प्रभुरि**ति । **मुनिभिः साकमारुह्य विदेहान् प्रययौ** । तौ हि भगवन्तं मुनिसहितं भावयतस्तत्रापि राजा मुनीनपि भगवद्रूपानेव जानाति, ब्राह्मणस्तु मुनिरूपान् । अत एव स्वयं मुनिरूपधारी राजगृहे गमिष्यति, मुनिभिः सहितस्तु ब्राह्मणगृहे । उभावपि कालात् परभूतं भगवन्तं ज्ञात्वा कालावयव-भूतान् मुनीन् जानीतः । अतो द्वादशमुनीन् नाम्ना परिगणयति, प्रकारपरत्वाय च **आदि**पदप्रयोगः । **कृष्णो** वेदव्यासः । **रामः** परशुरामः । **अहं** शुकः । **आदि**शब्देन गौतमादयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गुप्ततया अलौकिकन्यायेन गमनं व्यावर्तयितुं सर्वानुभवार्थं मध्ये पूजामाह **तत्र तत्रेति** ।

तत्र तत्र तमायान्तं पौरा जानपदा नृप ।
उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥

सार्घहस्ता उपतस्थुः । प्रत्येकं पूजाग्रहणे कालविलम्बो भवेद् अग्रहणे तु दोषः स्यादित्युभयथापि दोषं व्यावर्तयितुं दृष्टान्तमाह **ग्रहैः सूर्यमिवोदितमिति** । ग्रहस्थानीया ऋषयः । नहि सूर्यः सर्वेषामर्घ्यं गृह्णाति । निरीक्षणेन च गृह्णात्यपि एवं भगवानपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मध्यस्थान् देशान् द्वादश नाम्ना निरूपयति **आनर्तेति** ।

आनर्तधन्वकुरुजाङ्गलकङ्कमत्स्य-
पाञ्चालकुन्तिमधुकेकयकोसलार्णाः ।
अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहास-
स्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥

अन्ये च अप्रसिद्धाः प्रसिद्धाश्च । भगवतो **मुखसरोजं पपुरिति** तेषामुपासनाफलं निरूपितम् । सरोजत्वेनामृतपानं दृष्टमेव प्रयोजनं स्यादिति मुखं विशिनष्टि **उदारहास-स्निग्धेक्षणमिति** । उदारः सर्वपुरुषार्थदायी हासः स्निग्धं चेक्षणं माया बहिर्मुखत्वेऽपि संपादिते सर्वपुरुषार्थान् साधयति । ज्ञानं तु भगवत्संबन्धिनं करोति । अतः अदृष्टमपि फलं प्रयच्छतीति निरूपितम् । एतादृशं **नरा नार्यश्च** सर्वेधिकारिणो ह्यत्रेति न्यायेन **पपुः** ॥ २० ॥

ततो भगवान् फलरूपेणापि भजने फलान्तरं प्रयच्छन् ततोऽप्यग्रे फलपरंपरा-सिद्ध्यर्थमुपायं कृतवानित्याह **तेभ्य इति** ।

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः
क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ।
शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं
गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥

भगवद्वीक्षणेन **विनष्टं तमः** अज्ञानं यस्य । तादृशदृष्टियुक्तेभ्यः वस्तुसामर्थ्या-देव दोषे निवृत्ते स्वयमधिकं **क्षेमं** दत्तवान् । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । यथेयं मूर्तिः सर्वदा दृष्टौ सन्निहिता भवति तथा वरं दत्तवानित्यर्थः । तदैवेदानीं प्राप्तस्य परिपालनं भवति । ननु मध्ये विषयान्तरदर्शनस्यावश्यकत्वात् कथमेतस्यैव दर्शनं निरन्तरं भवेदि-

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आनर्तेत्यत्र हासः ईक्षणं उभयत्रापि यत्रेति शेषः, बहुव्रीहिद्वयानन्तरं कर्मधारयः ।

त्याशङ्क्याह **त्रिलोकगुरुरिति** । त्रिलोकस्य स एव गुरुः यत्रान्तर्यामिप्रेरणया सर्वेषां सद्बुद्धिरुत्पद्यते । बहिर्वाक्यं त्वप्रयोजकं व्यभिचारात् । अतो यदैवान्यदर्शनं प्राप्नोति तदैव तन्निषेधार्थमुपदेशं करोतीत्यर्थः । किञ्च **अर्थदृशां च यच्छन्** सर्वत्र ते यथा अर्थरूपं भगवन्तमेव पश्यन्ति सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपम् । अतो यत्किञ्चिदपि ते पश्यन्तो भगवन्तमेव पश्यन्तीति पूर्वदत्तक्षेमस्य न कापि प्रच्युतिः । चकारात्तत्र स्थितमपि भगवन्तं द्रष्टुं सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः । नन्वकस्मात्कथमेतावत्फलं प्रयच्छतीति शङ्कां व्यावर्तयन् तेन दत्तं फलं सर्वदैव स्थास्यतीत्यपि ज्ञापयति **शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयश इति** । तेषां मुखेभ्य एव **शृण्वन्** । मध्ये कालादिवशात् जाताधर्मेण प्रतिबन्धमाशङ्क्याह **अशुभघ्नमिति** । कदाचित्तत्कीर्तिविस्मरणे साधनाभावमाशङ्क्याह **गीतं सुरैर्नृभिरिति** । ये देवरूपा मनुष्याः तैर्गीतम् । सुरैर्नृभिश्च गीतमिति वा । तेन कीर्तेरक्षयत्वं निरूपितम् । एवं मध्यस्थेभ्य एतावत्प्रयच्छति यदर्थं तु गच्छति तेभ्यः किं दास्यतीति शङ्कामुत्पादयन्नेव उद्देश्यदेशान् गतः **शनकैरिति** मध्ये तेषु स्नेहो निरूपितः ॥ २१ ॥

उद्देश्यदेशस्थानां भगवति स्नेहादिकमाह **तेऽच्युतं प्राप्तमिति** ।

तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ।
अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः ॥ २२ ॥

पुरवासिनो देशवासिनश्च । नृपा इति पाठे भगवांस्तत्र गच्छतीति भगवद्दर्शनार्थं प्रथमत एव सर्वे गताः । तेऽपि भगवति पुरवासिवज्ज्ञाता इति त्रिविधा निरूपिताः । तेषां कायिकादिभावमाह **आभिमुख्येन ईयुरिति** कायिकं, **मुदिता** इति मानसं, **गृहीतार्हणपाणय** इति धनद्वारा ममतास्पदेनापि भजनमुक्तम् ॥ २२ ॥

तत ऐन्द्रियकमाह **दृष्ट्वा तमिति** ।

दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ।
कैर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् ॥ २३ ॥

प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजा इति । भगवद्दर्शनं तादृशं येन भगवानन्तः प्रविशति प्रविष्टोतिप्रीतिमुत्पाद्य **उत्फुल्लान्याननानि** बहिः **आशयांश्चान्तःकरोति** । ततः **कैर्मस्तकैर्धृताञ्जलिभिः** सर्वापराधक्षमापकैः भगवन्तं **नेमुः मुनींश्च** । विशेषानभिज्ञत्वात् तथा नमनमिति शङ्कां व्यावर्तयति **श्रुतपूर्वानिति** ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तेभ्य इत्यत्र यत्रेति यत्रोपदेशे कृते सत्यन्तर्यामिप्रेरणया सर्वेषां सद्बुद्धिरुत्पद्यते तादृशोपदेशकर्तेत्यर्थः । **तत्रस्थितमपीति** 'तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः सर्वत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः ।

साधारणानां प्रतिपत्तिमुक्त्वा मुख्ययोराह **स्वानुग्रहाय संप्राप्तमिति।**

स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम्।
मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥

ननु सर्वदा भगवान् दृश्यत एव सेव्यते च तथा सति को विशेष इति शङ्कां वारयति **जगद्गुरुमिति।** किमस्माभिर्यत्क्रियते तदेव कर्तव्यमाहोस्विदन्यद्वा, एतन्निर्णयं भगवानेव करिष्यतीति विशेषतः समागमनमित्यर्थः। अत एव **पादयोः पेततुः।** अनेन ब्राह्मणस्यापि नमस्कारः अनिषिद्ध इति निरूपितम्। **प्रभोः** समर्थस्य। चरणनमनमात्रेणैव सर्वमेव स्वहितं करिष्यति। नाधिकं स्वार्थमपेक्षते फलदानार्थं वेति सूचितम्॥ २४ ॥

तत उभावपि स्वस्वगृहे समानयनार्थं निमन्त्रणं कृतवन्तावित्याह **न्यमन्त्रयेतामिति।**

न्यमन्त्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः।
मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली ॥ २५ ॥
भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया।
उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥

स्वगृहे समायास्यतीत्यत्र हेतुः **दाशार्हमिति।** **सह द्विजैरिति** भागशो निमन्त्रणं वारयति। उभयोस्तु कर्तव्यमेव तत्। लोके स्वशक्त्या कालभेदेन भागभेदेन वा लौकिकास्तथा कुर्वन्ति भगवांस्तु प्रभुरिति सर्वं संपादयिष्यति। राजत्वान्**मैथिलः** प्रथमं निर्दिष्टः। चकारः राजसमत्वं बोधयति। **श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली** इति कालभेदव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। ततो भगवान् तयोरभिप्रायं ज्ञात्वा भगवतो वैभवं च ज्ञातुं भगवतोऽशक्यं किमपि नास्तीति तत्तथैव संपादनीयमिति भगवानुभयोरपि गृहे गतः। तत्र प्रकारमाह **उभाभ्यां तदलक्षित** इति। भगवान् समूहद्वयं जातः। तत **उभयोर्गृहे** गतः। यस्मिन् देशे मार्गभेदोस्ति ततो भगवन्माहात्म्ये तथावगते तथा रसो न भविष्यतीति ताभ्यामलक्षित एव गतः। (जनकगृहे स्वस्वांशेन आगतः।) मुनीनामपि तथात्वं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

न्यमन्त्रयेतामित्यत्र उभयोस्त्विति हितमिति शेषः। **स्वशक्त्येति** स्वस्य शक्तिभूतं मुख्यसेवकमेकस्य गृहे प्रेषयन्तीत्यर्थः।

ततो भगवानिति अग्रिमश्लोकस्य प्रतीकमिदं, ततस्तदनन्तरं भगवानिति श्लोक उच्यत इति शेषः। व्याख्यानमाहुः **तयोरिति** भगवतो वैभवं, **चकारात्** सामर्थ्यं च ज्ञातुं तयोरभिप्रायो वर्तते इति ज्ञात्वेत्यर्थः। मूले **उभाभ्यां** स्वरूपाभ्यामित्यर्थः। **राजनि मुनीनामिति** राज्ञो ज्ञाननिष्ठत्वान्मार्गे च 'विद्याविनयसंपन्ने' इति वाक्यात् सर्वत्र तुल्यदृष्ट्या

जातमिति केचित् । राजनि मुनीनां विशेषाभावात्सर्वत्र भगवद्बुद्धेस्तुल्यत्वात् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति वाक्याच्च श्रुतदेवगृह एव मुनिभिः सहितो गतः । राजगृहे तु स्वयमेव गतस्तादृग्रूप इति विमर्शः ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततस्तस्मिन् देशे राजा मुख्य इति प्रासङ्गिकत्वाच्च राजवृत्तान्तमाह **श्रोतुमप्यसतामिति** ।

श्रोतुमप्यसतां दूराज्जनकः स्वगृहागतान् ।
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः ॥ २७ ॥
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः ।
नत्वा तदङ्घ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥ २८ ॥
सकुटुम्बोऽवहन्मूर्ध्ना पूजयांचक्र ईश्वरान् ।
गन्धमाल्याम्बराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥
वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ।
पादावङ्कगतौ विष्णोः संस्पृशन् शनकैर्मुदा ॥ ३० ॥

ये **असन्तस्तेषां श्रोतुमपि दूरे** । एते मुनिभावापन्नाः भगवन्तः तादृशाः स्वगृहे समागता इति महदन्तरम् । असत्त्वं तु देहाभिमानात्सर्वेषामविशिष्टम् । अतः **स्वगृहागतान्** दृष्ट्वा स्वस्य सिंहासनसदृशानि आसनानि स्वमित्रेभ्यः समानीतवान् । **ततस्तेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्** कृत्वा कथमेतावतीं पूजां करिष्यामीति चिन्तां परित्यज्य **महामना** भूत्वा तेषु या **प्रवृद्धा भक्तिः** तया **उद्धर्ष** ऊर्ध्वहर्षयुक्तं यत् **हृदयं** तेनास्रयुक्ते **आविले अक्षिणी** यस्य तादृशो जातः । अनेन देहे पूजा निरूपिता । ततो बाह्यद्रव्यैः पूजामाह **नत्वा तदङ्घ्रीन् प्रक्षाल्येति** । **नत्वेति** पूर्वेण संबध्यते । तेन पूजासमाप्तिः आन्तरेण सूचिता । बाह्यार्थमनुज्ञां च प्रार्थयते । आदौ **तदङ्घ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनी**र्गङ्गारूपत्वात्, **सकुटुम्बो मूर्ध्ना अवहत्** । ततः पूजायोग्यो भूत्वा **पूजयांचक्रे** सर्वानेव **ईश्वरान्** न तु जीवेश्वरान् । पूजासाधनानि **गन्धमाल्यादीनि** । **गोवृषै**रिति शास्त्रार्थसिद्धये । स हि मर्यादया प्रवृत्तो न तु भक्त्या । अतो यथावाक्यमेव करोति । गोनिवेदनं च मुख्यम् । ततो **मधुरया वाचा** इदमग्रे वक्ष्यमाण-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुनिसंबन्धिविशेषो राजनि नास्तीत्यर्थः । **तादृग्रूप** इति तावन्मुनिरूप इत्यर्थः । **प्रासङ्गिकत्वाच्चेति** उपक्रमोपसंहारयोः प्रकरणनिर्णायकत्वात् प्रासङ्गिकस्य मध्ये कथनमित्यर्थः ।

श्रोतुमप्यसतामित्यत्र नन्वसतां दूरे अयं तु सन्नतः एतद्गृहागमने किमाश्चर्यमित्यत आहुः **असत्त्वं त्विति** जडस्य देहस्यात्मत्वेन स्वीकारात्सर्वैरेव तैरात्माऽविद्यमानः कृत इति सर्वेषामेव देहाभिमानिनामसत्त्वमित्यर्थः ।

माह **अन्नतर्पितानिति** । भोजनताम्बूलविश्रामशयनान्तं कृत्वा पश्चात् स्तोत्रं कृतवान् । अन्नेन तृप्तिस्तदैव भवति यद्यन्नमुद्वेजकं न भवेत् । तत्ताम्बूलविश्रामशयनसहितमेव । तत्रापि विशेषमाह **पादावङ्कगताविति** । विष्णोर्मुख्यत्वेन समागतस्य, सर्वत्र विष्णुबुद्धिरैक्यबुद्धिश्चेति विशेषाभावात् वा । **शनकैः** संस्पर्शः अभ्यनुज्ञार्थः । जाते स्पर्शे संतोषाविर्भावः ॥ २७–३० ॥

स हि यादृशं भावयति तादृशं वदन् भगवत्त्वज्ञापनाय षड्भिः स्तौति भवानिति ।

राजोवाच—**भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ।**

अथ नस्त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

स हि सर्वदा सर्वं भगवत्कार्यमेवेति मन्यते । सर्वं च भगवद्रूपमिति । तादृशस्य कथमिदानीं विशेषतो वाक्यं संभवति । विरुद्धं च न वक्तव्यम् । अतः पूर्वावस्थामनूद्य विशेषं बोधयति । यद्यपि भगवान् सर्वरूपेण आत्मरूपेण च दृष्टः तथापि भक्तिमार्गानुसारेण यादृशो भाव्यते तादृशोऽद्यैव दृष्ट इति । युक्तश्चायमर्थः । **सर्वभूतानामात्म**त्वात् सर्वं भगवानेव । **साक्षि**त्वात् स्वात्मा साक्षिचैतन्यं वा । तत्रापि **स्वदृक्** स्वप्रकाशः, अनेन तत्प्रकाशार्थमपि नान्यापेक्षेति निरूपितम् । **विभो** इति संबोधनं सर्वसामर्थ्यं सूचयति । तेनास्माकं हृदये तथा प्रतीतिजननं नान्येषामिति सर्वं संपद्यते । तथापि त्वत्पदाम्भोजं भक्तिमार्गेण त्वां **स्मरतामद्यैव दर्शनं गतः** ॥ ३१ ॥

नन्वस्य दर्शनस्य क्वोपयोगः । न हि दर्शनार्थं चिन्तनं करोति किन्तु स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव तत्राऽऽह **स्ववचस्तदृतं कर्तु**मिति ।

स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मदृग्गोचरो भवान् ।

यथात्थैकान्तभक्तान्मे नानन्तः श्रीरजःप्रियः ॥ ३२ ॥

को नु त्वच्चरणाम्भोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् ।

निःकिञ्चनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ॥ ३३ ॥

तद्भगवतः प्रसिद्धं वचः **ऋतं** सत्यं **कर्तुं भवानस्मदृग्गोचरः** । ननु किं तद्वच इति चेत् । तत्राऽऽह **यदात्थे**ति ।

'न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।

न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्' इति ।

एतद्भगवद्वाक्यम् । अत्र **यथा एकान्तभक्तो मम प्रिय** इति वक्तव्ये दृष्टान्तार्थं **यथा भवानिति** उक्तवान् । अत्राजशब्देनैव शङ्करोऽपि गृहीतः । गुणावतारत्वेन

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भवान् ह्रीत्यत्र **स्वात्मत्वा**दिति सुष्ठु आत्मरूपत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुः **सत्त्वा**दिति ।

तस्याप्यजत्वात्, आत्मापि तत एव । अत एतत्संगच्छते **एकान्तभक्तादिति** । प्रियत्वं तदैव भवति यदि गत्वा दृश्यते । अतः प्रियत्वान्यथानुपपत्त्या भगवान् स्वयमागत्य दृष्टवानित्यर्थः । एवं भगवद्गुणं ज्ञात्वा आत्मत्वसाक्षित्वयोरपि सिद्धत्वादधिकमेवं करोतीति सुगमत्वादुत्तमत्वाच्च **एवंवित्को वा त्वां विसृजेत्** । ननु प्राप्तात्मभावस्य भक्त्या सर्वं सिद्ध्यति यस्य त्वात्मभावो न जातः तस्य तदर्थं परित्याग इति चेत् तत्राह **निःकिञ्चनानां शान्तानामिति** । ब्रह्मात्मभावे साधनत्रयम् । आदौ **निःकिञ्चनत्वं** सर्वपरित्यागः । तदनन्तरं शमः । एवमन्तर्बहिर्विक्षेपरहितः मननं कुर्यात् । ततो ब्रह्मभावः तदुक्तं **निःकिञ्चनानां शान्तानां मुनीनां त्वमात्मद** इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नन्वेतादृशो भगवान्नाहमित्याशङ्क्याह **योऽवतीर्येति** ।

योऽवतीर्य यदोर्वंशे नृणां संसरतामिह ।
यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम् ॥ ३४ ॥

स एव भगवान् सर्वेषां मोक्षार्थमेव **यदोर्वंशे अवतीर्य संसरतां नृणां** संसारदुःखदर्शनेन जातकरुणः तन्निवृत्त्यर्थं **यशो वितेने** । तस्य कथं संसारनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्य स्पष्टमेव द्वारमाह **त्रैलोक्यवृजिनापहमिति** । पापवशाद्बहिर्मुखतादिसर्वे दोषाः, संसर्गिदोषाद्वा । यशस्तु सर्वेषामेव दोषनिवर्तकम् । अतः स्पष्टमेव तस्य संसारनिवर्तकत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं जगत्कृतार्थत्वायावतीर्णः स्वकृतार्थत्वाय च समागत इति निरूप्य कर्तव्यान्तराभावान्नमस्यति **नमस्तुभ्यमिति** ।

नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
नारायणाय ऋषये संशान्ततपईयुषे ॥ ३५ ॥

तुभ्यमित्यपरोक्षत्वाय । अन्यो भगवान् भविष्यतीति उपचारव्यावृत्त्यर्थं **कृष्णायेति** । साक्षाद्भगवत्त्वे हेतुः **अकुण्ठमेधस** इति । न **कुण्ठा** कुण्ठिता **मेधा** यस्येति । सर्वस्यापि भगवत्त्वे एतेनैव वैलक्षण्येन अस्य तथात्वात् । साम्प्रतं येन रूपेण समागतस्तन्निर्दिशति **नारायणाय ऋषय** इति । नारायण एवायं तृतीयलीलां करोतीति स एव ऋषिः । अनेन ब्रह्माण्डविग्रहो नारायणः तदंशो वेति पक्षो निराकृतः, विशेषरूपनिर्वचने य उत्कर्षहेतुस्तन्निर्दिशति **संशान्ततपईयुषे** इति । सर्वप्राणिनां सुखजनकं स्वस्याप्यक्षोभकं एतादृशं तपः तन्नारायण एव करोतीति ॥ ३५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमस्तुभ्यमित्यत्र एतेनैवेति यद्यपि सर्वस्यैव भगवत्त्वं तथाप्यकुण्ठमेधस्त्वेनैव वैलक्षण्येन भगवतस्तथात्वं मुख्यतया नमस्यत्वमित्यर्थः ।

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा कर्तव्यं च कृत्वा किञ्चित् प्रार्थयते **दिनानि कतिचिद्भूमन्निति ।**

दिनानि कतिचिद्भूमन्गृहान्नो निवसद्द्विजैः ।
समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलम् ॥ ३६ ॥

द्विजैरेतैः सह **पादरजसा निमेः कुलं पुनीहि ।** यद्यपि सेवा कापि नास्ति तथापि पादरजः निमिकुलसंचारस्थाने पतिष्यतीति कुलपावित्र्यार्थमेव तदुच्यते । तेन सर्व एव कुलोत्पन्नाः कृतार्था भविष्यन्तीति तद्वंशसम्बन्धनिःकृत्यै स्थितिप्रार्थनेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

तथैव भगवान् कृतवानित्याह **इत्युपामन्त्रित** इति ।

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ।
उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषिताम् ॥ ३७ ॥

तत्र हेतुः **लोकभावन** इति । लोकानेवानुभावयति तत्र निमिकुलानुभावने कः प्रयास इत्यर्थः । **भगवान्** स्वयं स्थितः स्वधर्मं तत्र योजयति । अतोऽनुभावः संपद्यते । तदर्थमत्रापि स्थितः । प्रयोजनान्तरमप्याह **मिथिलानरयोषितां कल्याणं कुर्वन्निति ।** ज्ञानिनस्ते नात्यन्तमुत्सवं जानन्ति । अतस्तेषामुत्सवसिद्ध्यर्थं कियत् कालं तत्र स्थितः ॥ ३७ ॥

प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतं निरूपयति **श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तमिति ।**

श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाज्जनको यथा ।
नत्वा मुनीन्सुसंहृष्टो धुन्वन्वासो ननर्त ह ॥ ३८ ॥

नन्वहं दरिद्रः कथं भगवन्तं नयामीति न विचारितवान् किन्तु **यथा जनकः** तथैव जातः । किञ्च । अधिकोऽपि जात इत्याह **मुनीन् नत्वा** मुनींश्च प्राप्तान् दृष्ट्वा **वासो धुन्वन् ननर्त** आनन्दात् । स्वस्यात्युपकारो जात इति ज्ञापयितुं नमनम् । आगमनेनैवान्तः परमानन्दश्च प्रवृत्तः । इदं भक्तानां कार्यं शास्त्रानुसारिणाम् ॥ ३८ ॥

ततो यथासम्भवं पूजां कृतवानित्याह **तृणपीठबृषीष्विति ।**

तृणपीठबृषीष्वेतानानीतानुपवेश्य सः ।
स्वागतेनाभिनन्द्याङ्घ्रीन्सभार्योऽवनिजे मुदा ॥ ३९ ॥

भगवदासने स्वहृदयमेव मन्यते । मुनीनां च सिंहासनापेक्षया तादृशान्येव प्रियाणि, न हि तपोयुक्तानां ग्राम्याः पदार्थाः प्रियहेतवो भवन्ति । अतस्तृणपीठादिकमेव तेषां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तृणपीठेत्यत्र अवनिजे इति निनिजे इति वक्तव्ये सवर्णे वर्णलोपो व्याकरणान्तरसिद्धः ।

प्रियम्। केषांचिदर्थं तृणान्येव दत्तवान्। केषांचित्पीठानि। केषांचित् वृषीः। ऋषीणामासनं वृषीति। कोमलकुशैः चतुरस्रं पश्चाल्लम्बमानपुच्छाकारं क्रियते। तेषु आनीतानुपवेश्य ततः स्वागतेनाभिनन्द्य सभार्यः अङ्घ्रीन् अवनिजे॥ ३९॥

राजवदुपचारं कदाचिन्न करिष्यतीत्याशङ्कया पुनरुच्यते ब्राह्मणत्वात्। अतः पुनराह तदम्भसेति।

तदम्भसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम्।
स्नापयांचक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः॥ ४०॥

स्त्रीपुत्रादिसहितमात्मानं स्नापयांचक्रे। तस्य धर्मजनकत्वात्संतोषजनकत्वं न भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह उद्धर्ष इति। उद्गतो हर्षो यस्येति। फलार्थमेवं करोतीति चेत् तत्राह लब्धसर्वमनोरथ इति। चरणोदकप्राप्त्यैव सर्वे मनोरथाः प्राप्ता इति॥ ४०॥

ततः समाराधनमाह फलार्हणेति।

फलार्हणोशीरशिवामृताम्बुभि-
र्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशाम्बुजैः।
आराधयामास यथोपपन्नया
सपर्यया सत्त्वविवर्धनान्धसा॥ ४१॥

फलान्यर्हणसाधनानि। तानि फलार्हणानीत्युच्यन्ते। उत्तमानि फलानीत्यर्थः। उशीराणि च सुगन्धानि तत्सहितं शिवामृताम्बु पर्यवसानसुखदं अमृतं मिष्टं च। ततो हस्तपादप्रक्षालनार्थं मृत्सुरभिः परिमलयुक्ता ततः पूजार्थं तुलसीकुशाम्बुजानि तैः यथाशास्त्रमाराधयामास पूजां कृतवान्। यथोपपन्नया सपर्ययेति एतत्साधनमपि न क्लेशेन कृतवान् किन्त्वनायासेनैव सिद्धैव सामग्री। किञ्च। पूजानन्तरं तादृशमन्धः अन्नं दत्तवान्। येन सत्त्वगुणो वर्धते। शिलोञ्छवृत्त्या संपादितनीवाराद्योदनम्॥ ४१॥

एवं पूजां कृत्वा दुर्लभं भगवद्दर्शनं मम कथं जातमिति मानसिकपूजार्थं तस्यालोचनमाह स तर्कयामासेति।

स तर्कयामास कुतो ममान्वभूत्
गृहान्धकूपे पतितस्य संगमः।
यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः
कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः॥ ४२॥

साधने सति साध्यं भवति। गृहान्धकूपे पतितस्य मम साधनसम्पत्तिः सुवर्णशृङ्खलावत् सात्त्विकमपि गृहमन्धकूपप्रायमेव। स्वपरासद्ग्रहात्। तदेव निस्तारकं यद्भेदबुद्धिनिवर्तकं अतो गृहान्धकूपे पतितस्य कृष्णेन मुनिभिर्वा कथं संगमः।

कृष्णस्य दुर्लभत्वं सर्ववादिसंमतम् । मुनीनामपि तथात्वमाह यः **सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिरिति** । ब्राह्मणपादरेणुषु सर्वाणि तीर्थानि वसन्तीति । न केवलमेतावानेवोत्कर्षः किन्त्वस्य भगवतः आत्मनः **निकेतनरूपाः** आश्रयभूता ये **भूसुराः** ब्राह्मणाः भूमावेव देवभावं प्राप्ता इति फलम् । भगवत्स्थानत्वेन साध्योत्कर्षः तीर्थत्वेन साधनोत्कर्षश्चेति ॥ ४२ ॥

ततो भगवन्तं स्तोतुं उपक्रान्तवानित्याह सूपविष्टानिति ।

सूपविष्टान्कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः ।
सभार्यः स्वजनापत्य उवाचाङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

सत्त्वसाधकत्वात् अस्यान्नस्याग्रे दुःखजनकत्वाभावात् सम्यगुपवेशनमात्रेणैव पूजासमाप्तिः सूचिता । तदेवाऽऽह **कृतातिथ्यानिति** । कृतमातिथ्यं येभ्यः तानुपसमीपे **स्थितः सभार्यः** सर्वथाप्यरक्षितसूक्ष्मांशः **स्वजनाः** अपत्यानि च यस्येति भार्यास्वजनापत्यसहितः ततो भगवतः अङ्घ्र्यवमर्षणः चरणं स्पृशन् वाचा स्तोत्रं कृतवानित्याह ४३

राजवदयमपि षड्भिर्भगवन्तं स्तौति **अद्य नो दर्शनं प्राप्त** इत्यादिभिः षड्भिः

श्रुतदेव उवाच—**अद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।**
यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥

यथा राजा निरूपितवान् तथैव प्रथममयं निरूपयति । दर्शनं त्वद्यैव प्राप्तवानसि । नाथ नो दर्शनं प्राप्त इति पाठः क्वचित् । **अद्यैव दर्शनं प्राप्तः नो**ऽस्माकम् । किन्तु । **यदै**वात्म**सत्तया** सर्वत्र **प्रविष्टः** तदैव सर्ववस्तुषु दर्शनं प्राप्तवान् । **हि** युक्तश्चायमर्थः । एतादृशमेव सर्वत्र त्वां पश्यामीति । अथवा । दर्शनं चक्षुषा अद्यैव, शास्त्रतस्तु यः **शक्तिभिः सृष्ट्वा आत्मसत्तया प्रविष्टः** स कीदृश इति मनोरथ एव स्थितः । नतु कदाचिद्दृष्टः अद्यैव परं स दृष्ट इति ॥ ४४ ॥

नन्वेकस्य सर्वत्र कथमनुप्रवेशः संभवति । सूर्यकिरणवदनुप्रवेशे वा कथमन्योन्याननुसन्धानम् । तादृशस्य वा कथं सत्यत्वमिति शङ्काव्युदासार्थमाह **यथा शयानः पुरुष** इति ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सूपविष्टानित्यत्र स्वजना इति यस्य स्वजना अपत्यानि च अपरक्षितानीति शेषः । भगवतः सकाशान्न गोपितानि इत्यर्थकथनं न तु बहुव्रीहिः । **चरणमिति** चरणं कायेन स्पृशन् स्तोत्रं वाचा कृतवान् इति शुक उवाचेति पदेनाह एतस्यैव पदस्यार्थकथनं न त्वग्रिमश्लोकाभासः ।

यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया।
सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते॥ ४५॥

एकं स्वप्नमेव एक एव पश्यति। यानपि जीवतः स्वप्ने पश्यति तेषामप्यनुसंधानं नास्ति स्वप्नश्च मायिक इति सिद्धम्। ततश्च स्वप्ने यावन्तो गजतुरगादयो दृश्यन्ते तेषामपि चैतन्यान्तराभावात् द्रष्टुरेव चैतन्यं संक्रान्तमिति मन्तव्यम्। श्रुतौ भगवच्चैतन्यमित्युक्तम्। प्रकृते जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यं न निरूप्यत इति पदार्थनिरूपणे जीववादो वा ब्रह्मवादो वा नातिरिच्यते, दोषनिरासगुणाधानभेदेन मतद्वयस्य समर्थितत्वात्। अतो जीवः स्वयमेव स्वाप्नं सृष्ट्वा तत्रानुप्रविष्टः स्वात्मानमेकदेशस्थं मन्यते, अन्योन्यानभिज्ञश्च भवति परमेतावान् विशेषः, तदज्ञानसृष्टं इदं ज्ञानसृष्टमिति। अतो भगवान् जानाति, जीवस्तु न जानातीति प्रकारस्तुल्य एव। तदाह **यथा शयानः पुरुषः आत्ममायया** सामग्र्या **मनसैव** करणेन इमं च **लोकं परं** च **सृष्ट्वा** अस्माल्लोकात्परं भिन्नं **स्वाप्नं** ततस्तमेवा**नुविश्य, अवभासते** देवतिर्यगादिरूपेण। अनेनैक एव भगवान् सर्वत्र भासते। परं सोऽयैव दृष्ट इति॥ ४५॥

ननु दर्शनसाधनानि बहूनि श्रूयन्ते को विशेष इति चेत्, तत्राह **शृण्वतां गृणता**मिति।

शृण्वतां गृणतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवन्दताम्।
नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम्॥ ४६॥

ये पञ्चविधां भक्तिं कुर्वन्ति तेषां हृदये भासते न तु बहिः, मम तु बहिरपीत्याधिक्यम्। **संवदता**मिति स्मरणं, **सम्यग्वदता**मिति कीर्तनं वा। तदा **गृणन्** उच्चारयन्। सर्वदा भगवन्नामोच्चारणं कर्तव्यमिति। **शश्व**दित्युभयत्र संबध्यते। नाम्नि द्वयं रूपे च द्वयमिति। उभयविधस्य संवदनं पञ्चमी। तेषां **हृदि अन्तः** तत्रापि सूक्ष्मतया **भासि**। ननु को विशेषः सर्वत्र वर्तसे तथापि तेषामेव हृदये भासीति तत्राह **अमलात्मना**मिति। विद्यमानोऽपि मलिनदर्पण इव न प्रकाशसे। श्रवणादीनां तु चक्षुःसंस्कारकत्वं चित्तसंस्कारकत्वं च। यथा केचन गुणाः दर्पणशोधकाः।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यथा शयान इत्यस्याभासे **अन्योन्याननुसंधान**मिति मत्प्रविष्टमेव भगवद्रूपं यज्ञदत्ते प्रविष्टमिति देवदत्तो न जानाति तथा देवदत्ते प्रविष्टं यज्ञदत्त इत्यर्थः। **तादृशस्य** वेति अन्योन्यमज्ञानस्य प्रवेशस्येत्यर्थः। व्याख्याने **तेषामपी**ति स्वाप्निकदेवदत्तादिषु अन्योन्यं चैतन्यैक्यानु**संधानं नास्ती**त्यर्थः। चैतन्यैक्यं विवृण्वन्ति **स्वप्नश्चे**त्यारभ्य **अन्योन्यानभिज्ञश्च भवती**त्यन्तम्।

शृण्वतामित्यत्र **श्रवणादीनां त्वि**ति दर्पणस्थानीये चित्ते स्थितं भगवन्तमावृत्तचक्षुषा पश्यति अत उभयसंस्कारकत्वमुक्तम्।

केचन दृष्टिशोधका इति । तदुभयमत्रोक्तम् । **अमलात्मनामिति** रूपस्य दृष्टिशोधकत्वं नाम्नोऽन्तःकरणशोधकत्वमिति निर्णयः ॥ ४६ ॥

अन्येषां तु हृदये वर्तमानोऽपि न भासत इत्याह **हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थ** इति ।

हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम् ।
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यभ्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥

कर्मणा विक्षिप्तं चित्तं येषाम् । न हि जलप्रतिबिम्बो जले चलति दृश्यते । यथातिदूरस्थो न दृश्यते तथा न दृश्यत इति धर्मसाम्यार्थं दूरस्थत्वं, अन्यथा दूरस्थोऽपि दृश्यत इति भगवद्दर्शनमुक्तं स्यात् । ननु कर्मविक्षेपे को दोषः संपद्यते येन हृदिस्थो न दृश्यत इति चेत्तत्राह **आत्मशक्तिभिरग्राह्य** इति । यद्यपि अन्तःकरणादिषु भगवच्छक्तय एव भगवद्ग्राहिकाः सन्ति ताश्चेत्स्थिरा भवन्ति तदा भगवन्तं पश्यन्ति, कर्मविक्षेपे तु शक्तीनामन्यत्र विनियोगाद्भगवद्दर्शनं बाधितमित्यर्थः । तदा आत्मशक्तिभिरग्राह्यो भवतीति हेतुः । शुद्धानामपि कर्मविक्षेपे भगवद्दर्शनमुक्तम् । नन्वेवं सति जडानां कर्मविक्षेपरहितानां भगवद्दर्शनं स्यादित्याह **अभ्युपेतगुणात्मनामिति** । आभिमुख्येनाभितः सर्वतो वोपेताः स्वीकृताः **गुणा** एव **आत्मा** येन । भगवान् गुणाश्चेति कोटिद्वयम् । सत्त्वादीनामात्मत्वे जडो भवति जडात्मस्वीकारात् । भगवत आत्मत्वग्रहणे चेतनो भवति । अतो यैर्जडात्मता स्वीकृता तेषामप्यग्राह्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं भगवतो दुर्लभं दर्शनमिति समर्थयित्वा तस्मिन् जाते प्रत्युपकारार्थं बहु कर्तव्यमिति विचार्य अन्यस्याशक्यत्वात् नमस्कारमेव करोति **नमोऽस्तु त** इति ।

नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने
अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ।
सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे
स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तदुभयमिति, चित्तचक्षुषोः शोधनम**मलात्मना**मिति पदेनोक्तं तथा **चामलात्मनामित्यत्रात्म**पदेन चित्तमात्मगामि परावृत्तं चक्षुश्चोच्यत इति भावः ।

हृदिस्थ इत्यत्र **न ही**ति चञ्चले जले प्रतिबिम्बो न दृश्यते तथा कर्मणा चित्तस्य विक्षिप्तत्वात् चित्ते स्थितोपि न दृश्यते । **धर्मसाम्यार्थ**मिति यथा दूरस्थोऽदृश्यस्तथा भगवानपीत्यदृश्यत्वधर्मेण भगवतो दूरस्थपुरुषस्य च साम्यं वर्तत इति एतावन्मात्रबोधनार्थं **दूरस्थत्वमुक्तम्** । तथा च भगवानदृश्यत्वधर्मेण दूरस्थमप्यतिक्रान्तो दूरस्थादप्यधिकोऽदृश्य इत्यर्थः । **अन्यथे**ति अतिदूरस्थपदस्यादृश्यत्वपर्यायार्थकत्वाभावे इत्यर्थः । **आत्मशक्तिभिरि**ति **विक्षिप्तचेतसां** आत्मनो विक्षिप्तस्यान्तःकरणस्य याः शक्तयस्ताभिरग्राह्य इत्यर्थः । **तदाहे**ति आत्मशक्तिभिरग्राह्यो भवति इत्यदर्शने हेतुः कर्ता भगवद्दर्शनस्याबाधितत्वं कर्माहेत्यन्वयः ।

कीदृशो भगवानिति संदेहे नमस्करणीयनिर्द्धारमाह **अध्यात्मविदां परात्मन** इति । ये **अध्यात्मविदः** ब्रह्मात्मत्वैकत्वविदः तेषामात्मानुभवयुक्तानां **पर** उत्कृष्टः **आत्मा** आत्मनामात्मेति । ननु ब्रह्मविदामात्मनामात्मा चेद्भगवान् तदा भगवतोप्यन्य आत्मा स्यादत आह **अनात्मन** इति । न विद्यते अन्यः आत्मा यस्य । एवं ये ज्ञाननिष्ठाः तेषामात्मत्वेन प्रकाशमानत्वमुक्त्वा ये न ज्ञानिनः तेषामयमेव कालरूपेण मृत्युं प्रयच्छतीत्याह **स्वात्मविभक्तमृत्यव** इति । स्वात्मन्येव ये विभक्ताः आत्मभेदं कृत्वा स्थिताः तेषां मृत्युः । 'ब्रह्म तं परादात्' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वादात्मनः आत्मघाती दण्ड्य इति तादृशस्य वधं करोतीति युक्तमेव । ज्ञानिनां तु ज्ञानोत्तरं पूर्वकृतदोषनिवृत्तिः । भक्तावपि भगवत्स्मरणादिना तन्नाशः । ननु भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाङ्गीकर्तुः को दोष इति चेत् तत्राह **सकारणाकारणलिङ्गमीयुष** इति । एक एव भगवान् नित्यमनित्यं च जगद्रूपं शरीरं गृह्णाति । कालादयो नित्याः, घटादयो अनित्या इति । उभयमपि भगवच्छरीरम् । नन्वेवं सति कथं सर्वो न प्रतिजानीते तत्राह **स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टय** इति । स्वमायया कृत्वा उभयशक्तिरूपया कृत्वा आत्मा संवृतः, ज्ञानशक्तिश्च रुद्धा, यथेन्द्रियं पिधत्ते, घटं चाच्छादयति । अन्यथा आत्मप्रकाशेनैवातिपुष्टेन पिहितेपि ज्ञाने प्रकाशः स्यात् । ज्ञानापिधाने वा पिहितमप्यात्मानं पश्येत् । अत उभयं मायाकार्यम् ॥ ४८ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा नमस्कृत्य तादृशं प्रार्थयते **स त्वं शाधीति** ।

स त्वं शाधि स्वभृत्यान्नः किं देव करवाम ते ।
एतदन्तो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षगोचरः ॥ ४९ ॥

स्वभृत्यानित्याज्ञापनावश्यकत्वम् । शास्त्रद्वारा कर्तव्यमुपदिष्टमिति चेत्, तत्राह **किं देव करवाम त** इति तुभ्यं किं करवाम । शास्त्रे तु स्वार्थं निरूपितम् । ननु स्वार्थमेव क्रियतां किं मदर्थेनेत्याशङ्क्याह **एतदन्तो नृणां क्लेश** इति । एतादृशदर्शनान्त एव प्राणिनां दुःखानुभवः । न हि प्रसन्ने भगवति दृष्टे कस्यचिद्दुःखं संभवति । अतः स्वार्थं नापेक्ष्यत इति दासत्वात्स्वामिकार्यमेव कर्तव्यमत आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भगवांस्तु तस्येच्छालक्षणदुःखदूरीकरणार्थं स्वस्य सेवां निरूपयतीत्याह **तदुक्त**मिति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमोस्तु त इत्यत्र **स्वमायया संवृते**ति **स्वमायया कृत्वा संवृता रुद्धा दृष्टिर्येने**ति मूले विग्रहः । संवृते आत्मनीति शेषः । स्वमाययेत्यस्य संवरणे रोधे चान्वयः ।

तदुक्तमित्यस्याभासे इच्छालक्षणेति यस्मात्सुखं मन्यते तं इच्छतीत्याशयेन इच्छायाः सुखधर्मत्वमुक्तं, परमार्थविचारे तु विषयासंपत्तौ जायमानत्वात् । इच्छापि दुःखमेव, न ह्याप्तकामः किंचिदिच्छति, अत एव श्रुतौ अकामरूपस्य शोकान्तरत्वमुक्तम् । येन सेवेच्छा लक्ष्यते तादृशं दुःखं मुनिसेवया दूरीभविष्यतीत्यर्थः । **स्वस्येति** स्वकीयस्य मुन्यादेरित्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच—**तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान्प्रणतार्तिहा ।**
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥

गृहीत्वा पाणिना पाणिमिति स्वतुल्यता निरूपिता । ततो यत्स्वकर्तव्यं तदेवोपदेक्ष्यति न सेवककर्तव्यमिति लक्ष्यते । **प्रहसन्नि**ति कृतकृत्यत्वात् न तव किंचित् कर्तव्यं, येनैतावत्त्वं जातं कर्तव्यं चेत् तदेव कर्तव्यम् । इदं च फलम् । तथापि यत् पृच्छति, तदा यथा मया लोकसङ्ग्रहार्थं क्रियते व्यामोहार्थं वा तथायमपि करोत्विति भावः । हेत्याश्चर्ये । एतादृशमपि **भगवान्** स्वसेवायां न प्रेरयतीति स्वसेवाया दुर्लभत्वं द्योतितम् ॥ ५० ॥

अत्र भगवानिति मन्यते । समागता ब्राह्मणाः तांश्चायमात्मतुल्यान् मत्वा तथा न मन्यते तदा समागतानां क्षोभो भवेत् , स मा भवत्विति तेषां संबोधयति । समता तु स्वस्मिन्नेव स्थापिता । अतोऽहं परं तथा न पूजनीयः किन्त्वेत एव पूजनीया इत्युपदिशति **ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाये**ति सप्तभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् ।**
संचरन्ति मया लोकान्पुनन्तः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥

यावान् धर्मः स्वस्य सर्वश्रुतिप्रतिपाद्यः तावान् ब्राह्मणेषु निरूप्यते । तद्रूपोऽपि भगवानिति वाक्यं न बाधितविषयम् । इमान् **मुनीन् तेऽनुग्रहार्थाय** समागतान् **विद्धि** न तु प्रसङ्गात्, अन्यार्थं ते वा समागताः । ननूभयोः समागमनं प्राधान्येन कथमेकस्मिन्कार्ये संभवतीति चेत्तत्राऽऽह **संचरन्ति मया लोका**निति । मया सह एते लोकान् संचरन्ति । तेन सहभावो मम प्राधान्यमेतेषामेवेति निरुक्तम् । एतेषां पावनप्रकारमाह **पादरेणुभि**रिति ॥ ५१ ॥

नन्वन्यान्यपि लोके पावनानि सन्ति क एतेषामेवाग्रह इति चेत्तत्राऽऽह **देवाः क्षेत्राणी**ति ।

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ।
शनैः पुनन्ति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि च त्रयो लोके पावनहेतवः । कालस्याप्येतच्छेषेणैव पावनजनकत्वम् । स्नानान्त एव सूतकादावपि शुद्धेः द्रव्याणां देश एवान्तर्भावः । कर्तारस्तु प्रकृताः मन्त्रकर्मणोरपि देवतास्वन्तर्भावः तादर्थ्यात् । एवं शुद्धिहेतूनां षण्णामपि अत्रैवान्तर्भावात् त्रय एव निरुक्ताः । ते **दर्शनस्पर्शनार्चनैः पुनन्ति** । दर्शनं सर्वेषां, दर्शनस्पर्शने तीर्थस्य, त्रितयं देवतायाः, एवमप्येते **शनै**रेव पुनन्ति ।

तत्र हेतुः **कालेनेति** । कालो हि पृथक् शुद्धिहेतुः । अन्यथा दशाहादर्वागपि तीर्थस्नानादिना पुरुषः शुद्धो भवेत् । तस्मात् यावता कालेन शुद्धिर्भवति तावत्कालेनैव तीर्थादिना शुद्धो भवति । ब्राह्मणास्तु सद्यः शुद्धिहेतवः, तेषां वाक्यात् अत्यन्तनिकृष्टमपि शुद्धं भवति । 'आकरस्थं सदा शुचिः' 'स्नेहपक्वं न दुष्यति' 'प्रयतेन शूद्रेणाप्याहृतं भोज्यम्' इत्यादिवाक्यानि निर्विचिकित्सं सर्वेषां शुद्धिप्रतिपादकानि । तस्मात् क्षेत्रादिभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः । किंच, तदपि तीर्थादिकृतमपि **अर्हत्तमसेक्षया** दृष्टैव भवति । सर्वत्र ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ।

'अभ्यनुज्ञाविहीनं हि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
सर्वं निःफलतां याति व्रतदानार्चनादिकम्' इति ॥ ५२ ॥

ननु ब्राह्मणस्योत्कर्षहेतुर्यः स चेदन्यत्रापि भवेत् किं ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह **ब्राह्मणो जन्मना श्रेयानिति** ।

ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥

उत्पन्न एव ब्राह्मणः सर्वेभ्यो वर्णेभ्योऽतिरिच्यते । **सर्वेषां प्राणिनां** पूज्यो भवति । तत्रापि **तपसा विद्यया** तुष्टेर्न इति **तुष्ट्या** । एवं त्रिभिरेव महत्त्वं सिद्ध्यति । **तपसा** देहमाहात्म्यं, **विद्यया** चेन्द्रियाणां, **तुष्ट्या** त्वन्तःकरणस्येति । अनेन गुणत्रयमपगच्छति । सर्वोत्कृष्टमपरं हेतुमाह **किमु मत्कलयेति** । **मत्कला** भगवदीयत्वं भक्तिर्वा । तद्युक्तः **श्रेयान्** भवति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु तथापि त्वत्सेवकाः त्वामेव भजन्ते, उत्कर्षापकर्षं न मन्यन्ते यथा स्त्री स्वपतिमेवोत्कृष्टमपकृष्टं मन्यते न त्वन्यं महान्तमपि । तस्मात्कथं ब्राह्मणा भक्तानां सेव्या इति चेत्, तत्राह **न ब्राह्मणान्मे दयितमिति** ।

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

मत्सेवकैर्मद्धितं कर्तव्यं, मम तु प्रीतिः स्वस्माद्ब्राह्मण एवाधिका तत्र हेतुः, 'सर्वदेवमयो विष्णुः' **सर्ववेदमयो विप्र** इति । सर्वे वेदा ब्राह्मणे तिष्ठन्ति, देवास्तु मयि । प्रमेयाच्च प्रमाणमधिकम् । मानाधीना मेयसिद्धिरिति । अनेनान्तर्हृदयमपि ज्ञापितम् । प्रमेयबलं मया क्व क्व प्रकटीकर्तव्यं, अतः प्रमाणभूता एत इत्येतदनुरोधः क्रियत इति युक्तश्चायमर्थः ॥ ५४ ॥

ये तु पुनर्ब्राह्मणातिक्रमं कृत्वा गुरूपदेशं विनैव स्वतः पूजां कर्तुं वाञ्छन्ति तेतिदुर्बुद्धय इत्याह **दुःप्रज्ञा इति** ।

दुःप्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः ।
गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥

एवं मदभिप्रायं सिद्धान्तं चाविदित्वा ब्राह्मणवाक्येष्वसूयां कृत्वा **तानव-जानन्ति**। तत्रापि मुख्यो गुरुः तदवज्ञाने न पूजा फलति । यतः सोऽहमेव । अहं च पूजकस्यात्मस्वरूपम् । तेनात्मैवावज्ञात इति । स्वार्थत्वात्सर्वस्य कथं तत्कर्तारः उत्तमा भवेयुः । **अर्चादौ** । **अर्चा** तीर्थक्षेत्रादिषु **इज्यदृष्टयः** पूज्यदृष्टयः व्यवस्थयैवार्चादिषु पूजा कर्तव्या, नत्वव्यवस्थयेति भावः । 'स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव' इति व्यवस्था ॥ ५५ ॥

ननु तथापि भगवत्सांनिध्यलक्षणो गुणः अर्चादावेव वर्तत इति जीवान्तर-संबन्धेनाभिमानश्च नास्ति इति दोषाभावसहितगुणस्य विद्यमानत्वात् अर्चैव ब्राह्मणा-दुत्कृष्टेति चेत्, तत्राह **चराचरमिति** ।

चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ।
मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणे सर्वमस्ति । स हि स्वात्मनि सर्वं विश्वं ज्ञानेन मन्यते ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माक्षरमव्ययम् ॥

'अणोरणीयानहमेव विष्णुः' इत्यादिश्रुतेः 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इति च। तदाह **इदं चराचरं विश्वं अस्य च** मूलभूताः **ये भावाः** एतत्कार्याणि वा। **ये चास्य हेतवः** कारणभूतानि तत्त्वान्येतानि सर्वाण्येव **भगवद्रूपाणीति चेतसि विप्रः आधत्ते** । अत एव विप्रः विशेषेणाऽऽत्मानं पूरयतीति प्रा पूरण इति । तत्रापि **मदीक्षया** मम **ईक्षा** भगवत्साक्षात्कारः भगवन्तं स्थापयित्वा **भगवद्रूपाण्य**पि स्थापयति । अथवा । आदौ मत्साक्षात्कारे जाते स्वात्मनि यन्मां पश्यति तत्र मयि चराचरं च पश्यतीति ब्राह्मणे चराचरं सर्वमेव वर्तत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवं ब्राह्मणोत्कर्षमुक्त्वा कर्तव्यमाह **तस्माद्ब्रह्मऋषीनेता**निति ।

तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय ।
एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥

एते च तादृशा ब्राह्मणाः काण्डद्वयनिष्णाता इति ज्ञापयितुं **ब्रह्मर्षिपदम्** । **ब्रह्मन्निति** त्वमपि तादृश एव । अतस्त्वया चेन्नाङ्गीक्रियते तदान्योऽपि नाङ्गीकरिष्यतीत्यपि ज्ञापितम् । किंच । एकस्मिन् ब्राह्मणे यथाकथंचिदर्चिते अहं नानाविभूतिभिः **अर्चितो** भविष्यामि ॥ ५७ ॥

एवमुपदिष्टस्तथैव कृतवानित्याह **स इत्थं प्रभुणादिष्ट** इति ।

श्रीशुक उवाच—**स इत्थं प्रभुणादिष्टः सहकृष्णान्द्विजोत्तमान् ।**
आराध्यैकान्तभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ ५८ ॥

प्रभुत्वान्नान्यथा कर्तुं शक्यम्। ततः **सहकृष्णान्** भगवत्सहितान् तान् अधिष्ठानरूपान् स्वभावतोप्युत्तमान् **द्विजोत्तमान् एकान्तभावेन** अनन्यभक्त्या **आराध्य सद्गतिमवाप**। सतां या गतिस्तां भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् तदानीमेवान्यदा वा मैथिलश्च देहान्ते भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान्। चकारात्तत्संबन्धिनोऽपि तथातथा प्रवृत्ताः ॥ ५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रमुक्त्वा चरित्रान्तरकथनार्थं पुनर्भगवतः प्रत्यापत्तिमाह **एवं स्वभक्तयो**रिति।

एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान्।
उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात्॥ ५९ ॥

राजन्निति विश्वासार्थम्। **भक्तेषु भक्तिमानिति**, स्वतो गत्वा करणे हेतुः। मैथिलवाक्यान्मैथिलगृहे **उषित्वा** श्रुतदेववाक्यात् तस्मै **सन्मार्गमादिश्य** सतां गतिर्भगवान् तत्र मार्गभूता ब्राह्मणा इति तेषां भजन**मादिश्य** पुनः स्वस्थानमागत इत्यर्थः॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे सप्तत्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३७ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

शब्दार्थयोरुत्तमयोः संबन्धो यादृशो मतः ।
तं विवेचयितुं कृष्णः 'श्रुतिगीतं' चकार ह ॥ १ ॥
प्रमाणं ब्राह्मणः प्रोक्तः प्रमेयमपि वै बृहत् ।
स एव भगवान् कृष्णस्ततो भजनमीरितम् ॥ २ ॥
तत्रोपपत्तिः प्रष्टव्या वाच्यवाचकनिर्णये ।
अतो राजा श्रुतीनां वै निर्णयार्थमपृच्छत ॥ ३ ॥
सगुणं चेद्वेदवाक्यं ब्राह्मणास्तत्र च स्थिताः ।
ततोऽत्र भगवानेव पूज्यो नान्यः कथञ्चन ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अष्टत्रिंशोऽध्याये कारिकासु **शब्दार्थयो**रिति । **उत्तमयोः** वेदब्रह्मरूपयोः शब्दार्थयोः **संबन्धो** वाच्यवाचकभावलक्षणो **यादृशो मतः** शक्तिगौणीतात्पर्येति प्रकारत्रये यत्प्रकारको **मतो** महतां संमतः तत्प्रकारकं संबन्धं **विवेचयितुं** प्रकारान्तर-संबंधेभ्यः पृथक्कारयितुं **कृष्णो** व्यासः **श्रुतिगीतं चकार** । एतदध्यायग्रन्थस्य 'श्रुतिगीतम्' इति नाम । श्रुतिभिर्भगवतो रमणान्ते स्वस्यापि तथादर्शनेनानन्दोद्रेकात् प्रकटीकृतमित्यर्थः । **विवेचयितु**मिति हेतुमण्णिच् अस्मदादिर्विविनक्ति व्यासो विवेचयति, एतेन व्यासस्य विवेकः सिद्ध एव, किंत्वस्मदादीनां विवेकसिद्ध्यर्थमिदं चकारेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणमत्र समर्थितं भविष्यति ।

संगतिमाहुः **प्रमाण**मिति । **ब्राह्मणः** श्रुतदेवः 'सर्ववेदमयो विप्रः' इत्युक्तत्वात् प्रमाणप्रधानत्वात् प्रमाणरूपः स पूर्वाध्याये **प्रोक्तः** । **प्रमेयं बृहत्** 'यावतीर्वै देवताः' इति श्रुतेः ब्राह्मणस्य **प्रमेयत्वमपि** इत्यपिशब्दः।,तदस्मिन्नध्याये निरूप्यते इति वाक्यशेषः । तथा च 'मानाधीना मेयसिद्धिः' इतिन्यायेन प्रमेयस्य प्रमाणोपजीवकत्वात् उपजीव्योप-जीवकभावसंगत्येदं निरूपितमित्यर्थः । अन्त्यश्लोके भजननिरूपणे हेतुमाहुः **स एवे**ति ।

तत्रेति तेषु प्रमाणप्रमेयभजनेषु मध्ये वाच्ये प्रमेये ब्रह्मणि **वाचक**स्य प्रमाणस्य यो निर्णयस्त**त्रोपपत्तिः प्रष्टव्या** इत्यर्थः ।

एतन्निर्णयस्य प्रयोजनमाहुः **सगुणं चे**दिति । **वेदवाक्यं** भगवतोऽनन्तगुणप्रति-पादकं चेद्भवेत् **ब्राह्मणाश्च तत्र** भगवत्येव **स्थिताः** परिनिष्ठिता भवेयुः **ततो भगवानेव पूज्यो** भवेदित्यर्थः ।

मतान्तरोक्तिरेषा हि सिद्धान्ते वैदिके तथा ।
अनन्तगुणपूर्णो हि हरिर्ब्रह्म श्रुतिस्तथा ॥ ५ ॥
त्रयमेकं स्वशक्तिं हि त्रेधा स्वस्मिन्निधाय हि ।
फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां गतम् ॥ ६ ॥
तथापि साङ्ख्यसिद्धान्ते तथा तदुपजीवके ।
वैष्णवेन्यत्र वा वाच्यं श्रुतिसंग्रहणं यथा ॥ ७ ॥
अष्टत्रिंशे श्रुतीनां हि यथा वाच्यं बृहद्भवेत् ।
तदर्थं पूर्वपक्षादिसिद्धान्तफलमीर्यते ॥ ८ ॥

राजा भगवद्गुणविरोधे परिहृते प्रमाणविरोधमाशङ्कते **ब्रह्मन्निति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मतान्तरोक्तिरिति । **हि** युक्तोयमर्थः । गूढार्थकथने महतां संमतिर्युक्तेति सनन्दनमतत्वेनोक्तिर्न त्वियं मतान्तरभाषा 'इत्याद्यमृषिम्' इतिश्लोके व्याससंमतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **वैदिके सिद्धान्ते** तथाभूतैषा **मतान्तरोक्तिः हि** युक्तैवेत्यर्थः । **अनन्तेति** । **हि** यतः **अनन्तगुणपूर्णः** सर्वसमर्थो **हरिः** । अतो **हरिः** कृष्णः, **ब्रह्म** अक्षरं, **श्रुतिश्चेति त्रयमेक**मेव कर्तृफलप्रमेयप्रमाणभेदेन सच्चिदानन्दभेदेन च **त्रेधा** स्थितां **स्वशक्तिं स्वस्मिन्निधाय** स्वीकृत्य **फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां** च कर्म, **गतम्** । गतमिति कर्तरि क्तः । एकमेव स्वरूपं फलत्वं गतं सत् कृष्णः, प्रमेयत्वं गतं सद् ब्रह्म, **मानत्वं** गतं सच्छ्रुतिः **सच्चिदानन्दतामिति** प्रतिलोमक्रमः । आनन्दांशस्य प्राधान्येन स्वीकारे कृष्णः, चिदंशस्य प्राधान्येन स्वीकारे ब्रह्म, सदंशस्य प्राधान्येन स्वीकारे श्रुतिः, सच्चिदानन्दानां स्वरूपधर्मत्वेन मुख्यत्वात्, शक्तित्वं युक्तमिति **हि**शब्दः । स्वरूपधर्मत्वादेव तत्स्वीकारोपि युक्त इति द्वितीयो **हि**शब्दः ।

नन्वेवं स्वरूपैक्ये श्रुतिषु बन्दिदृष्टान्तकथनं न युक्तमित्यत आहुः **तथापीति** । **साङ्ख्यसिद्धान्ते तदुपजीवके** सगुणे **वैष्णवे** सिद्धान्ते, **अन्यत्र** मुख्यभक्तिसिद्धान्ते **वा श्रुतीनां संग्रहणं तथा** भक्तत्वेन वाच्यम् १, सांख्यस्य सगुणपक्षस्य च भेदसहिष्णुत्वात् । भक्तिसिद्धान्तेपि 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रे आनन्दादीनां भगवत्येव व्यवस्थापितत्वात् । अत एव श्रुतीनां गोपिकात्वमिति भावः । ज्ञानमार्गे एव तुल्यत्वेन व्यवहारः । अतोत्र बन्दिदृष्टान्तो युक्त इति भावः ।

पूर्वपक्षादीति पूर्वपक्ष आदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तादृशः **सिद्धान्तः फलं चेर्यते** तेन वाच्यत्वप्रकारनिर्णयः सेत्स्यतीत्यर्थः ।

भगवद्गुणेति पूर्वाध्याये वीर्यवतो भगिन्याहरणं न संभवतीत्याशङ्कायां भगवतो वीर्यं न लोकप्रकारकं किंत्वलौकिकमिति समाहितम् । ततोऽलौकिकवीर्यकथनेन भगवतः

७ सुबो०

परीक्षिदुवाच—ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥

ब्रह्मणि साक्षात्कथं श्रुतयश्चरन्तीति प्रश्नः । अत्र श्रुतीनामेकवाक्यतामङ्गीकृत्य पृच्छति अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति । तत्र किं बृहद्वेदानां तात्पर्यार्थः, आहोस्विद्वाक्यार्थ इति । अखण्ड एव वाक्यार्थ इति मतमज्ञात्वा पृच्छति । पदार्थाः करणतामापन्नाः स्वसंसर्गं वाक्यार्थं बोधयन्तीति मन्यते । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्ववेदानामेकार्थप्रतिपादकत्वं च श्रूयते । श्रुतयश्च भगवतः क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तिं च प्रतिपादयन्ति नानाविधाम् । शक्तिं च गुणमयीं मन्यन्ते । अतः सगुणाः श्रुतयः, पदानां सङ्केतः लौकिक एवेति, अलौकिके सङ्केताभावात् । तैर्भगवत्संबन्धिनः पदार्थाः अलौकिकाः कथं स्मारयितव्याः । लौकिकत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तिस्तत्संबन्धात् । अतः पूर्वपक्षे साधनपरत्वमेव वेदानाम्, अतः स्वप्रकाशमेव ब्रह्म स्वानुभववेद्यं प्रसन्नं सत् कृतार्थतां करिष्यतीति प्रमेयबलेनैव कार्यसिद्धिः न प्रमाणबलेनेति पूर्वपक्षः । ब्रह्मणोऽलौकिकत्वार्थं हेतुमाह अनिर्देश्य इति ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अलौकिकत्वे ज्ञाते तादृशे प्रमाणानां चक्षुरादीनां श्रुतीनां च सगुणत्वात् प्रवृत्तिः कथमित्याशङ्का भवतीत्यर्थः ।

ब्रह्मन्नित्यत्र । ननु न सर्वासां श्रुतीनां धर्मप्रतिपादकत्वं किंतु कासांचित् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादीनां स्वरूपप्रतिपादकत्वमपि । अतः सर्वासां गुणवृत्तित्वमङ्गीकृत्य प्रश्नो नोपपद्यते इत्याशङ्क्याहुरत्रेति । एकवाक्यता तु प्रतिपाद्यैक्ये भवति । अतः सर्वासामेव गुणप्रतिपादकत्वमिति भावः । तत्रेति एकवाक्यत्वे सतीत्यर्थः । वाक्यार्थत्वमाद्यविशेषणयोः तात्पर्यार्थत्वं चान्त्यविशेषणे निराकरिष्यते । पदार्था इति स्मर्यमाणा इति शेषः । पदार्थास्तत्स्मृतिर्वा स्यादितिवाक्यादिति भावः । स्वसंसर्गमिति स्वेषां पदार्थानां संसर्गं वाक्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः । तथा चाखण्डवाक्यार्थमतमज्ञात्वा पृच्छति यतः पदार्थसंसर्गं सखण्डमेव वाक्यार्थं मन्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षहेतोः संशयस्यैकां कोटिमाहुः वेदैश्चेति । तथा च ब्रह्मण एव वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । इतरां कोटिमाहुः श्रुतयश्चेति । तथाच सगुणत्वात् निर्गुणप्रतिपादनेऽसमर्था इत्यर्थः । शक्तेर्गुणमयत्वे उपपत्तिमाहुः पदानामिति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानं करणम् । भगवदीयाः पदार्थाः लोकविलक्षणाः । यथा पूर्वाध्याये एवं भगिनीदानलक्षणं वीर्यं सर्वथा लोकविरुद्धमुक्तम् । अतोऽलौकिकाः पदार्थास्तैर्गृहीतलौकिकसंकेतैः पदैः कथं स्मारयितव्याः सदृशस्यैव स्मारकत्वादतो वेदप्रतिपाद्याः शक्तयो गुणमय्यो लौकिक्य इत्यर्थः । लौकिकत्व इति भगवत्संबन्धिपदार्थानामिति शेषः । साधनपरत्वमेवेति गुणमयशक्तिप्रतिपादकत्वमेवेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् न लोकवद्धर्मनिरूपणेन धर्मिसिद्धिरिति भावः । अत इति वेदप्रतिपाद्यत्वाभावादित्यर्थः । कार्य-

'निर्देशो' लौकिकबुद्धिविषयीकरणं अयं घटोऽयं पट इतिवत्। बृहत्त्वबृंहणत्वयोगोऽपि विचारे क्रियमाणे लौकिकधर्मातिरिक्तत्वेन ब्रह्मणि फलिष्यतीति न ब्रह्मपदानुपपत्तिः।

'अवाच्यः सर्वशब्दानां बुद्ध्या वाच्यो निगद्यते ।
ततः समानधर्मेण व्यवहारो निरूप्यते ॥' इति ।

किञ्च । निर्गुणे निर्धर्मके श्रुतयश्च पदशो **गुणवृत्तयः** धर्मप्रतिपादकत्वात् । अन्यथा संसर्गप्रत्यायकत्वं न स्यात् । सर्वत्रैकार्थत्वप्रत्यायकत्वात् । ब्रह्मणश्च धर्माङ्गीकारे अद्वैतहानिः । अतः **साक्षान्निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं श्रुतयश्चरन्ति**। ननु कार्यकारणभावं स एवापन्न इति तत्प्रतिपादनद्वारा तत्र पर्यवसितास्तद्द्वारा धर्मिणि पर्यवस्यन्तीति लक्षणया गौण्या तात्पर्यवृत्त्या वा ब्रह्मपरत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **सदसतः पर** इति । कार्यकारणवार्तानभिज्ञे किं तस्य स्वानन्दपूर्णस्य कार्येण कारणेन वा प्रयोजनम् । अतः संबन्धाभावात् गुणाभावादज्ञानादेव तात्पर्याभावाच्च न केनापि प्रकारेण श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धान्तमाह बुद्धीन्द्रियेति ।

श्रीशुक उवाच—**बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ।**
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

अत्र पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्यः । किं ब्रह्म श्रुतिसिद्धं श्रुतिद्वारा त्वया अवगतं विचार्यत्वेन निर्दिश्यते, आहोस्वित् स्वबुद्ध्या परिकल्पितम् । आद्ये प्रतिपाद्यत्वे न संदेहः प्रकारश्चिन्तयिष्यते । द्वितीयपक्षस्त्वप्रामाणिकः सद्भिरुपेक्ष्यः । ब्रह्म च यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । तत्र मूलभूतं सर्वव्यवहारातीतमपि स्वयमेव स्वशक्तिरूपेण स्वधर्म-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सिद्धिरिति ब्रह्मज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथेति** पदशो ब्रह्मप्रतिपादकत्व इत्यर्थः । **संबन्धाभावादिति** अनिर्देश्यत्वेन घटादिवद्वाच्यवाचकभावाभावादित्यर्थः । **अज्ञानादिति** कार्यकारणवार्तानभिज्ञत्वादित्यर्थः ।

बुद्धीन्द्रियेत्यत्र । उत्तरे बुद्धिसर्गकथनेन बुद्ध्यैव वेदमालोचनीयमिति सूचितत्वात् आलोचनमाहुः **अत्रेति** । **प्रकार** इति खण्डशो वाक्यानां तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मप्रतिपादकत्वमभिधया भगवद्भावप्रतिपादकत्वमेवं महावाक्यस्य भगवत्प्रतिपादकत्वमिति **प्रकार** इत्यर्थः । **तत्रेति** वेदान्तेष्वित्यर्थः । **अनिर्देश्यादिविशेषणत्रयं** निराकुर्वन्ति **स्वशक्तीति** त्रयेण । व्यवहाराविषयत्वं स्वस्य ज्ञात्वा स्वशक्तिरूपेण स्वयं जातं तथा चालौकिकज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वेन वैदिकशब्दैर्निर्देशसंभवान्नानिर्देश्यं ब्रह्म । तथा 'पूर्ववद्वा' इति न्यायेन स्वधर्मरूपेण स्वयं जातम् । अतो न निर्गुणं ब्रह्म । द्वैतदोषस्तु 'उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत्' इति सूत्रत्रयप्रकारेण स्वस्यैव धर्मरूपत्वात् परिहर्तव्यः ।

in verse

रूपेण स्वकार्यरूपेण च जातमिति श्रुतिः प्रतिपादयति । स्वयमेव च वक्ति । अतः सर्वस्यैव श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वात् सङ्केतश्चादूरविप्रकर्षेण लोकधर्मसाम्येन वैदिकपरम्परयैव जायत इति सर्वस्यैव भगवद्भावस्य खण्डशः प्रतिपादकत्वात् संपूर्णवाक्यस्य तादृशं ब्रह्मेति ब्रह्मपरत्वं सेत्स्यति । स च वाक्यार्थः अपूर्वः । यथा लोके लौकिकबुद्धिविषयः पश्चात्तद्वाक्यविषयः तदभिप्रेप्सोर्ज्ञापकः, एवमीश्वरबुद्धिविषयः तद्वाक्यप्रतिपाद्यः तज्ज्ञानेच्छुं बोधयतीत्येवं निश्चित्य शुको भगवता कृतां चतुर्धा सृष्टिं प्रतिपादयति । भगवानादौ

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा लोकरीत्या व्यवहार्यो भविष्यामीति ईक्षया स्वकार्यरूपेण जातमतो न सदसद्वार्तातीतं ब्रह्म । त्रिष्वपि स्वपदेन ब्रह्मण एव ज्ञानक्रियाशक्तिर्ब्रह्मरूपा न त्वस्मदादीनां जन्या व्यावहारिकी । ब्रह्मण एव धर्मा ब्रह्मरूपाः न त्वस्मद्धर्मा अनीशत्वादयः । ब्रह्मण एव कार्यं ब्रह्मरूपं न त्वविद्याकार्यं मरुमरीचिकास्वप्नसृष्ट्यादिकम् । एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण निराकृत्य श्रुतिस्वरूपविचारेण निराकुर्वन्ति स्वयमेव चेति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिवाक्यैः स्वयमेव श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं वक्ति । अतः श्रुतयो न गुणवृत्तयः । अत इति श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वश्रवणात् सर्वस्यैव शक्त्यादिरूपत्रयस्य मूलरूपस्य च श्रुत्यैकया तर्करहितया समधिगन्तुं योग्यत्वात् यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव ब्रह्म मन्तव्यमिति पूर्वेणान्वयः । पदानां संकेत इत्यनेन शक्तेर्गुणमयत्वे उपपत्तिरुक्ता तत्राहुः संकेतश्चेति । लोकधर्मसाम्याददूरं सामीप्यमित्यर्थः । साम्यस्य भेदसहिष्णुत्वात् लोकभिन्नत्वेन विप्रकर्षो दूरमित्यर्थः । तथाच लोकधर्मसाम्येन हेतुनाऽदूरविप्रकर्षेणसंकेतो वैदिकपरंपरयैव जायत इत्यर्थः । सर्वस्यैवेति कर्तरि षष्ठी, वेदस्येत्यर्थः । भगवद्भावस्येति कर्मणि षष्ठी । तथाच संकेतो वैदिकपरंपरयैव जायते इतिहेतोः सर्व एव वेदः खण्डशो भगवद्भावं भगवद्धर्मं प्रतिपादयति । अतो महावाक्यार्थो ब्रह्मैवेत्यर्थः । अपूर्व इति वेदोक्तो भगवद्भावो ब्रह्म च वाक्यार्थोऽपूर्वः । ननु तत्र लोकसिद्धानुवादः । 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे तथोक्तेः । अनुवादत्वे लौकिकप्रतिपादकत्वेन श्रुतीनां सगुणत्वं स्यादिति भावः । ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वे तद्बोधः कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयन्ति यथेति । चैत्रो घटं करोतीत्यत्र घटकृतिरूपो वाक्यार्थः लौकिकस्य वक्तुर्बुद्धिविषयः पश्चात्तद्वाक्यविषयः सन् घटकर्तृजिज्ञासुं पुरुषं घटकर्तारं बोधयति, तथा वैदिको जगत्कृतिरूपो वाक्यार्थः प्रलये वेदस्येश्वरबुद्धिस्थत्वादीश्वरबुद्धिविषयः पश्चादीश्वरवाक्यविषयः सन् जगत्कर्तृजिज्ञासुं पुरुषं जगत्कर्तारं बोधयतीत्यर्थः । एवं निश्चित्य शुक इति । अत्र पूर्वपक्षवादीत्यारभ्य बोधयतीत्यन्तोक्तं सिद्धान्तं निश्चित्येत्यर्थः । यतोऽयमेव सिद्धान्तः 'स्वसृष्टमिदमापीय' इति विशेषोत्तरे सनन्दनेन वक्तव्यः प्रलये अन्याभावात् सर्वव्यवहारातीतविषयत्वेन। निर्देश्यादिरूपमेव ब्रह्म, ततः सर्वभवनेच्छया स्वशक्त्यादित्रिरूपभवनात् निर्देश्यं सधर्मकं सदसद्रूपं च जातं

बुद्धिमुत्पादयति, तत इन्द्रियाणि, ततो मनः, ततः प्राणानिति । सर्वेषां जनानां करण-चतुष्टयं जनयति । जीवसंबन्धित्वेन तच्चतुष्टयमुत्पादयतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यं प्रभुरिति । प्रत्येकं चतुर्णामुत्पादने प्रयोजनमाह । तत्र बुद्धेः प्रयोजनं मात्रार्थमिति मीयन्ते त्रायन्त इति मात्राः ज्ञानक्रियोपयोगिनो विषयाः सर्वमेव जगत् । ते विशकलिताः शब्देनापि बोधिताः पुरुषस्य ज्ञानक्रियाविषयोपयोगिनो न भविष्यन्तीति बुद्धिमुत्पादितवान् । सा बुद्धिः सर्वानेव संगृह्णाति । यथा चित्रे सर्वपदार्थस्फूर्तिः तथा बुद्धौ सर्वजगत्स्फूर्तिरिति । ततस्तया बुद्ध्या यत् किञ्चित् ज्ञेयं कार्यं वा तत् सर्वं कर्तुं शक्यत इति मात्रार्थं बुद्धि-निर्माणम्, अनेन वेदानामपि खण्डशोऽर्थप्रतिपादकानां बुद्ध्या महावाक्यार्थज्ञानं भवतीति तात्पर्यतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति । चकारादग्रे यत् त्रयं प्रतिपाद्यं फलत्वेन तदर्थं च बुद्धेर्निर्माणं निरूपितम् । भव उद्भवः, सर्वे प्राणिनः बुद्ध्यैव सर्वोत्कर्षं प्राप्नुवन्ति । तथैवात्मने । बुद्ध्यैव भगवन्निष्ठा आत्मनिष्ठाश्च भवन्ति भगवत्सेवां च कुर्वन्ति । अकल्पनाय च । बुद्ध्यैव ज्ञाननिष्ठा भवन्ति । नानाविधपदार्थध्यानार्थं कल्पनामपि कुर्वन्ति, तस्मात्सर्वं यथा सेत्स्यति, सर्वा चानुपपत्तिः सर्वेषां परिहृता भवति, तदर्थं बुद्धिमुत्पादितवान् । अनेनायं पूर्वपक्षोऽपि बुद्ध्यैव परिहर्तव्य इति सूचितम् । तथा भवार्थ-मुद्भवार्थं जन्मान्तरसिद्ध्यर्थं वा इन्द्रियाणि कृतवान् । बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति विमर्शः । यथा बुद्धेः उद्भवो भवति तदर्थमिन्द्रियाणि सृष्टवान् । इन्द्रियैः कर्मकरणे च तैः कर्मभिरु-द्भवो जन्मान्तरं च भवति । चकारादन्यान्यपि प्रयोजनानि इन्द्रियाणां सूचयति । विषयास्तैरेव ज्ञायन्ते क्रियन्ते च । इन्द्रियैरेव भगवत्सेवा भवति । इन्द्रियैरेव च

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तदा बोधयांचक्रुरिति तदर्थः । जीवसंबन्धित्वेनेति । तथा च जीवानामालोचनसिद्ध्यर्थं तथेत्यर्थः । तत्रेति चतुर्णां जीवसंबन्धित्वकरणे इत्यर्थः । मात्रा इति, मीयन्ते इति माः त्रायन्त इति त्राः, उभयत्रापि बाहुलकात् कर्मणि क्विप्, आकारान्तौ शब्दौ, ततो माश्च त्राश्चेति द्वन्द्वः । ज्ञानक्रियेति ज्ञाने क्रियायां च विषयत्वेनोपयोगिन इत्यर्थः । फलत्वेनेति भवादित्रयं बुद्धेः फलं मात्रासंग्रहणकार्यमित्यर्थः । कल्पनाय चेत्यत्राकारप्रश्लेषाभाव-माश्रित्याहुः नानाविधेति । बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति इन्द्रियसृष्टेः केवलं भवार्थत्वेऽत्र कथन-मप्रयोजनकं स्यात् अत उत्तरोत्तरं सापेक्षत्वं ज्ञायते, तथा हि बुद्धिविचारार्थं बुद्धिसृष्टिः, बुद्धेर्ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वेनेन्द्रियसापेक्षत्वादिन्द्रियसृष्टिः, इन्द्रियाणां मनःसहकृतानामेव कार्य-क्षमत्वेन मनःसापेक्षत्वान्मनःसृष्टिः, 'अन्नेन प्राणाः' इति श्रुतौ मनसः परंपरया प्राणपोषित-त्वकथनेन प्राणसापेक्षत्वात् प्राणसृष्टिः, अतो बुद्धिसिद्ध्यर्थमिति विमर्शे इन्द्रियादिविमर्श इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे भवार्थं बुद्ध्युद्भवार्थमित्यर्थः । इन्द्रियाणामुद्भवार्थकत्वं जन्मान्तर-सिद्ध्यर्थकत्वं चोक्तं तद्विशदयन्ति इन्द्रियैरिति । अन्यान्यपीति मात्रासंग्रहः आत्मरूप-

नानाविधकल्पना भवति, मोक्षश्च योगादिद्वारा । तथा आत्मने आत्मार्थं मनः सृजति । 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुतेः । इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यर्थं मनसः सृष्टिः । प्राणानां प्रयोजनमाह अकल्पनायेति । प्राणा हि कल्पनां दूरीकुर्वन्ति । सर्वमेकतामापादयन्ति । यदि प्राणा न भवेयुः तदान्नादिपरिणामप्रदर्शनेन सर्वस्यापि जगतः प्रलये एकताबुद्धिर्न स्यात् । क्रियाशक्तिश्च तत एवेति सर्वत्र हेतुभूताश्च । 'अन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलम्' इत्यत्र 'प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः' इति निरूपितम् । स क्रमोऽत्रापि ग्राह्यः । एवं सर्वोपयोगार्थं यतो भगवांश्चतुष्टयमुत्पादितवान् । अनेनैव सर्वानुपपत्तिः परिहर्तव्येति शुकहृदयम् ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवत्सेवा अकाराप्रश्लेषप्रश्लेषाभ्यां **नानाविधकल्पना मोक्षश्चे**त्यर्थः । **इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यर्थ**मिति अयमपि विमर्श इत्यर्थः । तस्मिन् पक्षे आत्मना इन्द्रियाणामावृतचक्षुषां बुद्धिद्वारा स्वात्मनि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं मनःपोषार्थं प्राणसृष्टिः आत्मदर्शनार्थं मनःसृष्टिरुक्ता, तच्चात्ममात्रगामित्वे भवति । अतो मनसः आत्ममात्रगामित्वार्थं प्राणसृष्टिरित्याशयेनाहुः **प्राणा हीति** । एकतापादनेन मनसः कल्पनां दूरीकुर्वन्ति, तदा बलादिक्रमेण मनीषासिद्ध्या मनः सर्वकल्पनारहितं पुष्टं सत् आत्मगामि भवति, तदा **अकल्पनाय** कल्पनाराहित्यायेत्यर्थः । **सर्व**मिति । **सर्वं** सर्वगामि मनः **एकतामापादयन्त्या**त्मगामि कुर्वन्तीत्यर्थः । **अन्नादी**ति । **अन्नं** पृथिवी । तथाच पृथिव्यादीनां ये **परिणामा** घटपटादयस्तेषां **प्रदर्शनेन** तत्तद्विषयकमनोवृत्त्या मोक्षदशायां **सर्वस्यापि जगतः** आत्यन्तिकप्रलये सत्येकताबुद्धिरात्ममात्रविषयिणी **बुद्धिर्न स्या**दित्यर्थः । **सर्वत्रे**ति भुक्तौ मुक्तौ चेत्यर्थः । भुक्तिसाधकत्वं व्युत्पादयन्ति **क्रियाशक्तिश्चे**ति प्राणेभ्य एव क्रियाशक्तिरतो भोगसाधका इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽकारप्रश्लेषाभावेन कल्पनाय सामर्थ्यायेत्यर्थः । मुक्तिसाधकत्वं प्रमाणेनाहुः **अन्नेने**ति । अस्मिन् पक्षे **अकल्पनाय** न कल्पना यत्र तादृशाय मोक्षायेत्यर्थः । **अनेनैवे**ति प्राणपोषितमनःप्रवृत्तेन्द्रियोद्भूतबुद्ध्या पर्यालोचनेनेत्यर्थः । आलोचनं त्वत्र पूर्वपक्षवादीत्यारभ्य बोधयतीत्यन्तेनोक्तमेव । युक्तिस्तु लौकिकत्वान्न वक्तव्येत्येवकारः । इदमेव **निबन्धे** निरूपितं 'लौकिकं चेद्युक्तिसिद्धं कर्तृत्वादि भवेद्धरेः । अलौकिकस्य करणाद्यशो जातमलौकिकम्' इति । हरेः कर्तृत्वादि 'लौकिकं' लोकसिद्धप्रकारकं चेद्भवेत्तदा 'युक्तिसिद्धं' युक्तिगम्यं भवेत्, तदा तत्र युक्तिर्वक्तव्या भवेत् इत्यर्थः । 'अलौकिकस्य' स्वरूपस्यैव सर्वरूपेण भवनरूपालौकिकप्रकारकस्य जगतः करणादलौकिकं वेदातिरिक्तप्रमाणागम्यं यशो जातम् । लौकिकप्रकारेण करणाल्लौकिकं यशः स्यात्तदा युक्त्या काव्यवत्तन्निरूपणं स्यात् । अलौकिकप्रकारेण करणादलौकिकं यशो जातं तच्च वेदातिरिक्तप्रमाणागम्यमतो यशोनिरूपकेऽस्मिन्नध्याये श्रुतिवाक्यशेष एव 'जय जय जह्यजाम्' इत्यादयोऽष्टाविंशतिः निरूपिता इतिभावः ।

अयमर्थः स्वेनैव परिहृत इति कदाचिच्छङ्का स्यात् तत्परिहारार्थमाह **सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मीति ।**

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ॥ ३ ॥

इयमुपनिषत् ब्रह्मविद्याप्रतिपादिका श्रुतिः । **ब्राह्मी** ब्रह्मणैव प्रतिपादिता । **अत्र** प्रमाणं **सा** प्रसिद्धा । युक्तश्चायमर्थः । **न ह्यन्य** इममर्थं परब्रह्मणो निर्वक्तुं शक्नोति । **उपनिषच्छब्देन च** ब्रह्मविद्या निरूप्यते । 'उपोपसर्गः सामीप्ये तत् प्रतीचि समाप्यते । त्रिविधस्य षदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम्' ॥ 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यनुशासनात् । जीवात्मानं परब्रह्मनयनार्थं पूर्वभावाद्विशीर्णं कृत्वा ततः संघातात्केवलमुद्धृत्य ब्रह्म प्रापयित्वा तत्रैव तमवसादयतीति । यथा सर्वोऽप्यंशः विशीर्णो भवति । यथा वा सर्वभावेन तं प्राप्नोति । यथा वा कदाचिदपि ततो न निवर्तते स निशब्दार्थः । एतादृशी ब्रह्मविद्यैव भवति । तथात्रापि सर्वानुपपत्तिपरिहारं कृत्वा वेदान् ब्रह्मप्रतिपादकान् कृत्वा ब्रह्मणि संयोज्य तत्रैव पर्यवसितान् करोतीति । इदं वाक्यं तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनानुपपत्तिं परिहृत्य सिद्धान्तं स्थापयतीत्युपनिषत्प्रतिपादकत्वादुपनिषत् । तर्हि मदन्तःकरण-

उपनिषद् der. & explained

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सैषेत्यस्याभासे आहेति परम्पराकथनपूर्वकमस्य क्षेमप्राप्तिसाधनत्वमाहेत्यर्थः । स्वकपोलकल्पितत्वेऽनेन क्षेमप्राप्तिर्न स्यादितिभावः । **सैषेत्यत्र** । **इयमिति** पूर्वश्लोके अत्र पूर्वपक्षवादीत्यारभ्य बोधयतीत्यन्तार्थसूचकं शुकस्यान्यस्य वा वाक्यमित्यर्थः । **उपनिषद्विशेषणत्वा**त्स्त्रीत्वम् । **अत्रेति** ब्रह्मणा प्रतिपादितत्वे इत्यर्थः । **अयमर्थ** इति ब्रह्मप्रतिपादितत्वरूपोर्थो युक्तश्च । तत्र हेतुः **न ह्यन्य** इति ब्रह्मणोन्य इत्यर्थः । **उपनिषच्छब्देन चेति** उपनिषत्त्वेन ब्रह्मविद्यात्वमपि पूर्वोक्ते प्रमाणमिति चकारः । तथा च तच्छब्देन **हिशब्देन उपनिषच्छब्देन** च ब्राह्मीत्वे प्रमाणमुक्तमित्यर्थः । **तत्प्रतीचीति** तत्सामीप्यं **प्रतीचि** प्रत्यगात्मनि **समाप्यते** तत्र पर्यवसन्नं भवति प्रत्यगात्मनः समीपे इत्यर्थः । 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति कठश्रुतेरितिभावः । **परब्रह्मनयनार्थमिति** परब्रह्मणि तत्समीपे नयनार्थमित्यर्थः । सप्तमी शौण्डैरिति योगविभागात् समासः । **तथात्रापीति** श्रुत्यर्थरूपा श्रुतिषु विद्यमाना ब्रह्मविद्या जीवस्य षदधात्वर्थत्रयं करोति तथास्मद्वाक्येपि विद्यमानो वाक्यार्थो वेदानां षदधात्वर्थत्रयं करोति । अनुपपत्तिपरिहारादिकमस्मान् बोधयतीति ज्ञानकर्मा करोति घटं करोतीत्यत्रापि 'नासतो विद्यते भावः' इतिवाक्यान्मृत्तिकायां विद्यमानमेव घटमस्मदज्ञानविषयं करोतीत्यर्थः । तथाच घटज्ञानं करोतीत्येव पर्यवसन्नमिति भावः । **वाक्यस्योप**निषत्त्वमुक्तं साधयन्ति **इदं वाक्यमिति** । **सिद्धान्तमिति** वेदानां ब्रह्मणि संयोजनं तत्रैव पर्यवसानं चेत्यर्थः । **तर्हीति** उपनिषदो ब्रह्मप्रतिपादितत्वे ब्रह्मण एवान्तःकरणे स्थिता

स्थिता इयमनुपपत्तिः कथं गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह **पूर्वेषां पूर्वजैर्धृतेति धारणे संमतिः । एतादृशीं श्रद्धया यो धारयेत् स त्वकिञ्चनः** सन् **क्षेमं गच्छेत्** सर्वसन्देहनिवृत्त्या भगवन्तं प्राप्नुयात् । अतः सर्वे संदेहाः उपनिषदर्थविचारेणैव निराकर्तव्या इति सिद्धान्त उक्तः ॥ ३ ॥

स विचारो राज्ञा कर्तुमशक्य इति सर्वश्रुत्यालोडनं महतामपि दुर्घटमिति कृपया स्वयमेव पूर्वं विस्तरेण निर्णीतमिममर्थं वक्तुं प्रतिजानीते **अत्र ते वर्णयिष्यामीति** ।

अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥

गाथा पूर्ववृत्तान्तप्रतिपादिका वाक्यपरम्परा, सा श्रुतिगीतारूपा । तत्रापि प्रमाणमाह **नारायणान्विता**मिति । आदिनारायणेन लक्ष्मीभुजान्तरगतेन उदारगुणवारिधिना संस्थापितोदरजगता शयानेनान्विता । तत्प्रबोधनार्थमेव प्रवृत्तेति । अयमप्यर्थः कुतो ज्ञात इत्याकाङ्क्षायामाह **नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य**चेति । **अत्र ते वर्णयिष्यामी**ति पूर्वेणैव संबन्धः । महता कृते निर्णये निरुक्ते च सर्वेषां संदेहनिवृत्तिर्भवति । न तु येनकेनचिदुदाहृते । अत एतदर्थं संवादं च कथयिष्यामि । चकारात्तेन प्रोक्तं जनलोकसंवादं चोदाहरिष्यामीति ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सती तदन्तःकरणस्थितामनुपपत्तिं परिहरिष्यति मदन्तःकरणस्थितानुपपत्तिस्तु ब्रह्मणोपदिष्टत्वाभावात्कथं गच्छतीत्याशङ्क्य ब्रह्मणः सकाशादन्येषामपि धारणमाहेत्यर्थः । तथाच । पूर्वं ब्राह्मी ततोऽन्यैर्धृता एवं परम्परया त्वय्यपि सैवागताऽनुपपत्तिपरिहारं करिष्यतीति भावः । **धारण** इति एतदुपनिषद्धारणे सति श्रुतीनां संमतिर्भवति । एकवाक्यता ज्ञाता भवतीत्यर्थः । एवमुपनिषदः परंपरासिद्धत्वमवान्तरवाक्यार्थ उक्तः । महावाक्यार्थमाहुः **एतादृशी**मिति । **स त्वि**ति धारकः, **अकिंचनो** न विद्यते भगवद्व्यतिरिक्तं किंचन यस्य तादृशः सिद्धान्तपरिज्ञानाद्भवति । अतः क्षेमं गच्छेत् । अधारकस्तु बुद्धिपरिभ्रमणात्तथा न भवति इति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । **अत** इति धारकस्य संदेहनिवृत्तिद्वारा क्षेमप्राप्तिकथनादित्यर्थः ।

स्वयमेवेति प्रतिजानीत इत्यनेनान्वयः । **विस्तरेण निर्णीतं** सनन्दनादिभिरिति शेषः ।

अत्र ते इत्यत्र । **तत्रापी**ति वक्ष्यमाणश्रुतिगीताया गाथात्वे प्रमाणं भगवद्बोधनार्थं प्रवृत्तत्वं पूर्ववृत्तान्तबोधकवाक्यैरेव भगवत्प्रबोधो भवतीति भावः । वक्ष्यमाणग्रन्थस्य **श्रुतिगीते**ति रूढं नाम ज्ञेयम् । **लक्ष्मी**ति स्वसृष्टमिदमिति श्लोके शक्तिसाहित्यगुणकरणकबोधनजगत्पानशयननानामुक्तत्वाद्विशेषणचतुष्टयमुक्तम् । **संस्थापिते**ति 'संस्थां' लयं 'प्रापितं' उदरस्थितं जगद्येनेति समासः । उदरस्थं जगत्सूक्ष्मरूपं कृतमित्यर्थः ।

संवादार्थं कथाप्रस्तावनामाह एकदा नारदो लोकानिति ।

एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥

लोकपर्यटनेनास्याः श्रवणे अधिकारनिरूपिका शुद्धिर्भवतीति सूचितम् । **एकदेति** कालस्तत्र न नियामकः । नारदस्य पर्यटने हेतुमाह **भगवत्प्रिय** इति । क्व भगवतो माहात्म्यं ज्ञातं भवति क्व भगवानिति प्रियान्वेषणार्थं परिभ्रमतीत्यर्थः । एवमेव च परिभ्रमणं कर्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृतम् । ततो भगवद्रूपं भगवत्प्रतिपादकं च नारायणमृषिं बदरीनाथं द्रष्टुं **नारायणाश्रमं ययौ** बदरीस्थाने समागतः ॥ ५ ॥

स्थानस्याप्युत्कर्षमाह **यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्निति** ।

यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ।
धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥

अस्मिन् भारते कर्मभूमौ एकेनापि तादृशं कर्म क्रियते येन जगदेव प्रलयं याति । अतस्तस्य रक्षा दुर्लभेति स्वयं तत् **क्षेमाय** उत्तरोत्तरकल्याणसिद्धये च सर्वेषामेव **नृणां आकल्पात्** कल्पप्रभृति **तप आस्थितः** ॥ ६ ॥

तत्रापि तपःकुर्वाणं कार्यान्तरव्यग्रं एकान्तस्थितं द्रष्टुमशक्त इति सुगमावस्थां निरूपयति **तत्रोपविष्टमृषिभिरिति** ।

तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥

उपविष्टत्वादवैयग्र्यं **कलापग्रामः** सर्वविद्यानिधानभूतः कलाः पातीति **ग्राम**स्तेषामपि समूहरूपः सर्व एव कलापा इति । तैर्वेष्टित इति बहिःसत्त्वावस्था प्रति-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकदेत्यत्र । **भगवत्प्रतिपादक**मिति भगवान् वेदस्तत्प्रतिपादकम् । मन्त्रद्रष्टारमिति **ऋषिपद**स्यार्थ उक्तः ।

यो वै इत्यस्याभासे **स्थानस्यापीति** दृश्यस्य नारायणस्य तदाश्रमस्य स्थानस्य चेत्य**पि**शब्दः । **तत्क्षेमायेति** तादृशकर्मणः सकाशाद्रक्षा **क्षेमः**, उत्तरोत्तरकल्याणसिद्धिः **स्वस्ति**रिति मूलोक्तक्षेमस्वस्त्योर्विभेद इति भावः ।

एतादृशनारायणस्याश्रम इति स्थानोत्कर्षो वाक्यतात्पर्यार्थः आभास उक्तः सोनूद्यते **तत्रापीति** स्थानोत्कर्षेपि सतीत्यर्थः । **कार्यान्तरव्यग्र**मिति लोकानां क्षेमस्वस्तिसंपादने व्यग्रमित्यर्थः ।

तत्रोपविष्टमित्यत्र **उपविष्टत्वाद्वैयग्र्यम्** । **ऋषिभिः** परीतत्वादेकान्ताभावः ऋषीणां कलापग्रामवासित्वकथनात्तादृशवेष्टितत्वकथनेन सत्त्वस्य बहिःप्राकट्यप्रति-

पादिता । ततः स्वयं प्रणतः सन्नपृच्छत् । इदमेव यत्त्वया पृष्टम् । कुरूद्वहेति विश्वासार्थं माहात्म्यम् ॥ ७ ॥

तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ।
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥

अत एव **तस्मै** नारायणो वृत्तान्तमवोचत् । **ऋषीणां शृण्वता**मिति अतिप्राकट्यात् निःसन्दिग्धता निरूपिता । तस्मा अपि भगवानिदमेव पूर्वं निरूपितवान् ॥ ८ ॥

ततः संक्षिप्तत्वात् यदा नारदस्यापि सन्देहो न गतः तदा नारायणः पुरावृत्तमाह **स्वायम्भुवे**ति ।

श्रीभगवानुवाच—**स्वायम्भुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ।**
तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥

पूर्वं **जनलोके ब्रह्मसत्र**मासीत् । यथा कर्मसत्रे सप्तदशावरास्तुल्यफलास्तुल्यसाधनाश्च अहमहमिकया प्रधानगुणभावमाश्रित्य कर्म कुर्वन्ति, एवं निःसन्दिग्धब्रह्मज्ञानार्थं सर्व एव निर्णयार्थं प्रवृत्ताः तेषां विचारो **ब्रह्मसत्रम्** । तज्जनलोके आसीत् । महःपर्यन्तं कर्मफलमेवेति शुद्धब्रह्मविचारो न भवतीति जनलोकग्रहणम् । **स्वायम्भुवे**ति संबोधनं विश्वासार्थम् । न स्थानोत्कर्षमात्रेण विचारः समीचीनो भवतीति विचारकाणां जन्मकर्माद्युत्कर्षमाह **तत्रस्थाना**मिति, तत्रैव तिष्ठन्तीति कर्मसंबन्धिदोषाभावस्तेषामुक्तः । **मानसाना**मिति ब्रह्मणो मनसा उत्पन्नानां सनकादीनाम् । अनेन जन्मोत्कर्षः सूचितः । तेषां कर्माह **मुनीना**मिति मननशीलानाम् । **ऊर्ध्वरेतसा**मिति ब्रह्मविद्याया अधिकारः ॥ ९ ॥

नन्वहं कथमिममर्थं न ज्ञातवान् तत्राह **श्वेतद्वीपं गतवती**ति ।

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पादनात्तपोवस्थाभाव उक्तः । सत्त्वस्यान्तःस्थितावुपदेशादिकं रजःकार्यं न स्यादत एव तपोवस्थायां नोपदेशादिकमिति भावः । **कुरूद्वहे**तीति । विवक्षितार्थविश्वासार्थं राज्ञो माहात्म्यं **कुरूद्वहे**तिपदेनोक्तमित्यर्थः ।

अत एवेति । विश्वासस्य दुर्लभत्वादेवेत्यर्थः । उत्तरार्धार्थमाहुः **तत्र** इत्यारभ्याह इत्यन्तेन । ब्रह्मणो निर्द्धारार्थं वादो यत्र तादृशो विचारः पुरावृत्तस्तमाहेत्यर्थः, तथा च मूले 'भगवानिदमवोचत्' तावता संदेहानिवृत्तौ यो ब्रह्मवादः पुरावृत्तस्तमवोचदित्यर्थः ।

स्वायम्भुवेत्यत्र **सप्तदशे**ति 'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः' इति श्रुतेरिति भावः । **जन्मकर्माद्युत्कर्ष**मिति जन्मकर्मणोरादिभूतं दोषाभावरूपमुत्कर्षमित्यर्थः ।

ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ।
तत्र ह्ययमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यं परिपृच्छसि ॥ १० ॥

क्षीरोदस्थानं भगवतोऽनिरुद्धस्य क्रीडासाधनम् । तत्र श्वेतद्वीपपतिं द्रष्टुं त्वयि गते ब्रह्मवादः सुसंवृत्त इति संबन्धः । अनेन सर्वे स्वस्वस्थाने यदा स्थिताः तदा ब्रह्मवादोऽजायत इत्यपि सूचितम् । पूर्वलोकानां स्थितत्वात् कर्मिणः सुखिनः । भक्ता अपि भगवद्दर्शनं कुर्वाणाः यदा सुखिनः तदा ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः ब्रह्मनिरूपणार्थं वादो वीतरागा कथा यत्र तादृशो विचारः सम्यङ्निष्पन्न इत्यर्थः । ननु तदपि स्थानं स्थानान्तरतुल्यमिति कथं तत्र निर्णय इति चेत् तत्राह श्रुतयो यत्र शेरत इति । श्रुतयः सर्वत्र भ्रमणं कृत्वा शयनार्थं तत्र गच्छन्ति । अतस्तासामपि विश्रामस्थानमिति तत्र स्थिताः श्रुतयः स्वाभिप्रायं निवेदयन्तीति श्रुत्यभिमानिनीनां देवतानां मूर्तिधराणां श्रुतीनां वा विचारे वाक्यं संवादीति तत्रत्यो निर्णयः अबाधितः ।

ननु तत्रत्यानां श्रुत्यभिप्रायपरिज्ञानान्निःसन्देहानां विचार एव कथं घटत इति चेत् तत्राह तत्र ह्ययमभूत्प्रश्न इति । तत्रैव ह निश्चयेन अयं प्रश्नोऽभूत् तत्राप्ययं विचारः अपेक्षित इति विचारस्योत्तमत्वमुक्तम् । यन्मां त्वं परिपृच्छसि 'कथं चरन्ति श्रुतयः' इति । अत एव प्रश्नो न निरूपितः ॥ १० ॥

ननु प्रश्ने अज्ञोधिकारी उत्तरे च सर्वज्ञ इति कथं तत्र संवाद इति चेत् तत्राह तुल्यश्रुततपःशीला इति ।

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ।
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

तुल्यमेव श्रुतं अध्ययनं तपः शीलं च येषाम् । त्रयं समानमदृष्टजनकम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्वेतद्वीपमित्यत्र पूर्वलोकानामिति । 'यो वै भारतवर्षे' इत्यनेन लोकानां स्थितिसूचनात् भगवत्संपादितक्षेमेण पूर्वलोकानां स्थितत्वाद्रक्षितत्वात् तत्र कर्मकुर्वाणाः सुखिन उत्तरोत्तरस्वस्तिमन्त इत्यर्थः । भक्ता अपीति एतच्छ्लोके नारदस्य भगवद्दर्शनकथनादिति भावः । ज्ञानिनां त्वधुना निर्णयस्याजातत्वान्न सुखमिति द्वयोरेव सुखमुक्तम् । वीतेति तत्त्वबुभुत्सोः कथावाद इत्युक्तेरिति भावः ।

तत्र ह्ययमित्यस्याभासे तत्राहेति तत्र इति संदेहे सति तादृशानां विचारमाह तेन तादृशानां विचाराधिकारसूचनेन विचारस्योत्तमत्वमुक्तं भविष्यतीति भावः ।

तुल्येत्यस्याभासे तत्रेति तुल्येष्वित्यर्थः । व्याख्याने अदृष्टजनकमिति अग्रिमविशेषणोक्तभावजनकमित्यर्थः, तथा च विशेषणयोर्हेतुहेतुमद्भाव इति भावः ।

एकतराभावेऽपि । शिष्टमप्रयोजकं स्यात् । तुल्यस्वीयारिमध्यमा इति । अन्तःकरण-शुद्धिर्ब्रह्मज्ञानौपयिकी । एवं दृष्टादृष्टप्रकारेण येऽधिकारिणः तेषां मध्ये एकं **प्रवचन-कर्तारं चक्रुः** । प्रकर्षेण वचनं सिद्धान्तनिरूपणरूपं वचनं यस्येति । **अपरे च शुश्रूषवो** जाताः । 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इति न्यायेन ब्रह्मविचारावृत्तिं कुर्वन्तो जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्र सनन्दनो वक्ता सनकादयः श्रोतार इति । सनन्दन आह । संदिग्धार्थनिर्णयार्थं श्रुतीनां वचनानि । तत्तस्य च प्रसङ्गार्थं स्वयमाह द्वाभ्याम् । वेदवाक्यैरेव वेदार्थनिर्णय इति मतम् । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायात् सर्वेषु वेदेषु तत्त्वनिरूपणप्रकारेणाष्टा-विंशतिधा भिन्नेषु तत्तत्संदेहनिवृत्त्यर्थं वाक्यशेषरूपाः एतेष्टाविंशतिश्लोकाः । तेषां प्रकरणं नास्तीति तत्तत्प्रकरणेषु न पठिता इति अनारभ्याधीतानामपि निर्णायकत्वात् सर्वतत्त्वरूपे भगवति शयाने शुद्धरूपेणास्फुरणदशायां मुख्यस्फुरणार्थं तत्त्वभेदनिर्णयान्वदन्तः प्रकृते तात्पर्यरहिता बोधनमेव तात्पर्यविषयं ज्ञातवन्तः । नटा इव रसाभिनयेन अर्थनिरूपकौ शब्दार्थरूपौ वेदभगवन्तौ यथोचतुः तन्निरूपयितुं तादृशीमवस्थां निरूपयति ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आवृत्तिरिति कथं संवादः संभवतीत्याभासोक्ताशङ्कायामिति न्यायोक्तप्रकारेण संभव-तीत्युत्तरं पर्यवसन्नं तथा च मूल एवं **चक्रुः** आवृत्त्यर्थमिति शेषः । **तत्तस्य** चेति । **तद्**स-दुक्तमेव सिद्धान्तमाहेत्यन्वयः । **तस्य** निर्णयस्य प्रसङ्गार्थं चेत्यर्थः । **तत्त्वे**ति तत्त्वानि भग-वद्भावरूपाणि भगवत्कारणतारूपाणीति व्यवस्थापितम् । तथा च भगवत्कर्तृत्वनिरूपक-त्वात् वेदा **अष्टाविंशति**विधा इत्यर्थः । **तेषां प्रकरण**मिति तत्प्रकरणं तेषां **नास्ति** तद्देशे पाठे प्रयोजनं नास्तीति यावत् । अतस्तद्देशे **न पठिता** इत्यर्थः । असंनिहितानां कथं तच्छेषत्वमित्यत आहुः **अनारभ्ये**ति । प्रकरणे पाठाभावेपि तत्तत्संदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन तत्तद्वा-क्यशेषत्वं वर्णताया इव क्रत्वर्थत्वमित्यर्थः । **सर्वे**ति सर्वाणि तत्त्वानि **रूपे** स्वरूपे यस्य तादृशे **शयाने** सतीत्यर्थः । अधुना तत्त्वानि स्वरूपनिष्ठान्येव जातानीति भावः । **शुद्धे**ति कारण-रूपेणेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । कार्यरूपमापीयकारणरूप एव जात इति हेतुना**ऽस्फुरण**मित्यर्थः । **मुख्ये**ति जगत्कर्तृत्वस्य मुख्यलक्षणस्य स्फुरणार्थमुद्बोधार्थं **तत्त्वभेदनिर्णयान् वदन्तो** वाक्यशेषात् एवं ज्ञातवन्तः इत्यन्वयः । **प्रकृते** इति विधेरिव स्वार्थे **तात्पर्या**संभवात् बोधन एव तात्पर्यं जानन्ति अस्माभिरेवं तद्धर्मनिरूपणेनोद्बोधितो भगवान् सृष्टिं करिष्यति तदर्थं स्वप्रतिपाद्या कारणता भगवते बोधनीया । श्रुतिषु तु सा प्रतिपाद्यत्वेन सिद्धैवास्ति इति स्वार्थे **तात्पर्यरहिता** इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः **नटा इ**वेति । यथा **नटा रसाभिनयेन** द्रष्टुर्नटनिष्ठरसबोधने तात्पर्ययुक्ता न तु स्वस्य रसानुभवे तेषां तात्पर्यं, तथा वाक्यशेषा अपि भगवतः स्वप्रतिपाद्यार्थबोधने तात्पर्ययुक्ता न तु स्वार्थे इत्यर्थः । **वेदभगवन्ता**विति वेदानां

नाप्येतावता सर्ववेदसन्देहनिवृत्तिः किन्तु केषांचिदेव, परार्थं प्रवृत्तानां वेदानां बोधकमेतदिति ज्ञापनार्थं वेदानां वैतालिकत्वं भगवतो राजत्वं च दृष्टान्तेन निरूप्यते । तेन निर्णायका अपि अदूरविप्रकर्षेणैव स्वप्रकरणसन्देहं वारयन्ति न तु भगवन्तं दृष्ट्वेति सूचितम् । वेदतत्त्वानां निवृत्तिरूपत्वं वक्तुं भगवतः पूर्वावस्था निरूप्यते **स्वसृष्टमिदमापीयेति** ।

सनन्दन उवाच—**स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।**
तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

सृष्टेरनादित्वं वक्तुं **स्वसृष्टमिति** । इदं जगत् परिदृश्यमानं तस्य सर्वतः पानं पूर्वसृष्टान् सर्वान्मुक्तान् विधायाग्रे स्वस्य कर्तव्याभावमिव ज्ञापयन् **शयान** एव भगवान् स्थितः, ततो वेदाः सृष्टौ तत्त्वभेदं विस्मृत्य तिष्ठन्तीति सदुक्तिभिः निःसन्देहप्रतिपादकैर्बोधयन्त इव जाताः । ननु कालात्मिकैव शक्तिः प्रबोधिका वर्तते किं वेदैरिति चेत् तत्राह **शक्तिभिः सहेति** । ततस्**तदन्ते** शयनान्ते प्रबोधसमये, अन्यथा बोधनमपराधायेति । **तत्तल्लिङ्गैः** तत्त्वान्येव भगवतो लिङ्गानि तानि वीर्यापरनामानि भगवन्तं लीनमर्थं गमयन्तीति तैरेव **बोधयांचक्रुः** । यत एताः **श्रुतयः** श्रवणमात्र-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सदंशत्वात् केवलानां वचनासंभवेन तत्प्रतिपाद्यरूपो भगवानप्यभिमानिव्यपदेश इतिन्यायेन वाक्यान्युक्तवानिति भावः । **तन्निरूपयितुमिति** वेदभगवतोर्वाक्यं निरूपयितुमित्यर्थः ।

अग्रिमश्लोकार्थमाहुः **नापीति** । **परार्थमिति** स्वार्थे तात्पर्यरहितानां सिद्धार्थप्रतिपादकानामुपनिषदामित्यर्थः । **बोधकमिति** राजा प्रबुद्ध्य जगत्पालनं करोत्वित्याशयेन वैतालिकाः प्रबोधयन्ति, पालनं तु राजाधीनमित्यर्थः । **निवृत्तिरूपत्वमिति** सृष्टिर्बन्धमोक्षभेदेन द्विविधा इति तृतीयस्कन्धे व्यवस्थापितम् । शक्तिभिः सह शयानो भक्तसहितो भगवान् मोक्षोपयोगिनीं सृष्टिं करिष्यतीति वेदप्रतिपादितानामेषां **तत्त्वानां निवृत्तिरूपत्वं** मोक्षोपयोगिसृष्टिनिरूपकत्वमित्यर्थः ।

स्वसृष्टमिदमित्यत्र नन्विति । **तत्राहेति** शक्तिसाहित्यमाहेत्यर्थः । **शक्तिभिः** सहितो लक्ष्मीभुजान्तरगतो भगवान् कालेन प्रबोधयितुमशक्यः किं तु **श्रुतयो** यथा ययुरित्यत्र श्रुतीनां मनोरथान्तानन्दप्राप्तिकथनादत्यन्तरङ्गैर्वेदैरेव बन्दिभिरिव प्रबोधनीय इति भावः । कालस्यापि प्रलयकथने तदा वेदानामपि स्थितिर्न स्यात्, **तदन्ते** प्रबोधसमय इत्यनेन कालस्य स्थितिकथनाच्च । **तानीति वीर्यापरनामानि** तत्त्वानि प्रयोजककर्तृणि ब्रह्मणि **लीनं** जगद्रूपमर्थं प्रयोज्यकर्तारं **भगवन्तं** कर्म **गमयन्ति** । भगवद्वीर्यैरेव जगतो भगवत्प्राप्तिर्भवतीति यावत् । **इति** हेतोर्मोक्षसृष्ट्यर्थं **तैरेव** प्रबोधनमित्यर्थः । **श्रवणेति**

रूपाः, नतु प्रत्यक्षदर्शिन्यः। तत्रापि न साक्षाद्बोधनं किन्तु बोधकमेवोपस्थापयन्ति ॥ १२॥

एतासां श्रुतीनां पुनः स्वतन्त्रतयान्यार्थप्रतिपादकत्वे एतद्विचारोऽपि कर्तव्यो भवेदिति नैषां प्रकरणरूपेण बोधनमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **यथा शयानमिति**।

यथा शयानं सम्राजं बन्दिनस्तत्पराक्रमैः।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

तेषामनुवादकत्वात् न स्वातन्त्र्येण प्रतिपादकत्वम्। तथैताः श्रुतयो भगवन्तमेव तत्कृतान् पराक्रमान् श्रावयन्ति। तत्र हेतुमाह **बन्दिन** इति। प्रबोधनाधिकारिणस्ते विद्योपजीविनश्च। तत्त्वविद्या उपजीव्यैव अधिकफलनिर्णयार्थं प्रवृत्ताः। प्रबुद्धो भगवान् कदाचित्साक्षात्कृतो भवेत् कदाचित्स्वानन्दं वा प्रयच्छेदिति तासामप्यभिलाषा। ताः पूर्ववृत्तान्तमेव जानन्ति नाग्रिमवृत्तान्तमिति ज्ञापयितुं त्रिंशन्मुहूर्ते अहोरात्रे मुहूर्तद्वयात्पूर्वमेव समागताः तावदेव **बोधयन्ति**। यतस्ते **अनुजीविनः** सेवकाः तदप्रबोधे तासां स्वरूपनाश एव स्यादिति सूचितम्। श्रुतयश्च प्रथमनिःश्वासोद्गता इति केचित्। न दृष्टान्तादिना विरुध्यते, परं ताः पृथगेव तिष्ठन्ति दृष्टान्तानुरोधेन निरूप्यते ॥ १३ ॥

एवं प्रसङ्गमुक्त्वा वाक्शेषरूपेषु प्रथमं प्रकृतिप्रतिपादिकाः श्रुतयः किं स्वतन्त्रतया प्रकृतिं प्रतिपादयन्ति तथा सति शक्तेर्देवताया वा प्राधान्यं स्यात्। आहोस्विद्भगवद्रूपां भगवत्त्वेन निरूपयन्ति, आहोस्विज्जीवधर्मरूपेयं प्रकृतिरिति तेषामेव प्रयत्नेन स्वरूपज्ञानेन वा निवर्तनीयेति निरूपयन्ति, आहोस्विन्निःस्वभावा शशविषाणवत् प्रतिभासत इति, आहोस्विदन्तरङ्गा इयं भगवच्छक्तिर्लक्ष्मीरूपा सत्या, अतस्तस्यामेव स्थितिर्युक्तेति प्रपञ्चनिःप्रपञ्चयोस्तुल्यतया प्रतिपादयन्ति। एवमनेकविधसन्देहोत्पत्तौ प्रकृतिप्रतिपादिकानां श्रुतीनां निर्णयार्थमाह **जय जयेति**।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

भगवतो **गुणश्रवणमात्र**निरूपकास्तत्संपादिका इत्यर्थः। **मात्र**पदव्यावर्त्यमाहुः **नन्विति** प्रत्यक्षदर्शनेन साक्षात्सेवाकर्त्र्यो न त्वित्यर्थः। तथा सति चरणसंवाहनादिना प्रबोधं कुर्युरिति भावः। **बोधकमिति** भगवद्वीर्यगुणमुपस्थापयन्त्युद्बोधयन्तीत्यर्थः। एतेन श्रुतयस्तल्लिङ्गैर्भगवन्तं बोधयन्त्यतो नानिर्देश्यादिविशेषणकं ब्रह्म नापि श्रुतयो गुणवृत्तयः इत्युत्तरं पर्यवसन्नम्।

स्वतन्त्रतयेति एतासां वाक्यशेषत्वमेवेति भावः।

यथा शयानमित्यत्र तेषामिति बन्दिनामित्यर्थः। श्रुतीनां विद्योपजीवित्वं विशदयन्ति **तत्त्वेति**। **उपजीव्यैव** श्रुतीनामिति शेषः। **अधिकेति**। यथा बन्दिनोऽधिकद्रव्यादिग्रहणार्थं प्रबोधयन्ति तथैता अपीत्यर्थः। अत्राधिकफलस्वरूपमाहुः **प्रबुद्ध इति**।

जय जयेत्यस्याभासे आहेति। एको वाक्यशेषः प्रकृतिप्रतिपादकश्रुतिनिर्णयार्थं

(प्रकृतिप्रतिपादिका:)

श्रुतय ऊचुः—जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते
क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १४ ॥

यथा 'शर्करा अक्ता उपदध्यात्' 'तेजो घृतम्' इति घृतपदश्रवणेनैव तैलमधुक्षीरादिनिवृत्तिः, एवं भगवत्समीपे मायास्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सन्देहो निवृत्त इति न पुनस्तत्तत्पक्षनिराकरणार्थं युक्तयो वक्तव्याः । तथाप्युच्यन्ते । तत्र आदौ प्रकृतिनिराकरणार्थं भगवतः स्वरूपेण स्थितिं प्रार्थयन्ते । जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेति वीप्सया सर्वदा सर्वोत्कर्षप्रार्थना, अन्यथा अस्मांस्तत्संबन्धिनो हन्युः । अन्यदपि प्रार्थयन्ते जह्यजामिति निद्रां त्यज । ततस्तां मूलतो नाशय येन सम्यक् प्रबोधो भवतीति भावः । ननु तयैवाहं एतावत्कालं वशे नीतः कथं हन्तुं शक्येति चेत् तत्राहुः हे अजितेति । त्वं न केनापि जितः । योगनिद्रा त्वया लीलयैव गृहीता, न तु जीव इव निद्रया अभिभूतः । भगवन्निद्रा माया सैव प्रकृतिरिति स्वरूपत्रयं एकमेव । अत एव मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मणा योगनिद्रा स्तुता । अनेन तस्या जगत्कर्तृत्वं सुतरामेव निवारितम् । स्वप्नसृष्टिः परं तया सृज्यते न तु सत्या अग्रे सत्यसृष्टेः उत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यति । नन्वेषा कथं हन्तव्या यतो गुणवती सुषुप्तौ परमानन्दलक्षणं गुणं प्रयच्छतीति चेत् तत्राह दोषगृभीतगुणामिति, दोषार्थमेव स्वरूपाज्ञानार्थमेव गृहीता गुणा यया । इयमेव स्वशक्तिद्वारा जीवान् व्यामोहयति । तेषामपि निद्रालस्यादिरूपेण व्यामोहिका वर्तते । तत आह अगजगदोकसामिति स्थावरजङ्गमदेहस्थितानां जीवानामर्थे जीवानां संबन्धिनीं वा ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रकृतिस्वरूपमाहेत्यर्थः । व्याख्याने यथेति शर्करास्तैलाद्यन्यतमेन केनचिदक्ताः कर्तव्याः इतिप्राप्तावनुक्तोपि तैलादिनिरासस्तेजो घृतमितिवाक्यशेषे घृतपदश्रवणेनैव सिद्धस्तथा प्रकृतिस्वरूपं पूर्वोक्तेष्वन्यतममिति प्राप्तौ अनुक्तोपि पक्षान्तरनिरासो भगवत्समीपे प्रकृतिस्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सिद्ध इत्यर्थः । अन्यथेति कालान्तरे भगवदुत्कर्षाभावे प्रकृतिसंबन्धिनो जना उच्छृङ्खला वेदान्न मन्येरन्नित्यर्थः । शयनान्तस्योक्तत्वात् यत्किञ्चिन्निद्रात्यागस्तु सिद्ध एवेत्यत आहुः मूलतो नाशयेति । अनेनेति सृष्टेः पूर्वमेव तत्त्यागप्रार्थनया करणत्वस्यैवासंमतत्वे कर्तृत्वं सुतरामेव निराकृतमित्यर्थः । दोषेति पदस्याभासे गुणं प्रयच्छति जीवानामिति शेषः । अतः सर्वानन्ददातृत्वात्तिष्ठत्विति भावः । व्याख्याने स्वरूपाज्ञानार्थम्, जीवानामिति शेषः । ननु जीवेषु क्षुद्रा जीवशक्तयो दोषमुत्पादयन्ति नत्वियं मायेत्यत आहुः इयमेवेति ता अपि व्यष्टिरूपा एतस्या एव शक्तयः इति भावः ।

ननु ममाप्येषा सुखदायिनी अतस्तिष्ठत्विति चेत् तत्राहुः **त्वमसीति** । यद्यस्मात्कारणात् त्वमात्मनैव **समवरुद्धसमस्तभगोऽसि** । स एव क्षुद्रादिसुखमपेक्षते निद्रालस्यप्रमादोत्थं यस्य स्वरूपानन्दः सात्त्विकानन्दो न संभवति । बोधकत्वं तु तस्या निवर्तितमेव **अजितेति** पदेन । इष्टसाधकत्वं तु निराक्रियते । त्वमात्मनैव तदपेक्षाव्यतिरेकेणैव **सम्यगवरुद्धाः समस्तभगाः** अणिमादिसुखानि स्वरूपानन्दाश्च यस्य । अत एव तदपेक्षा केत्यर्थः । ननु सेवार्थं जीवा अपेक्ष्यन्ते तेषां चेन्द्रियवर्गः प्राकृतो भवति तत्प्रकृतिविनाशे सर्वमेव विनश्येतेति बाधकमिति चेत्, तत्राह **अगजगदोकसामिति** स्थावरजङ्गमानामखिलेन्द्रियाणां **शक्त्यवबोधकस्त्वमेव**, न प्रकृतिरिति । किञ्च । सुतरां ये ते स्थावरजङ्गमास्त्वदीयाः तेषां त्वमेवोद्बोधकः । प्राकृतानां तु विचारोऽप्यस्ति । ननु प्रकृतेर्नाशे तत्पुरःसरतया वेदा मद्बोधने प्रवृत्ताः कथं प्रवर्तिष्यन्त इति चेत्, तत्राह **क्वचिदिति** । **निगमो** वेदः त्वामनु**चरेदेव** । क्वचिदेवा**जया चरतः**, सर्वदा **आत्मनैव** चरतः । चकारादजया चरणदशायामपि आत्मनैव चरसीति सूचितम् । अत एतदर्थमपि अजा न संरक्ष्या । **निगम** इत्येकवचनात् कश्चिदेव वेदः अजासंबन्धपुरःसरं बोधयति, तत्रापि स्वरूपस्थितस्यैव । नन्वेतादृशमेव वेदो बोधयतीति कुतो नोच्यते । मैवम् । अरूपमस्पर्शमित्यादिश्रुतयः तत्संबन्धाभावमेव प्रतिपादयन्ति, तथान्या अपि श्रुतयः स्वरूपानन्दबोधिकाः सृष्टिप्रतिपादकाश्च केवलब्रह्मपरा इत्यग्रे वक्ष्यते । अतो मोहिकां शक्तिं नाशयेति प्रार्थना ।

प्राकृताः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम् ।
स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा ॥ १ ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इयं माया चिदंशस्य समष्टिरूपस्य शक्तिरत्र श्लोके प्रतिपादितेति ज्ञेयम् । **क्षुद्रादिसुख**मिति क्षुद्रादिभिः शक्तिभिः कृतं निद्राद्युत्थं तामसम्, **आदि**पदेन विषयकृतं विषयेन्द्रियसंयोगजनितं राजसं सुखमित्यर्थः । भगवति मायया दोषोत्पादनासामर्थ्याद् **अगजगदोकसा**मितिपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति न तूत्तरत्रैवेत्याशयेनेदं पदं पूर्वान्वयेन व्याख्यातम् । अगजगदोकसामर्थे तत्संबन्धिनीं वा तेषु दोषोत्पादकत्वात्त्यजेत्यर्थः । अग्रेप्यन्वयार्थमाभासमाहुः **नन्विति** । अगानि जगन्ति च शरीराण्योको येषामिति विग्रहः तादृशजीवा इति पूर्वान्वयेऽर्थः । तादृशानीन्द्रियाणीत्युत्तरान्वयेऽर्थः । एवमत्र श्लोके भगवतः सर्वोत्कर्षेण स्थितिरजात्यागश्च वाक्यार्थः । त्यागावश्यकत्वाय दोषोत्पादकत्वमजाया निरूपितम् ।

तात्पर्यार्थं कारिकयाहुः **प्राकृता** इति अजात्यागकथनेन तत्स्वीकारस्य कादाचित्कत्वबोधनाद् वेदस्य सर्वस्य चैकार्थप्रतिपादकत्वात् प्रकृतिप्रतिपादिका अपि **श्रुतयः** तथाभूतं **भगवन्तमेव स्तुवन्ति** । साक्षात्स्वरूपं विहाय तथाभूतस्तुतौ हेतुमाहुः **अधो-**

ततो ब्रह्मप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ताः श्रुतयः, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति मध्ये भूतभौतिकसृष्टिं संपादयन्ति ब्रह्मनिरूपणार्थम् । तासां किं ब्रह्मपरत्वं सृष्टिपरत्वं जगतो वा ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वं अध्यारोपापवादेन ब्रह्मावबोधस्थिरीकरणार्थं माहात्म्यप्रतिपादनार्थं वेत्यादि नाना-सन्देहे तन्निर्धारार्थमाह **बृहदुपलब्धमेतदिति** ।

पुरुषप्रतिपादिकाः श्रुतय ऊचुः

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वाऽविकृतात् ।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

यदा विश्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं श्रुत्यनुभावाभ्यां तदा अन्याः श्रुतयः तदेकवाक्यतया योजिता एव भवन्तीति भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा सिद्धार्थप्रामाण्याः साक्षाद्भग-वत्प्रतिपादिका इति फलिष्यति, तदर्थं प्रथमं जगतो ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते । एतदुपलब्धं चराचरं जगत् **बृहदित्येवावयन्ति** ब्रह्मविदो वेदाश्च । नन्वेतदनित्यानात्मदुःखात्मकं, ब्रह्म तु तद्विपरीतमिति युक्त्या बाधात् प्रत्यक्षविरोधाच्च कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राह **अवशेषतयेति** । अवशिष्यत इत्यवशेषः । तस्य भावस्तत्ता लोके यदवशिष्यते

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

क्षजमिति । साक्षात्स्वरूपं श्रुतीनामपि स्वसामर्थ्येन ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । **दोषनाशा-येति** अजात्यागायेत्यर्थः । यथा अजात्यागेन तत्र जगति आविष्टोऽनुप्रविष्टो भवेत्, अतो अजात्यागार्थं भगवन्तं स्तुवन्तीत्यर्थः । अस्मिन् वाक्यशेषे अजात्यागकथनादेतच्छेषिभूता-स्वपि श्रुतिष्वजात्याग एव तात्पर्यविषयः । तेजो घृतमिति वाक्यशेषेणाञ्जननिर्णयवदत्रापि निर्णय इति भावः । **ब्रह्मपरत्वमिति** जगत्कर्तृत्वेन मुख्यलक्षणेनाभिधयैव ब्रह्मप्रतिपादकत्व-मित्यर्थः । तेन निमित्तकारणत्वं सिद्ध्यति । विवर्तपक्षमाहुः **सृष्टिपरत्वमिति** अभिधया सृष्टिप्रतिपादकत्वं तन्निषेधद्वारा ब्रह्मप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । सृष्टिकथनप्रयोजनसंदेहमाहुः **अध्यारोपेति** ।

बृहदुपलब्धमित्यत्र सिद्धार्थेति 'सिद्धोऽर्थः प्रतिपाद्यो भगवान् यत्र तादृशत्वेन प्रामाण्यमासामित्यर्थः । **तद्विपरीतमिति** सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । विकारयुक्तस्य जगतो निरवशेषतामाशङ्क्याहुः **यत इति** । 'यतो' हेतोः विकारयुक्तस्य जगतो ब्रह्मण एवो-दयस्तस्मिन्नेव चास्तमयः अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेष इत्यर्थः । अस्तं गच्छत्यस्तम-यति अस्तमयनमस्तमयः विकारयुक्तस्योत्पत्तिलयकथने विशेषणस्योत्पत्तिनाशौ पदार्थस्य ब्रह्मत्वमिति वदिष्यन्त आहुः **नन्विति** । यथा घटस्य लये विकारस्य नाशः पदार्थस्य मृत्त्वं तथेति भावः । मूले **विकृतिपदेन** विविधा कृतिर्यस्येति व्युत्पत्त्या परिच्छेदविशिष्टं जगदुच्यते । तथा च यतो हेतोः विकृतेरेवोत्पत्तिनाशवतः पदार्थस्यावशेष इत्यर्थः ।

तस्यैव व्यपदेशः । यथा काचादिसहिते सुवर्णे यदेवावशिष्यते तस्यैव मूल्यादौ व्यपदेशः । यथा वा घृतार्थिनः तन्दुलार्थिनो वा दुग्धधान्यादिषु यदेवावशिष्यते तत्त्वेनैव व्यवहारः क्रयविक्रयादिः । तथा विकारसहिते जगति विकारेष्वपगतेषु ब्रह्मै-वावशिष्यत इति । ब्रह्मत्वेनैव व्यपदिशन्ति धान्यमन्नत्वेनैव । नन्वशेष एव कथं ब्रह्मणो निरवशेषतयापि नाशसंभवात् । न ह्यग्निना जले आवर्त्यमाने सर्वशोषे किञ्चिदवशिष्यते । तस्मात्कथं ब्रह्मेति चेत् तत्राऽऽह **यत उदयास्तमयाविति** । 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यते, ब्रह्मणि च लीयते । अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेषोऽङ्गीकर्तव्यः । यथा सुवर्णाज्जाते कुण्डले सुवर्णे च लीने अवश्यं सुवर्णमेवावशिष्यते । अतः सुवर्णमेव कुण्डलमिति लोका जानन्ति । ननु जगत उदयास्तमयावेव न स्तः । जनी प्रादुर्भाव इति जननस्याविर्भावात्मकत्वात् 'णश अदर्शन' इति नाशस्यादर्शनरूपत्वाच्च दर्शनादर्शनरूपत्वमाविर्भावतिरोभावरूपत्वं वा जगतोऽवगन्तव्यं । उत्पत्तिप्रलययोः । नत्वसतः सत्ताध्वंसो वाङ्गीकर्तुं शक्य इति चेत् तत्राऽऽह **विकृतेरिति** । अस्तु धर्मिणो वार्ताविकाराः सर्वे पूर्वमविद्यमाना एव आश्रयमाश्रित्य उत्पद्यन्ते इत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा ते अविकृता एव स्युः ब्रह्मत्वात् । अत उदयास्तमयावेव विकारजातस्याङ्गीकर्तव्यौ । तथा विकारेषु गतेषु ब्रह्मैवावशिष्यत इति । तत्र दृष्टान्तमाह **मृदि वेति** । यथा मृदवशिष्यते यथा वा पार्थिवमुपलब्धं मृदेव । ननु मृदेव कथमवशिष्यते कपालादीनामवशेषदर्शनादिति चेत् तत्राऽऽह **अविकृतादिति** । अविकाराद्धेतोः न हि विकृतं स्थिरं भवति, ततः कपाल-स्यापि विकृतत्वादविकृता मृदेवावशिष्यत इत्यर्थः । कुण्डले द्रव्यान्तरसंबन्धोऽपि कदाचिद्भवेदिति मृदेव दृष्टान्तीकृता । ननु किमतो यद्येवमेवमेतदित्याह **अत ऋषयो**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ध्वंसो वेति सत इति शेषः । **तत्राहेति** अङ्गीकृत्योत्तरमाह सत्यं, परंतु विकारस्योत्पत्ति-नाशौ स्त इत्यर्थः । **अस्त्विति** धर्मिणः कार्यभूतस्याविर्भावतिरोभावावेव । परंतु कार्ये प्रतीयमानस्य विकारस्योत्पत्तिनाशावेवेत्याहुः **विकारा** इति । लोके मृदो विकारानन्तरं कार्यभावः, ब्रह्मणस्त्वविकृतत्वात्स्वत एव धर्मरूपजगद्भावस्ततो जगति कार्ये विकाराः परिच्छेदादयः कालकृताः प्रतीयन्ते इति विशेषो धर्मिग्राहकप्रमाणादवगन्तव्यः । अत एव निबन्धे निरूपितम् 'सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वात्परिच्छेदकरः स्वयम् । इदं कालस्य कालत्वमा-विर्भावादिकं स्वतः' इति । **पूर्वमिति** कार्यभावात्पूर्वमित्यर्थः । **आश्रयमिति** कार्य-मित्यर्थः । **अन्यथेति** विकाराभावे ते आश्रयाः कार्यरूपाः अविकृताः स्युः । तथा च कार्य-भावानन्तरं परिच्छेदादिविकारा जायन्ते इति कार्यस्य विकृतत्वं कारणभूतस्याविकृतत्वमिति भावः । **अत** इति कार्यभावानन्तरं जातत्वादित्यर्थः । **तथेति** परिच्छेदे गते अपरिच्छिन्नं ब्रह्मैव तदित्यर्थः । **यथेति** बृहत्त्वे अवशेषत्वे च मृदो दृष्टान्तः । **अविकृता मृदेवेति**,

दधुरिति । ऋषयो वेदास्तद्द्रष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः । यत्किञ्चिन्मनसा विभाव्यं यत्किञ्चिद्वाचा अनूद्यं तत्सर्वं त्वय्येव विषये भवति इति त्वय्येव दधुः । मनस्तु मनोरथं भावयतीति मिथ्याविषयमेव भवति तथा वागपि । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोतीति 'अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायति' इति श्रुतेः । यत्र वाङ्मनोविषयस्यापि ब्रह्मत्वं तत्र कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तस्य जगतो ब्रह्मत्वे कः सन्देह इत्यर्थः । तेन ब्रह्मविदां सर्वे व्यवहारा ब्रह्मपरा एवेति न केनापि कर्मणा तेषां लेप इति सिद्ध्यति । नन्वसत्यस्य कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राऽऽह कथमयथा भवन्तीति । यत्र क्वचित्स्थापितानि पदानि भुवि कथमयथा भवन्ति । भूमिं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः । भूमावेव पतन्ति भ्रमादपि स्वीकृतो विषयः परमार्थतो भगवानेव भवतीत्यर्थः । भ्रमप्रतीतपदार्थानामपि ब्रह्मत्वात् तत्त्वेनैव तस्य भानात् । नहि ब्रह्मातिरिक्तो भासते । तन्तुभ्यः पटरूपेणाविर्भावे शुक्तिकायां वा रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां कश्चन विशेषोस्ति कार्यस्यापि प्रावरणस्य सुखस्य वा तुल्यत्वात् । अतो मूलभूतस्य सत्यत्वादन्यथाबुद्ध्यापि मनोवचनस्थापनं ब्रह्मविषयमेव भवतीत्यर्थः ।

सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः ।
अतः सन्तः समस्तार्थे कृष्णमेव विजानते ॥ २ ॥ १५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

परिच्छेदे गते निवृत्तकपालादिविकारा सती मृदवशिष्यते इत्यर्थः । अविकृतादित्यत्र मृत्पक्षे ध्वंसो नञर्थः । भावेक्तः । ध्वस्तो यो विकारस्तस्माद् विकारनाशादित्यर्थः । नहि कपाले सर्वथा विकारराहित्यं भवतीति भावः । कुण्डले इति कुण्डले रत्नादिसंबन्धोऽपि जायत इति रत्नादिकमप्यवशेषः स्यान्नतु सुवर्णमेवेत्यर्थः । नन्विति विकारविशिष्टस्यापि ब्रह्मत्वमवशेषेण साधितमतः किमित्याशङ्क्य विकृतविषयकस्यापि ब्रह्मविद्व्यवहारस्य ब्रह्मविषयकत्वं सिद्ध्यतीत्याहेत्यर्थः । मूले अत इति यतो हेतोर्विकारविशिष्टमपि वस्तुतो ब्रह्मैवातः सर्वं विकृतविषयकं मनोवचनाचरितं ब्रह्मण्येव दधुः । तत्रैव पर्यवसितं जानन्तीत्यर्थः । मनोवचनाचरितस्य विकृतविषयकत्वं साधयन्ति मनस्त्विति । आभासे एवमेतदित्यनेनोक्तमर्थं स्पष्टयन्ति तेनेति विकारवैशिष्ट्येप्यवशेषाद्धेतोर्विषयस्य ब्रह्मत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मपरा एवेति ब्रह्मपरत्वेन ज्ञाता इत्यर्थः । ननु उपलब्धं सर्वमेव बृहदिति प्रतिज्ञातम् । तत्र प्रमाविषयस्य घटादेरवशेषेण ब्रह्मत्वं साधितम् । भ्रमविषयस्य रजतादेस्तु कथं ब्रह्मत्वमित्याहुः नन्वसत्यस्येति । तत्त्वेनैवेति ब्रह्मत्वेनैव हेतुना भ्रमप्रतिपन्नस्य भानमित्यर्थः । नहीति ब्रह्मातिरिक्तत्वे न भासेत भानस्य ब्रह्मधर्मत्वादिति भावः । भगवदिच्छायामिति परिच्छिन्नपटरूपेण रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां कोपि विशेषो नास्तीत्यर्थः । कार्याव्यभिचारो भगवदिच्छाया लक्षणं स तूभयत्रापि तुल्य इत्याहुः कार्यस्यापीति । कारिकायां समस्तार्थे इति भ्रमविषये

एवं प्रकृतिप्रतिपादिकाः पुरुषप्रतिपादिकाश्च श्रुतयो निरूपिताः । साधनप्रतिपादिकास्तु 'शान्त उपासीत' इत्याद्याः किमहङ्कारप्रतिपादिकाः तद्द्वारा आत्मप्रतिपादिका वेत्यादिसन्देहे निर्णयमाह इति तव सूरय इति ।

साधनप्रतिपादिकाः सूरय श्रुतः

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल-
क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः । क्लेशान्
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६ ॥

'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादिश्रुतयः अहङ्कारमेव प्रतिपादयन्ति, अन्यथा जीवस्य कर्तृत्वाभावात् एकस्य कर्मकर्त्रभावात् आत्मनः स्वप्रकाशत्वाच्च यो ब्रह्मविदमात्मानं मन्यते तस्याहङ्काराविष्टस्य वाक्यार्थध्यानकर्तुः मनोव्यापारोनूद्यते । शान्त इत्यत्रापि मनश्चाञ्चल्यनिराकरणं प्रयत्नसाध्यमपि साहङ्कारस्यैव तत्कृत्यम् । न हि निरहङ्कारः शान्तो भवति दान्तो वा । अन्तःकरणादावध्यासाभावात् । न हि पुत्ररहितः पण्डितपुत्रवान् भवति । तस्मादेतासां श्रुतीनां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रमाविषयेप्यर्थे वस्तुत्वेन कृष्णमेव जानन्तीत्यर्थः । कृष्णस्यैव वस्तुत्वेन कथनादेतस्य वाक्यशेषस्य ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिनिर्णायकत्वं प्रतिज्ञातं सिद्धमितिभावः ।

अहंकारप्रतिपादिका इति विधानपक्षे साहंकारस्यैव कर्तृत्वसंभवादहंकारप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अनुवादपक्षे साहंकारस्य शान्त्यादिकं बहुकर्तव्यं पततीति तत्क्लेशानुवादेन निरभिमानस्य स्वत एवात्मस्फूर्तिर्भवतीति स्वप्रकाशत्वरूपात्मस्वरूपप्रतिपादकत्वमित्याहुः **तद्द्वारेति** अहंकारानुवादद्वारेत्यर्थः । **आदिपदेन** पूर्वमीमांसासिद्धान्तेनार्थवादत्वमित्यर्थः ।

इतीत्यत्र अनुवादपक्ष एव सिद्धान्त इत्याशयेनाहुः **शान्त** इति । **प्रतिपादयन्त्यनुवदन्तीत्यर्थः** । विशिष्टस्य कर्तृत्वकथनेपि तत्कर्तृत्वं विशेषण एव पर्यवस्यतीत्येवकारः । दर्शनांशेप्यनुवाद एवेति साधयन्तस्तत्र हेतुमाहुः **एकस्येति** । कर्मकर्त्रितिभावप्रधानम् । कर्मत्वं कर्तृत्वं चैकस्य न भवति, अतो द्वितीयान्तात्मपदेन भगवान् । तस्यापि स्वप्रकाशत्वाद्दर्शनं विधातुं न शक्यमित्याहुः **आत्मन** इति । अतोनूद्यत एवेत्यर्थः । **मनोव्यापार** इति दर्शनं मनोव्यापार इत्यर्थः । **शान्त** इत्यत्रापीति शान्तिरनूद्यत इति पूर्वेणान्वयः । **प्रयत्नेति** पूर्वोक्तहेतुना दर्शनस्याविधानेपि शान्तिः प्रयत्नसाध्यत्वाद्विधातुं युक्ता, तथापि साहंकारस्य कृत्यं तद्भवति, अतस्तस्या अप्यनुवाद एवेति शेषः । **अध्यासाभावात्** निरहंकारस्येति शेषः । इदं दृष्टान्तेन साधयन्ति **नहीति** । तथान्तःकरणरहितः शान्तान्तःकरणो न भवतीत्यर्थः । **तस्मादिति**

न शमादिविधौ तात्पर्यम् । किन्तु साहङ्कारस्य महान् क्लेश इति तत्क्लेशमनूद्य निरभिमानस्य स्वत एवाऽऽत्मस्फूर्तिरिति साधनश्रुतीनामपि भगवत्परत्वमेव । असिन्नर्थे हेतुमाह **इत्येवं** विनिश्चित्य **सूरयस्तपांसि** जहुरिति साधनक्लेशांस्त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तर्हि कथं मोक्षसिद्धिरिति चेत् तत्राऽऽह **अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्येति** । ननु कथावगाहनमात्रेणैव कथं कार्यसिद्धिः तत्तदंशभागिनां देवानां प्रीत्यभावात्, अतो विघ्नाभावाय तेषां प्रीत्यर्थं साधनानुष्ठानमपि कर्तव्यमिति चेत् तत्राऽऽह **त्र्यधिपत** इति । ननु वेदेन शमादिविधयः प्रतिपादिता इति अपेक्षाभावेऽपि विधिबलादपि शमादयः कर्तव्या इति चेत् तत्राऽऽह **सूरय** इति । ये अविद्यावन्तः तानेवोद्दिश्य श्रुतिः शमादिकं विधत्ते, न तु सूरीन् । अतः सूरयः परमानन्दरूपं साधनं गृहीत्वा साधनदशायामेव कृतार्थाः सन्तः दुःखसाधनेभ्यो निवर्तन्त इति । ननु विद्वांसोऽपि साधनेषु प्रवर्तन्त इति चेत् तत्राऽऽह **तव सूरय** इति त्वदीयास्तु न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । **इतीति** । पूर्वोक्तसर्वब्रह्मत्वपक्षेऽपि साधनादीनां ब्रह्मत्वात् यदि सर्वमात्मैवाभूदिति न्यायेन साधनविवृत्तिर्युक्ता । तस्मिन्पक्षे तूत्तरत्रासङ्गतिः, तापाभावात् । तव च पण्डिताः त्वं च त्रिलोकाधिपतिरिति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यतः शान्त्यादिकमपि साहंकारस्य कृत्यम् । साहंकारस्य तु भगवद्दर्शनं साधनबलेन न संभवतीति तदनुवादेन शमो विधातुं न शक्यः किंतु कृपया तादृशमप्युद्धरेदिति तस्याप्यनुवाद इत्यर्थः । **अस्मिन्नर्थे** इति शमादीनामविधेयत्वनिर्णये सूरीणां साधनत्यागो हेतुः । शमादीनां विधाने सूरयः शमादीन्न त्यजेयुरिति भावः । **इत्येवमिति** साहंकारस्य क्लेशसूचनार्थं साधनान्यनूद्यन्ते न तु विधीयन्ते इति निश्चित्येत्यर्थः । तथाचैतेषां साधनत्यागेनायमर्थो निर्णीत इति भावः । **अखिलेति** **अखिललोकमलः** संसारः । तस्य कथामृतेन क्षपणे मोक्षः सिद्ध एवेति भावः । **तत्तदंशेति** तमआद्यंशभागिनामित्यर्थः । **वेदेनेति** 'शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति' इत्यादिनेत्यर्थः । **ये अविद्यावन्त** इति अविद्यावतां तावान् क्लेश आवश्यक इति तानुद्दिश्य तत्र विधानम् । सूरीनुद्दिश्य त्वत्रानुवाद एवेति भावः । **दुःखसाधनेभ्य** इति दुःखयन्तीति दुःखानि तादृशेभ्यः साधनेभ्य इत्यर्थः । 'शान्तो दान्त' इत्यारभ्य 'भगवत्परत्वमेवे'त्यन्तेनोक्तो निर्णय इति शब्दस्यार्थ उक्तः । इतिशब्दस्य पूर्वोक्तवाचकत्वपक्षमाहुः **इतीति** । **पूर्वोक्तेति** । अत्रारुचिमाहुः **तस्मिन्निति** । तादृशज्ञानिनां तापासंभवात् तपांसि जहुरित्यनेन तापजनकत्वात् साधनत्यागकथनमसंगतं स्यात् । भक्तानां तु सेवोपयोग्यध्यासस्थापनात् तापसंभावनेति भावः । 'तावत्कर्माणि कुर्वीत' इति वाक्येन साधनत्यागो मार्गद्वयेप्युक्तः परंतु ज्ञानमार्गेऽनावश्यकत्वात्त्यागः । भक्तिमार्गे तापजनकत्वात्तत्त्याग इति विभागः । तथाच 'तव सूरय' इत्यनेन भगवति समर्पित-

तेषां निर्भयत्वमुक्तं । भगवत्संबन्धिनामपहतपाप्मत्वात् य एव कथादिषु संबध्यते तस्यैव पापं दूरीकरोतीति **अखिललोकमलक्षपणत्वम्** । **तवे**त्यत्रापि संबध्यते । **कथैव अमृताब्धिः** । कथाया अमृतत्वं तव **कथामृत**मित्यत्र निरूपितम् । कथायास्त्वब्धित्वं एकस्यां कथायां हृदि स्थितायां ततो भगवदीयाः कथाः सहस्रं भवन्ति । तत एवोत्पद्यन्ते । यथैकस्य वाक्यस्य बुद्धिमतां सहस्रार्थस्य स्फूर्तिः । यथा कस्यचिद्वचनम् । यस्य कस्यापि पद्यस्य शतमर्थान् प्रचक्ष्महे । हठादुक्तस्य तस्यैव सहस्रं संप्रचक्ष्महे । एवं यस्य हृदये सहस्रशो भगवत्कथास्फूर्तिः स समुद्रो विवक्षितः तत्रावगाहनं निरन्तरं येषां हृदये भगवत्कथानन्त्यं स्फुरति तयैव निर्वृत्या **पूर्णाः क्लेशान् जहुरित्युक्तम्** । एतादृशा एव गुरवो भवन्तीति 'अथ ह वाव तव महिमा समुद्रविप्रुषा'इत्यत्रापि गुरूपदेशलक्षणः विप्रुट् वर्णितः । अत्र तु कथामात्रमिति समुद्रावगाहनोक्तिर्न विरुध्यते । सिद्धान्तान्तराद्वा । अत्र तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी । ततोऽपि क्लेशोक्तिर्न

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सर्वत्वेन स्वत्वाभिमानरहिता भक्ता उच्यन्ते । स्वार्थमध्यासाऽस्थापनात् तानुद्दिश्यापि न विधिरिति भावः । कथाया लोकमलक्षपणत्वं साधयन्ति । **भगवत्संबन्धिनामिति** पदार्थानामिति शेषः । अतः कथाया अप्यपहतः पाप्मा यया तादृशत्वमतः स्वसंबद्धस्य पापं कथा दूरीकरोतीति हेतोः कथाया अखिललोकमलक्षपणत्वमित्यर्थः । **तवे**त्यत्रापीति तवेतिपदं सूरिपदेन संबद्धमुक्तमखिलेत्यत्रापि संबध्यते । तव यः कथामृताब्धिरित्यर्थः । **स समुद्र** इति तस्य हृदय इति शेषः । यस्य हृदये अनन्तकथारूपतरङ्गस्फूर्तिस्तस्यैव हृदये तादृशतरङ्गजनकः पूर्वोक्तः कथासमुद्रोपि विवक्षित इत्यर्थः । यथैका गोचारणकथा । स समुद्रः । ततस्तदवान्तरभूता अनन्ताः कथा भवन्ति ते तरङ्गा इति ज्ञेयम् । **स्फुरती**ति येषां हृदये तत्स्फुरति तेषां तत्स्फुरणमेवावगाहनमित्यर्थः । **क्लेशा**निति साधनक्लेशानित्यर्थः । **एतादृशा एवे**ति स्फुरत्कथानन्त्यहृदया इत्यर्थः । इति हेतोरुपदेशो विप्रुट्, हृदये समुद्रः, उपदेशस्तु विप्रुडेवेत्यर्थः । **कथामात्र**मिति **मात्र**पदं कार्त्स्न्ये इति ज्ञेयम् । अत एव तत्र विस्मारितेत्युक्तम् । शिष्यस्य विस्मारितेत्यर्थः । **सिद्धान्तान्तरा**दिति । तत्र विप्रुषोपि तादृशत्वे अधिकस्य किं वाच्यमिति कैमुत्येन सिद्धान्तः समर्थितः । अत्र तु स्वरूपतः सिद्धान्त उक्त इति सिद्धान्तान्तरत्वमन्यदप्याहुः **अत्रे**ति । **तपांसि जहु**रित्यत्र तापजनकत्वात्साधनत्यागकथनेनोक्ता तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी पुनस्तापो नोत्पद्यते इत्येवंरूपा, अतस्तदर्थं समुद्रावगाहनमुक्तम् । तत्र तु 'विप्रुषा' विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासा इत्यनेन विस्मारणोक्त्या कदाचित्तत्सुखस्मरणे सांसारिकतापोपि भवेदित्याहुः **ततो**पीति । तत्रेति शेषः । विप्रुडास्वादनानन्तरमपि क्लेशोक्तिर्दोषाय न भवति । **बिन्दोः**

दोषाय। तपःप्रभृतिसाधनानीति विमर्शः। अयं भगवत्परोक्षे स्थितस्य साधनविचार उक्तः। यः पुनरपरोक्षे तिष्ठति वैकुण्ठस्थ इव उद्धव इव वा तस्य किं वक्तव्यमित्याह **किमुतेति**। प्रसङ्गादनवगतमाहात्म्या यथा यादवाः समागताः ते चरणसेवका अपि पुष्टिविचारेण कृतार्थाः मर्यादायामकृतार्था उच्यन्ते। यथा यदवो नितरामिति। तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **स्वधामविधुताशयकालगुणा** इति। स्वस्यैव धाम स्फूर्तिः। तेनैव **विधुताः** दूरीकृताः **आशयगुणाः कालगुणाश्च** यैः। **आशयगुणाः** कामादयः **कालगुणा** जरादयः। यथा भगवत्कृपया कालगुणाभावो निरूपितः तथा स्वस्फूर्त्यैव येषामाशयकालगुणनिवृत्तिः ते मुख्या भगवत्सेवकाः मुक्तोपसृप्यो भगवानिति। ननु किं तेषां भजनेनेत्याशङ्क्याऽऽह **परमेति** तेषामप्युत्तमः। यथा तेषामपि फलं भवति तादृश इत्यर्थः। अत एव ते **अजस्रसुखानुभवरूपं पदं भजन्ति**। अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमित्यन्तरेव तं ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः।

कथानन्त्योक्तिहृदयाः साधनानि न कुर्वते।
साक्षात्ते पादसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशयाः॥ ३॥ १६॥

एवं साधनविधीनां निर्णयमुक्त्वा ये देवतान्तरोपासनादिविधयः कर्मविधयो वा तेषां निर्णयो निरूप्यते। सूत्रात्मको महानिति। तेषां करणं किं विधिसामर्थ्यात् नियोगन्यायेनाहोस्वित्कामनायां सत्यामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते, आहोस्विन्निषेधार्थ-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

समुद्रान्न्यूनकार्यजनकताया युक्तत्वादिति भावः। तपांसीत्युपलक्षणमित्याहुः **तपः-प्रभृतीति**। **स्वधामेति** विशेषणं यादवादिव्यावृत्त्यर्थमित्याहुः **प्रसङ्गादिति**। **यथा भगवत्कृपयेति** 'तत्र प्रवयसोप्यासन् युवानोतिबलीयसः' इत्यत्र भगवत्कृपया कालगुणजराभावो निरूपितः। तथैतेषां ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिर्न तु भगवत्कृपा तदर्थमुपक्षीणा। अतोनुपक्षीणा कृपामुख्यफलेऽकुण्ठशक्तिर्भवत्यतो मुख्या इत्यर्थः। कृपैव सर्वसंपादिकेति तु पुष्टिमार्गे इति न स्वसिद्धान्तविरोधः। मुख्यभक्तिमार्गे मुक्तेरनभिलषितत्वकथनाज्जरादिनिवृत्तिरपि नापेक्षितेत्याशङ्क्याहुः **मुक्तोपसृप्य इति** भगवान् मुख्यतया मुक्तैरेवोपसृप्यः इति स्वरूपयोग्यतार्थं मुक्तिरपेक्षितैव परमफलत्वेन नापेक्षितेति भावः। **कारिकायां कथानन्त्येति** कथाया आनन्त्येनोक्तिः तस्यां हृदयं येषामित्यर्थः। अग्रिमवाक्यशेषस्य महत्तत्त्वप्रतिपादकत्वं साधयन्ति **सूत्रात्मक** इति। देवाः सर्वे वायुभेदा इति त्रिदेवतानिर्णये निरूपितम्। कर्माण्यपि प्राणकार्याण्येव, प्राण एव नामसृष्टिहेतुभूतः। सूत्रं तदेव रूपसृष्टिहेतुभूतं महत्तत्त्वम्। अत एव सूत्रं महांस्तथा प्राण इत्यनेन त्रयाणामेकत्वं निबन्धे निरूपितमतो देवान्तरोपासनविधीनां कर्मविधीनां च महत्तत्त्वप्रतिपादकत्वमित्यर्थः। **तेषामिति** आत्मातिरिक्तदेवोपासनानां

मनुवाद इति। अथ 'योन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिषु तेषां निर्णयार्थमाह **दृतय इव श्वसन्तीति।**

देवतान्तरकर्मोपासनाविधानां निर्णयः

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा
महदहमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम्॥ १७॥

ये लौकिकाः कामनया प्रवृत्ताः तदर्थं श्रुतिर्व्यर्थेति साधनसंबन्धमात्रसार्थकत्वेऽपि इतरवैयर्थ्यापत्तेः नियोगपरतया तत्करणं मन्यन्ते। ते उभयेऽपि **दृतय इव श्वसन्ति।** एके प्राणपोषकाः तत्पोषार्थं श्रुत्युक्तं कुर्वन्ति। अत्र केवललौकिकाः प्रकरणेनैव निषिद्धा अत एव नोच्यन्ते १, ब्रह्मविदामेव विचारविषयत्वात्। वैदिकाः सर्व एव ब्रह्मवादिनो भवन्तीति कामनापरत्वं विधिपरत्वं वा ये मन्यन्ते वेदानां ते निन्द्यन्ते प्राणपोषका इति प्राणोपाधिग्रस्ता इति च। **दृतयो** हि अतप्तानेव सर्वान् एव धातून् तप्तान् कुर्वन्ति। अतस्ते परतापकर्तारः बहिर्मुखाः समर्थाः सन्तः अन्यानेव पीडयन्तीति। सुतरां पशुघातकाः। 'यो नः शपादशपतः' 'यो नः सपत्नः' 'यो मां द्वेष्टि जातवेद' इत्यादिश्रुतिभिः अलौकिकप्रकारेणापि सर्वोपद्रवकर्तारः ते मृतप्राया एव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कर्मणां चेत्यर्थः। **इत्यादिष्विति** इत्यादिषु निषेधार्थमिति पूर्वेणान्वयः। **आदिपदेन** पूर्वविद्वांसो अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुरित्यादिषु कर्मनिषेधार्थं कर्मणामनुवाद इति।

दृतय इत्यत्र **ये लौकिका** इति पशुपुत्रस्वर्गादिकामनया ये सन्मार्गे प्रवृत्तास्तेषां तदर्थं स्वकामनापूर्त्यर्थं तत्करणमुपासनायाः कर्मणो वा करणं ये मन्यन्ते इत्युत्तरेणान्वयः। एतेन द्वितीयपक्षस्था उक्ताः। प्रथमपक्षस्थानाहुः **श्रुतिर्व्यर्थेति** तथा सतीति शेषः। कामनाया अधिकारिविशेषणत्वे सति श्रुतिर्व्यर्था स्यात्। वैयर्थ्यं साधयन्ति **साधनेति।** यद्यपि कामिमात्रे साधनसंबन्धबोधेन सार्थकत्वं तथापीतरस्मिन् निःकामे पुरुषे वैयर्थ्यं स्यादेवातस्तथाकथने श्रुतिर्व्यर्था स्यादिति हेतोर्ये नियोगपरतया सर्वथाकर्तव्यत्वेनोपासनाकर्मकरणं मन्यन्ते इत्यर्थः। तृतीयपक्षस्तु सिद्धान्तः। पूर्वं कामनानुवादेनोपासनां कर्म चाभ्यनुज्ञाय निन्दया तन्निषेधेन निःकामतया यज्ञं भगवद्रूपं ज्ञात्वा तत्सेवाभावनया कर्म कर्तव्यं देवांश्च भगवदावरणानि ज्ञात्वोपासना कर्तव्येति बोधयतीति भावः। वैदिकाः कर्मिणोपि स्वर्गात्पञ्चाग्निप्रकारेणागत्य ब्रह्मवादिनो भवन्तीत्याशयेनाहुः **सर्व एवेति।** उभयोर्दृतिसाम्यमाहुः **बहिर्मुखा** इति कर्मिण उपासकाश्चेत्यर्थः। एते उपासनया समर्था भूत्वा स्वैश्वर्यबलेनान्यान् पीडयन्त्येव। कर्मिणस्तु पशुघातकत्वात् सुतरां पीडयन्त्यत उभयेपि

इहामुत्रार्थफलरहिताः परोपद्रवार्थमेव जीवन्तीत्यर्थः । ये पुनः 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इति प्रकारेण यज्ञादिभिः त्वदावरणत्वेन देवतान्तरोपासनां च कुर्वन्ति ते **त्वदनुविधाः** । ये **त्वदनुविधाः** अनु विदधतीत्यनुविधा भक्ताः ते **एवासुभृतः** सफलप्राणाः । न तैः परोपद्रवः संभवतीति । किंच । ये पूर्वोक्ताः तेषां दूषणान्तरमुच्यते **महदहमादयः** इति 'कृतघ्ने नास्ति निःकृतिः' इति भगवदाज्ञया महदादिभिः कृते ब्रह्माण्डे तत्र स्थित्वा तैरेव निष्पादितं शरीरं परिगृह्य तेषां तत्स्वामिनो वा येऽनुविधानं न कुर्वन्ति ते कृतघ्नाः । अथ च ये भगवत्सेवकाः तेषां सर्वभावेन भगवद्भजनं युक्तमिति वक्तुं महदादयोऽपि भगवत्सेवार्थं भगवत्क्रीडाभाण्डं ब्रह्माण्डं ससृजुरिति निरूपितम् । करणेऽपि तेषां न स्वतः सामर्थ्यं किंतु यदनुग्रहादेव, अतो भगवच्छेषतया देवतान्तरभजने न कोऽपि दोष इत्यपि सूचितम् । प्रकारान्तरेणाप्युभयेषां निन्दास्तुती निरूप्येते **पुरुषविधोऽन्वयोत्र चरमोऽन्नमयादिषु य** इति । अत्र देहे पुरुषविधोऽन्वयः यश्च भगवान् अन्नमयादिषु चरमः । यथा भाण्डकर्तारः प्रथमतः आकृतिं कृत्वा पश्चाद्धातून् पूरयन्ति अन्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति, तादृशो देहः । अन्ये तु घटादयः कृतिसाध्याः । ततोऽत्र देहे कश्चिदान्तरो वर्तते य एवंविधः यदुपरि समागताः अन्नरसादयो भवन्ति । अन्यथा भस्मोत्कर इव राशीभूताः स्युः । अतो योऽन्तःस्थितः प्रत्यहं तादृग्भावं संपादयति सोऽत्यन्तं मान्यो भवति 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' इति श्रुतौ तस्य भगवतः पुरुषप्रकारमेव लक्षीकृत्य **अयमन्नमयादिः पुरुषविध** इति अस्य पुरुषविधत्वं भगवदन्वयेनैव निरूपितम् । पुरुषविधस्त्वन्वयः वंशन्यायेन समागत इत्यर्थः । नन्वन्नमयान्वय एव भगवतो भवतु को विशेष इति चेत्, तत्राह **अत्र अन्नमयादिषु**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृतिसमाना इत्यर्थः । **मृतप्राया** इति चर्मसाम्यकथनादिति भावः । **इहामुत्रेति अर्थतः** परमार्थतो यत् **फलं तद्रहिता** लोकद्वयेपीत्यर्थः । **जीवन्तीत्यर्थ** इति यथा दृतयः परोपद्रवार्थं वायुधारकास्तथैतेपि प्राणधारकाः । जीव प्राणधारणे इति पाठादिति भावः । **यज्ञादिभिरिति**, त्वत्सेवामिति शेषः । **कुर्वन्तीत्य**ग्रिमेणान्वयः । **तेषामिति** भगवदावरणत्वं ज्ञात्वाभासोक्तप्रकारेण महत्तत्त्वभेदानां देवानामित्यर्थः । **तत्स्वामिन** इति भगवत्त्वं ज्ञात्वाऽवयवभूतदेवविशिष्टस्य यज्ञस्येत्यर्थः । **अथ चेति** एतेनैव तृतीयस्य स्तुतिरपीति चकारः । **प्रकारान्तरेणापीति** । **पुरुषविधः सन्नन्वत्रः** । एवमुपकारकस्यासेवायां कृतघ्नता, सेवायां चोचितत्वमन्नमयाद्यन्तरश्चातोप्यसेवासेवाभ्यां **निन्दास्तुती** इत्यर्थः । **यथेति** मृदादीनामन्तर्बहिश्च तदाकृतिं विधाय मध्येवकाशं स्थापयित्वा तत्र धातून् पूरयन्तीत्यर्थः । **वंशन्यायेनेति** यथा मनुष्यवंशो मनुष्याकार एव तथानन्दमयोपर्युपरि विद्यमानः पुरुषाकार एवेत्यर्थः । **नन्विति** अन्नमये एवान्वयोस्तु तत्तदन्तरन्वये **को विशेष**

यश्चरम इति । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु चरम आनन्दमयः स तु सर्वान्तरः आनन्दमयत्वादेव न तस्य प्रयोजनमन्यदस्ति । अन्यं च नापेक्षत इति सूचितम् । अन्तःस्थितो ह्याकारसमर्पको भवति । तस्य पुरुषविधतामित्यत्र प्रकृतः षष्ठ्यन्तेनोच्यते तस्यैव[1] पूर्वोक्तत्वात् पूर्वोक्त एव हि परामृश्यते । 'स वा एष पुरुषविध एव' इति पूर्ववाक्यम्, अयमिति सर्वत्रान्नमय एव ग्राह्यः । अनन्तरोक्तो वा, न तु पूर्वपुरुषविधत्वेनोत्तरस्य पुरुषविधत्वमिति कदाचिदपि मन्तव्यम् । भगवांश्चाऽऽनन्दमयः । अत्र केचित् कोशप्रतिपादकाः स्वार्थे शोकप्रतिपादका एव । आनन्दमयस्य त्यागे शोकस्यैवावशेषात् । मयट्प्रत्ययानुपपत्तिश्च सूत्रकारेणैव परिहृता प्राचुर्यादिति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति व्याकरणेऽपि विकारे आनन्दशब्दात् त्र्यचः मयड्विधानाभावः, तस्मात्साकारब्रह्मद्वेषादेव कैश्चित्तथा व्याख्यातम् । ब्रह्मपदश्रद्धया वा । 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन ब्रह्मनिरूपणात् । 'हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः' इति सिद्धान्तापरिज्ञानात् । अन्यथा ज्ञानभक्तिमार्गयोरेकफलत्वं न स्यात् । भगवच्चरणस्याब्रह्मत्वादित्यलं विस्तरेण । भाष्ये विस्तरस्योक्तत्वात् । अतः योऽन्तःस्थितः आनन्दं संपादयति पुरुषत्वं चैतादृशं ये न मन्यन्ते ते कृतघ्ना इति किं वक्तव्यम् । ये वा भजन्ते तेषां युक्तमिति वा किं वक्तव्यमित्यर्थः । किंच । यत्किंचिज्जगति कार्यं तस्य सर्वस्य त्वमेव नियन्ता तदाह **सदसतः परं त्वमिति** । यत् **सदसतः** कार्यकारणयोः **परं** नियन्तृत्वेन विचारितं ब्रह्म तत् **त्वमेवे**त्यर्थः । किंच । न केवलं नियामकत्वमात्रं किंतु भिन्नप्रक्रमेण भेदं परिहृत्य एतद्रूपत्वेनैवोत्तरमुच्यते **यदेष्ववशेष**मिति । अवशिष्यत इत्यवशेषः । एतत् पूर्वमुपपादितम् । यथा सर्ववस्तुष्वयं भगवानवशिष्यत इति । अतः पर्यवसानन्यायेन तस्यैवानुसरणं कर्तव्यं सर्वत्र नान्यस्य नश्वरस्येति हेतुरुक्त उभयत्रापि । किंच । **यदेषु ऋतं** तद्भगवानेव इत्यर्थः । अवशेषमात्रेण न कार्यं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । सर्वान्तरान्वयाभावे तस्य पुरुषविधत्वाभावेनान्येषामपि पुरुषविधत्वं न स्यादित्याहुः **अन्तःस्थितो ही**ति । **कोशप्रतिपादका** इति आनन्दमयोपि कोश एव न तु भगवानिति प्रतिपादका इत्यर्थः । **शोकस्यैवे**ति अधिकान्वयेषणायानन्दमयोपि त्यक्तः तदा तदभावरूपस्तु शोक एवेति । स एव तेषामर्थेऽवशिष्ट इत्यर्थः । **अन्यथे**ति परमात्मनः पादत्वपुच्छत्वाभावे इत्यर्थः । **उत्तरमुच्यत** इति सदसतोवशेषरूपमुत्तरं स्वरूपम् । भेदं परिहृत्यैतद्रूपत्वेनैवोच्यते । **उभयत्रापी**ति स्तुतौ निन्दायां चेत्यर्थः ।

१. षष्ठ्यन्तेन प्रकृतपरामर्शे युक्तिमाहुः**तस्यैवे**त्यादि । अग्रिमार्थमाहुः **पूर्वे**त्यादि । तथा च तत्र तत्र प्रकृतस्य प्राणमयादेरेवान्योन्तरात्मा इति निर्दिश्य 'तेन एष पूर्णः' इत्यन्नमयादेः पूर्णत्वाय तेन इत्यनेन प्रकृतं प्राणमयादिं परामृश्य तदाकार उच्यते **स वा** इत्यादिना । अतस्तथेत्यर्थः । (श्रीपुरुषोत्तमानां हस्ताक्षरेण लिखितेयं टिप्पनी) ।

सेत्स्यति तस्यापि कालान्तरे नाशसंभवात् घृतादिवत् । अतो हेत्वन्तरमुच्यते ऋतमिति । एवं पञ्चहेतवो निरूपिताः स्तुतौ निन्दायां च ।

कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।
शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्पदः ॥ ४ ॥ १७ ॥

एवं देवतान्तरकर्मान्तरविधीनां निर्णयमुक्त्वा भगवदुपासकानामेव बहुविधानां तारतम्येन फलनिर्णयमाह **उदरमुपासत** इति ।

उपासनाभेद-निर्णयः

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ १८ ॥

भगवदुपासकास्त्रिविधाः कर्मिणो योगिनो ज्ञानिनश्चेति । तत्र ज्ञानिनः श्रेष्ठाः, अन्ये तु प्रथममध्यमा इति । 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति वाक्याद्भगवद्भजनं बहुधा संभवति । केचिदिदं पद्यं योगपरत्वेनैव योजयन्ति तच्छ्रुतिनिर्णये विरुद्धमिव प्रतिभाति । **ऋषिवर्त्मसु** वेदोक्तमार्गेषु ये **उदरमुपासते** कर्मोपासत इत्यर्थः । वेदस्योदरं कर्मेति उदरपर्यवसानाच्च उदरशब्दस्योभयथापि लक्षणा । मणिपूरकचक्रपरत्वे कर्मपरत्वे वा षण्णां चक्राणामत्रानिरूपणात् प्राश्यभावश्च । पञ्चात्मकविचारेऽपि उदरं सोमो भवति, निन्दार्थं चोदरपदम् , शिश्नोदरपरायणा लोके निन्दिता भवन्तीति । ते **कूर्पदृशः** स्थूलदृष्टयः । शर्कराः 'कूर्प'शब्देनोच्यन्ते । अति स्थूलदृष्टय इत्यर्थः । कूर्पापेक्षया न्यूनं न पश्यन्ति । अथवा कच्छपपृष्ठं 'कूर्पं' तत्र रेखाकारा भवन्ति ता दृष्टिवन्निरूप्यन्ते । तेन किमपि न पश्यन्तीत्युक्तं भवति 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति वचनात् निन्दा श्रूयत इति । एवं प्रथमस्थितानुक्त्वा मध्यमानाह **परिसरपद्धतिं हृदय**मिति । परितः सरन्तीति **परिसरा** नाड्यः तासां **पद्धतिः** मार्गो **हृदय**मनेन तत्र स्थिता योगाभ्यासेनाधश्चोर्ध्वं च सर्वानेव मार्गान् शोधयन्ति । एवं योगिनः हृदये भगवच्चिन्तका निरुक्ताः । ते **आरुणयः** अरुणवदल्पप्रकाशयुक्ताः । अरुणस्य पुत्रः आरुणिः । **दहर**मिति अल्पं छिद्रमिति केचित् । दहरशब्दोऽल्पवाचको वेदे निरुक्तः 'दहरं वै सा पराभ्यां दोहाभ्यां दुहः' इति । अल्पप्रकाशाः स्वल्पं चोपासत इत्यर्थः । एवं सर्वात्मकस्य भगवतः केचन उदरं केचन हृदयं चोपासते । कर्मयोगौ गीतायाम् । योगप्रशंसा तु योगशास्त्रत्वात् बहि-

उदर ना अर्थो
कूर्प ना अर्थो
दहर ना अर्थो

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनुसर्तव्यमनुसरन्तीति स्तुतिः, नानुसरन्तीति निन्दा । अननुसर्तव्यं नानुसरन्तीति स्तुतिः अनुसरन्तीति निन्दा ।

उदरमित्यत्र **आरुणय** इति अरुणसदृशत्वात्तत्पुत्रा इवेत्यर्थः । **केचि**दिति अभियुक्ता इत्यर्थः । अतोयं पक्षः स्वसंमत इत्याशयेन दृढीकुर्वन्ति **दहरशब्द** इति ।

मुखोद्देश्यत्वाद्वा। तर्हि मुख्याः के इति जिज्ञासायामाह **तत उद्गादिति** । **तव धाम शिरः परमं** 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्। विष्णोर्धाम' इति वाक्यात्। भगवतो बहूनि स्थानानि तेष्वप्यक्षरं परमम्। 'अक्षर'पदप्रयोगादेव परमत्वं ज्ञातव्यम्। अतस्त्रैलोक्यात् कालादपि शिरः ऊर्ध्वमेवोदगात्। तस्यैवाधिभौतिकं रूपं ब्रह्मलोक इति तस्य शिरस्त्वम्। पूर्वात् फलतः तस्योत्कर्षमाह **पुनरिह यत्समेत्येति**। यत् भगवत्स्वरूपं प्राप्य प्राणिनः **कृतान्तमुखे न पतन्ति**। 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति। अतो ज्ञानिन एवोत्कृष्टा इत्यर्थः।

कर्मरूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम्।
तेभ्योऽप्यक्षररूपस्य सेवकाः संमताः सताम्॥ ५॥ १८॥

एवमुपासनाभेदनिर्णयमुक्त्वा अनुप्रवेशश्रुतीनां निर्णयमाह **स्वकृतविचित्रयोनिष्विति**।

अनुप्रवेशश्रुतीनां निर्णयः प्रवेशप्रसंगेन च भगवद्दोषपरिहरणम्.

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः।
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं
विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम्॥ १९॥

'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशः श्रूयते। 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्' इति न्यायेनापि निर्णीतः। स च प्रवेशः सर्वथा बहिःस्थितस्य आहोस्विदन्तरेव स्थितस्य प्रकाशे लोकास्तत्र पश्यन्तीति लोकप्रतीतिमाश्रित्य प्रवेशोऽनूद्यत इति भवति विचारः। तत्र बहिःस्थितस्यैव प्रवेशे आत्मसृष्टिविरोधः अद्वैतविरोधश्च, निरवयवत्वशब्दकोपश्च। प्रवेशेऽपि उभयोः प्रवेशो न्यायेन निरूपितः। क्वचित् प्रविष्टस्य जीवब्रह्मभावः। पूर्वं तु भेदे कारणाभावादतो द्वयं निर्णेतव्यम्। किं बहिःस्थितः प्रविशति उभौ वा प्रविशत इति। एतदत्र क्रमेण श्लोकद्वयेन निर्णयं करिष्यति। स्वेनैव कृतेषु **विचित्रयोनिषु** भगवान् हेतुतया तत्र स्थित एव **विशन्निव चकास्ति**। अनेन दृष्टानुवादिका प्रवेशश्रुतिरिति निरूपितम्। कार्ये कारणस्यानुप्रवेशः पृथग्वर्तते इति केचित्। अन्यथा तत्र प्रतीतिर्न स्यादिति। अत

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

स्वकृतेत्यत्र **क्वचिदि**ति उक्ते प्रवेशपक्ष एव पक्षद्वयमिदम्। प्रवेशान्तरं तथाभावे हेतुमाहुः **पूर्वं त्विति**। **उभौ वे**ति तुल्यतयेति शेषः। यथा भगवान् तत्तत्समः प्रविशति तथैव जीवः प्रविशत्युताणुरित्यर्थः। एतेन जीवप्रवेशविचार उक्तः। **किं बहिःस्थितः प्रविशती**त्यनेन पक्षद्वयविशिष्टः प्रवेशपक्षोन्तःस्थितिपक्षश्चेत्येवं ब्रह्मप्रवेशविचार उक्त इति ज्ञेयम्। **एत**दित्यव्ययम्। **प्रतीतिर्न स्यादिति** प्रविष्टत्वेन **प्रतीतिरित्यर्थः**।

उभयसंग्रहार्थं इवेत्युक्तवान् । 'परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्' इति । भागवतेऽपि कारणस्य कार्ये प्रवेश उक्तः । अतो **हेतुतया** उपादानत्वेन स्थितोऽपि पुनः प्रविशति । एवं प्रवेशमुक्त्वा 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिभिः प्रविष्टस्य वैलक्षण्यश्रुतेः । तस्यापि निर्णयमाह **तरतमतश्चकास्सी**ति । देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेन राजसादिभावेन च । नन्वेक एवान्तःप्रविष्टः कथं नाना भासते तत्राह **अनलव**दिति । अनेन जीवकृतं वैलक्षण्यमिति पक्षो निराकृतः । भगवांस्त्वन्तर्यामी सर्वत्रैकविध एव जीववैलक्षण्येन देवादिभेद इति । यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं स्थूलसूक्ष्मभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते न त्वन्येन तस्य वैलक्षण्यमित्यर्थः । ननु दृष्टान्तमात्रमुक्तं न तूपपत्तिरिति चेत् तत्राह **स्वकृतानुकृति**रिति । सर्वत्र भगवान् स्वकृतमनुकरोति । यथा शिक्षकः शिष्यविद्यामनुकरोति । एवं जगद्रूपेण भगवान् क्रीडितुं सर्वत्रानुप्रविष्टः तत्तद्रूपो जात इत्युक्तम् । तथा सति ये दोषास्तान् वारयति अथेति । '**अमूषु वितथास्वपि अवितथं तव धाम**' । पाञ्चभौतिकानां वितथत्वे स्वस्य चावितथत्वे हेतुमाह **सम**मिति । विषमाः पृथिव्यादयः उत्तरोत्तरदशगुणत्वात् प्रवेशे तेषां न समता संभवति । कठिनविरलावयवत्वेन वैषम्यावश्यंभावात् । आकाशस्याप्यनित्यत्वात् वैषम्यमेव परं सूक्ष्मत्वात् तदाकलयितुं न शक्यते । भगवांस्तु सम एव सर्वत्र प्रविष्टः 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इति । ज्ञानादितारतम्यं तु जीवनिष्ठमित्युत्तरश्लोके वक्ष्यते । सर्वसमत्वमत्र विवक्षितम् । यत्र प्रविशति तत्समो भूत्वा तत्र प्रविशति । 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन' इत्यादिश्रुतेः । भगवतस्तुल्यांशप्रवेशे तु सर्वसमत्वं नोपपद्येत ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारणानां जलादितन्मात्राणां रसादीनां पृथिव्यां प्रतीतिराधाराधेयभावेन पृथिव्यां रसादिरिति, अतस्तथेति भावः । **अनेने**ति अनलदृष्टान्तकथनेनेत्यर्थः । तस्य यथा स्वयोनिदारुकृतमेव वैलक्षण्यम्, तथान्तर्यामिणोपि स्वाधिष्ठानभूतदेवादियोनिकृतमेव वैलक्षण्यं न तु जीवकृतम्, तत्तद्देहे प्रविष्टोन्तर्यामी तत्तदनुरूपतयैव तत्तज्जीवं प्रेरयतीत्यर्थः । अन्यथा तस्यैव देहान्तर्गतौ तदनुरूपत्वं न स्यादिति भावः । निराक्रियमाणं पक्षं विशदयन्ति **भगवाँस्त्विति भेद** इतीत्यन्तेन । देवादिषु भेदस्तत्तदनुरूपप्रेरणं **जीववैलक्षण्येन** । जीवानामेव तथातथाविधत्वेन तथातथा प्रेरणं संपद्यते अन्तर्यामी त्वेकविध एवेत्यर्थः । देहकृतत्वकथने जीवानां समत्वेनान्तर्यामिण एव विशेषतो नानाविधप्रेरणकथनात् नानाविधत्वं स्यादिति भावः । **न त्वन्येने**ति स्वयोनितोन्येनेत्यर्थः । **तव धामे**ति **धाम** तेजः स्वरूपमित्यर्थः । **भगवत** इति नागे यावानंशस्तावान् मशके इति न किं तु

नन्वेवं सति कथं समता न प्रतीयते । अन्यथा भगवत्कार्येष्वपि वैषम्यप्रतीतिर्न स्यात् । भगवत्कार्याणि च 'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्ताम्' इत्यादिना निरूपितानि तत्राह **विरजधियोऽन्वयन्ती**ति। ये **विरजधियः** रजोगुणरहिताः ब्रह्मदृष्टयः त एव तद्वैलक्षण्यं जानन्ति । यथा यो रत्नपरीक्षकः स एव कृत्रिमं सहजं च जानाति । अनु भगवत्स्वरूपम**न्वयन्ति** जानन्तीत्यर्थः । ननु तेषामेव तदभिज्ञाने को हेतुस्तत्राह **अभिविपण्यव** इति । **अभितः** सर्वतः इह लोके परलोके च **विगतपण**युक्ताः सर्वव्यवहारातीताः । यो हि यदभ्यासं करोति स तं पश्यति। यथा व्यवहारनिपुणाः तोलनादिना दृष्ट्या वा पदार्थसमतां विषमतां वा जानन्ति । तथा ये व्यवहारं परित्यज्य सर्वथा ब्रह्मानुचिन्तकाः ते सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्ति न तु विकारजातं तच्च सममेव । ननु ब्रह्मैव पश्यन्तुनाम सममेव पश्यन्तीत्यत्र को हेतुः । ब्रह्म सममेवेति चेत् एतदेव विचार्यते **समं विषमं** वेति । तस्मात्समतायां हेतुरतिरिक्तो वक्तव्य इति चेत् तत्राह **एकरस**मिति । रसस्त्वनुभवगम्यः सर्वत्रैव च तेषां रतिः समा । अन्यथा अनुभवविरोधे दृष्टिः समा न स्यात् । लोके रसवैलक्षण्याभिज्ञाः विलक्षणरसेषु पदार्थेषु तुल्यरूपेष्वपि विषमदृष्टय एव भवन्ति । 'ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने' इति वाक्ये समदृष्टेर्निरूपितत्वात् । अतो भगवान् सर्वसम एव सर्वानुस्यूतः प्रविष्ट इति जगद्रूपेण प्रविश्य क्रीडन्नपि निर्दुष्ट इति निरूपितम् ।

सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
क्रीडार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥ ६ ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नागे नागसमः मशके मशकसम इत्यर्थः । तत्तत्स्वभावगुणैः साम्यं तत्तत्समत्वेन प्रवेशे हेतुरित्याशयेन पृथिव्यादीनां विषमत्वमुक्तमिति ज्ञेयम् । **नन्वि**ति समतायां सत्यां तत्प्रतीत्यभावः कथमित्यर्थः । तदभावं साधयन्ति **अन्यथे**ति । भगवतः समताप्रतीतौ भगवत्कार्ये वैषम्यं न प्रतीयेत तेनार्थापत्त्या समताऽभावः साधितः । उदाहरणमाहुः **भगवत्कार्याणि** चेति । अन्तःप्रवेशेन वाक्संजीवनं भगवत्कार्यम् । तत्तत्समत्वेनैव प्रवेशे तद्धेतुस्वभावगुणैरपि साम्यं स्यात्तथा च प्रसुप्तवाचि पुरुषे प्रसुप्तवाक्येनैव प्रवेशः स्यान्न तु वाक्संजीवनमित्यर्थः । **तद्वैलक्षण्य**मिति प्रवेशेपि क्वचित्तथैव स्थितिः क्वचिदधिककार्यकरणमिति वैलक्षण्यम् । तदनुभवगम्यमतो नात्र युक्तिर्वक्तव्येति भावः । एवमनुपपत्तिः परिहृता, एकरसमित्यनेनोत्पत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् । **पश्यन्तीत्यत्रे**ति ते **समं पश्यन्ती**त्येवमस्माकमभिज्ञाने को हेतुरित्यर्थः । 'ब्राह्मणे पुल्कसे' इति वाक्यं तेषां समदृष्टौ प्रमाणत्वेन वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । **विलक्षणरसेष्वि**ति न्यूनाधिकरसेष्वित्यर्थः ।

एवं प्रवेशप्रसङ्गेन भगवतो दोषान् परिहृत्य द्वयोः प्रवेशस्य श्रुतत्वात् द्वितीयस्य का वार्तेति शङ्कां वारयितुमाह **स्वकृतपुरेष्विति** ।

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंशकृतम् ।
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ २० ॥

भगवत्कृतेष्वेव देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेषु भगवदंशः **पुरुषो** जीवः **बहिरन्तः-संवरण**रहित एव तत्कृतगुणदोषरहित एव, **अंशेन कृत** इति विषमो भवति । अयमर्थः । जीवो नाम भगवतश्चिदंशः अत्यन्तं विरलात्मा स सर्वेषु पुरेषु प्रविशन् अन्तर्बहिश्चैतन्यगुणपूर्ण एव तिष्ठति तेन स्वभावतः सोऽप्यविषम एव । तथाप्यंशेन विषमभावापन्नेन तिरोहितानन्देन कृत इति स्वानन्दापेक्षार्थं पुरेषु प्रवर्तते । तत्र च सुखमप्राप्नुवन् विषम इव भवति इति । इयानेवार्थोऽत्र निर्णीतो भगवति जीवे च वैलक्षण्यहेतुः । भगवांस्तु आनन्दपूर्णः कस्मादप्यानन्दं न वाञ्छति । जीवस्तु तिरोहितानन्द इति यतः कुतश्चिदानन्दमपेक्षते तेन विषम इव भवतीति । **अंशकृत**पदेन चायमर्थः सूचितः । एवं जीववैलक्षण्यं ये जानन्ति ते भगवन्तं भजन्ते न त्वन्य इत्याह इति **नृगतिं विविच्ये**ति । आनन्दार्थमेव जीवस्य प्रवृत्तिः, आनन्दश्च भगवत्येवास्ति नान्यत्र । 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति' इति श्रुतेः । यत्र जीवानामेवानन्दस्तिरोहितः तत्र जडानामानन्दगन्धोऽपि नास्ति परं मरुमरीचिकावदत्यन्तनिर्जलभूमौ यथा जलप्रतीतिर्भ्रान्तानामेवं स्रक्चन्दनादिष्वपि आनन्दोऽस्तीति भ्राम्यति लोकः । सर्वो हि स्वस्मिन् विद्यमानं प्रयच्छति, नत्वविद्यमानम् । अतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवत **एवाङ्घ्रिमुपासते** आनन्दनिधिम् । ननु परमानन्दो भगवति भवतु नाम स्वर्गाद्यानन्दस्त्वन्यत्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह **निगमावपन**मिति । निगमाः आसमन्तादुप्यन्ते अस्मिन्नङ्घ्राविति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वकृतेत्यत्र । **विरलात्मे**ति **विरलः** सर्वदेहव्यापिचैतन्यगुण **आत्मा** स्वरूपं यस्येत्यर्थः । **अबहिरन्तरसंवरण**मित्यस्यार्थमाहुः **चिदंशपूर्णा** इति चिद्रूपा एवेति यावत् । देहनिष्ठगुणदोषसंबन्धाभावायैवकारः । **स्वभावत** इति स्वचैतन्यगुणत इत्यर्थः । **अविषमो** देहसम एवेत्यर्थः । **विषम एवे**ति सुखार्थं देहापेक्षाया विद्यमानत्वात् स्वरूपतस्ततोन्यूनोऽणुरेवेत्यर्थः । **अंशेने**त्यभेदे तृतीया, अंशप्रकारेण कृतोंशरूपः कृत इति यावत् । अयं तु देहात्सुखाकाङ्क्षी देहसमत्वे तु देहे सर्वांशे अयं भृतः स्यान्न तु देहसुखमस्मिन्नागच्छेदतस्ततोन्यूनोऽणुरेवेति भावः । **अखिलशक्तिधृत** इत्यस्यार्थमाहुः **भगवांस्त्वि**ति ।

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः। वेदानां प्रतिपाद्यो भगवदङ्घ्रिरेव स च फलसाधनरूपः अतो यागा अपि चरणरूपाः स्वर्गोऽपीति मुख्यः सिद्धान्तः। 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। तथा सति 'एष एवानन्दयाति' इत्येवकारोऽपि संगच्छते। अतो वेदोक्त्यापि भगवच्चरणारविन्दादन्यत्र नानन्द इत्यर्थः। नन्वस्याप्युत्पत्त्यादिना विरुद्धधर्मसमवायात् जीववदानन्दतिरोभावो भविष्यतीति चेत् तत्राह **अभवमिति**। कदाचिदप्युत्पत्त्यादिरहितं प्रत्युत अन्येषामपि तन्निवर्तकमित्यर्थः। स्वर्गादौ सामग्रीदर्शनात् विशेषादर्शनाच्च आनन्दशङ्कापि भवेत्, भुवि तु संभावनापि नास्तीत्याह **भुवि विश्वसिता** इति। तीर्थादिसंभावनया वा शुद्धान्तःकरणाः सन्तः भूमौ भगवति विश्वासं कुर्वन्ति, अन्यत्र भोगाभिनिवेशात् न विश्वासो जायत इत्यर्थः।

गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः॥ ७॥ २०॥

एवं प्रवेशश्रुतिप्रसङ्गविचारेण जीवानां स्वरूपमुक्त्वा तेषां आनन्दाकाङ्क्षायां भगवत्सेवैव कर्तव्येति निश्चित्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थं भगवत्यपि कदाचिदानन्दो न भवेदिति को वा भगवान् यः पूर्णानन्द इति च संदेहद्वयं वारयितुमाह **दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति**।

जीवानां परमानन्दे- पूर्णो भगवानेव सेव्यः तस्य निर्णयः

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः।
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः॥ २१॥

भगवत्यानन्दोऽस्ति न वेति शङ्कापि न कर्तव्या नापि को वा भगवानिति, नापि जीववज्जनेन आनन्दतिरोभावः शङ्कनीयः। यतोऽवतीर्णस्य कृष्णस्य चरित्रमात्रश्रवणेऽपि तादृश आनन्दो जायते येन विचारकाः **अपवर्गमपि** परमानन्दप्रापकं **न परिलषन्ति** कदाचिदपि न वाञ्छन्ति। न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम व्याघातात्। एतस्याप्यभिज्ञापकमन्यदस्तीत्याह **चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा** इति। गृहे हि महत्सुखं भवति। तत्सिद्धं विद्यमानं तदपि परित्यजन्ति। यदि भगवति सहस्रांशेनाऽप्यानन्दसंदेहो भवेत् तर्हि विद्यमानं को वा त्यजेत्। अतो

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

दुरवगमेत्यत्र 'तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन्' इति पूर्वाध्याय उक्तत्वात्तदात्मतत्त्वनिगमायात्ततनुत्वं कृष्णस्येत्याशयेनाहुः **अवतीर्णस्य कृष्णस्येति**। **एतस्यापीति** वाञ्छाभावस्य **अपिशब्दात्** संदेहाभावस्येत्यर्थः। गृहत्यागः संदेहाभावस्याभिज्ञापकः। **चरणसरोजहंसकुलसङ्गो**ऽपवर्गवाञ्छाभावस्याभिज्ञापक इति विभेदः पूर्णानन्दो भगवान् कः, कृष्णोऽन्यो वेति संदेहं

1 mark difference ...

भगवति आनन्दे कोऽपि संदेहो न कर्तव्य इत्यर्थः । अवतारोऽपि भगवतो ज्ञानार्थं इति विपरीतार्थतां वदन् संव्यवहार्यस्यापि पूर्णानन्दत्वमिति स्थापयति **दुरवगमो** य आत्मा केनापि ज्ञातुमशक्यः यश्चक्षुष्मान्न पश्यति तत्रोपायः कठिनः । यः स्वात्मानमेव न जानाति तं को वा बोधयेत् । तथापि न बुध्यते स्वात्मा एवं सति कीदृशोऽयमात्मेति भवति संदेहः । तस्य च तत्त्वमपि दुर्ज्ञेयं किंरूपं तस्य परमार्थभूतमिति । एतादृशस्य ज्ञानं यदि लोके प्रसिद्धं स्यात् तदैतावता कालेन सर्वे मुक्ताः स्युः अत आत्मतत्त्वज्ञानार्थं लोकावगतं कारणं नास्तीति भगवानाविर्भूतः नितरां गमो ज्ञानम्, देहग्रहणमज्ञानकार्यं भगवतश्चेदमद्भुतचरित्रं अज्ञानकार्यसदृशं गृह्णन् प्रकटीकुर्वन् सर्वेषां ज्ञानं संपादयतीति । अतोऽद्भुतकर्मणो भगवतश्चरित्रमेव **महानमृताब्धि**र्महत्त्वं लोकसिद्धसमुद्रापेक्षयाप्यधिकमिति । अयं समुद्रः कथंचिच्छोषं पानं बन्धनमुल्लङ्घनं वा प्राप्नोति स तु न केनाप्येतत्कर्तुं शक्य इति । अब्धित्वं तूपपादितमेव अमृतत्वं च । तत्र परिवर्तनं **परिवर्तः** बहुधा आलोडनं तदर्थं परितः श्रमो येषाम् । येषां तादृशचरित्रालोडने सामर्थ्यं भवति ते महारसपानमत्ता इव स्वयं प्राप्तं केनचिद्दीयमानं वा अपवर्गं न गृह्णन्तीति किं वक्तव्यम् । बहुधा प्ररोचनायामपि तेषामिच्छापि नोत्पद्यत इत्यर्थः । ईश्वरेतिसंबोधनात् त्वया दीयमानमपि न गृह्णन्तीति सूचितम् । ननु परमानन्दस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् कथासमुद्रे अवगाहनक्लेशाधिक्यात् किमित्यपवर्गं न वाञ्छन्तीति चेत् तत्राह **ते चरणे**ति । यथा लोके एकाकी यथा रसानुभवं करोतीति तदपेक्षया सर्वैर्योग्यैः सह रसानुभवः सुखाधिक्यहेतुर्भवति एवं परमानन्दोऽपि । **ते चरणसरोजै**काश्रया ये **हंसा**स्तेषां **कुलं** समूहस्तेषां **सङ्गार्थं विसृष्टं स्वगृहं** यैस्तैः सह परमानन्दो बहुधा भोक्तव्य इति मोक्षापेक्षयापि भगवत्कथाश्रवणरसोऽधिको निरूपितः । गृहस्य प्रतिबन्धकत्वात् भगवत्सेवकानां च संमत्यभावात्त्यागः ।

कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः ।
वर्तते नात्र संदेहः कथा तत्र नियामिका ॥ ८ ॥ २१ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निराकरोति **अवतारोपी**ति ज्ञानार्थमज्ञानकार्यसदृशग्रहणमिति वैपरीत्यं कथयन् व्यवहार्यस्य निरानन्दत्वेन प्रतीयमानस्य पूर्णानन्दत्वं महामृतचरित्रकरणमित्यपि वैपरीत्यं स्थापयन्तीत्यर्थः । **तथापी**ति यद्यपि स्वात्मा तथापि न बुद्ध्यत इत्यर्थः । **एवं सती**ति अबोधे सतीत्यर्थः । **तदर्थं परित** इति यैस्तदवगाहनार्थं साधनाश्रयः कृतः साधनश्रमेण यैश्चरितामृतावगाहनं फलत्वेन संपादितं 'दानव्रततपोहोम' इति वाक्यादितिभावः । परिलषन्तीत्युपसर्गस्यार्थमाहुः **बहुधे**ति । **तैः सहे**ति हंसैः सहेत्यर्थः । **कारिकायाम् नियामिके**ति अभिज्ञापिकेत्यर्थः । भगवति परमानन्दाभावे तत्कथायां परमानन्दो न स्यादितिभावः ।

एवं जीवानां परमानन्देप्सूनां भगवानेव सेव्य इति निरूप्य तत्सिद्ध्यर्थं तत्प्रतिबन्धकं विशेषतो निर्दिशति त्वदनुपथमिति ।

भगवद्भजनमेव जीवानामवश्य-कर्तव्यं

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियव-
च्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ।
न बत रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥

स्वाभिलषितस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नान्येषामिति वक्तुमन्येषां प्रतिबन्धकतां निराकरोति । तत्र प्रथमं शरीरप्रतिबन्धकता निराक्रियते । शरीरं हि सर्वदोषदुष्टं असमर्थमालस्ययुक्तं च । अतो भगवद्भजने इदं प्रतिबन्धकं भविष्यतीति शङ्का निराक्रियते तव **अनुपथं** अनुगुणं सेवकरूपं सर्वेन्द्रिययुक्तं बलविवेकादियुक्तं च । इन्द्रियवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणमिति तादृशे चेद् अहन्ताममता दृढा वा स्यात् तया भगवदर्थं व्यापृतं न कुर्यादिति तदर्थमाह **कुलायमिति** । **कुलायः** पक्षिणां नीडं पक्षयोः समागतयोः तत्र ते न तिष्ठन्ति । शरीरं पुत्रादिभ्यश्च भिन्नं तथा यैः स्वशरीरं ज्ञातमस्ति केवलमिदं गृहरूपं तत्राप्यविवेकिनामेव हितकारीन्द्रियादिभ्योऽपि भिन्नं विवेके जाते सर्वदा त्यक्तव्यमिति यैरवगतम् । तत्रापि स्त्रीदेहश्चेत् सेवकदेहो वा भिन्नस्वभावेन द्वेषिदेहो वा भवेत् तदा कार्यं न सिद्ध्यतीत्याह **आत्मसुहृत्प्रियवच्चरतीति** । आत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवच्चेति । आत्मा स्वाधीनो भवति । तेनास्य स्त्रीदेहवत् सेवकदेहवद्वा न भवतीति निरूपितम् । तत्तु पराधीनम् । तथापि धर्मकार्ये चेद् असहिष्णुर्न क्षमं भवेत् तथापि कार्यं न सेत्स्यति तदर्थमाह सुहृद्वन् मित्रवत् । मित्रं हि स्वस्य हितमेव करोति तथेदमपि धर्मकार्यादिसमर्थम् । किंच । प्रियो यथा स्नेहविषयो भवति एवं स्नेहपात्रम् । ननु महापातकयुक्तमिव द्विष्टम्, चण्डालादिदेहवन्मनःपीडाजनकम् । एवं देहस्य प्रतिबन्धकता निवारिता । कदाचिद्भजनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरिति चेत् तत्राह **तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि चेति** । भगवानपि ब्राह्मणादिदेहमुत्पाद्य स्वसेवार्थं कदा मत्सेवां करिष्यतीत्युन्मुखोऽस्ति । किंच । **हितकारी** यदा तस्य देहस्य विघातकं किंचिदापतति प्रमादात्तदा पालयति सुहृत्कृत्यमेतत् । तथा भगवान् **प्रियः**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वदनुपथमित्यत्र तत्प्रतिबन्धकमिति असत्सङ्गमित्यर्थः । प्रतिबन्धकज्ञाने ततः सावधानो भवेदिति भावः । **स्वाभिलषितस्यैवेति** असत्सङ्गस्येत्यर्थः । **तत्रापि स्त्रीदेहश्चेदिति** स्त्रियाः सेवकस्य च देहो भर्त्रधीनोपि भर्तुरात्मरूपो न भवतीत्यर्थः । **भिन्नेति** समानस्वभावेन सुहृत्, अयं **भिन्नस्वभावेन** धर्मकार्यविमुखो भवेदित्यर्थः । **द्वेषीति** अशुचित्वेनात्मनो द्वेषिदेहो भवेदित्यर्थः । **पराधीनमिति** भार्याजीवाधीनमित्यर्थः । **अनुशययुक्ता इति** स्थितियुक्तास्तन्निष्ठा इत्यर्थः ।

प्रीतिविषयः न हि प्रियकार्यं कुर्वन् कश्चित् खिन्नो भवति । आत्मा चास्य देहस्य सर्वेषामात्मा आवश्यक इति । एवं साधने सेव्ये चानुगुणे यो न सेवते तत्र हेतुः **असदुपासनयेति** । असतामुपासनया, दुष्टसङ्गान्न भजतीत्यर्थः । उपासनापदेन च बाह्यदेवताः परिगृहीताः तेषामपि सकृदपि सङ्गे भगवद्भजनं न नश्यतीति ज्ञापितम् । नन्वसत्सङ्गं सर्वपुरुषार्थनाशकं किमिति कुर्वन्ति इत्याशङ्क्याह **आत्महन** इति । ते पूर्वकृतपापादात्महनो जाता यद्वशादसत्सङ्गस्तेषां जात इति । असतामिन्द्रियाणां वा उपासना । ततः किमत आह **यदनुशयाः** यस्मिन्नसत्सङ्गे अनुशययुक्ताः । **उरुभये संसारे कुशरीरं** प्राप्य अनेकजन्मसु **परिभ्रमन्ति** । न तु कदाचिदपि सुखलेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।
देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् ॥ ९ ॥ २२ ॥

एवं भगवद्भजनमेव जीवानामवश्यकर्तव्यमिति निरूपितं तत्र केन प्रकारेण भगवान् भजनीय इति विशेषजिज्ञासायां निर्णयार्थमाह **निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुज** इति ।

भक्तानां तुल्यतायाः निरूपणं

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्
मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥ २३ ॥

'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति भगवच्चरणपरतैव प्रयोजिका नतु प्रकारविशेषः प्रयोजक इति वक्तुं मर्यादामार्गेण, निषिद्धमार्गेण, पुष्टिमार्गेण, प्रवर्तकमार्गेण वा ये भगवदुपासकास्ते सर्वे भगवद्विचारेण समा एव साधारणधर्मस्य प्रयोजकस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात्तत्र विहितमर्यादामार्गेण ये सेवन्ते तान् प्रथमतो निर्दिशति नितरां **भृतः मरुद्वायुः मनः अक्षाणि** च, प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं चोक्तम् । एवं त्रिभिः कृत्वा ये **दृढयोगयुजः** योगेन निरन्तरं भगवच्चिन्तकाः । **हृदि** भगवन्तं मानसपूजादिना **उपासते** भगवति दृढं मनः स्थापयन्ति । **तदेव** भगवत्स्वरूपं **तदरयोऽपि स्मरणाद्ययुः** । सर्वात्मना यत्रैव मनो निविशते तदेव प्राप्नुवन्तीति विहितानां निषिद्धानां च तुल्यैव गतिरुक्ता । अनेन भगवति प्रमेयबलमेव मुख्यं न प्रमाणबलमित्यपि सूचितम् । उभयेषामेषामन्तर्मुखता वर्तत इति । बहिर्मुखानप्याह **स्त्रिय** इति । **उरगेन्द्रस्य** शेषस्य **भोग** इव काय इव यौ बाहू तत्र च **विषक्ता धीर्यासां** तादृश्यो गोप्यः अतिबहिर्मुखाः **वयं** च श्रुतयः अन्तर्मुखाः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निभृतेत्यत्र साधारणधर्मस्येति अङ्घ्रिसरोजसुधात्वस्येत्यर्थः । धारयन्तीति इदं धाञोर्थ कथनं विग्रहस्तु सुष्ठु दधतीति ज्ञेयः ।

सर्वादरणीयाः । एवं पुरुषाः स्त्रियश्च सर्व एव ते समाः । यतो भगवान् समदृक् सर्वानेव स्वकीयान् समत्वेन मन्यते । साधारणं तेषां धर्ममाह अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्तीति । मुनीनां चरणधारणं स्पष्टम् । द्वेषिणां तु मारणार्थं समायातीति भावनायां चरणदर्शनमेव दृढं भवति । समागमनमेव तेषां भावनीयमिति । गोपिकानामपि तथा अभिसारप्रेप्सूनां, वयं च श्रुतयः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति ।

सर्वे एव हरेर्भक्तास्तुल्या यान्मन्यते हरिः ।
अतः कृष्णो यथात्मीयान्मन्यते भजनं तथा ॥ १० ॥ २३ ॥

एवं भक्तानां तुल्यता निरूपिता तत्र शास्त्रविरोधमाशङ्क्य परिहरति क इह नु वेदेति ।

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं
यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ।
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः
किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ २४ ॥

ननु 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम्' 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्युपक्रम्य 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति ज्ञानिनः प्रशंसाश्रवणान्मुनीनां स्त्रीणां द्विष्टानां श्रुतीनां च कथं तुल्यतेति चेत् तत्राह क इह नु वेदेति । इयं ज्ञानप्रशंसा यो जानामीति मन्यते तद्बुद्धिमाश्रित्य निरूपिता न तु परमार्थतः कश्चिज्जानाति तत्र हेतुः इहास्मिन् संसारे को वा भगवन्तं जानाति यतो वयमपि न जानीमः । अत एव श्रुतिः 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति । ननु कथमज्ञानं प्रमाणस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह अग्रसरं, सर्वप्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धम् । ज्ञाता च अवरजन्मलयः मध्य एवोत्पद्य गतः । भगवान् प्रथमत एव सृष्टिमुत्पाद्य तिरोहितो जातः, मध्ये सृष्टौ जीवा उत्पन्नाः श्रान्ताश्च, पश्चात् प्रलयार्थं समायास्यति । यदि वा अयं प्रथमत एव स्थितः स्यात्, प्रलयपर्यन्तं वा तिष्ठेत्, तदा सृष्टे-

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

क इह नु इत्यत्र कथं तुल्यतेति अशेषविशेषज्ञानं न कस्यापि यत्किंचिज्ज्ञानं तु मुन्यादिचतुर्णामप्यतस्तुल्यतेति समाधानं भविष्यतीति ज्ञेयम् । प्रथमत एवेति सृष्टिमुत्पाद्य सृष्टानां प्रमाणसंबन्धात्प्रथमत इत्यर्थः । उत्पन्ना इति देहसंबन्धेन प्रमाणसंबद्धा इत्यर्थः । श्रान्ता इति प्रमाणवियुक्ता इत्यर्थः । पश्चादिति प्रमाणवियोगानन्तरं तेषां स्वस्मिन् प्रकर्षेण लयार्थं समायास्यति आविर्भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वार्धार्थमाहुः यदि वेति । स्थितः स्यात् देहसंबन्धेन प्रमाणसंबद्धः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात् सर्वाग्रसरोऽत अवरजन्मा न जानातीत्यर्थः । उत्तरार्धार्थमाहुः प्रलयेति । तर्हि न सन्नित्यनेन प्रलयानन्तरं ज्ञात्रभावकथनेनापि प्रलयान्न जानातीत्यर्थः ।

व्यवधायकत्वाभावात् भगवन्तं जानीयात्, 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव' इति श्रुतेः । अतः सृष्टेर्व्यवधाकत्वान्न कश्चित्सृष्टावुत्पन्नो भगवन्तं ज्ञातुं शक्तः । **यत उदगादिति यतः** त्वत्तः **ऋषिर्ब्रह्मा** उत्पन्नः । **तं ब्रह्माणमनु उभये** आध्यात्मिका आधिदैविका **देवगणा** उत्पन्नाः । ननु प्रलयानन्तरं व्यवधायकत्वाभावात् कथं न ज्ञायत इति चेत्, तत्राह **तर्हि न सन्न चासदिति** । यर्हि भगवान् सर्वमेवावकृष्य **शयीत** तर्हि ज्ञानसामग्री कापि नास्ति, प्रथमतो **न सत्** सन्वा ज्ञाता, **नासत्** ज्ञापकमिन्द्रियादि कार्यं वा हेतुभूतम् । **नाप्युभयम्** इन्द्रियसंनिकर्षः व्यापारो वा, **उभौ यातीत्युभयम्**, सदसदात्मकं मनो वा 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इति मन्त्रव्याख्याने उभयात्मकं मनो निरूपितम् । तथैवाग्निरहस्ये उभयात्मकं मनो निरूपितम् । केचिदुभयात्मकं जगदित्याहुः 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति प्रयोजकस्य मनसा निषेधः । कालवेगोऽपि मात्रास्वरादिनियामकः सत्त्वगुणप्रेरको वा यो ज्ञानमुत्पादयति । न वा **किमपि शास्त्रं** वेदपुराणादि । यतः **सर्वमवकृष्य** शयनं करोति । अतो ज्ञानसामग्र्याः सर्वस्या एवाभावात् कस्यापि नापरोक्षं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः । कदाचिद्भगवत्साक्षात्कारस्तु तावन्मात्रज्ञापको नाशेषविशेषं बोधयति । अवतारे तु मर्यादावादी आनन्दमयं देहं मन्यते । आत्मसाक्षात्कारे तु न भगवद्वैभवपरिज्ञानम्, योगजधर्मजनितत्वाच्च स्वप्नवन्न तस्य वस्तुनियामकत्वं, प्रमाणसंवादस्तु नानाविधानुभवान्न निर्विचिकित्सं ज्ञानमुपपादयति तस्मात्सृष्टिदशायां प्रलयदशायां वा सर्वथा

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्यवधायकत्वाभावादिति सृष्टिस्तु ब्रह्मरूपा कारणरूपेण तिष्ठत्येव किं तु तस्या व्यवधायकत्वं नास्तीत्यर्थः । **अत** इति सृष्ट्युत्पत्त्या भगवत्तिरोभावात् सृष्टेर्व्यवधायकत्वं तिरोधायकत्वमित्यर्थः । प्रलयपर्यन्तमित्यनेनोक्तमेवार्थं विशदयन्ति **ननु प्रलयानन्तरमिति** । **मात्रास्वरादीति** एतेषांमूलकालत्वेनाभिज्ञानकथनादिति भावः । **यो ज्ञानमिति** सत्त्वस्यैव ज्ञानजनकत्वमिति **निबन्धे** व्युत्पादितम् । ननु तर्हि 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति कथमित्यत आहुः **कदाचिदिति** अशेषविशेषज्ञानं न भवतीत्यर्थः । **आनन्दमयमिति** सत्त्वरूपं देहं पुरुषोत्तमावेशादानन्दमयं मन्यते तथा च सत्त्वस्यैव प्रमाणावेद्यत्वं जातं न भगवत इति भावः । निरावृत्तप्राकट्यं तु पुष्ट्या भवतीति मर्यादावादीत्युक्तम् । **आत्मेति** जीवसाक्षात्कारे इत्यर्थः । ननु शास्त्रमालोच्य निर्द्धारः कर्तव्य इत्यत आहुः **प्रमाणेति** । प्रमाणस्य संवादः कथनमित्यर्थः । **तस्मादिति** सृष्टेर्व्यवधायकत्वादित्यर्थः । **कारिकायाम्** । **भ्रान्तिमूलेति** वयं सर्वथा भगवन्तं ज्ञास्याम इति बुद्ध्या प्रवृत्तिरतो भ्रान्तिस्तादृशं ज्ञानं मूलं यस्यैतादृशो ज्ञानस्य मार्गस्तत्प्रापक आत्मानुचिन्तनादित्यर्थः ।

ज्ञानसामग्र्यभावान्न कोऽपि ज्ञाता । प्रशंसा तु प्रवर्तिका यथाकथंचिच्चित्तशुद्ध्यर्थं प्रवर्तयति । ततः शुद्धो भगवद्भजनं कुर्यादिति भावः ।

ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद्बुधः ।
प्रवर्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्ध्यै यतो भवेत् ॥ ११ ॥ २४ ॥

एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वं निरूप्य येऽन्ये वादिनः भगवद्भजनं न सहन्ते अन्यथा च शास्त्रं वदन्ति तान्निषेधति **जनिमसत** इति द्वाभ्याम् ।

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां
विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ २५ ॥

ते प्रतिकूला द्विविधाः अर्धवैनाशिकाः सर्ववैनाशिकाश्च । तत्र प्रथममर्धवैनाशिकान्निराकरोति, ते चत्वारो वादिनः । नैयायिकाः, वैशेषिकाः, मीमांसकाः, सांख्यैकदेशिनश्चेति, तन्मतं हसन्त्य इव श्रुतयो निरूपयन्ति । तत्र नैयायिकाः **असत** एव घटादेः **जनिं** वदन्ति । असन्नेव पश्चाज्जननेन सद्भवतीति । एतदसंगतम् । सत्तायाः संबन्धस्य च नित्यत्वे कथं घटस्यासत्त्वं स्यात् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधात् । नाप्यसत्त्वस्य जातित्वं तत्समवायो वाङ्गीक्रियते येन कालव्यवस्थया घट उभयं प्राप्नुयात् । अतः केवलमदर्शनमात्रेणासत्त्वं वदन्तो भ्रान्ता एव नैयायिकाः । एवं सति भक्तिमार्गो विरुध्यते । भगवत्कृपादीनां नित्यत्वे भजनेन कृपा न स्यात् । इच्छादीनामपि नित्यत्वादिच्छयावतारो न स्यात् । परमान्दस्य च सुखत्वेनानित्यत्वात् पूर्णानन्दो भगवान्न स्यात् । अत इदं मतं निराक्रियते । वैशेषिकादयस्तु **सतो मृतिमाहुः** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जनिमसत इत्यत्र **केवल**मिति आविर्भावतिरोभावास्वीकारेणेत्यर्थः । एतन्मतनिराकरणस्यावश्यकत्वमाहुः **एवं सतीति**, शक्तिद्वयास्वीकारे सतीत्यर्थः । विरोधं विशदयन्ति **भगवत्कृपादीना**मिति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वमनित्यत्वं वा नित्यत्वपक्षे कृपाया नित्यसिद्धत्वाद्भजनेन सा न स्यात् तथा सति भजनं निःप्रयोजनकं स्यात्, कृपायाः स्वतःसिद्धत्वात् । इच्छाया अपि नित्यत्वात्सर्वदैवावतारः स्यात् तथा सत्यवतारार्थं भक्तानां प्रार्थना न स्यात् । अनित्यत्वपक्षे तु परमानन्दस्यापि सुखत्वेन धर्मरूपत्वेन भगवतः पूर्णानन्दत्वं न स्यात् किं तु कालपरिच्छिन्न आनन्दः स्यात्, अत इदं मतं निराकर्तव्यम् । आविर्भावतिरोभावौ स्वीकर्तव्यौ तथा सति कृपाया नित्यत्वेपि सा भजनेनाविर्भवति, अतो भजनं कर्तव्यम् । इच्छाया नित्यत्वेपि सा भक्तानां प्रार्थनयाविर्भवति तदा भगवानवतीर्णो भवति, अतः प्रार्थना कर्तव्या । परमानन्दो धर्मरूपोपि नित्य एवातः पूर्णानन्दो भगवान् तथा च शक्तिद्वयस्वीकारे जगतोप्याविर्भावतिरोभावौ स्वीकर्तव्यौ न त्वसतो जननं स्वीकर्तव्यं बहुदोष-

संघातः सन्नेव पश्चान्म्रियते तथा सति तस्याग्रे परलोकचिन्ता न कर्तव्या, संघातस्यैव देवदत्तशब्दवाच्यत्वात् । बाह्यानां मुख्योऽयं सिद्धान्तः । भोगव्यवस्था तु तादृशान्येव तानि भूतानि स्वभावादेव भवन्ति । एतत्पक्षे तु ज्ञानभक्त्यादिमार्गाः सर्वे एव तिलापःकृताः । अत एतन्निराकर्तव्यम् । संघातादिन्द्रियवर्गसहितः आत्मा उत्क्रामति 'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि' इति वाक्यात् ब्रह्मविदामनुभवोऽस्त्येव । जातिस्मराणामपि लोके संभवात्, अन्यथा तेषामप्यहिंसादिविधिर्व्यर्थः स्यात् । ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्याच्च संवादित्वेनापि तन्मतं व्यर्थं स्यात्, 'अनन्तं नाम' इति श्रुतेः । अर्थाश्रयत्वश्रवणाच्च नित्यसिद्धोऽर्थः देवतारूपो वा आधिदैविको वा देवदत्तशब्दवाच्यः । एतदुपपादितं चतुर्थे कर्मनिर्णये देहस्योपलक्षकत्वमेव न तु विशेषणत्वमिति । यथावस्थान्तरेण पाकादिसाधनमुत्पाद्य पुनरन्यावस्थापन्नः पुनरन्यद्भोगं करोतीति सिद्धम् । नामकरणं च तत्रत्यात्मन एव न तु देहसहितस्यैव, शास्त्रीयत्वात् । केशादिवद्वस्त्रादिवद्वा देहस्यापि सहभावमात्रत्वात् । अतः सत आत्मनः मुख्यसंघातस्य वा परलोकाद्यन्यथानुपपत्त्या न मृतिः, तस्मिन् सति पूर्वोक्तन्यायेन भक्तिमार्गः सेत्स्यति । मीमांसकादयः आत्मनां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति आत्मनीश्वरे यज्ञादिरूपे वा, तथा सत्येक ईश्वर इति पक्षो न संगच्छते । अन्यथा एकश्चेदीश्वरः

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ग्रस्तत्वादिति भावः । **संघातादिति** स्थूलदेहादित्यर्थः । वैशेषिकनिराकरणे **अन्यथेति** । परलोकाभावे इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रेति तत्रैतादृशेषु ग्रहेषु एतादृशे लोके गच्छतीति फलस्योक्तत्वादित्यर्थः । **संवादित्वेनापीति** अङ्गत्वेन ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्यं सिद्धमेवास्ति परं तु बाह्यानां तन्नादर्तव्यं भवति इति संवादित्वेन दृग्गणितैक्येनापि हेतुना प्रमाणत्वेन स्वीकृतं ज्योतिःशास्त्रमतं तदुक्तार्थानङ्गीकारे व्यर्थं स्यादित्यर्थः । **श्रवणाच्चेति** 'नित्ये शब्दार्थसंबन्धे' इत्यादिषु नाम्नोऽर्थाश्रयत्वं श्रूयतेऽतः पूर्वोक्तश्रुते च नित्यो योर्थसंघाताभिमानिदेवतारूप आधिदैविकः सूक्ष्मसंघातो वा स तद्वाच्य इत्यर्थः । **उपलक्षकत्वमिति** सूक्ष्मदेहरूपं धर्मान्तरमुत्थाप्य व्यावर्तकत्वमित्यर्थः । **नामकरणं चेति** आत्मन एव देवदत्तादिनामकरणमित्यर्थः । **देहेति** देहविशिष्टस्यैव न । तत्र हेतुः **शास्त्रीयत्वादिति** नाम्न इति शेषः । तथा सति देहे गते तन्नाम तस्य न स्यात्तदा श्राद्धादिषु तदुच्चारो न स्याज्जन्मान्तरे तथाव्यवहाराभावस्तु तस्यैवेदं जन्मान्तरमित्यज्ञानादिति भावः । **मुख्यसंघातस्येति** सूक्ष्मसंघातस्येत्यर्थः । **तस्मिन् सतीति** आत्मनो लिङ्गस्य वा मरणाभावे सतीत्यर्थः । **पूर्वोक्तेति** परलोकस्य विद्यमानत्वात्तच्चिन्तया भक्त्यादिकं कर्तव्यं भवेदित्यर्थः । **जीवानां भेदमिति** भगवतः सकाशाद्भेदमित्यर्थः । आत्मनीत्यस्यार्थान्तरमाहुः **आत्मनीति** । यज्ञादिरूप एवेश्वर **आत्मपदेनोच्यते** इत्यर्थः । **तथा सतीति** कर्मरूप ईश्वरे सतीत्यर्थः । भिन्नेश्वरपक्षं दूषयन्ति **अन्यथेति** ।

कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः स कथं विषमं जीवेभ्यः फलं दद्यात् कुतो वा विषमं कर्म कारयेत् । कारयिष्यन्वा वैषम्यनैर्घृण्ये वा कथं न प्राप्नुयात् । तस्मादीश्वर एव नास्ति कर्मातिरिक्तः । स चानेक इति प्रतिनियतं कर्मैव कर्तव्यमिति मन्यन्ते । तन्मतमपि निराकर्तव्यम् । अन्यथेश्वराभावे कस्य प्रणिधानं स्यात् । तेऽप्यारोपादेव तथा मन्यन्ते । कर्म कुर्वाणाः फलं प्राप्नुवन्ति । दातारं तु न पश्यन्तीति । अन्याधीने फले अवश्यं दातुरपेक्षा । साक्षादजन्यफलेषु राजभित्तिनिर्माणादिषु तथा दर्शनात् । न हि यागः स्वर्गं पाक ओदनमिव साधयति येनेश्वरापेक्षा न स्यात् । स्वर्गश्च ब्रह्माण्डाधिपत्यधीनो लोकात्मकः । सुखसाधनान्यपि तदधीनानि । अन्यथा तदानीमेव स्वर्गः कुतो न भवेत् । अत ईश्वरे अवश्याङ्गीकर्तव्ये एकेनैव महाराजवत् कार्यसिद्धौ प्रतिनियतेश्वरकल्पना व्यर्था, गौरवात् । जीवानां तु भेदो नात्रोद्दिष्ट इति प्रतिभाति एकवचनप्रयोगात् प्रकृतानुपयोगाच्च । जीवभेदः प्रत्युत भक्तिसाधकः न तु बाधकः । सोऽपि बहुधा निराकृतो निराकरिष्यते च । अन्ये पुनः सांख्यैकदेशिनो योगिनश्च **विपणं** कर्मफलं नित्यं मन्यन्ते 'योगेन साधितो योऽर्थः स नित्यो हि निगद्यते । वैदिकेनाप्यक्षयात्मा लोकः स्यान्नित्यकर्मणा' तस्मिन्नपि पक्षे नेश्वरप्रयोजनम् । स्वसाध्येनैव कार्यसिद्धेः तदपि निराकर्तव्यम् । आरोपैरेव प्रशंसावाचकशब्दानां सत्यत्वारोपकबुद्ध्यैव तत्संभवात् । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति सोमप्रशंसावाक्यम् । 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्' इति तु सुकृतप्रशंसा । तस्माद्भ्रमसिद्धान्ता एत इति नैतद्वाक्यानुरोधेन पूर्वोक्तसिद्धान्ते दूषणमाशङ्कनीयमिति भावः । ननु भक्तिमार्गोऽपि त्वदुक्तन्यायेन न संगच्छते विष्णुर्हि सेव्यः शिवो ब्रह्मा वा एते गुणाभिमानिनः प्रतिनियतकार्यकर्तारः स्वस्वाधीनमेव स्वभक्ताय कार्यं कुर्वन्ति । **अतस्त्रिगुणमयोऽयं पुरुषः** नारायणो ब्रह्माण्डाभिमानी गुणैः कृत्वा सत्त्वरजस्तमोभिः भिन्नः सन्नुपाधिभेदेन जीवभेदेन वा स्थित्यादिकं करोतीति अल्पदातृत्वात् किं भक्तिमार्गेणापि गुणमयत्वाच्च सोऽपि तिरोहितानन्द इति राजसेवकवदन्योन्योपधावनमपेक्षते । दृश्यते च तथा पुराणे लोके चेति यत्स्मार्तानां मतं तदपि निराकर्तव्यम् । अन्यथा पूर्वोक्तमार्गो न सिद्ध्येदिति **त्रिगुणमयः पुमानिति** । यो भजनीयभेदः सोऽपि **यदबोधकृतः** भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव जायते यतः । स्म प्रसिद्ध्या आर्ताः स्मार्तशब्दवाच्याः । ते

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न पश्यन्तीति अतः कर्मण्येवेश्वरत्वमारोपयन्तीत्यर्थः । भिन्नेश्वरपक्षं साधयन्ति **अन्याधीने** इति । आत्मनां जीवानामित्यनेनोक्तं प्रथमपक्षं निराकुर्वन्ति **जीवानां त्विति** । **सोपीति** द्वैतपक्षोपीत्यर्थः । **उपाधिभेदेनेति** विष्णुः स्थितिं, रुद्रः संहारं, ब्रह्मा सृष्टिं करोतीत्यर्थः । **जीवभेदेनेति** सात्त्विकानां स्थित्यादिकं विष्णुस्तामसानां रुद्रो राजसानां ब्रह्मा करोतीत्यर्थः । **मूलभूतस्येति** कर्तरि षष्ठीयम् ।

यमाचक्षते सा त्वेका भगवद्विभूतिः । न तु तावन्मात्रो भगवान् भक्तिमार्गप्रतिपाद्यः किंतु पुरुषोत्तम इति बहुधा निरूपितम् । ननु पुरुषोत्तमत्वपक्षेऽपि यद्यज्ञानं स्यात् मूलभूतस्य तदा स दोषस्तदवस्थः । अत एव केचिन्मूलभूतमेव ब्रह्म अज्ञानाश्रयो विषयश्चेत्याहुः ।

'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः' इति ।

अयमपि पक्षो निराकर्तव्यः । अन्यथा भक्तिमार्गः परमार्थपर्यवसायी न स्यादतो निषेधति **त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरस** इति । त्वयि पुरुषोत्तमे स अबोधः कथमपि न प्रवर्तते । तत्र हेतुद्वयम्, **ततः परत्रे**ति **अवबोधरस** इति च । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' इति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति 'स्वप्रकाशश्चिदात्मा'इत्यादिश्रुतिसहस्रैः अज्ञानसंबन्धो निराक्रियते । ज्ञानस्यापि यो रसः परमानुभवरूपः स एव आत्मा स्वरूपं यस्येति । अतो मतान्तराणां भ्रान्तिमूलत्वात् निर्दुष्टत्वाच्च भगवन्मार्गस्य भगवान् सेव्य इति सिद्धम् ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधात् कृष्णाख्यं परं ब्रह्म त्यजेद्बुधः ॥ १२ ॥ २५ ॥

एवं सिद्धान्तान्तराणि परिहृत्य भक्तिमार्गे स्थापितेऽपि जगत्कर्तृत्वसर्वाश्रयत्वादिधर्माणां माहात्म्यार्थमङ्गीकरणे तद्गतो दोषः प्रसज्येत । तत्र परःसहस्रं दूषणानां संभवेऽपि दूषणद्वयं मुख्यं जगदाश्रयत्वेन जगत्संबन्धिदोषसमूहः उपादानत्वाच्च भगवत्येव भवति, जीवस्य च भगवत्त्वे कामक्रोधादिसर्वे दोषाः भगवति भवन्ति । एतदुभयपरिहारार्थमाह **सदिव मन** इति ।

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्
सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ।
न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया
स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम् ॥ २६ ॥

अतः भक्तिमार्गे भगवान्निर्दुष्टत्वस्य निरूपणं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सदिवेत्यस्याभासे जगदाश्रयत्वेनेति सर्वाश्रयत्वे शरीरोपादानत्वं च सिद्धम् । तत्र शरीरोपादानत्वे इदं दूषणमुक्तम् । जीवोपादानत्वे दूषणमाहुः **जीवस्य चे**ति । **व्याख्याने** असतोऽविद्यमानस्य भावकमतोऽसदित्यर्थः । मनुष्यपर्यन्तभावने तथा, देवादिभावने तु तेषां सर्वत्र संनिधानसामर्थ्येन भावनायां विद्यमानत्वात् नाविद्यमानभावकत्वेनासत्त्वमिति वक्ष्यन्ति । कदाचिद्विद्यमानमपि भावयतीति सत्त्वमप्यागन्तुकत्वेनोक्तम्, कदाचिद देवादयोपि संनिहिता न भवन्तीति तदाऽसत्त्वमित्याशयेन तदा क्वचिदसदिवेति वक्ष्यन्ति ।

आदौ जीवभावे यानि दूषणानि तानि परिह्रियन्ते । मनस एव ते दोषाः न तु जीवस्य तच्चासदेव विशेषतो निरूपयितुं न शक्यत इति । 'नासदासीन्नो सदासीत्' इति मन(स)स्तादृशं रूपं सदसदात्मकमिति । तत्रापि तस्यासत्त्वं सहजम् । सत्त्वं तु आगन्तुकमिति श्रुत्यादिना ज्ञायत इति **सदिवे**त्युपमया निरूपितम् । तस्योभयात्मकत्वे हेतुमाह **त्रिवृ**दिति गुणत्रयवेष्टितम् । तत्र सत्त्वांशे सत्त्वं संभवति, अंशद्वये त्वसत्त्वमिति । एतादृशस्य प्रकाशः न जीवसंबन्धात् किंतु **त्वय्येव विभाति** । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्' इति श्रुतिः मनसो माहात्म्यमाह । नह्येतन्माहात्म्यं जीवाश्रयत्वे घटते । नन्वस्तु भगवदाश्रयत्वेनैव तस्य माहात्म्यं तथापि तद्दोषसंबन्धः स्यादेवेति चेत् तत्राह **आमनुजा**दिति । मनुष्यपर्यन्तमेव परिभ्रमणे तस्य मनसः स स्वभावः तृणस्तम्बमारभ्य महत्तत्त्वपर्यन्तं जीवगणाः । तत्र मनुष्यो मध्यस्थः । मनश्च सर्वेषामर्थे भगवता नियुक्तं सर्वत्र परिभ्रमति । यथा तस्य परिभ्रमणं संभवति तथांशभेदाः सामर्थ्यं वा कल्पनीयम् । उत्पत्तौ तस्यैकत्वप्रतिपादनात् । अतो मनुष्यपर्यन्तमेव यावत् परिभ्रमति तावद् असत् सदिव प्रतिभाति । अग्रे तु सदिव क्वचिदसदिव प्रतिभाति । तस्मात्कामादिदोषाणां मनोमूलत्वात् मनसश्च तत्स्वाभाविकं न भवतीति न तद्दोषेण भगवति दोषः । द्वितीयं परिहरति **सदभिमृशन्ती**ति । **अभिमर्शो** ज्ञानम् । आत्मविदोऽत्यन्तं प्रमाणभूताः । इदमशेषं जगत् सर्वं नानाप्रकारेण भ्रान्तदृष्ट्या भासमानमपि आत्मतयैव सदेवेत्यभिमृशन्ति सर्वं ब्रह्मेत्येव जानन्ति । मनसोऽप्यत्र दोषः परिहृतः । यथेन्द्रजालिकस्य अन्यथाप्रदर्शनसामर्थ्यं गुणः न तु दोषो भवति तथा मनसोऽपि कामादिभासनं गुण एव कौतुकार्थत्वात् । वस्तुतस्तु ब्रह्मैव । **आत्मविद** इति वचनात् तेषां ज्ञानमात्मनि पर्यवसितम् । अत आत्मा परमार्थसत्यः स एव यदि सर्वं कथमसत्यता आशङ्क्येतेत्यर्थः । तथापि युक्तिर्वक्तव्येति चेत् तत्राह **न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतये**ति । **कनकस्य विकृतिं** कुण्डलादिकं कनकार्थिनो वणिजः किं **त्यजन्ति** अपि तु गृह्णन्त्येव । तत्रापि हेतु**स्तदात्मतये**ति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

असत्त्वं सहजमिति असद्भावकत्वादित्यर्थः । **तृणस्तम्ब**मिति देहजीवाभेदविवक्षया तृणादयोपि जीवाः परं स्थावराः महत्तत्त्वमपि 'चित्तेन हृदयं चैत्यः' इत्युक्तजीवप्रवेशाज्जीव एवेत्यर्थः । **एकत्वप्रतिपादना**दिति मनो दूरदेशे गच्छति तदा तदंशास्तावत्पर्यन्तं गच्छन्तीति वक्तव्यम् । मनसोणुत्वात्तावतोंऽशाः कथमिति चेत्तादृशं सामर्थ्यं कल्पनीयं न तु तद्देशपर्यन्तं पूरितानि यावन्ति भवन्ति तावन्ति मनांसि कल्पनीयानीत्यर्थः । **अग्रे त्वि**ति मनुष्यादग्रे यदा देवादीन् भावयति तदेत्यर्थः । **मनसश्च** तदिति कामादिदोषवत्त्वमित्यर्थः । **प्रमाणभूता** इति प्रमातार इत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धे 'अत्र प्रमाणं भगवान् परमेष्ठी'

कनकात्मतया । ननु कनकमुपादानमिति मध्ये द्रव्यान्तरापूरिते विकृते कनकतया ग्रहणं युक्तम् । जगत्तु जडोपादानकं जीवसामग्र्या पूरितं कथं भगवानिति चेत् तत्राह **स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमिति** । स्वेनैव कृतं आत्मोपादानकं 'स आत्मान९ंस्वयमकुरुत' इति श्रुतेः । स्वेनैव चानुप्रविष्टं 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति । अतो जगत्तत्र स्थिता च सामग्री भगवानिति । इदं सर्वमात्मतयैवावसितम् । ततः सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात् कस्य दोषः कुत्र भवेन्न मतान्तर एव दोषाणां दोषत्वं ब्रह्मवादे तु ब्रह्मत्वमेवेति सर्वमविरुद्धम् ।

जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपि च मानसाः ।
जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं हरौ ॥ १३ ॥ २६ ॥

एवं भगवति दोषान् परिहृत्य भक्तिमार्गे भगवान्निर्दुष्टो निरूपितः । इदानीं फलतो दोषं परिहरन्त्यः भक्तानां दोषं निराकुर्वन्ति **तव परि ये चरन्तीति** ।

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया
त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ।
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-
स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ २७ ॥

ये त्वां परिचरन्ति उत त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः पदा आक्रमन्ति । तत्रापि नाज्ञानात् किंतु ज्ञात्वैवा**विगणय्य** । अनेन भगवतो दानं तिष्ठतु सेवामात्रेणैव मृत्योर्जयो भवतीत्युक्तम् । सर्वस्यापि द्वयमभीष्टं दुःखहानिः सुखावाप्तिश्चेति । तत्र सुखं भगवतैव सिद्ध्यति नान्यथेति निरूपितम् । दुःखहानिरपि भगवत्सेवयैव नान्यथेति निरूप्यते । दुःखानामवधिर्मृत्युः स कर्मानुसारेण प्राणिभ्यो दुःखं प्रयच्छति । सर्वकर्मापेक्षयापि दुःखदातुरवज्ञा महांश्चातिक्रमः शिरोमर्दनरूपः बह्वेव दुःखं प्रयच्छति । तदपि चेत्तेषां भगवद्भजनसाधनं ततः कुतस्तेषां दुःखम् । स्पष्टमेव मृत्योर्मूर्ध्नि पददानं ध्रुवे निरूपितम् । ये हि निरन्तरं सेवां कुर्वन्ति ते सेवार्थं वैकुण्ठेऽप्यपेक्ष्यन्त इति देहान्तरादिनिर्माणे कदाचित्संस्कारनाशो विलम्बश्च भवेदिति तदेव शरीरं गृहीत्वा ते सेवार्थं द्रुतं गच्छन्ति तदा मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन मृत्युश्चेदायाति तदा तं दृष्ट्वा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति श्लोके प्रमाणशब्दः प्रमातृवाचको निरूपितः । **जगत्त्विति** शरीरं तु **जडोपादानकम्**, जडः समष्टिरूपो विराड्देहः उपादानं यस्येत्यर्थः । **आत्मोपादानकमिति** ब्रह्माण्डमपि भगवद्रूपमेवेति भावः ।

तव परीत्यस्याभासे फलत इति । अन्येषामपि मृत्स्वतिक्रमणफलसाधकः स्वयं निर्दुष्ट एवेत्यर्थः । **दोषं निराकुर्वन्ति** दुःखाभावं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । **अनेनेति** स्वत एवाक्रमणकथनेनेत्यर्थः । **निरूपितमिति** 'इति नृगतिम्' इत्यादिनेति शेषः । **अवज्ञेति** दुःखप्राप्तौ महान् हेतुरिति शेषः । **ध्रुवे** साक्षान्मूर्ध्नि पददानमाधिदैविकव्यवस्थोक्ता । आधि-

अभीता एव तस्यावगणनां कृत्वा आरोहे निःश्रेणिकामिव तच्छिरस आक्रमणं कुर्वन्ति। मृत्योः शिरो महासाहसानि तेषां करणं पदा शिरसोधिरोहणम्। आधिभौतिकव्यवस्थैषा। आध्यात्मिके तु देहदैहिक[1]वैदिकादिधर्मान् सर्वानुल्लङ्घ्य विरुद्धानपि कृत्वा भगवत्सेवां कुर्वन्तीत्यर्थः। सेवायां विशेषमाह **अखिलसत्त्वनिकेततयेति**। बहिर्मुखानां सेवा निवारिता। अखिलसत्त्वेषु निकेतः स्थानं यस्य, सर्वत्र भगवानस्तीति ज्ञात्वा सर्वाविरोधेन ये परिचरन्तीत्यर्थः। 'सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ' इति वाक्यात् तथा दर्शनमपि तोषहेतुर्भवति अन्यथा दोषश्रवणाच्च 'कुरुतेर्चाविडम्बनम्' 'भस्मन्येव जुहोति सः' इत्यादिवत्। तवेति षष्ठ्या त्वत्संबन्धिनं पदार्थं यं कंचन परिचरन्ति परं सर्वात्मभावोऽपेक्ष्यते 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति भेददर्शन एव मृत्युपराक्रमश्रवणात्। ननु सर्वातिक्रमे कथं दोषो न स्यात्। तेषां वा क्रोधो धर्मरक्षकाणां तत्राहुः **परिवयस** इति। **तान्** प्रसिद्धानपि **विबुधान् पशून् इव परिवयसे** बध्नासि। यत्र स्वस्वामी मृत्योरपि श्रेष्ठान् देवान् बध्नाति। तत्र तत्सेवकानां मृत्योरवगणनायां का शङ्केत्यर्थः। किंच। **गिरा** भगवान् बध्नाति साक्षात्तु बन्धनं तत्सेवका एव कुर्वन्ति, यथा राजाज्ञया राजसेवकाः। अतस्तेषां तदतिक्रमः अभ्यासप्राप्त इति न शङ्कामुत्पादयति। **पशूनिवेति** यथा पशवः शकटादिषु योजनार्थं निरूप्यन्ते तत्र सेवका एव निरूपकाः। तान् भगवत्सेवायां योजयन्ति। अतः सेवां प्राप्य कृतार्था एव ते भविष्यन्तीति न तेषां कोऽपि मनःक्लेशः। अतः सेवकानां देवापेक्षयाप्युत्कर्षो निरूपितः। ननु तथापि सेवकानाममर्यादत्वान् निन्दितत्वमशुद्धत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह **त्वयि कृतसौहृदा** इति। **त्वय्येव कृतसौहृदाः जगत्पुनन्ति** नतु तपस्विनोऽन्ये वा धार्मिकाः यतस्त्वयि **विमुखाः**। अयमर्थः। शुद्धिर्द्विविधा। दोषनिर्हरणात्मिका गुणाधानकर्त्री च। तत्र गुणानामुत्कर्षः भगवत्सेवावधिः 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः' इत्यत्र निरूपितम्। दोषाणामवधिर्भगवदवज्ञा।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

भौतिकव्यवस्थायां शिरःपदार्थमाहुः **महासाहसानीति**। महासाहसानि कर्माणि मृत्योः शिरस्तादृशकर्मकरणं तदधिरोहणं तथा च महासाहसानि कर्माणि कुर्वन्ति तथापि तेषां समीचीनमेव भवतीत्यर्थः। आध्यात्मिकव्यवस्थायां दैहिकेत्यादि। विरुद्धकर्माणि मृत्योः शिरः तादृशकर्मकरणं तदधिरोहणमित्यर्थः। **परिचरन्तीति** बहुवचनेन त्रयोपि भक्ता उक्ता इति त्रयाणां व्यवस्थोक्तेति भावः। **सर्वातिक्रम** इति त्रिविधस्यापि मृत्योः शिरसोतिक्रमे इत्यर्थः। **तानिति** त्रिविधानपि मृत्यूनित्यर्थः। महासाहसं च कर्म विरुद्धं च कर्म भगवत्सेवार्थं कुर्वन्तीति भावः।

---

1. देहेन चरन्तीति दैहिकाः प्राणेन्द्रियादयः।

'ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथंचन ।
न पुनस्त्वय्यवज्ञाते कल्पकोटिशतैरपि' इति वाक्यात् ।

ततश्च ये गुणवन्तो भवन्ति तैरेव गुणलेशैः निवर्तितदोषाभासाश्च त एवान्येषां दोषान् दूरीकृत्य गुणाधाने समर्था भवन्ति । न तु ये दोषपूर्णाः तदंशैरेव निवर्तितसर्वगुणाः ते शुद्धिं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । खल्विति प्रमाणम् ।

सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे ।
अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे ॥ १४ ॥ २७ ॥

एवं भजनीयदोषान् भक्तदोषान् परिहृत्य भजने स्थिरीकृतेऽपि प्रातीतिकदोषैरभजनमाशङ्क्य निराकरोति त्वमकरण इति ।

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर-
स्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ।
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ २८ ॥

ननु भगवानवतारे इन्द्रियवान् प्रतीयते तानि चेन्द्रियाणि नान्यार्थकृतानि भवन्ति तथा सत्यधर्मत्वं तत्कार्यबाधश्च स्यात् । नापि मुक्तानां जीवानां न्यायसिद्धान्त इव तानि स्वीकर्तुं शक्यानि 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यादिश्रुतिभिर्लयश्रवणात् 'वागग्निरभवत्' इति आधिदैविकभावाच्च तस्माद्वैदिकैरेव तादृशः सिद्धान्तः श्रोतुं शक्यः । अत ईश्वरस्येन्द्रियाणि तन्नियतानि नित्यानि । जीवानामदृष्टैर्वा कृतानि सर्वथा तानीन्द्रियाणि भगवदीयानि भगवदर्थमेव कृतानि प्रतिनियतानीति मन्तव्यम् । ततस्तैः सह स्वाभाविको वा, आध्यासिको वा संबन्धो वक्तव्यः । ततस्तद्द्वारा दोषसंभव इति चेत् तत्राह **त्वमकरण** इति । तव **करणानी**न्द्रियाणि कथमपि न सन्तीत्यर्थः । ननु तथा सति कथमिन्द्रियकार्याणीति चेत् तत्राह **स्वराडिति** स्वेनैव राजते । सर्वसमर्थं स्वरूपमेव तस्य, अन्यथेन्द्रियाणां तत्सामर्थ्यं कुत आगच्छेत् । मूलभूतेन्द्रियकल्पनायां त्वद्वैतविरोधः । किंच । **अखिलकारकशक्तिधरस्त्वम्** । सर्वेषां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वमकरण इत्यत्र **नान्यार्थ**मिति । जीवादृष्टजनितत्वाज्जीवफलसंपादनार्थं नेत्यर्थः । **तत्कार्ये**ति इन्द्रियाणां कार्यं स्वाधारे ज्ञानक्रियाजननं न त्वन्यत्र तस्य कार्यस्य बाधः स्यादित्यर्थः । **नापी**ति मुक्तानां जीवानामिन्द्रियाणि भगवति प्रतीयन्ते इत्यपि नेत्यर्थः । निषेधे दृष्टान्तः **न्याये**ति । तेषामपि मते मुक्ताविन्द्रियाणां ध्वंस इत्यर्थः । **वाङ्मनसी**ति तेषां तु इन्द्रियाणां लयो वर्तते न तु स्थितिरत इन्द्रियसत्त्वे विषयभोगः स्यादेव तथासति दोषसंबन्ध इति भावः । **नियतानी**ति स्वस्वकार्यकर्तृणीत्यर्थः । **मूलभूते-न्द्रिये**ति इन्द्रियाणि मूलभूतानि स्वत एव समर्थानि न तु स्वरूपसापेक्षाणीत्यर्थः ।

कारकाणां षण्णामप्याधारादिशक्तयः तेषां शब्दाश्रयत्वादनित्यत्वात् जातिवन्नियतशक्तिमत्त्वे कार्यान्तरानुदयात् सर्वशक्तिमत्त्वे एकेनैव सर्वकार्यसंभवात् शुद्धब्रह्मत्वापत्तेः अनेककृतिवैयर्थ्याच्च सर्वाः शक्तीः कारकाणां भगवानेव सर्वदा बिभर्ति । तत्तदवसरे तां तां तत्र स्थापयतीति च मन्तव्यम् । अस्मिन्नर्थेऽन्यथानुपपत्तिरूपं हेतुमाह **तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषा** इति । यदि अनिमिषाणां स्वतः शक्तिः स्यात् स्वाधीना वा । तदा भगवते बलिं दत्त्वा तच्छेषं स्वयं न गृह्णीयुः । सृष्टौ तथा प्रार्थना च श्रूयते । 'यावद्बलिं तेऽज हराम काले' इति वाक्ये । किंच । **अजया** व्याप्तास्ते प्रकृत्या वशीकृताः कथं स्वतन्त्रा भवेयुः । लोके हि अजारक्षका अपि स्वामिने सेवां कुर्वन्ति । अजामात्रपरिग्रहा वा एते अत्यल्पाः । यत्रेन्द्रियस्वामिनामप्येषा गतिः तत्रेन्द्रियशक्तयः कथमिन्द्रियेषु स्थास्यन्तीत्यर्थः । एतदल्पानां कृत्यमित्याशङ्क्य विश्वसृजां महतामप्येतदिति ज्ञापयितुं अल्पान्तररूपं दृष्टान्तमाहुः **वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति** । नव वर्षाणि जम्बूद्वीपे तथान्येषु सप्त सप्त वर्षाणि । तत्र एकैकोऽधिपतिर्भवति । ते सार्वभौमस्य सेवां कुर्वन्ति स्वनिर्वाहार्थम्, तथैकैकेन्द्रियस्वामिनः सर्वसंघाताधिपतेः सेवां कुर्वन्ति । नाप्येते अप्रयोजकाः किंतु **विश्वसृजः** । किंच । वर्षाधिपतयः कदाचित्स्वतन्त्रा अपि भवन्ति । एते तु केवलं त्वदधीना एवेत्याहुः **विदधति यत्र ये त्वधिकृता** इति । सुतरां भगवतः सकाशाद्भीताः सन्तः तथा तथा कुर्वन्ति । अन्यथा अनभिप्रेते न प्रवर्तेरन् ।

'दुर्गन्धे दुष्टशब्दे च विरसे च भयानके ।
खरस्पर्शे दुःखपुञ्जे वर्तन्ते खानि यद्भयात्' ।

सुतरां मलोत्सर्गादौ लोकनिन्दिते अधिकारं न गृह्णीयुः ।

सुवर्णप्रतिमेवासौ सर्वानन्दमयोऽधिराट् ।
सर्वसेव्यो नियन्ता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥ १५ ॥ २८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं स्वराट्त्वेन स्वरूपस्यैवेन्द्रियकार्यकर्तृत्वमुक्तम् । कैमुत्येनाप्याहुः **किंचेति** कारककार्यमपि स्वयं करोति तत्रेन्द्रियकार्यकरणे कः संशय इति भावः । **आधारादीति** भावेत्र घञ् आधारादिकारकाणां स्वस्मिन् धारणादिशक्तय इत्यर्थः । **तेषामिति** करणत्वादयः शब्दनिष्ठाः शब्दस्तु न क्रियाकारी अतस्त्वमेव तथेत्यर्थः । अर्थाश्रयत्वमाशङ्क्योभयसाधारणं दूषणमाहुः **अनित्यत्वादिति** एकत्र कर्मणोऽन्यत्र कर्मत्वादित्यर्थः । **नियतेति** यथा जातिर्नियता तथाधारादिशक्तयोपि तत्र तत्र नियता इत्यर्थः । **एकेनैवेति** सर्वेषां सर्वशक्तिमत्त्वे गौरवमत एकस्यैव तावच्छक्तिमत्त्वं बोध्यम् । तदा तदेव ब्रह्मेत्यर्थः । **अस्मिन्नर्थ** इति स्वरूपस्यैव सर्वशक्तिरूपेऽर्थे इत्यर्थः । **विश्वसृजामिति विश्वसृज** इतिपदेन विश्वसृजां कृत्यमुक्तं तदल्पानां तेषां भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामप्येतत्कृत्यमिति ज्ञापनार्थमल्पेभ्यो यदन्तरं भेदस्तन्निरूपकं दृष्टान्तमाहुरित्यर्थः । **कारिकायां सर्वानन्दमय** इति सर्वत्र सर्वांशे सच्चितोर्विद्यमानत्वेप्यानन्दः प्रचुर इत्यर्थः ।

एवं धर्मधर्मिप्रकारेण भजनार्थं दोषाभावमुक्त्वा कार्यद्वारा प्राप्तं दोषं निराकुर्वन्ति **स्थिरचरजातयः स्युरिति** ।

जीवानां नाना-विधयोनि सं-बन्धेन प्राप्त-दोषस्य परि-हारः

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवापदश्च तव शून्यतुलां दधतः ॥ २९ ॥

ननु यदि भगवान् पूर्णानन्दः सर्वदोषविवर्जितस्तर्हि किमर्थं तदंशाः नानाविधां योनिं प्राप्नुवन्ति । अतो ज्ञायते भगवानेव तानुत्पादयति स्वहितार्थम् । अन्यथा तेषामुत्पत्तिर्न घटेतेति चेत् तत्रोच्यते । **यदि** तव **विहरः** विहारः स्वानन्देन क्रीडा, यथा राज्ञः स्वगृहे रममाणस्यापि तदानन्दोद्रेकात् बहिर्गमनेच्छा भवति तथा भगवतोऽपि कदाचिद्विहारः । तदा **स्थिरचरजातयः** स्थावरजङ्गमभेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः । नहि पर्जन्यः वर्षणादधिकं किंचित्कार्यं करोति जीवानामुत्पत्त्यर्थम् । तथा भगवानपि केवल एव विहरति । ततश्चेष्टायामुद्गतायां स काल इति तेन प्रकृत्यादिशक्तयः प्रेरिता भवन्ति । यथा राजनि निर्गते सेवका अप्रेरिता अपि कार्येषु प्रवर्तन्ते तथा कालो गुणक्षोभं कृतवान् । तथा प्रबलाग्नौ उद्गते विस्फुलिङ्गा इव जीवा अपि निःसरन्ति । ततः कालेन क्षुब्धा गुणाः साक्षात्परंपरया च सर्वमेव कार्यजातमुत्पादयन्ति । ततस्ते जीवाः भगवतः सकाशान्निर्गताः प्रकृतिमुपगूह्य यत्र क्वचित्कामवशात् निमित्तं, कर्म, अज्ञानं वा समाश्रित्य नानाविधयोनीः प्राप्नुवन्ति । यथा विस्फुलिङ्गा अग्नेर्निर्गताः वायुमालिङ्ग्य तेन यतःकुतश्चिन्नीयमानाः तृणादिषु पतिता उद्भवं प्राप्नुवन्ति । जले पतिताः निर्वीर्या भवन्ति । भूमौ पतिताः मध्यभावेन तिष्ठन्ति । नत्वत्र मूलभूतो वह्निः कमपि विस्फुलिङ्गं क्वचिद्योजयति । तथेदमिति निरूपयन्ति **अजया** प्रकृत्या उत्थिताः सन्तः **तयैवोत्थितं** कर्मापि निमित्तं युञ्जत इति । विहार एव तत्र निमित्तम् । केवलक्रियाशक्तेर्निमित्तत्वमाशङ्क्य ज्ञानशक्तिमप्याहुः **उदीक्षयेति** । यदा उद्गता ईक्षा भवति तया सहितश्च विहारः ज्ञानपूर्विका क्रीडेत्यर्थः । ननु विहारोऽप्यजया भवतु तथासति प्रकारान्तरेणापि दोषः स्यादत आह **परस्येति** । अजायाः परो नियामकः । ननु भार्ययैव तया मोहोऽस्तु आसक्तिर्वा तस्याम् । हे **ततो विमुक्तेति** । तया सह संबन्ध एव नास्ति । यतः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थिरचरेत्यत्र **अत** इति तादृशस्यांशानां स्वतो योनिप्राप्तेः प्रयोजनाभावादसंभवतोऽतो **भगवानेव** स्वक्रीडार्थं **तानुत्पादयति** तथा च वैषम्यनैर्घृण्ये इति भावः । **अज्ञानं चे**ति निर्गमनानन्तरं धर्मरूपचित्तिरोभावादज्ञानाश्रयणमित्यर्थः । **कर्मापीति अपि**शब्देनाज्ञानम् । **तथा सहितश्चे**ति चकारात्तया जनितश्च ।

सा किंचिदपि कार्यं कुर्यात् । यथा राज्ञः प्रेरिका क्षुद्रा दास्यो न भवन्ति क्वापि विहारे । ननु मा भवतु प्रकृतिगुणाः कालो वा अन्या एवान्तरङ्गाः शक्तयस्तत्प्रेरिका भवन्तु ताभिरेव दोषसंबन्धः स्यादत आह न हि परमस्येति । परमस्यातिपरस्य अक्षरादप्यग्रे स्थितस्य लोकवार्तानभिज्ञस्य कश्चिदपि पदार्थः अपरः हीनः पर उत्कृष्टो वा न भवेत् विहारार्थमेव राजदृष्टान्तः न तु प्रेरणार्थः तं प्रेरयति कश्चित् यस्य प्रेर्यो विषयो भवति यथान्तःकरणं चक्षुःश्रोत्रे बोधनार्थं ततोऽश्वशस्त्रादिक्रियार्थं, तत्रान्तरङ्गः सामग्रीसंपादकः प्रेरको वा भवति । यस्तु केवल एवानन्दः सर्वसंबन्धरहितो भवति तं कथं कश्चित्प्रेरको भवेत् । तत्र भगवतः सामग्र्यभावमाह, सामग्री पञ्चविधा स्वरूपं, स्थानं, विशेषाकृतिः, उत्कर्षापकर्षभावापन्नाः पदार्थाश्च ते केऽपि भगवति न सन्ति यतः सर्वेभ्यः परम उत्कर्षापकर्षभावरहितः सर्वविलक्षणः । अत एव तस्य कोऽपि नावरः परोपि न । नकारद्वयं पृथगेव निर्दिशति । सर्वनिषेधानां स्वतःसिद्ध्यर्थं अपदश्च स्थानरहितोऽपि भवति । चकारात्तत्सामग्रीरहितश्च । ननु पदार्थः सर्वोऽपि साधारो भवतीति कथमयं निराधार इति चेत् तत्र दृष्टान्तमाह वियत इवेति । आकाशसदृशस्य कयापि क्रियया अव्याप्तस्य, अनेन सर्वविशेषरहित उक्तः । स्वरूपमपि न कस्यचित्प्रत्यक्षमित्याह शून्यतुलां दधत इति । शून्यवादव्युदासाय तुलापदम् । एतदेवाहुः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'अरूपमस्पर्शम्'इत्यादिश्रुतयः । केवलम् 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' अत एतादृशं को वा जानीयाद् यतः प्रेरयेत् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

लोकवार्तानभिज्ञस्येति । जगत्कर्तृत्वेप्येकं भगवद्रूपं न तु तावानेव भगवानिति भावः । **न भवेदिति** हीन उत्कृष्टो वा प्रेरकः स्यात् भगवतस्तदभावात्को वा प्रेरको भवेदित्यर्थः । नहि सार्वभौमापेक्षया क्षुद्रतमस्य हीनत्वमपि वक्तुं शक्यमिति भावः । **तं प्रेरयतीति** भोग्यविषयो यस्य प्रेर्यो भोगार्थमुपगमनीयो भवति तं कश्चित्प्रेरयतीत्यर्थः । **यथेति** यथा राजा विषयस्य बोधनार्थं दर्शनश्रवणरूपज्ञानार्थम**न्तःकरणं** चक्षुःश्रोत्रे प्रेरयति संपादयति समीचीनविषयं द्रष्टुं श्रोतुं वोद्युक्तो भवतीति यावत्, तादृशे राज्यन्तरङ्गसेवको वाटिकागानादिरूपसामग्रीसंपादको भवति ततोऽश्वारोहणशस्त्रग्रहणादिक्रियार्थम**न्तःकरणं प्रेरयति** संपादयति । तत्क्रियार्थमुद्युक्तो भवतीति यावत् तादृशो**न्तरङ्गो** अश्वशस्त्रादिरूप**सामग्रीसंपादको** भवति सामग्री सिद्धा चेत्**प्रेरको वा भवति** भगवतस्तु विषयो भोग्यो न भवतीति न काप्यन्तरङ्गा शक्तिस्तस्य विहारे प्रेरिकेत्यर्थः । **केवल एवेति** इन्द्रियरहित एवेत्यर्थः । **सर्वेति** सर्वविषयसंबन्धरहित इत्यर्थः । **तमिति** प्रतीति शेषः । तं प्रति प्रेरकः कथं भवेदित्यर्थः । **तत्रेति** निमित्तसप्तमी । प्रेरणाभावसाधनार्थमित्यर्थः । **सामग्रीति** प्रेरणहेतुभूतभोगसंपादिका सामग्रीत्यर्थः । **सर्वेति** पञ्चविधसामग्रीतोऽन्येषामपि पदार्थानां निषेधाः स्वतः सिद्धा नकारद्वयेनोक्ता

सर्वभावविनिर्मुक्तः पूर्णः क्रीडार्थमुद्गतः ।
निमित्तं तं समाश्रित्य जायन्ते जीवराशयः ॥ १६ ॥ २९ ॥

एवं जीवानां नानाविधयोनिसंबन्धेन प्राप्तो दोषः परिहृतः, अधुना प्रसङ्गाद् भगवतो माहात्म्यसिद्ध्यर्थं जीवानां भगवदधीनत्वं स्थापयितुं स्वातन्त्र्यपक्षमनूद्य निराकुर्वन्ति **अपरिमिता ध्रुवा** इति ।

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवे-
त्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ ३० ॥

जीवानां व्यापकत्वे स्वरूपतो भगवन्नियम्या न भवेयुः । भोगमोक्षदुःखाभावार्थं तदपेक्षा व्यापकत्वे न भविष्यतीति अग्रे वक्तव्यम् । अतो यदि श्रौत एव न्यायः विस्फुलिङ्गरूपः अङ्गीक्रियते तदैव नियम्यनियामकभावो भवति न स्मार्तपक्षे व्यापकत्वे, तदर्थं व्यापकता निराक्रियते । केचन नैयायिकादयः जीवं व्यापकं मन्यन्ते । तेषामयमभिप्रायः, नित्यः अणुर्वा व्यापको वा भवति । नावान्तरपरिमाणवान् अवान्तरपरिमाणमनित्यत्वेन व्याप्तम् । अणुपरिमाणत्वे सर्वशरीरव्यापिचैतन्यतयोपलम्भो न स्यात् । किंच । देशान्तरे यद्द्रव्यमस्मद्भोगायोत्पद्यते तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन वक्तव्यम् । अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्तत इत्यात्मनो व्यापकत्वसिद्धिः । तेन आत्मानो देशपरिच्छेदरहिताः । **ध्रुवा** इति कालपरिच्छेदरहिताः । यद्यात्मा अनित्यः स्यात् । अनिर्मोक्षः स्यात् । व्यापकस्य चानित्यत्वमसिद्धम् । किंच । सर्वगतास्ते सर्वत्र तेषां सकलमूर्तद्रव्यसंयोगो वक्तव्यः । अन्यथा तेषां भोगसाधनाय तानि द्रव्याणि न भवेयुः । न ह्यनादिसंसारे कश्चित्पदार्थः कस्यचिन्न भवतीति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । **अनेनेति** दृष्टान्तेन निराधारत्वमुपपादितं पञ्चसामग्र्युक्तविशेषाकृतिनिषेधश्च कृत इत्यर्थः । **केवलमिति** अस्तित्वमेव मन्तव्यं न तु स्वरूपं तद्धर्मा वा पराग्भिरिन्द्रियैर्ज्ञातुं शक्या इत्यर्थः । **कारिकायाम्** । **निमित्तं** तमिति क्रीडारूपकालकृतं गुणक्षोभमाश्रित्य **जीवराशयो जायन्ते** विस्फुलिङ्गवदुद्गच्छन्तीत्यर्थः ।

अपरिमिता इत्यस्याभासे **प्रसङ्गादिति** दोषाभावे निरूपिते माहात्म्यमपि स्मृतं भवतीत्यर्थः । **व्यापकस्य चेति** परममहत्परिमाणवत इत्यर्थः । **किं चेति** **अपरिमिता** इति पदे इयत्ता तद्राहित्येन परममहत्परिमाणमुक्तम् । **सर्वगता** इतिपदेन सर्वसंयोग उक्त इति विभेदः । स्वमते व्यापकस्य नित्यस्यापि ब्रह्मणः संयोगः केनापि नास्ति निर्लेपत्वात् असङ्गश्रुतेश्चातः स्वमतवासनया सकलमूर्तद्रव्यसंयोगो भिन्नतया साधितः । तन्मतरीत्या तु परममहत्परिमाणसाधनेनैव स सिद्धो भवतीति ज्ञेयम् । **न भवेयुरिति** तददृष्टजन्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु यः पदार्थः कस्यापि भोगाय न भवति तस्य किमदृष्टेनोत्पत्तिरित्याशङ्क्य तादृशः पदार्थो नास्तीत्याहुः **नहीति** ।

सिद्धम् । एवमात्मनः परिच्छेदद्वयाभावः सकलमूर्तद्रव्यसंयोगश्च अवश्यमङ्गीकर्तव्य इति तन्मतमनूद्य परिहरति **तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमः।** अत्र शासनं न कर्मनिमित्तं तत्तु यमादिकार्यं किंतु दासस्वामिवत् नियम्यनियामकभावः। व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः। तथासति नेश्वरश्च सेत्स्यति प्रयोजनाभावात्। सर्वत्रात्मनः कारणत्वेन विद्यमानत्वात् स्वभोगस्तेनैव संपादयितुं शक्यते, अदृष्टनियामकं तु कर्मैव भोगस्त्वदृष्टनियम्यः, कर्म प्रयत्ननियम्यमतो जीवार्थमीश्वरापेक्षाया अभावान्नेश्वरोऽपि सेत्स्यति नियम्यनियामकभावो दूरे। यच्छ्रुतय एवमाहुः नियम्यनियामकभावो न सेत्स्यतीति। तासामयमभिप्रायः भोगनियामकः परमेश्वर एव। अन्यथा भोगनियमो न स्यात्। दृश्यते च भोगनियमः बहुषु विद्यमानेष्वेकस्मिन् शरीरे सर्वेषामेव संबन्धस्य तुल्यत्वात् एकशरीरे आम्रफले भक्षिते कथमेकस्यैव सुखं भवेत्। तददृष्टेन जनितमिति चेत्तस्यैव तददृष्टं नान्यस्येत्यत्र को नियमः। आत्मसंयोगस्य तुल्यत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि तुल्यत्वापत्तिः। नचेश्वरव्यतिरेकेण कश्चिदन्यो नियामकोऽस्ति येन प्रतिनियतभोगदर्शनस्य नियमः सिद्ध्येत्। ईश्वरे तु नियामकेऽङ्गीक्रियमाणे एक एव भुङ्क्तां नान्य इति ईश्वरनियमनात् नियमः संगच्छते। तथा अदृष्टेऽपि। अतोऽवश्यं भोगनियमार्थं ईश्वरो नियामको वक्तव्यः। तच्च व्यापकत्वे न संगच्छते। महत्त्वेन तस्याभिमानात् तुल्यत्वाच्च न भगवन्तं मन्यते। ईश्वरेणैव चेद्भोगः सेत्स्यति प्रतिनियतस्तर्हि व्यापकता न वक्तव्या। अणुपरिमाणस्यापि आदेहव्यापी चैतन्यगुणः संभवति गन्धवत्, आश्रयाविच्छेद एव गन्धस्य युक्तो दृष्टत्वात् यत्र निरन्तरोत्पत्तिर्मृग्यते। अन्यथा आश्रयमपि परित्यज्य पत्रपुष्पादिवदन्यत्र गच्छतीत्येव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

कर्मनिमित्तमिति यादृशं कर्म तादृशं शासनमतः कर्मनिमित्तं यत्र तादृशं शासनं नात्र विवक्षितमित्यर्थः। **तथासती**ति व्यापकत्वे सतीत्यर्थः। ननु तर्हि मूले ईश्वरसिद्ध्यभाव एव दूषणं कुतो नोक्तमित्यत आहुः **यच्छ्रुतय** इति। अणुत्वपक्षः साधनीयो न तु वितण्डा कर्तव्येतीश्वरमङ्गीकृत्य तन्नियम्यत्वेन व्यापकतां दूषयित्वाऽणुत्वं स्थापयन्तीत्यर्थः। **अयमभिप्राय** इति नियामको वक्तव्य इत्यन्तोभिप्राय इत्यर्थः। नन्वणुत्वे सर्वदेहव्यापिचैतन्योपलम्भः कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयन्ति **गन्धव**दिति। यत्र देशेऽन्यैर्वादिभिः गन्धस्य दूरदेशगमनाय गन्धवतोवयवानां तावद्देशपर्यन्तमन्तररहितोत्पत्तिर्मृग्यते तत्र देशे गन्धस्य आश्रयविच्छेदमात्रं मन्तव्यमाश्रयावच्छिन्नः सन् तं विहाय दूरदेशपर्यन्तं गन्ध एव गच्छतीत्यर्थः तथा च गुणो गुणिनं विहाय न गच्छतीति नियमे गुण्यवच्छिन्नस्तिष्ठतीत्यर्थो ज्ञेयः। **अन्यथे**ति अवयवोत्पत्तिस्वीकारे यथा वृक्षादुत्पन्नं पत्रपुष्पादिकं **स्वाश्रयं** वृक्षं **परित्यज्य** ग्रामान्तरं गच्छति तथावयवास्तत्सङ्गेन गन्धोपि वायोर्गन्धवहनस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं स्वाश्रयं विहाय ग्रामान्तरं **गच्छती**ति मन्तव्यं स्यात्तथा च प्रत्यक्षविरोध इति

मन्तव्यं वायोर्गन्धवाहत्वप्रसिद्धेः । 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वाति' इति श्रुतेश्च । अवयवगतिकल्पना तु योजनगन्धायां बाधिता ।

याद‍ृशः प्रकटो गन्धः पुष्पाणां सन्निधौ भवेत् ।
एकस्मिन्नपि तत् पुष्पे तथा घ्राणगते न हि ॥

तस्माद्गन्धवच्चैतन्यमपि सर्वदेहव्यापि तिष्ठति लोके च परिच्छिन्न एव नियम्यनियामकभावः । ननु नियामकोपि परिच्छिन्नोऽस्तु को दोष इति चेत् तत्राह हे ध्रुवेति यो निश्चलः स व्यापक एव भवति । प्रकारान्तरेण ध्रुवता तु भूम्यादावपि न दृश्यत इति ईश्वरो व्यापक एव । 'तस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः । 'आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति 'नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्' इति न्यायाच्च । इतरथा जीवस्य व्यापकत्वे भगवतः अणुत्वे एकदेशस्याप्यन्यथात्वे वा नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इति भावः । नन्वत्र न काचिद्दृढोपपत्तिः व्यापकत्वमप्यस्तु नियम्यत्वमप्यस्तु को दोषः । अल्पेनापि बालकेन सिंहेन महागजो नियम्यते । सूक्ष्मेणापि राज्ञा सर्वे लोका नियम्यन्ते, सूक्ष्मेणाप्यग्निकणेन सर्वे गृहा दह्यन्ते इति न स्थूलपरिमाणवान् नियामक इति, नापि सूक्ष्मपरिमाणवान् नियम्य इति । अतो व्यर्थ आग्रह इति चेत् तत्राह **अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदि**ति । यद् **यन्मयमजनि तदविमुच्य** तदत्यक्त्वा **नियन्तृ** किं **भवेत्** अपि तु न भवेदेवेत्यर्थः । बाध्यबाधकभावो दाह्यदाहकभावश्चान्यः नियम्यनियामकभावस्त्वन्यः, राज्योत्पन्नाः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भावः । अवयवोत्पत्तिकल्पनाभावे श्रुतेरपि संमतिमाहुः **यथे**ति । नन्ववयवानामुत्पत्तिर्मास्तु सिद्धा एवावयवास्तावद् दूरं गच्छन्तामित्याशङ्‍क्याहुः **अवयवे**ति । नहि द्रष्टुमप्यशक्याः सूक्ष्मावयवा योजनपर्यन्तं गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः **याद‍ृश** इति पुष्पाणां बहूनां संनिधिमात्रेण याद‍ृशो गन्धो भवेत् ताद‍ृशो गन्धो घ्राणसंलग्न एकस्मिन्नपि पुष्पे सति न जायते चेत् तदा तदवयवेष्वतिसूक्ष्मेषु गन्धः कुतः स्यादित्यर्थः । **नन्वि**ति लोकदृष्टान्तेन नियम्यस्य परिच्छिन्नत्वे साधिते लोके नियामकस्यापि परिच्छिन्नत्वदर्शनादियमाशङ्केति ज्ञेयम् । **यो निश्चल** इति भगवान् निश्चलो नियामकः लौकिकराजादिस्त्वध्रुव इति नियामके न तद्दृष्टान्त इति भावः । ननु ध्रुवत्वमपि लौकिकराजवत्कादाचित्कमस्तीत्यत आहुः **प्रकारान्तरे**णेति । कादाचित्की ध्रुवता तु **भूम्यादावपि** नास्ति भूमिरपि नित्यं ध्रुवा तथा च लोकदृष्टपदार्थस्य नित्यध्रुवत्वं चेद्भगवतस्तु नित्यध्रुवत्वं ततोधिकं व्यापकत्वं च वाच्यमिति भावः । यद्यन्मयमिति यद्यन्मयं भवेत्तदत्यक्त्वा **नियन्तृ भवेत्** तदेव नियन्तृ भवेदित्यर्थः । तथा च भगवन्मयत्वात्

प्रजा राज्यमया भवन्ति । राज्यं च राज्ञोऽङ्गमिति राजमया एव प्रजाः । तथा जीवा अपि भगवन्मयाः व्यापकाश्चेत् कथमपि न तन्मया भवन्ति । नियतान्वये विद्यमानेऽपि अप्रयोजकत्वं वदन् साहसी भवति । तस्मात्तन्मयत्वान्यथानुपपत्त्या न व्यापकत्वं जीवस्येति सिद्धम् । ननु वेदान्तिनोऽपि आत्मैकत्वं वदन्तः नियम्यनियामकभावं नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वत्र तुल्यदर्शनात् । अतो वेदान्ते नियम्यनियामकभावो नास्तीति ये वदन्ति तदनूद्य परिहरन्ति **सममनुजानतां यद्मतमिति** । ये सर्वत्र ब्रह्म सममनुजानन्ति ।

'ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके ।
अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मतः' इति ॥

ब्रह्मविदः समदृश इति । तेषामप्येतदननुमतं तेऽपि नियम्यनियामकभावमङ्गीकुर्वन्त्येव । अन्यथा भगवान् मुक्तोपसृप्यो न स्यात् । 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्च । नन्वस्त्वनियम्यता ज्ञानमार्गे को दोष इति चेत् तत्राऽऽह **मतदुष्टतयेति** । **मते** ब्रह्मवादे अयमर्थो दुष्ट इति । 'एष सर्वेश्वर एष लोकपाल एष भूताधिपतिः' इति । सर्वत्रोपनिषत्सु भगवतो नियामकत्वश्रवणात् । 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतिभिः स्पष्टमेव प्रशासनं दृश्यते 'सा च प्रशासनात्' इति न्यायेन च निर्णीतः । तस्माद्भगवतः प्रशासनं सर्ववादिसंमतं तच्च व्यापकत्वे न घटते । अतन्मयत्वप्रसङ्गादिति ।

**नियन्ता जीवसंघस्य हरिस्तेनाणवो मताः ।
जीवा न व्यापकाः क्वापि चिन्मया ज्ञानिनां मताः ॥ १७ ॥ ३० ॥**

एवं भक्तिसिद्ध्यर्थं नियम्यनियामकभावो निरूपितः । तत्र हेतुश्च तन्मयत्वमुक्तम् । तेन यन्मयं यत् तत्तस्य नियम्यं भवतीति फलति । एवं सति देहादिसंघाताविष्टे जीवे जडांशस्य प्रकृतिमयत्वाच्चिदंशस्य पुरुषमयत्वाच्च प्रकृतिपुरुषनियम्यतैव युक्ता न पुरुषोत्तमनियम्यतेत्याशङ्क्य परिहरति **न घटत उद्धवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरिति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवन्नियम्यत्वमुच्यते भगवन्मयत्वं तु व्यापकत्वे न संभवत्यतोऽणव इत्यर्थः । **नियतान्वय** इति नियतमीश्वरेण समन्वयो वर्तते तथापि भोगेऽदृष्टमेव प्रयोजकं न त्वीश्वर इति कथने तु पूर्वोक्तप्रकारेणेश्वर एव न सेत्स्यति अत इदं कथनं वादिनः साहसकार्यमित्यर्थः । **एतदननुमतमिति** एतद्व्यापकत्वं ब्रह्मविदामप्यननुमतमसंमतमित्यर्थः । तत्र हेतुः तेऽपीति । **निर्णीत इति** । भगवतो नियामकभाव इति शेषः ।

निराधनमाद भगवदात्मक- तयाः निरूपणं

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो-
रुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥

तदात्मकता तदा घटते यद् यद्रूपेणाविर्भवितुमर्हति । जीवास्तु विस्फुलिङ्गन्यायेन भवन्तीति तदात्मकता युक्ता । संघातस्तु न प्रकृत्यात्मकः, नापि पुरुषात्मकः, नाप्युभयात्मकः, उभयोरप्यजत्वेन कार्यरूपाविर्भावाभावात् । तदाह **न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरि**ति । तर्हि कथं संघातोत्पत्तिरिति चेत् तत्राह **उभययुजा भवन्त्यसुभृत** इति । **उभययुजा** उभययोगेन प्रकृतिपुरुषसंबन्धेना**सुभृतः** संघाता देवतिर्यगादयो **भवन्ति** । ननु यत्केवलाभ्यां न जायते तत्तत्संयोगे सति कथं जायत इति तत्राह **जलबुद्बुदव**दिति । न केवलं जलेन वायुना वा बुद्बुदा जायन्ते उभययोगेन तु जायन्त इति तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन संघाता जायन्त इति न काप्यनुपपत्तिः । किमतो यद्येवम् । एवमेतदित्याह **त्वयि त इम** इति । **असुभृतः इमे** परिदृश्यमानाः सर्वे ततः कारणा**त्त्वय्येव** । अयमभिप्रायः, अजयोः संयोगो नेष्यते । उभयोरप्यजत्वेन व्यापकत्वेन च क्रियावत्त्वाभावात् संयोगाभावः । तादृशयोः संयोगः अघटमानः सन् भगवद्रूपो वा भगवता वा सिद्धो भवति । अद्भुतकर्मा भगवानेव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न घटत इत्यत्र **यद्रूपेणे**ति मृत्स्वरूपेण घट आविर्भवति अतो मृदात्मको घट इत्यर्थः । ब्रह्मवादे ब्रह्मात्मकमेव जगत् प्रकृतिस्तु योनिरूपा निमित्तकारणमिति भावः । **तदात्मकते**ति पुरुषात्मकता युक्ता भवेदपीति शेषः । संघातस्य प्रकृत्युपादानकतानिराकरण इदमपि निराकृतं भविष्यति । **प्रकृत्यात्मक** इति प्रकृत्युपादानक इत्यर्थः । यदि संघातः प्रकृतिरूपेणाविर्भवेत् तदा प्रकृत्यात्मकः स्यात् तथाविर्भावस्तु न संभवति प्रकृतेरजत्वादित्याहुः **कार्यरूपे**ति । ब्रह्मणस्त्वजत्वेपि अचिन्त्यशक्तिमत्त्वेन समाधानं वक्ष्यन्ति । **तर्ही**ति प्रकृतेस्तत्त्वरूपत्वात् सा सृष्टौ प्रकारभूता तथा च तदुपादानकत्वाभावे केन प्रकारेण संघातोत्पत्तिरित्यर्थः । **प्रकृती**ति अनेन प्रकार उक्तः यथा भूमिजलसंयोगेन धान्यमुत्पद्यते परं तत्स्वबीजोपादानकमेव न तु तदन्यतरोपादानकं तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन ब्रह्मोपादानकः संघातो जायते न तु स तदन्यतरोपादानकस्तयोरजत्वादित्युक्तमेव । भूमेर्निर्गतस्य संघातस्य धान्यस्य भौमत्वमिव प्रकृतेर्निर्गतस्य संघातस्य प्राकृतत्वं, प्रकृतिराहित्येन ब्रह्मण एव सकाशान्निर्गतस्याप्राकृतत्वमिति विवेकः । जलबुद्बुददृष्टान्तः संयोगांशे न तु बुद्बुदस्य जलोपादानकत्वांश इति ज्ञेयम् । **किमत** इति प्रकृत्यात्मकतानिराकरणात् किं सिद्धमित्याशङ्क्य भगवदात्मकतासिद्धेत्याहेत्यर्थः । **त्वय्येवे**ति त्वदुपादानका इत्यर्थः । **भगवद्रूप** इति भगवति रूपं स्वरूपं

भवतीति, अतो भगवदात्मकतैव सर्वेषां संघातानामतो भगवत्येव ते सर्वे पर्यवसिता **भवन्ति** नान्यत्रेति निर्णयः। किंच। **विविधनामगुणैरि**ति। एकरूपाश्चेत्संघाताः भवेयुः तदा कथंचित् प्रकृतिपुरुषात्मकतापि कल्प्येत तत्तु नास्ति। किंच विविधानि नामानि रूपाणि गुणाश्च परस्परविलक्षणाः सर्वेषां भवन्ति। अतस्तैर्ज्ञायते भगवत एव भवन्ति। अचिन्त्यशक्तिरनन्तमूर्तिश्च भगवानेवेति। नन्ववर्वाचीनयोरपि प्रकृतिपुरुषयोः कथं नानन्तशक्तितेत्याशङ्क्याह **परम** इति। परम एव ते धर्मा नान्यस्येति सिद्धान्तादित्यर्थः। किंच। त एव तदात्मका भवन्ति ये यत्रैकतामापद्यन्ते यथा सर्वाः **सरितः अर्णवे भवन्ति**। अर्णवादेव मेघद्वारा उत्पद्यन्ते अर्णवे च प्रविशन्ति। ततोऽर्णवस्य जलात्मकस्य नद्योऽपि जलात्मिकास्तदात्मिका भवन्ति, न तु पर्वतात्मिका भूम्यात्मिका वा। अतः सच्चिदात्मका एते सच्चिदात्मके भगवति एव प्रतिष्ठिता भवितुमर्हन्ति, नान्यत्रेत्यर्थः। ननु यदि भगवदात्मकं विश्वं भवेत्तर्हि भगवति विश्वं प्रतीयेत। यस्य यस्य भगवत्साक्षात्कारो भवति तस्य तस्यानुभवे विश्वस्फूर्तिः स्यात्। ततश्चानीक्षापि प्रसज्येतेति चेत् तत्राह **मधुनि लिल्युरशेषरसा** इति। यथा अशेषरसाः मधुनि लीना भवन्ति तथापि भिन्नतया न प्रतीयन्ते, अयममुकपुष्पस्य रसोऽयममुकपुष्पस्य रस इति, किंत्वेकतामापन्ना मधुत्वेनैव प्रतीयन्ते, तथा भगवत्यपि सर्वे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति न तु भिन्नतया प्रतीयन्त इत्यर्थः।

नामरूपप्रपञ्चं हि देवतिर्यङ्नरात्मकम्।
कृष्णादेव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम्॥ १८॥ ३१॥

एवं नियम्यत्वाय भगवदात्मकता प्रत्येकसमुदायाभ्यां जीवसंघातयोर्निरूपिता। तेनावश्यं भजनीयत्वं निरूपितम्। एवं भजनीयत्वे ज्ञातेऽपि भजनार्थं प्रवृत्तावपि भक्त्युन्मुखान् कालश्चेद्भक्षयेत् तदा भजनं कथं सिद्ध्येदिति शङ्कां निराकर्तुमाह **नृषु तव माययेति**।

नृषु तव मायया भ्रममभीष्ववगत्य भृशं
त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम्।
कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः
सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम्॥ ३२॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यस्येत्यर्थः। भगवतो विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वादिति भावः। तथाप्यन्योन्यं तेषां सामानाधिकरण्यं भवतु न तु संयोग इत्यत आहुः **भगवता चे**ति। ननु तयोरेव स्वसंयोगसंपादनसामर्थ्यं कल्पनीयमित्याशङ्कां परिहरन्ति ब्रह्मणोप्यजत्वात्। कार्यरूपेणाविर्भावः कथमित्याशङ्कामपि परिहरन्ति **अद्भुतकर्मे**ति तथात्वं नान्यस्येति। **भगवानेवे**त्येवकारः अन्यस्य तथात्वस्वीकारे सर्वेपि ब्रह्मधर्मास्तत्रैव स्वीकर्तव्यास्तदा तदेव ब्रह्मेति भावः। **अनीक्षापी**ति विश्वस्य सिद्धत्वात् 'स ईक्षां चक्रे' इत्यनेनोक्तेक्षा न स्यादित्यर्थः।

भगवान् सृष्ट्यादौ कालं मायां च सृष्टवान्। ये मायया मुग्धा भविष्यन्ति तान् कालो ग्रसिष्यति। ये तु लोकान् भगवन्मायाग्रस्तान् ततः कालेन ग्रस्तानालोक्य मायापगमे निस्तारे च भगवद्भजनमेव गतिरिति ये भगवन्तं सेवन्ते तेषां पुनर्मायामोहः सर्वथा न संगच्छते। ततः कालग्रासाभावोऽपि सिद्धः। यदि कथंचिद्भक्तिमार्गे विषयाणां विद्यमानत्वात् कदाचिन्मोहः स्यादपि तदापि कालग्रासो न भवेत्। तत्र हेतुः **कथमनुवर्ततां भवभय**मिति। तत्रापि हेतुः यस्मात्कारणात्त्वैव **भ्रुकुटिः अभवच्छरणेषु भयं सृजति।** अतो भक्तिमार्गस्य सर्वथा कालनाशकत्वं मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य कर्माधिकारादन्येषां भोगदेहित्वात् मनुष्यशरीरानन्तरमेव पुनर्नानाविधयोनिसंबन्धः। 'स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च' इति वाक्यात्। अतो नृणां भ्रममित्युक्तम्। अतो ये **सुधियः** स्वयमपि नरत्वं प्राप्ताः यदि प्रमत्ता भवेयुः तदा पुनः कालचक्रेण हीनत्वमुत्तमत्वं वा प्राप्ताः कृतार्था न भविष्याम इति निस्तारार्थं यतमानाः तादृशं गुरुमेव भजन्ते। स च गुरुर्भगवानेव भगवानेव वा गुरुः। शक्तिद्वयं तत्रैव ज्ञातमिति प्रवर्तकत्वं भजनीयत्वं च। ननु 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति न्यायेन कालान्तरे तत्त्वं सिद्ध्यति।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नृषु तवेत्यत्र ये त्विति। **मूले भ्रमो** भ्रमणं नानाविधयोनिषु भ्रमणमित्यर्थः। तन्मायामोहजनितकालग्रासेन भवतीति व्याख्याने **ग्रस्तानालोक्येत्युक्तं** भृशमित्यस्यावगत्येत्यनेनान्वयः तथा च भ्रमणं यथा न भवति तथावगत्येत्यर्थः। तं प्रकारमाहुः **मायापगम** इति। **तत** इति मायामोहाभावादित्यर्थः। एवमवगत्य भजनं कुर्वन्तीत्येतावत्कथनेनैव भजनस्य कालग्रासनिवर्तकत्वं सिद्धं भवतीति कथमनुवर्ततामित्यनेन पुनस्तत्साधनमप्रयोजनकमित्याशङ्क्य किंचिदधिकसूचनार्थमित्याहुः **यदी**ति। **भवभयं** कालग्रास इत्यर्थः। चतुर्थचरणे तथा व्युत्पादनादिति भावः। भ्रमणस्य तिर्यगादिसाधारण्येपि नृष्विति कथने हेतुमाहुः **मनुष्ये**ति। **नृणा**मिति सप्तम्यर्थ एव षष्ठ्यन्तेन विवृतः तथा च पूर्वं नरस्यैव जातत्वात् नरस्यैवान्यत्र भ्रमणमित्यर्थः। **अत** इति **ये सुधियस्ते**ऽतो नृणां भ्रमणावगमाद्धेतोर्गुरुं **भजन्त** इत्यग्रेन्वयः। **भवेयुरि**त्यस्य पूर्वेणाप्यन्वयः यदि प्रमत्ता भवेयुस्तदा स्वयमपि नरत्वं प्राप्ता **भवेयुर्न** त्वभवः सिद्ध्येत्। **तदे**ति नरत्वप्राप्तावित्यर्थः **भविष्याम** इत्यन्तेन यत्नहेतुभूतज्ञानं विवृतम्। **इति** ज्ञात्वेति शेषः। **तादृश**मिति अभवमित्यर्थः। भजनेन 'यो यच्छ्रद्धः' इति वाक्यात्तत्त्वे सिद्धे वयमप्यभवा भविष्याम इति भावः। **मूले त्वयी**तिपदस्य गुरुवाचकत्वं व्युत्पादयन्ति **स च गुरु**रिति अयं भिन्नगुरुपक्षः गुरुमुद्दिश्य भगवत्त्वमनेनोच्यते अग्रे भगवन्तमुद्दिश्य गुरुत्वं विधीयत इति विभेदः। भिन्नगुरुपक्ष आहुः **नन्वि**ति। **तत्त्वं**

सोऽपि चेत्पुनरुत्पद्येत तदा को विशेष इति शङ्कायामाह अभव इति। भिन्नगुरुपक्षेऽपि भगवदीयत्वान्न तस्यापि भवः। ननु कियत्प्रभृति भगवद्भजनं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह अनुप्रभवमिति। प्रकृष्टो भवो बुद्धिसहितं जन्म यदैव भगवति सद्बुद्धिर्भवति। तत आरभ्यैव भगवति भावः कर्तव्य इत्यर्थः। अनुवृत्तिश्च कर्तव्या। कालो हि बाह्यः न केवलमान्तरेण भावेन पीडातो निवर्तते अपि तु पीडयत्येव। अत एव ज्ञानिनामान्तरभक्तानां बहिर्मुखात्[1] क्लेशः स च जडभरते वर्णितः। तेन क्लिष्टाः कदाचिन्मुग्धा अपि भवेयुरिति प्रथमत एव बाह्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या। एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेनानुवर्तमानान् वस्तुतः सेवकभूतान् जीवान् कामात् सेवामकुर्वतः शिक्षार्थमेव दण्डं कुर्वाणः कालः कथं भयं तेषां कुर्यात् हन्याद्वा। कालस्य भ्रूरूपत्वं पूर्वं वर्णितम्। ननु कालेनाल्पो दण्डः कर्तव्यः ततो लौकिकभयवत्सोऽप्यल्पमिति कथं भजनं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह मुहुरिति। ननु कालो न दृश्यते दृष्टादेव हि लोका बिभ्यतीत्यत आह त्रिणेमिरिति संवत्सरात्मकः प्रत्यक्ष एव कालः। यस्य शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयः तल्लोके प्रकटीकुर्वन् स्वपराक्रमं ज्ञापयतीत्यर्थः। न विद्यते भवान् शरणं येषां 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति शरणत्वेन न स्वीकृतवन्त इत्यर्थः।

नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः।
कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥ १९ ॥ ३२ ॥

एवं भजनमुपपाद्य योगादिना भजनं न कार्यसाधकम्, योगशेषत्वादिति स्वतन्त्रमेव भक्तिमार्गानुसारेण भजनं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण योगपक्षं निन्दति विजितहृषीकवायुभिरिति।

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं
य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः।

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

गुरुत्वम्। सोपि चेदिति गुरुरपि सन्नित्यर्थः। गुरोर्भगवत्त्वं 'संबन्धादेवमन्यत्रापि' इति सूत्रेऽन्यत्र च निरूपितम्। कियत्प्रभृतीति कियदारभ्येत्यर्थः। बुद्धिसहितं जन्मेत्यस्य जन्मनो बुद्धिसाहित्यं यदवधीत्यर्थ इत्याशयेनाहुः यदैवेति सविशेषणे हीतिन्यायादिति भावः। उत्तरार्धार्थमाहुः अनुवृत्तिश्चेति। पीडात इति पीडासंपादनादित्यर्थः। सेवामकुर्वत इत्यस्याग्रे वीक्ष्येति शेषः। सोप्यल्पमिति कालोप्यल्पभयं कुर्यादिति शेषः। ये यथेति भगवतः शरणभावनाभावे तत्कृतस्वीकाराभावो हेतुरित्यत्रेयं प्रतिज्ञाहेतुरित्यर्थः।

विजितेत्यस्याभासे योगादिनेति तन्मार्गानुसारेणेत्यर्थः। योगशेषत्वादिति तन्मार्गे भजनस्य योगार्थत्वात् तच्छेषत्वम् 'शेषः परार्थत्वात्' इति लक्षणादित्यर्थः। अत एव चित्तवृत्तिनिरोधसिद्धौ 'तत्रापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते' इत्यनेन

१. बहिर्महान्०।

व्यसनशतान्विताः समपहाय गुरोश्चरणं
वणिज इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥

पूर्वश्लोके गुरुद्वारा भजनं निरूपितम् । तदेव फलपर्यवसायि । योगस्तु सर्वथा न कस्यापि सेत्स्यति । स्वतः प्रवृत्तस्य मनसः प्रतिबन्धकत्वात् । मनो ह्यसत् भगवता लब्धशक्ति ईश्वरगुरुप्रसादयुक्तश्चेत् किं योगेन, साधनेनैव कृतार्थत्वसंभवात् । अतो लौकिका इव योगिनोऽपि संसार एव परिभ्रमन्ति न कृतार्था भवन्तीति निरूप्यते । ननु योगमार्गः कथं कृत इति चेदुच्यते ।

अणिमादिसुखार्थी ये ये चात्यन्तबहिर्मुखाः ।
क्लेशकार्यरता ये च तदर्थं योग उच्यते ॥ १ ॥
परंपरासाधनं वा फलार्थं वा निरूपितः ।
योगः साक्षान्न मोक्षाय निषेधाद्व्याससूत्रतः ।
'एतेन योगः प्रत्युक्तः' प्रशंसार्था फलश्रुतिः ॥ २ ॥

अतः स्वतन्त्रयोगस्य निषेधार्थमिदमुच्यते । विशेषेण **जितानि हृषीकाणी**न्द्रियाणि **वायुश्च** यैः । **अनेन** प्रत्याहारपर्यन्तं सिद्ध्यतीति निरूपितम् । **अन्यथा** योगाङ्गेषु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भजनत्याग उक्तः । व्याख्याने **फले**ति अभवपर्यवसायीत्यर्थः । **स्वतः प्रवृत्तस्ये**ति कर्मणि षष्ठी गुरूपदेशमात्रे जातेपि पूर्वश्लोकोक्तरीत्या गुरुं भगवन्तं भगवन्तं गुरुं वा अप्रसाद्य प्रवृत्तस्येत्यर्थः । मनस इति कर्तरि षष्ठी प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः, अतो विसामग्रीं स्पष्टयन्ति **मनो ह्यस**दिति । असद्भावकं तथा चासद्भावनं चित्तवृत्तिनिरोधे विसामग्रीत्यर्थः । तर्हि भगवत्प्रसादे कथं तदसंपादकत्वमित्यत आहुः **भगवते**ति । तत्सामर्थ्यं भगवद्दत्तमिति 'सदिव मनः' इति श्लोके निरूपितम् । अतो भगवत्प्रसादेन प्रभवतीत्यर्थः । तर्हि प्रसाद्य योगः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तदा सोन्यथासिद्ध इति आहुः **ईश्वरे**ति । **साधनेनैवे**ति अभवसाधनेन । पूर्वश्लोकोक्तभजनेनेत्यर्थः । **उच्यत** इति नेदं मूलव्याख्यानं किं त्वस्माभिः समाधानमुच्यत इत्यर्थः । **परंपरे**ति अत इति शेषः । प्रथमेषु परंपरासाधनं योगः अणिमादिसिद्धौ सर्वत्र गमनसामर्थ्यं न महतां ऋषीणां सङ्गे सति ज्ञानेन भक्त्या वा मोक्षः सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्वितीयतृतीयेषु फलार्थं निरूपितः तादृशेषु किंचित्सुखमन्ते जनयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं 'योगसांख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते । नरकायैव भवतः पश्चात् किंचित् सुखं भवेत्' इति । **अनेने**ति विजितहृषीकत्वकथनेनेत्यर्थः । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रत्याहारपदार्थत्वादिति भावः । **विजितहृषीकवायुभिः** पुरुषैः हेतुभिः **यतन्ति** तान् दृष्ट्वा यतन्तीत्यर्थः । **अन्यथे**ति प्रत्याहारपर्यन्तं

प्राथमिकेष्वसिद्ध्यमानेषु प्रवर्तमानस्य शङ्का स्यात् । अतो बोध्यते पञ्चाङ्गान्येव सेत्स्यन्ति नाधिकानीति बोधयति । मनसो निग्रहाशक्यत्वे हेतुमाह **अदान्तेति** । स्वभावत एव अदान्तम् । प्रतिनियतेन्द्रियपक्षे येषां मनः स्वभावतो दान्तं सात्त्विकप्रकृति तेषां योगः सिद्ध्येदपीति ज्ञापितम् । येषां **त्वदान्तमेव मनः** तदपि **तुरगरूपम्** । तस्मिन्नारूढो जीवो भवति मनोविलासाकाङ्क्षी तस्य त्वशक्य एव निग्रह इति ज्ञापितम् । स्वयं च इह लोकानुसारेणैव स्थितो **यन्तुं** वाञ्छति । ननु तुरगोऽपि कथंचिन्नियम्यते तद्वन्मनोनियमनमपि भविष्यतीति चेत् तत्राह **अतिलोलमिति** । प्रयत्नेन ग्रहीतुमेवाशक्यम् । ननूक्तं 'यतो यतो निःसरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्' इति चञ्चलस्यापि निग्रहे साधनमुक्तमिति चेत् तत्राह **उपायखिद** इति । **उपाय** एव **खेदं** प्राप्नुवन्ति । योगशास्त्रे ततः पूर्वं पञ्चाङ्गानि निरूपितानि । तान्येव मनसोऽतिचाञ्चल्ये साधयितुमशक्यानि । नहि विक्षिप्ते मनस्यासनं सिद्ध्यति यमादिकं वा । अतः सर्वथाऽदान्ते योगारम्भ एव न कर्तव्यः । किंच । महता कालेन यमादिसाधनानुष्ठाने चित्तशुद्धौ सत्यां कदाचित्साधनान्तरं सिद्ध्येदपि तदपि नास्तीत्याह **व्यसनशतान्विता** इति । उत्पन्नस्य प्राणिनो विक्षिप्तमनसः प्रतिक्षणमनेकानि व्यसनानि भवन्ति । ननु प्रथमं व्यसननिराकरणाय साधनान्तरं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **समपहाय गुरोश्चरणमिति** । आदौ व्यसनापगमे गुरुरेवैकं साधनं 'एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या' इति वाक्यात् सम्यक् त्यागः साधनत्वेनापि । गुरुसेवायां तु तेनैव कृतार्थत्वाद् योगो व्यर्थ इति भावः । ततस्तेषामुभयभ्रंशमाह **वणिज इवाज सन्तीति** । सांयात्रिकाः कर्णधारमप्यकृत्वा जलधावेव सीद्यमाना भवन्ति । न तु कार्येऽप्यसिद्धे गृहमागच्छन्ति । जलधित्वात्तत्र महान् क्लेशः सूचितः । तथा योगे शरीरशोधनं कृत्वा स्थितः महान्तं क्लेशमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अदान्ते मनसि ज्ञाते योगार्थं न यतेद्बुधः ।
गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥ २० ॥ ३३ ॥

एवं भजने प्रकारान्तरं निराकृत्य वैराग्यमोहापगमाभावे भक्तिर्न सेत्स्यतीति वैराग्यमुपदिशन्त्य आहुः **स्वजनसुतात्मेति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सिद्धनिरूपणाभावे श्रुतिषु अनाप्तत्वशङ्का स्यादित्यर्थः । **प्रतीति** उत्तरमीमांसामते इन्द्रियाणि मनश्च प्रतिजीवं भिन्नानि तत्पक्ष इत्यर्थः । **तस्य त्विति** कर्तरि षष्ठी अनारूढो निगृह्णात्यपि आरूढो हि विलासाकाङ्क्षी सर्वत्र गमनार्थं प्रेरयत्येव न तु निगृह्णातीत्यर्थः । **पञ्चाङ्गानीति** यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारा इत्यर्थः । **गुरुसेवायां त्विति** योगसाधनेनापि गुरुसेवावश्यकी तस्यां सत्यां तु योगो व्यर्थः ।

सर्वत्यागेन भगवद्भजनं कर्तव्यं

स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरथै-
स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ३४ ॥

स्वजनानां प्रयोजनमावश्यकं तदर्थं स्वजनानामपेक्षा कर्तव्यैव । अपेक्षापरित्यागस्तु स्वात्मस्थितिव्यतिरेकेण न भवति । अतो ज्ञानोत्तरमेव वैराग्यं स पक्षः प्रकृते नोपपद्यते । अतः प्रयोजनमङ्गीकृत्यैव साधनान्तरेण तत्सेत्स्यतीति पूर्वसिद्धसाधनान्येव निराकुर्वन्ति । यथाकथंचिल्लोकसिद्धसाधननिवृत्तौ प्रयोजनं भगवता क्रियमाणमलौकिकमेव भवतीति मुख्यतुल्यमेवैतदपि वैराग्यम् । **स्वजनानामिह** लोके उपयोगः । ऐहिकप्रतिष्ठादिस्तैरेव सिद्ध्यतीति । **सुतस्य** परलोकोपयोगः । **आत्मनो** देहस्य तु परलोकसाधककर्मकरणार्थमैहिकभोगार्थं चोपयोगः । **दाराणां** बाधककामनिवृत्त्यर्थं सुखार्थं चोपयोगः । ततो **धनधामधराः** धनगृहभूमयः सुखस्थितिनिर्वाहकाः । एत एव **असवः** प्राणभूताः । एतद्विघाते प्राणांस्त्यजन्तीति । अश्वरथैरिति वा पाठः । गतिसाधनान्येतानि सुखकरणानि । अष्टविधान्येतानि यावन्तं उपकारं करिष्यन्ति स सर्वोऽप्युपकारः कोटिगुणितो भगवता क्रियते । यदि सुखमेवापेक्षते तदा स्वयमेव सुखं प्रयच्छति । यदि साधनपुरःसरमपेक्ष्यते तदा ह्यलौकिकानि साधनान्यपि प्रयच्छतीति भावः । **नृणामिति** काममयत्वं विवेकवत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु कदाचिद्भगवान्न कुर्यात्तदा का गतिरिति चेत् तत्राह **श्रयत आत्मनीति** । यस्त्वाश्रयते तस्यात्मत्वेनैव प्रकाशते । यथा स्वस्य हितं स्वयं करोति तथा भगवानपि करोतीत्यर्थः । ननु विषयांश्चेद् भगवानपि दद्यात् तदोपस्थितपरित्यागे किं कारणमिति चेत् तत्राह **सर्वरस** इति । सर्वे रसाः कीर्त्यादयो भगवत्येव भवन्ति । एते च रसाः प्रकटा एव न तु मधुनीवाव्यक्ताः । ननु किमत्र युक्तं भगवति विद्यमाना रसाः किं भोक्तव्याः स्वसिद्धा वेति । तत्रावश्यकत्वाल्लाघवाद् भार्यादिभिः सहैव भगवद्भजनं कर्तव्यं नतु सर्वपरित्यागेनेति चेत् तत्राह **इति सदजानतामिति** । अत्र पूर्वोक्तौ न भगवान् स्वजनाश्च समतया निरूपिताः । किंत्वेते दुःखदाः भ्रमादेव सुखाभाससंपादकाः । भगवांस्तु निर्दोषानन्दसंपादक इति । एवं वैलक्षण्ये ज्ञाते संदेह एव नोत्पद्यते । अतो वैलक्षण्यज्ञानार्थं सुतादीनां स्वरूपं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वजनेत्यत्र स्वजनानामिति स्वजनकृतं **प्रयोजनं** फलं तत्कृतोपकार इत्यर्थः । **सुखेति** सुखसाधकाः **स्थितिसाधका निर्वाहकाश्चैते** त्रय इत्यर्थः । सुखस्थितिभ्यां सह निर्वाहो यैरिति विग्रहः । **गतीति एतान्येव** सप्ताश्वरूपाणि **गतिसाधनानीत्यर्थः** । रथरूपाणि च सुखकरणानीत्यर्थः । **कीर्त्यादय इति** स्वजनानां कीर्तिसाधकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ।

निरूपयन्ति । इत्येवं प्रकारेण सत् परमार्थतत्त्वं ये न जानन्ति स्वजनादेर्भगवतश्च तारतम्यम्, रतये च मिथुनतश्चरन्ति ग्राम्यसुखाय सर्वत्र मिथुनीभूय चरन्ति, यथा स्वोपवेशनार्थं कश्चित् स्थूलं मञ्चकं नयति पथिकः, तथेमे निमिषार्धमात्ररत्यर्थं सर्वथा शृङ्खलाबद्धा इव तया सह चरन्ति । एवमतिक्लिष्टानां को वा अर्थः सुखयेत् । नह्यत्यन्तपीडितं विषयाः सुखयन्ति । स्वजनानां तु सुखजनितवार्तापि दूरे । साधनान्तरेणापि भगवतापि तेषां सुखं न भवतीत्यर्थः । नु इति वितर्के । अस्माभिः सर्वमन्विष्टं तादृशस्य क्वापि न सुखदातोपलब्धः । किंच । कश्चित्सुखं दास्यतीति शङ्का न कर्तव्या । यतोऽस्मिन् जगति स्वत एव विहते पतितगृह इव विशीर्णे । तत्रापि निरस्तभगे उत्कृष्टपदार्थरहिते शून्ये अमेध्यादियुक्त इव को वा सुखदातापि तादृशे स्थाने सुखं ददातीत्यर्थः । अत्र परित्यागावस्था अधिकरणत्वेन विवक्षिता । जगत्पक्षेऽपि भगवत्सेवकः यत्र क्वचिदपि सेवमानो वैकुण्ठे एव सेवते, न तु जगतीति ज्ञातव्यम् ।

पुत्रादीन् संपरित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैः सह ।
तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टेतिदुःखदाः ॥ २१ ॥ ३४ ॥

एवं सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनं कर्तव्यमिति निरूपितम् । तत्र प्रथमं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमं निरूपयन्त्य आहुः **भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति** ।

भगवद्भजने कर्तव्ये प्रथमं तीर्थपरिश्रमणं सेवनं च [illegible]

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदा-
स्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे
न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ ३५ ॥

आदौ भूमिसमाश्रयणं कर्तव्यम् । भूमिर्हि भगवच्चरणारविन्दरूपा । तत्र मञ्चकपादुकादिपरित्यागेन भूमावेव निरन्तरं तिष्ठेत् । अनेन सर्व एव भोगा व्यावर्तिताः । ततस्तीर्थाश्रयणं कर्तव्यं विशेषतश्चरणारविन्दस्फूर्त्यर्थम् । गङ्गा सर्वतीर्थानां मुख्या चरणारविन्द एव तिष्ठतीति गङ्गातीरे चरणारविन्दस्फूर्तिः आधिदैविकपक्षे आवेशपक्षे च स्फुटा । तत्रापि **पुरुपुण्यानि तीर्थानि** सेव्यानि कुरुक्षेत्रादीनि । न केवलं तान्येव तीर्थानि सेव्यानि किंतु गुरुरूपाण्यपीत्याह **तीर्थसदनानीति** । **तीर्थानां** गुरूणां **सदनानि** गृहाणि **भुवि** वर्तन्ते । अतस्तानि सेव्यानीत्यर्थः । ननु के ते इत्याका-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भुवि पुरुपुण्येत्यत्र आधिदैविकेति 'अत्रैव देवतामूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित्' इत्यत्र तथानिरूपणादाधिदैविकी भगवद्रूपा तस्यास्तीरे तच्चरणप्राकट्यं भवत्येवेत्यर्थः । **आवेशेति** कृष्णाङ्घ्रिरेणवभ्यधिकाम्बुगङ्गायामाविष्टमिति पक्षे इत्यर्थः । तीर्थपदस्यावृत्तिरभिप्रेता । **तत्रापीति** भुव्यपीत्यर्थः । **ऋषय** इति ते गुरवो **विमदा ऋषयः उत पुनर्भवत्पदाम्बुजहृदोघभिदङ्घ्रिजलाश्चेति** मूलेन्वयः अतस्तत्सदनानि

ङ्क्षायामाह **ऋषय** इति । ते हि मन्त्रद्रष्टारः । तदुद्धारकालौकिकप्रकारं जानन्ति अतस्तेषु गत्वा मन्त्राद्यलौकिकं भगवद्भजनसाधनं शिक्षणीयमित्यर्थः । ननु तेषु को विशेष इति चेत् तत्राह **विमदा** इति । मदो गर्वः येन स्वपरज्ञानं न भवति । अनेन ऋषीणामभिज्ञानमपि निरूपितम् । ननु केवलं मदाभावे सात्त्विकाः कर्मिणोऽपि सेव्या भवेयुः देवतान्तरोपासका वा तत्राह **ते पुनः भवत्पदाम्बुजहृदो** भवन्ति । तेषामन्तर्बहिर्माहात्म्यं निरूप्यते । अन्तस्तेषां हृदये भगवान् भवति भक्तिमार्गप्रकारेण बहिश्च ते भगवदाज्ञाकारिणो भवन्ति ।

सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहितास्तु ते ।
परिभ्रमन्ति लोकानां निस्ताराय महाशयाः ॥

अत एव **सर्वेषामघं भिनत्ति यदङ्घ्रिजलं** तादृशं येषाम् । ततस्तच्चरणारविन्दजलेन पापक्षयः । तदुपदेशेन तद्धृदयस्थभगवच्चरणारविन्दं सङ्क्रामतीति सूचितम् । ननु तत्सेवायां कृतायां भगवति च हृदये निविष्टे यदि शीघ्रमेव देहपातो भवेत्तदा न काचिच्चिन्ता । यदि विलम्बः तदा कालादिना बुद्धिभ्रंशे पुनर्गृहासक्तिः स्यात् ततः कृतं सर्वं व्यर्थं भवेदित्याशङ्क्याह **दधति सकृन्मन** इति । ये गुरूपदेशादिना **त्वयि सकृदपि मनो दधति** । यथा कामिनां स्त्रीविशेषे सकृच्चित्तं तत्सर्वथा अननुभूय न निवर्तते । तथा स्नेहे जाते भगवद्रसाभिनिवेशे यदा भगवति चित्तं भवति तादृशः कदाचिदपि गृहं न सेवते । अदृष्टपूर्वः सेवेतापि दृष्टपूर्वस्तु न सेवत एवेत्यर्थः । ननु तादृशः पूर्णार्थः गृहेऽपि समागतः भगवन्तं न त्यक्ष्यतीति गृहे समागते को दोष इति चेत् तत्राह **पुरुषसारहरावसथा**निति । विवेकधैर्यादिकं पूर्वावस्थां च सर्वमेव गृहा हरन्तीत्यर्थः ।

परिभ्रमन् तीर्थनिष्ठो गुरुलब्धहरिस्मृतिः ।
न सेवते गृहान् दुष्टान् सद्धर्मात्यन्तनाशकान् ॥ २२ ॥ ३५ ॥

एवं सर्वप्रकारैर्भगवद्भजनं निरूप्य सम्यग्मार्गानुसारेण स्थिरीकृत्य भजनीयनिर्द्धारार्थं यतमानाः सच्चिदानन्दो भगवान् भजनीय इति वक्तुं लोके सच्चिदानन्दा धर्मा एकत्र न सन्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्येकमपि क्वचिदपि धर्मा न सन्तीति कथनार्थं षड्भिः श्लोकैः द्वाभ्यामेकैकस्य लोके जडे सत्त्वम् । चेतने चित्त्वं स्वर्गादावानन्दत्वं च नास्तीति निराकुर्वन्ति । तत्र प्रथमं द्वाभ्यां जगति सत्त्वं निराक्रियते अन्यथा भगवानेव सन्नित्यर्थो

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

समाश्रयणीयानीति शेषः । **अत** इति अलौकिकप्रकारज्ञातृत्वादित्यर्थः । **अदृष्टपूर्व** इति न दृष्टः पूर्वं येनेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः येन पूर्वं भगवान्न दृष्टो मनसा न ध्यातस्तादृश इत्यर्थः ।

नोपपद्येत । भजनीयनिर्धारे गौणसत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् । ज्ञानार्थं दोषाभावार्थं वा तदुपयोगः । असत्सेवया पूर्वं नाशो निरूपितः । सत्सेवया कृतार्थता च । यदि जगत्यपि सत्त्वं स्यात् तदा तत्रापि भजनं भवेत् । भजने वा दोषो न स्यादिति । तदवश्यं निराकर्तव्यम् । तत्र जगतः ये सत्त्वं वदन्ति तन्मतं वादमुद्रया निराकुर्वन्ति तत्रैवं संशयः ।

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न नु तर्कहतं
व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक् ।
व्यवहृतये विकल्प इषितोन्धपरंपरया
भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ ३६ ॥

यदस्य जगतः सत्त्वमुच्यते तत्किं प्रतीत्यनुरोधात् आहोस्विद्व्यवस्थापकं कारणमस्ति आहोस्वित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति । प्रथमतः कारणवशादस्य सत्त्वमिति पक्षो निराक्रियते । तदा जगतः सत्त्वं अनुमानात्सेत्स्यति । तत्र पूर्वपक्षे अनुमानं इदं जगत्सदेव सत उत्पन्नत्वात् । यो यादृशादुत्पद्यते स तादृश एव भवति । यथा सुवर्णादुत्पन्नं कुण्डलं सुवर्णमेव भवति । तथा ब्रह्मणोऽप्युत्पन्नं जगत्सदेव । 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुत्या सतः कारणत्वे कार्यमपि सदेव भवतीति निरूपितम् । तद्दूषयति इति चेन्नेति । दूषणे प्रमाणं दूषणं चाह । नु इति वितर्के । अनेन तर्कबाध उक्तः । यतः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सत इदमुत्थितमित्यस्याभासे जडे सत्त्वमिति यथा ज्ञानस्वरूपस्य जीवस्य ज्ञानधर्मज्ञानतिरोभावादज्ञत्वं तथा सत्स्वरूपे जडे सत्त्वतिरोभावादसत्त्वमिति ज्ञेयम् । **आनन्दत्वमिति** धर्मरूप आनन्द इत्यर्थः । लोकपक्षे स्वर्गादौ स्वर्गादिस्त्रीषु भोग्ये उपस्थविषये इत्यर्थः । **गौणसत्त्वस्येति** ब्राह्मणादिः सन् शूद्रादिरसन्निति ब्राह्मण्यादिगुणयोगाज्जातस्य सत्त्वस्येत्यर्थः । **ज्ञानार्थमिति** तादृशस्य सेवया ज्ञानदोषाभावो वा भवतीत्यर्थः । उत्कृष्टत्वं धर्मरूपसत्त्वपदार्थ इत्याशयेनाहुः **असत्सेवयेति** । **वादमुद्रयेति** वादप्रतिवादरीत्येत्यर्थः । **आशङ्क्येति** पूर्वमत इति शेषो ज्ञेयः । एवं संशयः अत आशङ्क्य **निराकुर्वन्तीत्यर्थः** । **कारणवशादिति** द्वितीयः पक्षः प्रथमतो निराक्रियत इत्यर्थः । **सदेवेति** सत्त्वयुक्तमित्यर्थः । **सत** इति सत्त्वयुक्तादित्यर्थः । **सुवर्णादिति सुष्ठु वर्णो** यस्य तादृशाद्धेम्न **उत्पन्नं कुण्डलं** समीचीनवर्णयुक्तमेव **भवतीत्यर्थः** । **ब्रह्मणोपीति** सत्त्वयुक्तादिति शेषः । सदुत्पन्नत्वप्रमाणिकां श्रुतिमाहुः कथमिति । **तद्दूषयन्तीति** तन्मतमसंभावनादोषयुक्तं करोतीत्यर्थः । **इति चेन्न** न संभवतीत्यर्थः । **दूषण** इति पदद्वयस्याभ्यासोऽयं असंभावनारूपदूषणे प्रमाजनकं विरुद्धतर्कं **'नु'** इतिपदेनाह तेन विरुद्धतर्केण पूर्वतर्कस्य बाधः तन्मते दूषणं तर्कहतपदेनाहेत्यर्थः । **वितर्क** इति विरुद्धतर्क इत्यर्थः । **अनेनेति** तर्कहतपदेनोक्तस्तर्कबाधो अनेन

पूर्वपक्षिणापि व्याप्तिबलं प्राप्तेन तर्केणैव पदार्थौ निर्णीयते तर्कः शङ्कावधिरिति तदेवाह तर्कहतमिति । अयमर्थः यज्जगति सत्त्वं साध्यते तत्किं कारणसत्त्वमेव कार्ये समायातीत्युच्यते । आहोस्विदारम्भन्यायेन कार्ये सत्त्वान्तरं जन्यते । तत्र नाद्यः पक्षः साधीयान् । यतस्तर्केण हन्यते । यदि कारणसत्त्वं कार्ये समागच्छेत् । कारणमसत्स्यात् स्वनाशे आशङ्क्यमाने कार्यमपि न जनयेत् । अतः स्वसत्त्वनाशशङ्कया भगवान् जगदपि न कुर्यात् । नापि सत्त्वलक्षणो गुणः क्वचित्कारणे स्थितः कार्ये समागत इति आवयोः संप्रतिपत्तिरस्ति तस्माद्बहुतर्कपराहतत्वात् न कारणसत्त्वं कार्ये समायातीत्यर्थः । अथ द्वितीयः पक्षः सत्त्वान्तरमारभ्यत इति । तदप्यसत् । व्यभिचारित्वात् सतोऽप्यङ्गाद्वेनः असन्नेव जातः । न च वक्तव्यं तत्रासदंशः संघाते स्थित इति । तथा सति तावन्मात्रमेव कार्येऽप्यसत् स्यात् न तु स्वभावादिः अतिरिक्तोऽपि । ननु बीजे स एव संक्रान्त इति चेत्तर्हि ततः पृथोराविर्भावो न स्यात् । तस्मात्कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् न कारणसत्त्वेन नियमेन कार्ये सत्त्वमुत्पाद्यते । ननु न कारणमात्रं कार्ये सत्त्वमुत्पादयति किंतु समवायिकारणमेव । बीजं तु निमित्तकारणम् । तत्र योनिदोषात्स्वभावदोषाच्च स तथा जातः । बीजं तु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

'नु' इतिपदोक्तविरुद्धतर्केण भवतीत्यर्थः । विरुद्धतर्केण यदि कार्ये सत्त्वमागच्छेत् तदा कारणमसत् स्यात् इत्याकारकेण पूर्वपक्षिणोभिमतस्य तर्कस्य यदि सन्न स्यात्तर्हि सदुत्पन्नं न स्यात् इत्याकारकस्य बाध इत्यर्थः । ननु प्रमाणमार्गे तर्केण कथं निर्णयः क्रियते इत्यत आहुः **यत** इति तर्कः शङ्कायां अवधिः शङ्कानिवर्तक इति हेतोः पूर्वपक्षिणापि तर्केणैव निर्णयः क्रियते अतोस्माभिरपि कण्टकन्यायेन तर्केण निर्णय उक्तः । वस्तुतस्तु प्रमाणसिद्धत्वादेव तथोच्यत इति भावः । **तदेवाहे**ति तर्केण पूर्वतर्कबाधनं तन्मते दूषणमाहेत्यर्थः । प्रमाणं 'नु' इतिपदेनोक्तमित्येवकारः । **अयमर्थ** इति मूले तर्कबाधो व्यभिचारश्चेति दूषणद्वयमुक्तम् । तत्र पक्षद्वयं संभाव्य प्रथमपक्षे तर्कबाधोपि दूषणं व्यभिचारस्तु पक्षद्वयेपि दूषणमिति व्याख्येयमित्यर्थः । तर्कमाहुः **यदी**ति । तेन तर्कान्तरमाहुः **स्वनाश** इति । ननु प्रत्यक्षत एव सत्त्वमुपलभ्यते का तर्कापेक्षा इत्यत आहुः **नापी**ति । सत्त्वमात्रं प्रत्यक्षसिद्धं तदेव सत्त्वमत्रागतमिति तु प्रत्यक्षमपि नास्तीत्यर्थः । **बहुतर्के**ति तर्कोनाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । तथाच तादृशप्रत्यक्षाभावात् तन्मतस्य युक्तिभिः पराहतत्वमित्यर्थः । **बीजं त्वि**ति रेत इत्यर्थः । रेतोन्तस्थितास्तदवयवास्तददृष्टवशादागताः समवायिकारणमन्यथा योनौ पतितात्सर्वस्मादेव रेतसः कार्योत्पत्तिः स्यात्, एकस्मादेव रेतसः कश्चिद्गौरः कश्चिच्छ्याम इति च न स्यात्, अत एव 'पुंसो रेतःकणाश्रयः' इतिवाक्यं तथा च समवाय्यसमवायिभिन्नत्वात् निमित्तकारणमेव रेत इत्यर्थः । ननु यथा योनिदोषः संक्रान्तस्तथा तुल्यत्वाद्बीजगुण एव कुतो न संक्रान्तस्तत्राहुः **बीजं त्वि**ति । गुणा भूताः स्थिता यत्र

गुणभूतमपि बलवता दोषेण तिरोहितम् । समवायिकारणं तु तत्तदवयवा भिन्ना एवेति न व्यभिचार इति चेत् तत्राह **क्व च मृषेति** । शुक्तिकातः भ्रान्तप्रतिपन्नं रजतमुत्पद्यते । शुक्तिकायाः सत्त्वेऽपि न तत्सत्यं भवति शुक्तिकाश्रयत्वात् तद्रजतस्य शुक्तिकैव समवायिकारणं तस्माद्व्यभिचारः सिद्धः । ननु न केवला शुक्तिस्तत्रोपादानं किंतु दोषसहिता । चाकचक्यादिदोषाद्विशेषादर्शनसहकृतात्तद्रजतं जायते । न तु केवलाश्रयात् । ननु तथापि एकांशेन रजतं सत्यं स्यात् न तु सर्वथा असत्यं तदाह नेति । ननु सदंशो दोषवशात्तत्र तिरोहित इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि तथा प्रतीयताम् । मनोदोषेण जगदन्यथा प्रतीयत इति । अन्यथा जगत् सच्चिदानन्दरूपेण कथं न भासते । किंच न केवलं ब्रह्मकारणवाद एव सर्वत्र वक्तव्यः किंतु प्रकृतिपुरुषकारणवादोऽपि अत उभययोगात् जगत् सदसदात्मकं न केवलं सदित्यर्थः । एवं हेतुं स्वरूपासिद्ध्या व्यवहारेण च दूषयित्वा हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति **व्यवहृतये विकल्प इषित** इति । इदं जगत् सत् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मवदित्यनुमानं तदपि दूषयन्ति **अयं** विकल्पो विशिष्टकल्पना जगतः सत्त्वरूपा प्रातीतिकी न तु परमार्थरूपा व्यवहारमात्रत्वेनापि प्रतीतिसिद्धौ वास्तवसत्यत्वकल्पनायां प्रयोजनाभावात् । नन्वनादिरयं संसारः सर्वेषां चात्र सद्बुद्धिः अतो ज्ञायते सदेवेति तत्राह **अन्ध-**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तादृशं बीजं तथापि योनिदोषस्य ततो बलवत्त्वात् तेन तिरोहितं तिरोहितशक्तीत्यर्थः । **तत्राहेति** अत्र व्यभिचारनिराकृतिं संभाव्य तत्संभावनारहितमुदाहरणमाहेत्यर्थः । द्वेधा हि वेदान्तानां बोधनप्रकार इति निबन्धे निरूपितं तत्र विकाराणां वाचारब्धत्वपक्षमाश्रित्येदं सर्वमुच्यते विकाराणां ब्रह्मत्वपक्षे शुद्धब्रह्मवादे त्वन्यख्यातिस्वीकारान्नेदं दूषणमिति भावः । वादी समाधत्ते **नन्विति** । अर्धाङ्गीकारेण तन्मतं दूषयन्ति **ननु तथापीति** । **तदाहेति** सत्त्वासत्त्वयोरंशभेदो नास्ति किंतु मृषैवेत्याहेत्यर्थः । मूले **न तथा** अतः सत्यं नेत्यर्थः । **तत्रेति** रजत इत्यर्थः । **प्रकृतेपीति** सत्त्वस्य भगवदिच्छया तिरोभावादसत्त्वेन प्रतीयतामित्यर्थः । तर्हि सत्त्वं कथं प्रतीयते इत्यत आहुः **मनोदोषेणेति** । **अन्यथा प्रतीयत** इति भिन्नसत्तया प्रतीयत इत्यर्थः । मनोदोषाभावे भिन्नसत्ता न प्रतीयेत । अत एव ज्ञानिनां तथेति भावः । मनोदोषसत्त्वे प्रमाणमाहुः **अन्यथेति** । **उभययुगित्यस्यार्थमाहुः किंचेति** । उभययोगात्सत्त्वमात्रं साधयितुमशक्यमित्यर्थः । एतदन्तेन द्वितीयपक्षो निराःकृतः प्रथमपक्षे प्रतीत्यनुरोधात्सत्त्वमुक्तं तस्य निराकरणमधुनोच्यते इत्याशयेनाहुः **एवं हेतुं स्वरूपासिद्ध्येति** । उभयोत्पन्नत्वात् सदुत्पन्नं हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । शुक्तिकातो रजतोत्पत्तेर्दृष्टत्वाद्व्यवहारेण साध्यव्याप्तिरहित इत्यर्थः । **प्रयोजनाभावादिति** तथा च प्रतीतिरूपो हेतुः सत्त्वसाधनेऽप्रयोजकः रजते तथाप्रतीतावपि सत्त्वाभावात् तेन विनापि भवन्नित्यर्थः ।

परंपरयेति । अन्धपरंपरापि परंपरा न चात्र चक्षुष्मत्परंपरेति प्रमाणमस्ति । प्रत्युत महतां बुद्ध्या असदेवेदमित्याभासते । ननु वेदानुरोधाज्जगतः सत्त्वमङ्गीक्रियते तत्राह भ्रमयति भारतीति । भारती वेदरूपा त्वदीया वाणी उक्थजडान् कर्मपरान् भ्रामयति । भ्रामणप्रकारस्तु द्वितीयस्कन्धे निरूपितः 'वेदोहि ब्रह्मगतमेव सर्वमाह लोकः परं भ्राम्यति जगद्गतम्' इति । क्रियासक्ताः पदार्थान् न विचारयन्तीति उक्थजडा उक्ताः ।

सद्बुद्ध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत् ।
भ्रान्त्या सद्बुद्धिरत्रेति सन्तं कृष्णं भजेद्बुधः ॥ २३ ॥ ३६ ॥

ननु जगतः सत्यत्वं मास्तु । तेन विशेषतः सेवमाना न सेविष्यन्ति । ये तु पुनः स्वभावतः सेवन्ते तेषां निषेधः केन वा सिद्ध्येत् । सत्त्ववद् असत्त्वस्यापि जगत्यभावात् । यथा सत्त्वमस्य साधयितुं न शक्यं तथा असत्त्वमपि तैरेव हेतुभिः । तस्माज्जगत्सदसद्विलक्षणमेवास्तु ततस्तत्सेवायां न गुणो नापि दोषः । ततो जगत्परित्यागः कथं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह न यदिदमग्र आसेति ।

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ ३७ ॥

यद्यसत्त्वसाधकमत्र न भवेत् तदैवं वक्तुं शक्येतापि । असत्त्वसाधकं तु वर्तते । इदं जगदसत् कादाचित्कत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्मेति । केवलव्यतिरेकी हेतुरस्तीति निरूपयति न यदिति । कादाचित्कत्वमेव निरूप्यते । यद्यस्मादिदं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वं नास । न वा अतो निधनात्प्रलयानन्तरं च भविष्यति । अतो मध्ये कदाचिदेव जातं तेन ज्ञायते असदिति । यद्धि सत् तत्कालत्रयेऽपि भवति । नहि सत् कदाचिदसद्भवति अन्यथा कदाचिद्घटोऽपि पटः स्यात् तस्मादान्तरालिकत्वाद् असज् जगत् । नन्वनेन हेतुना सत्त्वाभाव एव सेत्स्यति न त्वसत्त्वम् । व्यतिरेकिणापि तदभाव एव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न चात्रेति इयं चक्षुष्मत्परंपरेत्यत्र प्रमाणं नास्ति अन्धपरंपरात्वे तु प्रमाणं वर्तते इत्याहुः प्रत्युतेति । सर्वमाहेति पदार्थजातं ब्रह्मगतं कर्मोपयोगित्वेनाह । 'तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत्' इति सिद्धान्ताज्ज्ञानाजडा भ्राम्यन्तीत्यर्थः ।

न यदिदमित्यत्र अतो निधनादित्यत्र विद्यमानावस्थेदंपदवाच्या ज्ञेया । भवतीति सदेवेति शेषः । अन्यथेति स्वरूपस्य कालभेदेन भिन्नत्व इत्यर्थः । व्यतिरेकिणेति धर्मान्तरसाधने तु असत्त्वरूपधर्माभाववति कादाचित्काभावोपेक्षितः स च

साध्यते न तु धर्मान्तरमिति चेत् तत्राह **अनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषेति**। इदं जगन्मृषैव भाति। तत्र हेतुस्त्वयीति। यद्धि यस्मिन् विद्यमाने अतिरिक्तं भासते तत्त्वेन तन्मिथ्येति सिद्धम्। यथा शुक्तिकायां रजतं तथा सर्वमिदं ब्रह्म श्रुत्या ब्रह्मविद्भिश्च निर्णीतम्। तथापि यदन्यथा भासते जगत्त्वेन तन्मृषैव भवितुमर्हतीत्यर्थः। हेत्वन्तरमप्याह **अनुमितमन्तरेति**। प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात्। नहि रजतेन सह सन्निकर्षोऽस्ति। सतोरेव संयोगात्। 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्'इति प्रत्यक्षलक्षणम्। रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विषयीक्रियते च। तत्र सा बुद्धिरेव करणम्। तेन ज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमानमिति रजतमनुमितिविषयो भवति। किंच। **अन्तरा विभाति**। इन्द्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषा। तथात्रापि प्रमातृचैतन्यब्रह्मचैतन्ययोर्मध्ये जगद्भातीति। यावदेतयोर्न सम्यक् परीक्षा तावत्प्रतिभासते। अतोऽन्तरैव **विभाति**। एतस्मिन्नुभयस्मिन् विचारिते तत्त्वमसीति वाक्ये अवगते पश्चात्सर्वत्र ब्रह्मैव भासते। किंच। **एकरसे त्वयि** यन्नानाप्रकारेण भाति तन्मृषैवेति ज्ञातव्यम्। यथैकस्मिन् चन्द्रे द्वैतप्रतीतिर्भ्रान्त्या। ननु तथाप्यसत्त्वं कथं सेत्स्यति नह्यसतः प्रतीतिरस्तीति चेदत आह **अत उपमीयत** इति। असत्सादृश्याज्जगदसदित्युपमीयते। यथा **द्रविणजातिविकल्प**मार्गैः पदार्था उपमीयन्ते यथा गोसदृशो गवय इति वाक्यं श्रुत्वा अरण्ये गवयं पश्यन् सादृश्यं वाक्यावगतं स्मृत्वा तद्गवये पश्यन् गवयोऽयं गोसदृशत्वादिति मन्यते। **द्रविणानां** गवादीनां या **जातिः** गोत्वादिस्तासां **विकल्पो**ऽवान्तरभेदः स एवोपमाने मार्गः अन्यथा गौरित्येव प्रतीयेत। एतस्मादेव

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नास्ति असत्त्वाभाववति सदसद्विलक्षणे कादाचित्कत्वाभावाभावाद् अतः सत्त्वाभाव एव साधनीयः तदा सत्त्वाभावाभाववति ब्रह्मणि कादाचित्कत्वाभावस्य सत्त्वाद् व्याप्तिः संभवति तथा च जगतः सदसद्विलक्षणत्वमेव सेत्स्यति रजतवदिति भावः। **तत्त्वेने**ति तथा च विकाराणां वाचारम्भत्वपक्षेऽन्यथाख्यातिरेव स्वीकर्तव्या न त्वनिर्वचनीयख्यातिः। अतः सदसद्विलक्षणपदार्थ एव नास्तीति भावः। **अनुमितिविषय**मिति ब्रह्मवादे परोक्षज्ञानेऽनुमानव्यवहारस्योक्तत्वात् परोक्षज्ञानविषयमित्यर्थः। विषयपदादर्श आद्यचि टापि कृते विषयापदं भवति विषयिणीत्यर्थः। अनुमितिविषया विषयिणी यस्येति विग्रहः। **नह्यसत** इति विचारे कृते यथा रजतस्यासत्त्वेन प्रतीतिस्तथा जगतोऽसत्त्वेन प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः। **अत आहे**ति विचारे कृते असत्त्वेन प्रतीतिमाहेत्यर्थः। तं विचारमाहुः **असत्सादृश्या**दित्यारभ्य **निश्चीयत** इत्यन्तेन। विचारे कृतेऽसत्त्वेन प्रतीतिविषयत्वं सादृश्यपदार्थ इत्यग्रे वक्ष्यन्ति साध्यमसत्त्वं, धर्मान्तररूपं यत्र रजतादौ सादृश्यं गृहीतं तत्रासत्त्वं सत्त्वाभावरूपं, अतो वैजात्यादुपमितित्वम्। हेतौ साध्यव्याप्तिग्रहस्तु सदसद्विलक्षणपदार्थनिराकरणेन सिद्ध

विशेषान्नानुमानविषयता । वह्निस्तु व्याप्त्यादौ सर्वत्रैकजातिरेव । सादृश्यज्ञानं तु भिन्नजातीयं ज्ञापयति । तथा ये असन्तो दृष्टाः ते विचारे क्रियमाणे न संभवन्तीत्येतद्धर्मसाम्याज्जगदप्यसदेवेति निश्चीयते । भानं तु शशशृङ्गस्यापि भवतीति नासत्त्वं निराकरोति । सत्त्वमपि भासते । असत्त्वमपि भासते । परं विचारसहिष्णुगुणयुक्तप्रमाणेन सद् भासते । विचारासहिष्णुदोषसहितकरणेन असदिति विशेषः । ननु वैदिकानां महतामपि जगति सद्बुद्धिः अन्यथास्यासत्त्वे स्थैर्याभावाद् विश्रम्भेण सर्वे व्यवहारा न भवेयुः । तस्मात्सत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वं वा वक्तव्यमिति चेत् तत्राह **वितथमनोविलास**मिति । इदं जगत्सर्वं **वितथ**मेव मिथ्याभूतमेव यतो **मनोविलासम्** । यो हि जगति मनसा यद्यथा मन्यते तं प्रति तत्तथा प्रतिभाति, इष्टं द्विष्टं शुद्धमशुद्धमात्मीयं परकीयं चेति । नहि निसर्गतः जगति कश्चित्पदार्थः एवंभूतोऽस्ति यः सर्वान् प्रति प्रियो भवति । अतो मनोविलासकृतमेवैतदिति मनोरथवन्मिथ्याभूतमेव । एतादृशमपि ये सत्यमिति मन्यन्ते ते **अबुधाः** न पण्डिताः, विचाररहिता इत्यर्थः ।

खपुष्पादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।
अधिष्ठानाच्च सद्भानं तं कृष्णं नियतं भजेत् ॥ २४ ॥ ३७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति ज्ञेयम् । **वह्निस्त्विति व्याप्तेरादौ** महानसीयवह्निज्ञानेपि वह्निरेव । उपमाने तु व्याप्तेरादौ गोज्ञानं तत्र गवयाद्भिन्नजातीया गौरिति विभेदः । **असन्त** इति रजताद्य इत्यर्थः । **न संभवन्ती**ति । सत्त्वेनेति शेषः । **एतद्धर्मे**ति विचारसत्यत्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपधर्मेण **साम्या**दित्यर्थः । **सत्त्वमपी**ति अर्थआद्यच् सत्त्वयुक्तं शुक्त्यादीत्यर्थः । असत्त्वयुक्तं रजतादीत्यर्थः । इदमेवाग्रे सदसत्पदेनोच्यते तथा चास्मदिन्द्रियाणामविद्यादोषयुक्तत्वात् तद्भानविषयस्यासत्त्वमेव युक्तमित्यर्थः । **नन्विति** यथा चास्मदिन्द्रियैः दुष्टैः सत्त्वेन भानविषयत्वादसत्त्वं तथा महतामिन्द्रियैर्गुणयुक्तैरपि सत्त्वेन भानविषयत्वात्सत्त्वं भवेदुभयसाधने सदसद्विलक्षणत्वं वा भवेदित्यर्थः । **अन्यथे**त्यस्यैव विवरण**मस्यासत्त्व** इति । **कारिकायां खपुष्पादी**ति । रजतं वादिमते अनिवर्चनीयं खपुष्पं तु तन्मतेप्यसदित्ययं दृष्टान्त उक्तः । **मिथ्याभूत**मिति एतस्माद्धेतोर्**मिथ्या** स्वयं सत्त्वरहितं तथापि **भूतं** जातं यथा खपुष्पं खाद्भिन्नसत्ताकं न, तथा जगदपि ब्रह्मणो भिन्नसत्ताकं न, वाचारम्भणवाक्यादित्यर्थः । स्वाधिष्ठाने सत्त्वप्रत्यायनसामर्थ्यमाकाशे नास्ति अतीन्द्रियत्वात्, भगवतस्त्वतीन्द्रियत्वेपि भगवति सर्वसामर्थ्यमस्तीति स्वाधिष्ठेयं भगवानेव सत्त्वेन प्रत्याययतीत्यर्थः । भेदवादे जगद्भिन्नसत्ताकमतः सत्, ब्रह्मवादे कारणगतैव सत्ता अतो जगत् सत्, मायावादेऽनिर्वचनीयं जगदिति विभेदः । ननु तर्हि असतः सत्त्वेन भानं कथं नहि खपुष्पं सत्त्वेन भासते तत्राहुः **अधिष्ठाना**दिति । यथा कलशत्वमपि सत्त्वैव तथापि घटत्वाद्भिन्ना न भवतीति कलशत्वं न जातिरित्युच्यते तथा जगदपि सदेव परं ब्रह्मणः

एवं द्वाभ्यां भजनार्थमन्यत्र सत्यत्वं निराकृत्य तत्त्वेन सत्यत्वे तदेव भजनीयमिति सदंशं विचार्य द्वाभ्यां चिदंशं विचारयन्ति **स यदजयेति**।

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्-
भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः॥ ३८॥

चित्सेव्येति पक्षेऽपि भगवानेव सेव्यो न तु जीवाः। स्वरूपस्थितो हि सेव्यः जीवास्तु स्वरूपात् प्रच्युताः। तत्र हेतुमाह **स** एव भगवद्रूपोऽपि जीवः यदा यद्य-स्मात्कारणाद्वा **अजया** भगवन्मायया कृत्वा, **अजा**मविद्यां प्रकृतिं वा, **अनुशयीत** तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात् तदा तस्या **गुणान् जुषन्** स्वानन्दं परित्यज्य जडेभ्यः आनन्दं प्राप्स्यामीति यदा जडानुभवं करोति तदा स्वयमपि स्वचैतन्यं परित्यज्य **सरूपतां भज**ति जडभावं प्राप्नोतीत्यर्थः। एवमविद्यासंबन्धादानन्दांशश्चिदंशोप्यपगच्छति केवलं जडतामापद्यते। जडस्योपास्यता पूर्वमेव निषिद्धा। ननु जडभावे को दोषः। रत्ना-देर्महतोपि जडभावात् तत्राह **तदनु मृत्युमपेतभग** इति। कालोहि जडान् गुणान् क्षोभयति अन्नप्रायांश्च भक्षयति। तथा एनमपि कालो भक्षयतीति, **तदनु** जडतामनु **मृत्युम**पि प्राप्नोति। नाप्येतावदेवानिष्टम्। यथा राजा यावज्जीवं सुखं जीवति अन्ते मृत्युं प्राप्नोति। ततोप्यस्य जीवस्याधिकं दुःखमित्याह **अपेता भगा** ऐश्वर्यादिभाग्यानि

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सकाशाद्भिन्नसत्ताकं न भवतीत्यसदुच्यते यद्यप्येतद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणोऽसत्त्वं जगतः सत्त्वमपि संभवति तथापि ब्रह्मणः सत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाज्जगदेवासद् ब्रह्माभिन्नसत्ताकमिति भावः। खपुष्पाधिष्ठानं खमपि परमार्थतोऽसत् जगदधिष्ठानं ब्रह्म तु प्रमाणवाक्यैः परमार्थतः सत्, अतस्तदधिष्ठेयस्यापि सत्त्वेन भानमित्यर्थः। मायावादिनां व्यावहारिकी सत्तास्तीति रजतदृष्टान्तः। स्वमते तु व्यवहारेपि कारणगतैव सत्ता यथा व्यवहारेऽपि घटसत्तापि मृत्स-त्तैव तथेति। यद्यपि श्रौतो घटदृष्टान्त एव वक्तव्यः तथाप्यविवेकिनां तत्र घटसत्तैव प्रतीयते इति स्पष्टार्थं खपुष्पदृष्टान्त उक्तः। सत्त्वभानसमाधानं तु अधिष्ठानादित्यनेन कृतमेव। पूर्वश्लोकेन भेदवादो जगतः सत्त्वसाधको निराकृतः। अनेन मायावादो जगतोऽनिर्वचनीयत्वसाधको निराकृत इति ज्ञेयम्। **यतः** कृष्णादेतादृशं **जगज्जातं यतः कृष्णादधिष्ठानाच सद्भानं** तमुभयविधसामर्थ्यवन्तं **कृष्णं भजे**दित्यन्वयः।

स यदजयेत्यत्र **जडभावमिति** देहभावमित्यर्थः। **केवलमिति** चित्त्व-मपि विस्मृत्य देह एवाहमिति जानातीत्यर्थः। **अन्नप्रायानिति** गुणक्षोभेण प्रशिथिला-वयवानोदनसदृशान् देहानित्यर्थः। **एनमपीति** देहभावापन्नं जीवमपीत्यर्थः।

यस्य । एवं लोष्टप्रायो मृत्युग्रस्तश्च यो जातः स कथं सेव्यो भवेदित्यर्थः । ननु भगवतोपि मायासंबन्धोस्ति 'मम माया दुरत्यया' इतिवाक्यात् । ततः सोपि तथा भवेदित्याशङ्क्याह **त्वमुत जहासि तामिति** । त्वं तु **तां** मोहिकां **जहासि** 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः' इति श्रुतेः । इदमेव जीवाद्वैलक्षण्यम् । एतन्मूलकमन्यदाह **आत्तभग इति** । ऐश्वर्यादिभगाश्च स्वीकृता एव भवन्ति, नाशककारणाभावात् । ननु तया सह किर्मीरितः स्थितः तां चेत्त्यजेद् विशिष्टं तस्य स्वरूपमेवापगच्छेदिति कथं तां जह्यात्तत्राह **अहिरिव त्वचमिति** । सर्पाः कालेन कृत्वा जीर्यन्तो मन्यन्ते । ततः कसर्णीरस्तेषां मुख्यः काद्रवेयः कांश्चिन्मन्त्रान् भूमिर्भूम्ना'इत्यादीन् दृष्ट्वा तैः सर्वे सर्पा जरातो विमोचिताः ततः सर्वे सर्पा जीर्णास्तनूरपाघ्नत तथा भगवानपि सहजसंबद्धामपि त्वग्रूपां अखण्ड एव स्वैश्वर्येण स्थितपूर्वावस्थः तां जहातीत्यर्थः । ननु सर्पाणां त्वक्परित्यागेपि न कोपि विशेषो जायते । तथा भगवतोपि मायाग्रहणपरित्यागावस्थयोः कोपि विशेषो न स्यात् । ततः परित्यागो व्यर्थ इति चेत् तत्राह **महसि महीयस इति** । **महसि** पूर्णे तेजोरूपे अष्टैश्वर्यसहिते **महीयसे** विराजसे । सत्यं तस्यां विद्यमानायामविद्यमानायां वा कोप्युपचयापचयो वा सर्वदैव स्वरूपानन्दे परमप्रकाशमाने अष्टैश्वर्ययुक्ते विराजस्येव तथापि लोकदृष्ट्या तत्संबन्धे दोषप्रतिभाने एतदुच्यते **तां जहासीति** । वस्तुतस्तु ताः सर्वा भगवत्येव वर्तन्ते न ताभिः कापि क्षतिः पृथग्भूतानामेव ताभिरनिष्टश्रवणात् । त्वं तु **अपरिमेयभगः** मातुं योग्या हि क्रियया निवर्त्यन्ते, अमेयास्तु क्रियाशक्त्यापि किं नष्टा भवेयुः । तस्मात् ।

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
भगवानेव सेव्यो हि न तु जीवाः कदाचन ॥ इत्यर्थः ॥

कालादितृणपर्यन्ता न सेव्या मुक्तिमिच्छता ।
दोषत्याजनशक्तो हि सेव्यो दाता गुणस्य च ॥ २५ ॥ ३८ ॥

ननु भगवत्सेवापेक्षया जीवभजनमेव मुख्यं जीवे भगवानप्यस्ति जीवोप्यस्ति अतः सांशो भगवांस्तत्र वर्तत इति तं परित्यज्य निरंशः केवलः कथं सेव्य इति चेत् तत्राहुः **यदि न समुद्धरन्तीति** ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतन्मूलकमिति अजात्यागो मूलं यस्येत्यर्थः । अजात्यागे सति भगाः स्थिताः अन्यथा जीववदपेता भवेयुरिति भावः । दृष्ट्वेति स्वत्वचं त्यक्तवानिति शेषः । तदनन्तरं **तैर्मन्त्रैः सर्वेपि विमोचिता** इत्यर्थः । **पृथग्भूतानामिति** भगवतः सकाशात् पृथग्भूतानां जीवानामित्यर्थः । **कालादीति** तृतीयस्कन्धे कालसृष्ट्यनन्तरं मुक्तजीवसृष्टिर्निरूपिता तथा च **काल आदिर्येषां** मुक्तजीवानामित्यतद्गुणसंविज्ञानः । तथा च मुक्तजीवानारभ्य **तृणपर्यन्ता** जीवा इत्यर्थः ।

यदि न समुद्धरन्तीत्यस्याभासे निरंश इति विस्फुलिङ्गवन्निर्गता अंशा जीवा यस्मात्तादृश इत्यर्थः । **केवल इति** जीवरूपांशरहित इत्यर्थः । व्याख्याने

चिंदर॥ न
पूज्या:

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगव-
न्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ ३९ ॥

यत्रांशः प्रकटः भगवांश्च प्रकटः तत्र तथैव । अत एव पूर्वं पुरुषेष्वेव भगवदाराधनमुक्तम् । यत्र पुनः स्वरूपं जडतामापन्नं भगवांश्च सर्वथा न प्रकटः तत्र किं स्यात् । न हि काष्ठे वह्निरस्तीति शीतनिवृत्त्यर्थं होमार्थं वा काष्ठं सेव्यते । तस्मादप्रकटभगवत्स्वरूपाः सर्वथैव न सेव्याः । ननु कथं हृदि विद्यमानः स्वप्रकाशो भगवान् न प्रकाशते तत्राह **यतयोऽपि यदि हृदि** स्थिताः **कामजटा न समुद्धरन्ति** तर्हि तेषामपि **दुरधिगमः** । यथा निखातोपरि वृक्षेष्वारोपितेषु तदुन्मूलनव्यतिरेकेण यथा खाता उद्घाटयितुं न शक्यन्ते, एवमन्तःस्थितो भगवान् मायाजवनिकाच्छन्नः तदुपरि अविद्यया आच्छादितः, ततो वासनाकामक्रोधादिवृक्षैः सर्वथा लुप्ताभिज्ञानः कथं दृश्येत । तत्राप्य**सतां** देहाभिमानिनाम् । ननु तथापि वस्तुसामर्थ्यात् तत्र भगवानस्तीति फलं भविष्यतीति चेत् तत्राह **अस्मृतकण्ठमणि**रिति । न **स्मृत**श्चासौ **कण्ठमणि**श्च तद्रूपो भगवानित्यर्थः । यथा कण्ठमणिः कण्ठे स्थितोपि तं न सुखयति प्रत्युत विस्मृत्या स्वरूपमात्रे स्मृते दुःखमेव प्रयच्छति तथा भगवानपि तमेव न सुखयति तत्पूजकं कुतः सुखयेत् प्रत्युत यतीनां दुःखदोपि जातः । यथा विस्मृतमणेस्तदन्वेषणपरस्य दुःखं भवति तथा आत्मान्वेषणार्थं सर्वस्वपरित्यागं कृत्वा गतानां यतीनां परमदुःखदो भवति । एतदामरणान्तं परित्यागधर्मपरिपालकानाम् । ये तु पुनः बहिरात्मोपलम्भाभावाद् अतिदुःखसाधनैः क्लिष्टाः यथाकथंचित्प्राणपोषणं कुर्वन्ति ते ह्यसुतृपाः पूर्वं **योगिन**श्च । असुतर्पणार्थमेव योगिनो वा, कृतेन सर्वेणापि जीवनमेव संपादयन्तीत्यर्थः । तेषा**मुभयतोऽप्यसुखं** तदुभयं निर्दिशन्ति **अनपगतान्तकाद्भवत**श्चेति । धर्मपरित्यागाद्यमसहितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति ।

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पुरुषेष्विति 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः' इत्यत्रोक्तेष्वित्यर्थः । **एतानि** त्रीणि पुरुषाख्यानि रूपाणि प्रकटांशरूपाणि प्रकटभगवन्ति च अवताररूपाणीति यावत् । **कथं दृश्येतेति** स्वप्रकाशकस्य प्रकाशापेक्षा नास्ति प्रतिबन्धकाभावस्त्वपेक्षित एव । नहि स्वप्रकाशोपि सूर्यादिः मेघाच्छादितो दृश्यते भगवांस्तु ततोपि बहुधाच्छादितोऽतः कथं दृश्येतेत्यर्थः । **ननु तथापीति** काष्ठवह्निदृष्टान्तो बोधनार्थं स्वयमुक्तो मूलव्याख्याने त्वाशङ्काऽस्थितैवेत्यत उच्यते एतदिति मरणान्तं दुःखं ततो भगवत्प्राप्तिरित्यर्थः । **कालो-**

नरकं मृत्युं च प्रयच्छतीत्यर्थः । अस्मृत्या भगवांश्च दुःखं प्रयच्छति । तेन जीवनदशायामपि दुःखम् । ननु भगवान् कथं दुःखं प्रयच्छेत् । अप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्क्याह अनधिरूढपदादिति । अनधिरूढं पदं यस्येति । भगवत्पदं तैर्नारूढमिति चिन्ताकुलाः क्लिश्यन्तीत्यर्थः ।

> जीवेषु भगवानात्मा संछन्नस्तेन तत्र न ।
> भजनं सर्वथा कार्यं ततोऽन्यत्रैव पूजयेत् ॥ २६ ॥ ३९ ॥

एवं चिदंशा न पूज्या इति निरूप्य लौकिका आनन्दा अपि न सेव्याः किंतु भगवदानन्द एव सेव्य इति निरूपयति द्वाभ्याम् **त्वदवगमीति** ।

> **त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-**
> **र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।**
> **अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरया**
> **श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ४० ॥**

स्वभावत एव स्मृत्यादिषु सर्व एव आनन्दा निषिद्धाः । यथेह साधारणस्त्रियो न सेव्यास्तथा अप्सरसोपि, यथात्र कालादिनियमव्यतिरेकेण भोगेषु भुज्यमानेषु सर्वश्रुतिस्मृतिविरोधो भवति एवं स्वर्गलोकेष्वपि ज्ञातव्यम् । यथात्रापकीर्तिस्तथा तत्रापि । अतः सर्व एव सुखानुभवो निषिद्धः । ततो निषिद्धाचरणे सर्वथा दुःखमिति सर्वमेव सुखं दुःखानुविद्धमतः कथं सेव्यं स्यात् । भगवदानन्दस्तु सर्वैः सेव्यः न तत्र पूर्वोक्ता दोषाः संभवन्ति यतोऽत्रैव भगवत्स्वरूपज्ञाने भोगादिनापि न दुःखनिन्दाचिन्तादयो भवन्ति तदाह **त्वदवगमी** त्वत्स्वरूपाभिज्ञः **भवदुत्थशुभाशुभयो**स्त्वन्निमित्तं प्राप्तसुखदुःखयोः यदि **गुणविगुणान्वयान्न** वेद । यथा परमस्निग्धे जारे तदर्थं क्लिष्टापि कामिनी न क्लेशं बुध्यते । यथा वा राजसेवकः कस्तूर्यादिना राजोद्वर्तने स्वयं लिप्तोपि न सुखं मन्यते, एवं भगवतो महावैभवं सह सेवकत्वेनानुभवं कुर्वन्नपि तत् सुखं न मन्यते । यथा सेवार्थं महदपि दुःखं प्राप्नुवन् तदपि न मन्यते, यदि तदा विधिनिषेधचिन्तापकीर्त्यादिप्रतिपादकवाक्यान्यपि न प्राप्नोति । वस्तुतस्तानि वाक्यानि **देहभृतां** भवन्ति । अत इह लोक एव भगवत्संबन्धे तस्य सर्वोपद्रवनिवृत्तिरुक्ता । अन्यस्य तु

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पीति पूर्वोक्तेषु कालो न प्रभवति किंतु भगवानेवास्मृत्या मरणान्तं दुःखं संपाद्य ततः प्राप्तो भवति । एतेषु तु सोपीत्यपिशब्दः । **जीवनदशायामपीति** अपिशब्दान्मरणानन्तरमपि भगवान् दुःखद एवेति पूर्वेभ्यो विशेषः । **कारिकायां अन्यत्रैवेति** प्रकटांशांशिष्ववतारेष्वित्यर्थः ।

त्वदवगमीत्यत्र भगवत्स्वरूपेति सेवायां भगवत्स्वरूपानुभवे सति तदुप-

साधारणेपि सुखदुःखानुभवे रागद्वेषयोर्जायमानत्वात् प्राणिनां संबन्धिविधिनिषेधवाक्यान्यपि तस्य भवन्तीति स्पष्ट एव भगवत्संबन्धे एव सुखं नान्यथेति स्पष्टम्। ननु कथं वा त्वदवगमी सुखदुःखयोः रागद्वेषौ न प्राप्नोति, कथं वा तस्यापकीर्त्यादिकं न भवतीत्याशङ्कायामाहुः **अनुयुगमन्वहमिति**। मनुजैरनुयुगमन्वहं त्वं **श्रवणभृतः** यतस्त्वम**पवर्गगतिः**। अयमर्थः। भगवद्गुणानुश्रवणं नित्यं कर्म, देशकालविशेषनियमाभावात्। यत्कालोपाधिना प्रवर्तते तत्सर्वं काम्यं कर्मेति पूर्वमेवोक्तम्। अतो भगवतः **गुणगीतपरंपरा** गुणानां यानि गीतानि व्यासादिभिः कृतानि तेषां परंपरया तच्छ्रवणद्वारा भगवान् श्रवणे भृतः तेनान्यं निषेधादिकं न शृणोति भगवतैव श्रवणस्य पूरितत्वात् नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयान् न दुःखजनकमपकीर्त्यादिकं प्राप्नोति। **यतो** भगवान् मोक्षद इति मोक्षस्तस्य सिद्ध एव सर्वदैवायं धर्म इति न कालधर्मा बाधन्ते। भगवांश्च सुप्रसिद्धः भक्तहितकर्ता। मनुजैः सर्वैरेव भगवान् धृत इति भगवत्सेवका भगवदैक्यं प्राप्ता इति न कोपि निन्दां करिष्यतीति। अतो भगवत्सेवक एव निर्दोषसुखभोक्ता न त्वन्य इति निरूपितम्।

सुखसेवापरो यस्तु स आनन्दं हरिं भजेत्।
अन्यथा सुखसंप्रेप्सुः सर्वथा दुःखमाप्नुयात्॥ २७॥ ४०॥

किंच। तदेव सुखं सेव्यं यन्नश्वरं न भवति। सुतरां देशकालपरिच्छिन्नं न सेव्यमिति वक्तुं भगवदानन्दस्य देशकालापरिच्छेदमाह **द्युपतय एव ते न ययुरिति**।

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया
त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय-
स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः॥ ४१॥

द्युपतयः स्वर्गपतयो देवेन्द्रादयः ते सुखतारतम्यं जानन्ति **तेपि** भगवतः स्वरूपानन्दस्य **अन्तं न ययुः**। ब्रह्मानन्दपर्यन्तस्यापि शतसङ्ख्या आनन्दपरिमाणस्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

भुक्तभोगादिनापि दुःखादयो न भवन्तीत्यर्थः। अनुयुगमित्यस्य तात्पर्यमाहुः सर्वदैवेति नात्र कृतादियुगनियम इत्यर्थः अन्वहमित्यस्य तात्पर्यं नित्यं कर्मेत्यनेनोक्तम्। गीतपदतात्पर्यमाहुः सुप्रसिद्ध इति भगवद्गुणप्रतिपादकवाक्यानां व्यासादिभिः कृतत्वाद् भगवान् सुप्रसिद्ध इत्यर्थः।

द्युपतय एवेत्यस्याभासे सुतरामिति पूर्वमत इति शेषः। अनश्वरस्यैव सेवितुमर्हत्वात् एतादृशं सुतरां न सेव्यमित्यर्थः।

ज्ञातत्वादानन्दमयस्यैव परमन्तो न ज्ञायते । नन्वन्तोस्ति चेत् किमज्ञानेन । ज्ञातो वाऽज्ञातो वा विद्यमानः स्वसमाप्तौ दुःखानुभवं कारयत्येवेत्याशङ्क्याह **अनन्ततयेति** । विद्यमाने अन्ते यदि न जानीयुस्तदैवेदं दूषणं तेषामसार्वज्ञं च तदेव तु नास्ति । किंच । **त्वमपि** न वेत्सि । नापि सर्वज्ञो भगवान् कथं न जानातीति मन्तव्यम् । विद्यमानस्यैवाज्ञानं सार्वज्ञप्रतिबन्धकं न त्वविद्यमानस्य । एवं कालापरिच्छेदमुक्त्वा देशापरिच्छेदमाह **यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणा** इति । **यस्य** भगवतः **अन्तः** मध्ये **आण्डनिचया** अण्डसमूहाः अन्तरा अण्डनिचया वा तेपि **सावरणाः** प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः । अनेनैकस्य ब्रह्माण्डाधिपतेर्ब्रह्मानन्दो गणित इति भगवदानन्दस्य अनन्तता समर्थिता । ननु तथापि ब्रह्माण्डानां संख्यावत्त्वे आनन्त्यं नोपपद्यत इति चेत् तत्राह **ख इव रजांसि वान्तीति** । यथा जालार्करश्मिषु कोटिशो रेणव उत्पतन्ति , एवं भगवद्रोमकूपेषु ब्रह्माण्डानीति केचित् । वस्तुतस्तु एकं रोमकूपस्थानं अतिविशालमाकाशवत् तत्र यथा भूरेणवः कोटिशो वान्ति तथा ब्रह्माण्डानि परिभ्रमन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि कालो महान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह **वयसा सहेति** । काला अपि तत्र कोटिशः परिभ्रमन्तीत्यर्थः । वायुस्थानीयो वा कालः । ननु तथापि प्रमाणेन परिच्छेदो भविष्यति अनन्तादिशब्दवाच्यादित्याह **यदन्तरा श्रुतयोऽपि यद्यस्माद्वान्ति** । ब्रह्माण्डानन्त्यवद् वेदानन्त्यमपि । तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्तामेको वेदो वदतीति न वेदैरपि परिच्छेत्तुं शक्यते । ननु एवं सति सर्वप्रमाणानामगम्ये भगवति तादृशानन्दे किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह **त्वयि हि फलन्तीति** । श्रुतय एव प्रमाणं, परं पर्यवसानवृत्त्या न तु वाच्यवृत्त्या । यथा अनन्तवृक्षा भूमौ फलन्ति तत उच्चस्थितान्यपि फलानि भूमावेव पतन्ति, एवं सर्वे वेदाः स्वस्वरीत्या स्वशक्यं माहात्म्यं भगवतो वदन्ति । तानि ज्ञानानि फलान्युच्यन्ते । तेषां क्वापि पर्यवसानाभावाद्भगवत्येव पतन्ति पर्यवसिता भवन्ति । एवमनन्तवृक्षाणामनन्तानि फलानि भूमौ पतन्त्यपि भूमेः सह-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

केचिदिति एतन्मते जालान्तर्वर्त्याकाशं तदिव रोमकूपः तदा रोमकूपो ब्रह्माण्डैः पूरित इव भवति । **वस्तुतस्त्विति** मते तु रोमकूपस्यातिविशालत्वमायातीति भावः । **ननु तथापीति** । **शब्दवाच्यादिति** भावप्रधानम् । तथाच प्रमाणेन वेदेन ब्रह्मणोनन्तशब्दवाच्यत्वात् शब्देन परिच्छेदो भविष्यतीति हेतोराह श्रुत्यगम्यत्वमिति शेषः । **तदतिरिक्ततामिति** नहि तावानेव भगवान् किंतु ततः सहस्रगुणाधिक इति **बोधयन्तीत्यर्थः** । **पदार्थनिषेधकैरिति** तावन्मात्रनिषेधकैरित्यर्थः । **निषेधस्येति** निषेधस्तु सावधिर्भवति अतोवधिज्ञानमपेक्षते अत्र चावधिभूतस्य पदार्थस्य परिज्ञानाभावः । अतो **निषेधस्य पर्यवसानाभावादित्यर्थः** । **अनिर्देश्येपीति** पूर्वमनिर्देश्यमपि शक्तिरूपे-

स्वांशमपि न पूरयन्तीति मेरुसर्षपन्यायेनार्थाद् भगवन्माहात्म्यं ज्ञापयन्तीत्यर्थः । एवं विधिमुखतया भगवत्स्वरूपबोधकत्वमुक्त्वा निषेधमुखेनापि भगवद्बोधकत्वमाहुः **अतन्निरसनेन भवन्निधना** इति । यत्किंचिद्वेदप्रतिपाद्यं तत्सर्वमनूद्य योऽस्मात्सर्वस्मात्पर इति भगवतस्तदतिरिक्ततां बोधयन्ति 'न तदश्नोति कश्चन' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिसहस्रैः प्रतिपाद्यपदार्थनिषेधकैः, निषेधस्य सावधित्वेन पर्यवसानाभावात् पदार्थस्य चावधिभूतस्य परिज्ञानाभावात् वाचकशक्तौ कुण्ठितायां अप्रमाणभावमिव प्राप्नुवत्यः भगवत्येव निधनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मादेतादृशः परमानन्दरूपः कृष्ण एव सेव्यो नान्य इति सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थ इति सूचितम् । वेदाश्च तमेवं बोधयन्ति । एवं ज्ञातुं भगवता बुद्धिरुत्पाद्यत इति सूक्ष्मेक्षिकया सर्वे वेदा एवं भगवन्तं प्रतिपादयन्तीति जानीयादिति अनिर्देश्येपि ब्रह्मणि गुणवृत्तीनामपि साक्षात्प्रतिपादनमिति निरूपितम् । अत्र सर्वत्र श्रुतयो मूलभूताः स्वयं द्रष्टव्याः । विवादविषयाश्च अतिविस्तरशङ्कया न लिखिताः । एवं श्रुतिभिः प्रतिपादितोर्थः गूढोऽप्युपनिबद्धः ।

कृष्णानन्दः परानन्दो नान्यानन्दस्तथाविधः ।
वेदा अपि न तच्छक्ताः प्रतिपादयितुं स्वतः ॥ २८ ॥ ४१ ॥

इत्येवं श्रुतिगीतायाः संक्षेपेण निरूपितः ।
अर्थराशिः समुद्रो हि यथाङ्गुल्या निरूप्यते ॥

श्रुतिभिरुक्तानि वाक्यानि, सनन्दनोऽनुवादमात्रं कृतवान् । ततो व्याख्यानव्यतिरेकेण तदर्थावगतिरस्ति न वेति संदिह्य औत्पत्तिकमनीषयैतज्ज्ञायत इति ज्ञापयितुं तस्यार्थस्यावबोधमाह इत्येतदिति ।

श्रीभगवानुवाच—**इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।**
सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वात्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥

नारदं प्रति नारायणवाक्यम् । श्रोतारो ब्रह्मणः पुत्राः । संपूर्णश्रुतिगीतायाः संक्षेपेणार्थमाह **आत्मानुशासनमिति** । आत्मनां जीवानामनुशासनमुपदेशः । भगवानेव सेव्य एवेति च । एतावानेव श्रुतिगीतार्थः । स तेषां हृदये समागत इति गुरोः पूजनं कृतवन्त इत्याह **सनन्दनमिति** । अथेति भिन्नप्रक्रमेण । पूर्वं समाः स्थिताः 'तुल्यश्रुततपःशीलाः' इति वाक्यात् । इदानीं तु श्रुतिगीतारूपोर्थः तेनैव विशेषतो ज्ञायत इति प्रवचनाधिकारे दत्ते यत्सर्वैर्न ज्ञायते तदेव वक्तव्यमितीदमुपाख्यानमु-

---

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

णाविर्भावानन्तरमंशतो निर्देश्यम् । श्रुतयश्च गुणवृत्तयो भगवद्गुणमात्रवृत्तित्वेन यावत्स्वरूपप्रतिपादनासमर्था अपि तेषां गुणानामपि सगुणत्वाभावान्न सगुणवृत्तयः किं तु निर्गुणप्रतिपादका एवातोंशतो भगवद्गुणान् पर्यवसानवृत्त्या च स्वरूपं बोधयन्तीत्यर्थः ।

क्तवान् । यदि तेषामयमर्थो न ज्ञातः स्याद् विशेषाकारेण तदा 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्'इति न्यायेन विशेषाज्ञानात् विशेषतः पूजां न कुर्युः । अतोऽयमर्थः अपूर्वः जनवासिनामपि दुर्लभः केवलमिदानीमेव प्रकट इति ज्ञापितम् । ततः **सिद्धाश्च** जाताः । नातः परं श्रोतव्यमस्ति । पूर्वमपि तैरात्मा ज्ञातः परं तस्य गतिरेतादृशी केवलं भगवानेव सेव्यो नान्योऽस्त्युपाय इति इदानीमेव ज्ञातवन्तः । अतः सिद्धा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नारदस्यात्रैवं जिज्ञासा उत्पन्ना । एतादृशोर्थोन्योपि भविष्यतीति तत्राह **इत्यशेषसमाम्नायेति** ।

इत्यशेषसमाम्नाय पुराणोपनिषद्रसः ।
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥

अर्थः स्थलत्रये गूढः पुराणोपनिषच्छ्रुतौ ।
सर्वतः सारमेतद्धि समुद्धृतमिहोच्यते ॥

अतो नान्योस्ति सारांश इति वक्तुं निरूपयति । **अशेषाः** सर्वे एव वेदाः **पुराणानि उपनिषदश्च** तेषां निर्मथनेन अयमर्थो निर्गलित इति **रसः** । स पूर्वं तत्रैव स्थितः पश्चात्**पूर्वजातैर्महात्मभिर्व्योमयानैः** सनकादिभिस्ततः समुद्धृत्य पृथक् स्थापितः । नन्वेतत्समुद्धारे किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राह **महात्मभिरिति** । महान्तस्ते सर्वोपकारकाः ॥ ४३ ॥

एवं श्रुतिगीताया माहात्म्यमुक्त्वा नारदे विशेषमुपदिशति **त्वं चैतद्ब्रह्मदायादेति** ।

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयाऽऽत्मानुशासनम् ।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मणः पुत्रो **ब्रह्मदायादो** भवति । अत्र तु ब्रह्मण्येव दायं प्राप्तवानिति विशेषतो वचनम्, अधिकारनिरूपणार्थं वा । यस्तु ब्रह्मणि दायभाक् तस्य हृदये अयमर्थः स्फुरति । अतः **श्रद्धया आत्मानुशासनं** तवात्यन्तोपदेशपूर्वकं रूपमतो **धारयन्** इममर्थं सर्वदा विचारयन्, **गां चर** सर्वत्र परिभ्रमणं कुरु । परित्यागेनैवास्य शास्त्रार्थस्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्येतदित्यत्र आभासोक्तं वाक्यार्थं व्युत्पादयन्ति **यदि तेषामिति** । पूजाकथनस्य प्रकृतोपयोगमाहुः **अत** इति विशेषपूजाकथनादित्यर्थः ।

इत्यशेषेत्यत्र **सर्वे एव वेदा** इति त्रिविधा अपि मन्त्रा इत्यर्थः । उपनिषदो ब्राह्मणभागे अन्येषु ब्राह्मणेषु मन्त्राणामेव विनियोगकथनात्तदकथनमिति भावः ।

त्वं चैतदित्यत्र ब्रह्मदायादेत्यस्य ब्रह्मरूपं दायमादत्ते इति विग्रहो ज्ञेयः । **आत्मानुशासनमि**त्यस्या**त्मनः** स्वस्य नारदस्या**नुशासनमि**त्यर्थ इत्याशयेनाहुः **तवात्यन्तेति** । **शास्त्रार्थस्येति** एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यभजनस्येत्यर्थः ।

संभवात् । **आत्मानुशासनेनैव** निरन्तरं भगवत्स्मरणं प्राप्तम् । नारदस्य सिद्धमप्यस्ति । एकमेव बाधकं महतो भगवत्स्मरणे काम इति । 'कश्चिन्महान् तस्य न कामनिर्जयः' इति वाक्यात् तस्यैतत्**काम भर्जन**साधनं, **कामानामिति** बहुवचनं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमिदमिति सूचयति । **नृणामिति** मनुष्याणां विशेषहितकारीत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

अयमुपदेशो नारदस्य हृदये समागत इति ज्ञापयितुं तस्य कथामाह **एवं स गुरुणादिष्टमिति** ।

श्रीशुक उवाच—**एवं स गुरुणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् ।**
पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥

यद्यपि बहून्येव व्याख्यानानि श्रुतानि तथाप्यत्र विशेषतः श्रद्धावान् जातः । **आत्मवानि**त्यधिकारी । **पूर्ण** इति तस्यार्थावबोधो जात इति सूचितम् । **श्रुतधर** इति श्रवणमात्रेणैव शब्दतोर्थतश्च धारयतीति नित्यस्मरणमुक्तम्, अभ्यासापेक्षा च निवारिता । **राजन्निति** । अयमर्थो ग्राह्य इति बोधनार्थं, सोर्थस्तेनेति ज्ञात इति ज्ञापयितुं गुरुं प्रति किंचिदाह यतो **वीरव्रतः** वीरवद्व्रतं यस्येति । वीरः सकृदेव कार्यं करोति । न तु विलम्बं सहत इति । एवं क्रियाशक्त्याधिक्यमुक्त्वा ज्ञानशक्त्याधिक्यमाह **मुनिरि**ति ॥ ४५ ॥

स्वगुरुं नमस्यति **नमस्तस्मै भगवत** इति ।

नारद उवाच—**नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलमूर्तये ।**
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥

नारायणस्य स्वरूपं कृष्णः, कृष्ण एव नारायणरूपेणावतीर्ण इति कृष्णो मूलं भवति । यद्यपि लोके नारायणस्यैवांशः कृष्ण इति प्रसिद्धिः, 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ' इति वाक्यात्, तथापि श्रुतिगीताशिक्षया विपरीतं ज्ञातवान् । तत्र हि 'स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः' इति श्रुतितुल्या निरूपिताः । तादृश्यः कृष्ण एव भवन्ति गोपिकाद्याः, नान्यावतारेष्विति स एव भजनीयः श्रुतिगीतासु निरूपित इति ज्ञातवान् ।

माहात्म्यं बहुधा ज्ञात्वा जीवानां च गतिं पराम् ।
सर्वं त्यक्त्वा विधायैतन् नित्यं कृष्णं स्मरंश्चरेत् ॥

एतावानेवोपाख्यानार्थ इति ज्ञात्वा कृष्णमेव नमस्यति अवतारेण दोषप्रतिभानं वारयति **अमलमूर्तय** इति । अमलेषु वा मूर्तिर्यस्येति । भगवत्प्राप्त्युपायो वा निरूपितः । नन्वयं साक्षाद्गुरुर्नारायणस्तस्य चावतारस्तं प्रत्यक्षं विहाय तस्मा इति परोक्षः कृष्णः कथं नमस्कृत इति चेत् तत्राह **यो धत्ते सर्वभूतानामिति** । स एव भगवानस्मदादिसर्वभूतमोक्षार्थं **उशतीः कला धत्ते** । स एवैतद्रूपेणास्मदुद्धारार्थं समागतः तथा सत्ययं मूलभूतो न भवतीति तस्यैव चायमुपकार इति स एव नमस्कृत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नतु गुरोर्नमस्कारः कर्तव्यः स कथं न कृत इति चेत् तत्राह **इत्याद्यमृषिमानम्येति** ।

इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

इत्येव स नमस्कृतः यतः स **आद्यो ऋषिः** । स्वस्वरूपं जानाति कृष्णोऽहमिति **तच्छिष्याश्च** तं जानन्ति यतो महात्मानः वस्तुस्वरूपं जानन्ति न तु बहिर्मुखा इत्यर्थः । केवलपरमतत्वव्युदासाय व्याससंबन्धमाह **ततोऽगादाश्रममिति** । यद्यपि व्यासस्य बहून्येव स्थानानि सन्ति तथापि साक्षात्तदेव स्थानम् । ननु व्यासः साक्षाद्भगवान् कथं स्वतो न ज्ञातवांस्तत्राह **द्वैपायनस्येति** ॥ ४७ ॥

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥

ततस्तेन **सभाजितः** महता पूजितः सन् **आसनं** च तद्दत्तं गृहीत्वा **नारायणमुखाच्छ्रुतं** यद्गूढं **तद्वर्णयामास** । ततः परंपरया प्राप्तं मयापि ते वर्णितमिति । एतद्विचारप्रकारेणैव यथा निर्गुणे मनः प्रविशति तथा कर्तव्यम् । भगवता चेत्तादृशी बुद्धिस्त्वयि कृता तदा तया मनः प्रवेक्ष्यतीति भावः ॥ ४८ ॥

इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

एतदर्थानवबोधात्पृष्टमन्यदुत्तरं चान्यद्दत्तवानिति न मन्तव्यमित्येतदर्थमाह **यः प्रश्नः नोऽस्मान्** प्रति **त्वया कृतः** तस्यैवैतदुत्तरमिति । वेदास्तु निर्गुणं प्रतिपादयन्ति तत्केन प्रकारेणेति संदेहे अनेनैव प्रकारेण प्रतिपादयन्तीति ज्ञातवतः **निर्गुणेऽपि** ब्रह्मणि **मनश्चरेत्** ॥ ४९ ॥

शुकोऽपि श्रुतिगीताप्रतिपाद्यमर्थं पुनः स्वयं संक्षेपेणाह प्रतिपत्तिसौकर्याय **योऽस्योत्प्रेक्षक** इति ।

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ।
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्याद्यमित्यत्र केवलेति यद्यपि सनन्दनोक्तत्वात् परमतं भवति तथापि व्याससंमतमतो न मतान्तरभाषेति भावः । द्वैपायनस्येतीति द्विर्गता आपो यस्मिन् तादृशमयनं यस्येति बुद्धेरपि कदाचिद् द्विधाभावः सूच्यते इति भावः ।

माहात्म्यं ज्ञात्वा, भगवन्तं भजेदिति, अर्थद्वयं श्रुतिगीतार्थः माहात्म्यं भजनं चेति। तत्र भजनप्रतिपादिकाः सर्वा एकीकृत्याह **ध्यायेदजस्रमिति** । अन्तर्भगवन्तं स्थापयित्वा तत्र सेवां कुर्यादित्यर्थः । तस्य फलत्वायाह **अजस्रं** सुखरूपं सर्वदुःखहर्तारं चेति । तत्र भगवतो माहात्म्यं गुणरूपं दोषाभावरूपं च । तत्र गुणरूपं द्वादशधा निरूपयति । **यो** भगवान् **अस्य** सर्वस्यापि जगतः **उत्प्रेक्षकः** ऊर्ध्वं प्रेक्षते । कथमेते जीवसंघा निस्तीर्णा भविष्यन्तीति विचार्य एवं भविष्यन्तीति तेषां हितं चिन्तयतीत्यर्थः । अयमेको भजनीयगुणः । आवश्यकत्वाय गुणत्रयमाह अस्य जगतः आदिमध्यावसानरूपः एवं चतुष्टयमेकं सृष्टिकारणरूपम् । माहात्म्यत्रयमाह **यः अव्यक्तं** प्रकृतिः **जीवः** पुरुषः **ईश्वरः** कालो नियन्ता त्रितयरूप इत्यर्थः । एवं सप्त गुणा निरूपिताः । अवशिष्टान् पञ्च गुणानाह **यो भगवानिदं सृष्ट्वेत्येकम्** । **अनुप्रवेशो** द्वितीयः । ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा ब्रह्माण्डमध्ये प्रविष्ट इत्यर्थः । ततो **ऋषिणा** वेदेन मुख्यजीवेन वा सहितो जात इत्यर्थः । ततो देवतिर्यगादिपुरश्चक्रे चतुर्थोऽयं, शासिता इति पञ्चमः । दोषत्रयाभावमाह **यं संपद्येति** । जीवा अपि संप्राप्य मनसा भावनयापि लब्ध्वा **अजां जहति** अविद्यां दूरीकुर्वन्ति । ननु स्मरणेनैव तर्हि मुक्ताः स्युः तथा सति पुनर्देहग्रहणं न स्यात् । तत्राह **सुप्तः कुलायं यथेति** । नहि सर्वात्मना अजापरित्यागः किंत्वेवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्यते यत्संबन्धमात्रेणैव अजां सकार्यां पुरुषो जहाति सर्वथा न स्मरतीत्यर्थः । यथा सुप्तः पुरुषः शरीरं न स्मरति एवं परंपरयापि दोषाभावो निरुक्तः । साक्षादाह **कैवल्येन** केवलभावेन **निरस्ता योनिः** कारणभूता येनेति । सर्वमेव भगवानिति योनिरधिका कुतः स्यात् । **अभयमिति** । अभयमिति तृतीयो दोषो निवार्यते । स्वयं भयरहितः सर्वेषामपि भयनिवर्तक इति । एवं निर्दोषपूर्णगुणरूपो भगवानिति स्वत एव परमानन्दं प्रयच्छति दुःखं च दूरीकरोतीति तमेव सर्वोऽपि भजेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्द्धविवरणे अष्टत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

योस्योत्प्रेक्षक इत्यत्र सेवां कुर्यादिति 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा' इत्यनेन चेतसो भगवद्गामित्वं सेवालक्षणमुक्तमतो ध्यानं सेवेति भावः । **चतुष्टयमेकमिति** भजनीयत्वसाधकमित्यर्थः । **योनिरधिकेति** प्रकृतिस्वीकारपक्षे सापि भगवद्रूपैवातो नाधिकेति भावः । ॥ इति अष्टत्रिंशाध्यायः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकोनचत्वारिंशाध्यायः ।

एवं कृष्णस्य मूलत्वे संदिहानस्य संशयः ।
निवारितोऽतियत्नेन येन कृष्णः परः स्मृतः ॥ १ ॥
व्यवहारस्तथैवात्र कृष्णे पर्यवसानतः ।
सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं श्रुतीनां हि यथोदितम् ॥ २ ॥
भजनीयगुणे त्वत्र संदेहः कश्चिदुद्गतः ।
तन्निवारयितुं प्रश्नः पुना राज्ञा निरूप्यते ॥ ३ ॥
पूर्वाध्यायो यशोव्यक्त्यै श्रियै चायमुदीरितः ।
अतः श्रियं सदा कृष्णे नित्यामाहाव्ययां क्वचित् ॥ ४ ॥
यथानन्दो न सर्वत्र तथा श्रीरपि देवता ।
तथात्वं दूषणं लोके भ्रान्तबुद्धौ निरूपितम् ॥ ५ ॥
अतोऽत्र भजनीयार्थं लक्ष्मीनिर्णय उच्यते ।
एकोनचत्वारिंशे च तत्प्रसङ्गात्कथान्तरम् ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकोनचत्वारिंशे **कारिकासु एवं कृष्णस्येति** पूर्वाध्याये सुभद्राहरणादिकार्याणां वीर्यविरुद्धानां दर्शनात् कथं कृष्णस्य मूलत्वमिति संशयोऽलौकिकत्वकथनेन निवारितः । ततस्तादृशे श्रुतयोपि न चरन्ति कुतस्तरां चक्षुरादिग्राह्यत्वमत्र तु प्रमाणानि चक्षुरादीनि संचरन्त्यतः कथं मूलत्वमिति प्रमाणद्वारा **संशयः**, सोपि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वकथनेन **निवारितः। अतियत्नेन** अतिसूक्ष्मेक्षिकयेत्यर्थः । येन संदेहनिवारणेन **कृष्णः** परत्वेन **स्मृतः** मानसानुभवपूर्वकं ज्ञातो भवतीत्यर्थः । सिद्धमर्थमाहुः **व्यवहार** इति । **अत्र कृष्णे** चक्षुरादिभिर्व्यवहारस्**तथैव** तद्रूप एवेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रतिपाद्यत्वकथनेन चक्षुरादिव्यवहार्यत्वं कथं सिद्धं भवतीत्यत आहुः **पर्यवसानत** इति । **यथा पर्यवसानतो** हेतोः **श्रुतीनां ग्राह्यत्वं** भगवत्युदितं तथा पर्यवसानादेव हेतोरिन्द्रियग्राह्यत्वमप्युदितं, यथाऽलौकिकः शब्दो भगवत्येव पर्यवसन्नः तथाऽलौकिकानीन्द्रियाण्यपि भगवत्येव पर्यवसन्नानीत्यर्थः । अत एव गोपिकानां चक्षुंषि परिभ्रमन्ति सर्वत्र विषयीकुर्वन्ति भगवन्मुखलावण्यामृतमेवेति निरूपितम् । तथाच श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमलौकिकप्रमाणमात्रग्राह्यत्वोपलक्षकमिति भावः । इन्द्रियाणां श्रुतीनामिति कर्तरि षष्ठी आवृत्तचक्षुषा दर्शनस्य श्रुतिसिद्धत्वादलौकिकप्रमाणग्राह्यत्वं युक्तमेवेति **हि**शब्दः । एवं पूर्वाध्यायार्थमनूद्य विवक्षितमर्थमाहुः **भजनीयेति। क्वचिदिति** अपीति शेषः क्वचिदपि व्ययरहितामित्यर्थः । **देवतेति न सर्वत्रेति** पूर्वेणैवान्वयः । **तथात्वमिति** श्रियश्चाञ्चल्यादिदोषयुक्तत्वात् तत्संबन्धित्वं भगवत्यपि

शिवादिसर्वदेवानां दातृत्वमविचारतः ।
विचारेण तु दातृत्वं कृष्णस्यैव विशेषतः ॥ ७ ॥
अविचारितदानेन स्वयं दातापि नश्यति ।
संप्रदानस्य का वार्ता तस्माच्छ्रीशो न तत्प्रदः ॥ ८ ॥
दुष्टैव श्रीरन्यगता शुद्धा कृष्णैकतत्परा ।
कृष्णमेव ततो वाञ्छेन् न श्रियं बुद्धिमान् क्वचित् ॥ ९ ॥

पूर्वाध्याये परब्रह्मरूपे भगवति प्रमाणविषयदोषान् परिहृत्य प्रमेयविषये भगवद्दोषपरिहारार्थमध्यायान्तरमारभते । तत्र राजा भगवति दातृत्वे संदिहानः अदातृत्वस्य च लोके निन्दाश्रवणान् निर्णयार्थं पृच्छति **देवासुरमनुष्येष्विति** द्वाभ्याम् ।

राजोवाच—**देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।**
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥ १ ॥

त्रिविधा जीवा उपासनसमर्थास्तेषां भगवदुपासनं विधीयते अन्योपासनव्यावृत्तिपूर्वकम् । तत्रान्येषामैहिकदातृत्वे कथं व्यावृत्तिः स्यादिति महादेव उपक्षिप्यते । त्रिविधेषु जीवेषु ये **अशिवं** लक्ष्मीकृतशोभारहितं नाम्ना शिवं कल्याणरूपं वा **ये भजन्ति ते प्रायेण धनिनः** । ज्ञानार्थिनस्तु ततो धनं न वाञ्छन्ति इति **प्रायेणोक्तम्** । **भोजा** भोक्तारश्च । दानभोगक्षमं धनं शिवः प्रयच्छतीति, यदि भगवानपि प्रयच्छेत् तदोक्तं दूषणं न संगच्छत इति प्रकृते निषेधति **न तु लक्ष्म्याः पति**मिति विद्यते लक्ष्मीः स्वयं परदुःखहर्ता च ये लक्ष्मीपतिमुपासते न ते धनिनो न वा भोजा इत्यर्थः । गुणानां तारतम्यमत्र विचार्यते इति तुल्यता ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दूषणमित्यर्थः । श्रीनिर्णयमाहुः **दुष्टैवेति** । **शुद्धा** चाञ्चल्यादिदोषरहिता तथाच भगवन्निष्ठायाः श्रियोऽदुष्टत्वात्तत्संबन्धित्वं भगवति न दूषणम् । अन्यनिष्ठायास्तु चाञ्चल्यादिदोषयुक्तत्वात् तत्संबन्धित्वमन्यत्र दूषणं भवत्येवातो न ददातीति भावः । **प्रमाणेति** कृष्णस्य प्रमाणविषयत्वे ये दोषाः सगुणत्वादयः प्राप्ताः तान् निर्गुणस्यैव प्रमाणविषयत्वकथनेन परिहृत्येत्यर्थः । तदा प्रमेयरूपविषयत्वे सति प्रमाणगम्यश्चेद्दोषपरिहारार्थं विचारोपि कर्तव्य इति भगवति प्रतीता ये दोषा अदातृत्वादयस्तत्परिहारार्थमित्यर्थः ।

देवासुरेत्यत्र पश्वादीनामकथने हेतुमाहुः **उपासनसमर्था** इति । अत एव श्रुतौ 'त्रया ह प्राजापत्याः' इत्यत्र त्रयाणामेव प्रजापतिसमीपे गमनमुक्तम् । **तेषामिति** अत्राध्याय इति शेषः । **तत्रेति** अन्योपासनव्यावृत्तौ वक्तव्यायामित्यर्थः । **दानभोगेति** भुजन्तीति भोजाः पचाद्यच् भुज पालनाभ्यवहारयोः तथाच धनदानेन सर्वान् पालयन्ति स्वयं च धनमभ्यवहरन्ति तद्भोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । ननु भगवाननन्तगुणपूर्णः

नन्वेवमेव स्वभाव इति चेत् तत्राह **एतद्वेदितुमिच्छाम** इति ।

एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान्हि नः ।
विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥

एतदत्रत्यं संदेहनिवर्तकं यतोऽत्र **महान् संदेहः** । **हि** युक्तश्चायमर्थः । भक्तत्वाद्भजनीयगुणसंदेहो वारणीय इति । **नोऽ**स्माकं सर्वेषामेव । यतोत्र कौतुकाविष्टानामपि संदेहनिवृत्त्यर्थं प्रयत्न इति ज्ञापयितुमाह **विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोरिति** । एको लक्ष्म्या सहितः । अपरो विहीनः । तत्सेवकस्तु लक्ष्मीरहितः सहितश्चेति । यस्य हि यद्रोचते स स्वभक्ताय तत् प्रयच्छति, प्रकृते तु तदभाव इत्यर्थः । अत्र संदिग्धः प्रष्टव्यः शिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते कथं प्रयच्छतीत्यत्र किं विषया राज्यादय उत्कृष्टाः आहोस्विदपकृष्टा इति । उत्कृष्टाश्चेच्छिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते, अपकृष्टाश्चेत् कथं प्रयच्छतीति । तत्रोत्तरमपकृष्टा एवेति । अतस्तस्य भोगाभावः समर्थितः । तादृशं कथं ददातीति चेद् उपासकानामेव दोषादिति वक्तुं ये धनार्थं शिवमुपासते ते साहंकाराः सन्तः अहंकाराभिमानिनमेव शिवमुपासते । न तु शैवतन्त्रसिद्धं सदाशिवं वा साधारणत्वाज् ज्ञानाधिकाराभावाच्च ॥ २ ॥

अतस्तान् प्रति शिवस्तादृशमेवेति तन्निरूपयति **शिवः शक्तियुत** इति ।

श्रीशुक उवाच—**शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः ।**
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥

अहंकाराभिमानेऽपि शिवस्य तादृशत्वे हेतुः **शक्तियुत** इति । 'शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान् भवः' इति वाक्यात् । प्रलयकर्त्रीं शक्तिं यदि शिवः शान्तात्मा क्षणमपि परित्यजेत् तदा सा प्रलयं कुर्यात् । यदि वा कण्ठे कालकूटं न स्थापयेत् तदा सर्ववस्तूनां दोषस्याधिदैविकं रूपमिति तत्परित्यागे सर्ववस्तुषु दोषोद्गमे सर्वोऽप्यन्नादिभक्षणेन म्रियेत । यदि वा सर्पान्न धारयेत् तदा सर्व एव पुरुषाः कुण्डलिनीव्याप्ताः तयैव हताः स्युः । तदाधिदैविकान्निरुद्ध्य स्थापयतीति न कुण्डलिनी कमपि हन्तीति सूचितम् ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शिवस्तु तामसस्तदंशो भक्त इति का तुल्यत्वशङ्का तत्राहुः **गुणानामिति** । सात्त्विककल्पे भगवदाविष्टस्य विष्णोः सत्त्वगुण इतरयोश्च रजस्तमसी इति गुणानां तारतम्यं विचार्यत इत्यर्थः । कृष्णचरित्रप्रसङ्गे तत्स्वरूपविचारस्य गुणप्रकरणार्थत्वेन विष्णोरप्रसङ्गेपि सात्त्विककल्पे विष्णोर्भगवदाविष्टत्वेन भगवत्त्वमभिप्रेत्य प्रश्नोत्तरे उक्ते **तुल्यता** तु गुणमात्रविचारेणेति भावः ।

शिव इत्यत्र । **अहंकाराभिमानेपीति** अहंकाराध्यासो जीववन्नास्ति किंत्वभिमानमात्रमेव तथापि शक्तिसाहित्यात्तादृशत्वमुपासकानुरूपफलदातृत्वमित्यर्थः । शक्तिसाहित्येन स्थितौ हेतुमाहुः **प्रलयेति** । प्रसङ्गादन्यदप्याहुः **यदि वेत्यादि** ।

एवमग्नेर्धारणं अन्यथा सर्वं दहेदिति। एवं चन्द्रमसोऽपि। अन्यथा सर्वं क्षीणं कुर्यादिति। वस्त्राणां सर्वदेवतामयत्वात् न बाधकत्वमिति न तद्धारणम्। शार्दूलचर्म तु 'मृत्योर्वा एष वर्णो यच्छार्दूलम्'इति श्रुतेः प्राणिनां मृत्युनिवारणार्थं बिभर्ति गङ्गां च बिभर्ति। सापि स्पर्शमात्रेणैव पूर्वदेहं दोषरूपं निवर्त्य भगवदीयं देहं संपादयति। जटाश्च बिभर्ति। अन्यथा वायुना हृता मेघा गच्छेयुरेव न त्वागत्य वृष्टिं कुर्युः। एवं सर्वेषां प्रयोजनानि शैवतन्त्रे निरूपितानि निर्दोषपूर्णगुणविग्रहनिरूपणप्रस्तावे। एवं परमकृपालुरपि उपासकानुरोधात् **त्रिलिङ्गो** जातः। ततो **गुणैरपि** सत्त्वरजस्तमोभिः संवेष्टितः। ननु तस्य त्रिलिङ्गत्वे वा गुणवेष्टनत्वे वा को हेतुरिति चेत् तत्राह **वैकारिकस्तैजसश्चेति**। **वैकारिकः** सात्त्विकः। **तैजसो** राजसः। अहमहंकारस्तदधिष्ठाता जात इति तस्य त्रिलिङ्गत्वाद् **गुणसंवृतत्वाच्च स्वयं चापि** तथा जातः॥ ३॥

ततः सहिता शक्तिः पुरुषसंबन्धात् प्रलयकर्तृत्वं परित्यज्य सृष्टिं कृतवतीत्याह **ततो विकारा अभवन्निति**।

ततो विकारा अभवन्षोडशामीषु कंचन।
उपाधावन्विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम्॥ ४॥

भूतानीन्द्रियाणि च **विकाराः षोडश**, महादेवः षोडशरूपो जात इत्यर्थः। 'षोडशकलोऽयं पुरुषः' इति श्रुतेः। ततः **अमीषु** भगवन्मूर्तिषु **कंचनापि** महादेवं **उपाधावन् सर्वासामेव** विभूतीनां **गतिमश्नुते**। यतः स विभूतिपतिः ऐश्वर्याण्यक्षयरूपाणि कृत्वा बिभर्तीति। अनेन तस्य विभूत्यभावो निराकृतः॥ ४॥

एवं महादेवे दोषं निराकृत्य भक्तानुरोधेन विकारजातं प्रयच्छतीति निरूपितम्। भगवति च वादी प्रष्टव्यः। किं लक्ष्मीरूपा विषया उत्तमा अधमा वेति। उत्तमत्वे कथं न प्रयच्छति। अधमत्वे कथं स्वयं भुङ्क्त इति संदेहः। तत्र **हिशब्दः पूर्वपक्षोक्तं** प्रकारं वारयति। लक्ष्मीरूपविषया उत्तमाः। अतो भगवान् बिभर्तीति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सापीति गङ्गाया निरोधाभावे सापि सर्वेषामेव भगवदीयदेहं संपादयेत् अधिकारिनियमो न स्यादित्यर्थः। **जटाश्चेति** अम्बुवाहाः केशा इतिवाक्यात् जटानां मेघरूपत्वमित्यर्थः। एतेषां सर्वेषामेव नियमे ईश्वरेच्छानुरूपं नियतमेव कार्यं कुर्युरिति भावः। **निर्दोषेति** भगवद्धर्मा अपि निर्दोषपूर्णगुणा इत्यानन्दधर्मतमोरूपशिवोपि निर्दोषपूर्णगुणविग्रह इति भावः। **वैकारिक** इति अहंकारस्य त्रिविधत्वात् तत्तदधिष्ठातापि त्रिविध इत्यर्थः।

ततो विकारा इत्यत्र। **भूतानीति** तामसाहंकारकार्याणि भूतानि पञ्च, राजसाहंकारकार्याणि दशेन्द्रियाणि, सात्त्विकाहंकारकार्यं मन एकमेवं **षोडशेत्यर्थः**। **ऐश्वर्याणीति** विभूतिपतित्वादैश्वर्याणि पोषयतीत्यर्थः। अपकृष्टत्वात्स्वयं न भुङ्क्ते इति भावः।

युक्तम् । दोषरूपपक्षस्थापनार्थं भगवता शिवरूपमेव कृतमिति नात्र पुनः तत्पूर्वपक्षाः समायान्ति । तत्र भक्तेभ्यः कथं न प्रयच्छतीत्याशङ्कायामाह **हरिरिति** ।

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥

प्रयच्छत्येव न तु दुःखरूपान् । यथा हरिर्गजेन्द्राय पूर्वावस्थास्थितदेहभार्यैश्वर्यादिकं त्याजयित्वा परमानन्दरूपान् तानेव दत्तवान् । **हि** युक्तश्चायमर्थः । ननु शिववत् कथं न प्रयच्छतीति चेत् तत्राह **निर्गुण** इति । गुणार्थं तदेव रूपं जातमिति तेनैव रूपेण तत्कार्यं सिद्ध्यतीति स्वयं गुणातीतः स्थितः । अत्र रूपे गुणग्रहणे प्रयोजनं नास्तीत्याह **साक्षात्पुरुष** इति । अयं सर्वेषामुपासकानामात्मा अतस्तद्धितमेव विचारयति न तूपासनानुरोधं करोति । किंच अस्य तादृशी कापि शक्तिर्नास्ति यदनुरोधात्तां परिगृह्य सगुणो भवेत् । ननु पुरुषत्वात्प्रकृतिरायातीति चेदत आह **प्रकृतेः पर** इति । ननु तथापि भक्तक्लेशं दृष्ट्वा कथं न संपादयतीति चेत् तत्राह **स सर्वदृगिति** । स प्रसिद्धः आत्मा हितकारी । सर्वस्यापि सर्वं पश्यति । किंच । अन्तर्यामित्वान्निकटेऽपि स्थितः पश्यति । ततो यदैव यद्विना कार्यं न भवतीति जानाति तदैव तत्प्रयच्छतीति भावः । अत एवैतादृशं परमविचक्षणं **भजन्** स्वयमपि **निर्गुण** एव **भवेद्** गुणप्रयोजनाभावात् । भगवांश्च तेनैव रूपेण प्रकट इति न भक्तोपेक्षते नापि भगवान् प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रत्युत दोषरूपान् विषयान् भक्तेषु पश्यन्नपहरतीति वक्तुमुपाख्यानमाह **निवृत्तेष्वश्वमेधेष्विति** ।

निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ।
शृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥
स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ।
नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ ७ ॥

अश्वमेधत्रयं कृत्वा पश्चादन्ते धर्मश्रवणस्य विहितत्वाद्भगवद्धर्मान् **शृण्वन्** भगवान् भक्तानां संपदो न प्रवर्धयतीति तत्र संदिहानः इममेवार्थं **अच्युतमपृच्छत्** । **स च भगवांस्तत्रैव** स्थितः स्वधर्मान् शृणोतीति **प्रीतः** सन् गुह्यमपि सिद्धान्तं **शुश्रूषवे** प्रभुत्वात्तन्निःशङ्क**माह** । ननु व्यासादयोऽपि भगवद्रूपास्तिष्ठन्तीति । अतः कथमेवमुक्तवान् इत्याशङ्क्याह **नृणां निःश्रेयसार्थायेति** । व्यासस्यापि शास्त्रद्वारा निःश्रेयससाधकत्वमाशङ्क्य **योऽवतीर्ण** इति । रामव्यावृत्त्यर्थं पूर्वपदम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हरिर्हीत्यत्र । **गुणातीत** इति विष्णुः सात्त्विकोप्यावेशेन भगवत्त्वात्तथेति भावः । आवेशमभिप्रेत्यैवाहुः **साक्षादित्यादि** । **अस्येति** पुरुषोत्तमस्येत्यर्थः । लक्ष्मीस्तु निर्दुष्टा स्वरूपभूतैवेति भावः ।

भगवानाह **यस्याहमनुगृह्णामीति** ।

श्रीभगवानुवाच—**यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।**
अतोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥

केवलं **यमनुगृह्णामि** तं तु ततोऽन्यत्र नीत्वा भक्तैः संयोज्य कृतार्थमेव मुख्यं करोमि । न तत्र हरणादिप्रयासः । यस्य तु संबन्धिनः सर्वानेवानुगृह्णामि सर्वापकारित्वात्तस्य धनं हरिष्ये । क्षिप्रवचने लृट् । तत्रापि **शनैः** यद्यल्पे ह्रियमाणे विवेको भवेत् तदा न हरिष्यामीति ज्ञापयन् । ननु धने हृते किं स्यादत आह **अतोऽधनं** तस्य जनाः संबन्धिनस्त्यजन्ति । तत्र हेतुः **दुःखदुःखित**मिति । अधनत्वेऽपि समर्थश्चेन्न त्यजन्ति तदीया दुःखिताः तेभ्योऽप्ययमत्यन्तं **दुःखित** इति तेभ्यश्चेदन्नादिकं वाञ्छतीत्यर्थः । सर्वथा अप्रवृत्तस्येयं व्यवस्था, बीजसंस्कारश्च यस्य जातः ॥ ८ ॥

ननु बन्धुपरित्यागे किं स्यादत आह **स यदा वितथोद्योग** इति ।

स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया ।
मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥

यदा स त्यक्तबन्धुस्तदा धनमुपार्ज्य बन्धून् वशीकरिष्यामीति निश्चित्य धनार्थं यतते ततस्तस्य धनवर्द्धनकारणमपि नाशयामीत्याह **वितथोद्योग** इति । **वितथा उद्योगाः** धनार्जनोपाया यस्य । तदा केवल**धनेहया** उपायरहितया क्लिष्टः सन् **निर्विण्णो** भवति विरक्तो भवति । तदा योग्यं योग्येन संबध्यत इति **मत्परैः कृतमैत्रो** भवति । तदा मत् मत्त एव स्वत एवाहं **अनुग्रहं करिष्ये** ॥ ९ ॥

कोऽनुग्रह इति चेत् तत्राह **तद्ब्रह्मेति** ।

तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकम् ।
अतो मां सुदुराराध्यं हित्वान्यान्भजते जनः ॥ १० ॥

ममानुग्रहो ब्रह्मभावः पश्चान्मत्सेवया सर्वसुखमिति । अत्रायं क्रमः, प्रथमतः सेवकैः सह मैत्र्या सेवकसमानशीलव्यसनत्वे सेवकतुल्यता । ततस्तैर्मया अन्येन वा तस्य ज्ञानोदयः, ततो ज्ञानपूर्णः केवल एव **मां भजते** । शब्दब्रह्मव्यावृत्त्यर्थं **परमम्** । कार्यव्यावृत्त्यर्थं **सूक्ष्मम्** । सगुणव्यावृत्त्यर्थं **चिन्मात्रम्** । असज्जीवभावव्यावृत्त्यर्थं **सदिति** । सज्जीवव्यावृत्त्यर्थं **अनन्तमिति** । एवं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति यल्लक्षणमुक्तं तत्त्वं करोमीत्यर्थः । नन्वेवं कृते कः पुरुषार्थः सिद्ध्येत् कथं ज्ञानमेव प्रथमतो नोपदिश्यते । सत्यम् । अन्यदपि प्रयोजनमस्तीत्याह **अतो मां सुदुराराध्यमिति** । स्वयं न प्रयच्छति स्थितमपि हरति । मुक्तिमेव प्रयच्छति । नत्वैहिकं प्रार्थ्यमानमपि इति **दुराराध्यता** । अत एव ऐहिका मां

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मभावः 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम्' इति न्यायो भवतीत्यर्थः ।

हित्वा अन्यान् भजन्ते । अन्यथा मद्भक्ता नानाविधाः दुष्टाः शिष्टा अपि भवेयुरिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तथाकरणमित्यर्थः ॥ १० ॥

अन्योऽप्येवं चेत्को विशेष इत्यत आह तत इति ।

ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः ।
मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥

सर्वे बाह्या **आशुतोषाः** यथा यथा सूक्ष्मो बाह्यस्तथा तथा शीघ्रं परितुष्यतीति लोकसिद्धोऽयमर्थः । **ततस्तेभ्यो** राज्यादिकं लब्ध्वा **राज्यश्रिया उद्धताः** सन्तः आदौ **मत्ता** भवन्ति स्वात्मानमेव न जानन्ति । ततः **प्रमत्ताः** असावधानाः सन्तः धर्मादिकार्येषु विमुखा भवन्ति । तत उपजीव्यानपि न गणयन्तीत्याह **वरदान् विस्मरन्तीति** । स्मरन्त्येव न । अथ यदि प्रसादात्स्वयमेव स्मृतिपथारूढा भवेयुः वरदास्तदाप्य**वजानते** । तस्मादग्रे अनर्थः पर्यवस्यतीति भगवान् प्रथमत एव निवर्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आस्तां धनादिवार्ता शापप्रसादावेव भगवान्न करोति आत्मत्वात् । दानवार्ता दूर इति निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते **शापप्रसादयोरिति** ।

श्रीशुक उवाच—**शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।**
सद्यःशापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥

अत्यन्तापराधेऽपि कृते भगवान् शापं न प्रयच्छति । यथा शिशुपालाय । आत्मत्वं तत्र हेतुः, अत्यन्तसेवायां वरमपि न प्रयच्छति, सुखरूपत्वं तत्र हेतुः, न हि कामिनी उपभोगेन सेवमाना कदाचिदपि वरं प्रयच्छति । तस्माद्भगवत्सेवैव परमपुरुषार्थरूपेति । नन्वसमर्थो भविष्यतीति चेत् तत्राह **शापप्रसादयोः ब्रह्मविष्णुशिवादयः** सर्व एव **ईशाः** । **आदिशब्देन** दुर्गागणेशादयोपि । सामर्थ्येऽपि विद्यमाने **सद्यःशापप्रसादः शिवो ब्रह्मा च**, अत्रैकस्य दकारस्य लोपश्छान्दसः, अङ्गेति पाठे । अन्यदा तु शापप्रसाददस्तु शिवो ब्रह्मेत्येव । **अच्युतस्तु** नैवंविधः स हि पुरुषस्य स्वरूपं स्वभावमग्रे कार्यं सर्वं विचार्यैव शापं वरं वा प्रयच्छति नत्वन्यथा ॥ १२ ॥

अत्राविचारदानं वक्तुं उपाख्यानमुपक्षिपति **अत्र चोदाहरन्तीममिति** ।

अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुराविदः ।
वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽप संकटम् ॥ १३ ॥

इयमपि परमतभाषा अत आह **पुराविद** इति । अविचारदानस्य संक्षेपेण फलमाह **वृकासुरायेति** । **गिरिशो** महादेवः स्वयमेव **वरं दत्त्वा** पश्चात्**संकटं** परमक्लेशं प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अत्र चोदाहरन्तीममित्यत्र । **इयमपीति** पूर्वाध्याये सनन्दनोक्तापि कथा मतान्तरोक्तिरित्य**पि**शब्दः । परमध्यायान्ते तस्याः व्याससंमतत्वमप्युक्तमिति विशेषः ।

कथमित्याकाङ्क्षायां सर्वमेव वृत्तान्तमाह वृको नामेति ।

वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् ।
दृष्ट्वाशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥
स आदिदेश गिरिशमुपाधावाशु सिध्यति ।
सोऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥

कर्मणापि वृक इति तस्य वृक एव नाम । **शकुनेः** हिरण्याक्षपुत्रस्य **पुत्रः** । स हि दुरात्मा सर्वान् देवान् मूलतो नाशयिष्यामीति विचार्य तेषां मूलभूतास्त्रय इति तन्निराकरणव्यतिरेकेण निराकर्तुमशक्या इति ते चैकस्यापि वाक्यं सर्वे मन्यन्त इति तत्कृतोपायेनैव ते मारणीया इति निश्चित्य तेषामन्यतरं प्रसाद्यैतमर्थं साधयिष्यामि इति तदभिज्ञं **नारदं पप्रच्छ** । सोऽपि नारदो देवसूत्रकर्ता । **पथि** दैवगत्या मिलितः । त्रयाणां मध्ये क **आशुतोष** इति पृष्टः सन् **गिरिशमादिदेश** । **स** च **दुर्मतिर्वृकः** । न हि नारदः कदाचिदपि देवनाशोपायं उपदेक्ष्यति नाप्यज्ञः । एवं ज्ञात्वापि पृष्टवानिति दुर्मतिरेव । नारदस्य वाक्यम्**उपाधाव आशु सिध्यतीति** । सेवां कुरु शीघ्रमेव फलसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **सोऽल्पाभ्यामिति** । **स** शिवः **अल्पाभ्यामेव गुणदोषाभ्याम**ल्पेन गुणेन **तुष्यति**, अल्पेनापि दोषेण **कुप्यति** ॥ १४ ॥ १५ ॥

त्वदभिलषितं जानामीति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह **दशास्यबाणयोस्तुष्ट** इति ।

दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्बन्दिनोरिव ।
ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसंकटम् ॥ १६ ॥

का तेषामुपासनेत्याकाङ्क्षायामाह **स्तुवतोरिति** । स्तोत्रमात्रेणैव **संतुष्टस्त**दपि स्तोत्रं नैव भक्त्या किंतु जिघृक्षयेति वक्तुं दृष्टान्तमाह **बन्दिनोरिवेति** । यथा वैतालिकाः स्तुवन्ति । ततस्तयो**रैश्वर्यमतुलं दत्त्वा** ततः स्वदत्तैश्वर्येणैव **संकटमाप** । तयोः पुरपालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्वहितं श्रुत्वा तथा कृतवानित्याह **इत्यादिष्ट** इति ।

इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत्स्वगात्रतः ।
केदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥

तं महादेवम् । **असुरः स उपाधावत्** । उपाधावनमेवाह **स्वगात्रतः** स्वशरीरादेव स्वस्य **क्रव्यं** मांसमुद्धृत्य अग्नौ महादेवं मन्त्रेण भावयित्वा **केदारे** अतिशुद्धे हिमालये **अग्निमुखं क्रव्येणो**पाधावदित्यनेन महादेवोद्देशेन स्वमांसमजुहोदिति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

एवं सप्तदिनपर्यन्तं कृतवान् । महादेवः वृकोऽपि भगवत्प्रतीक्षया सप्तदिवसानङ्गीकृतवन्तौ ।

देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात्सप्तमेऽहनि ।
शिरोऽवृश्चत्स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥

ततो भगवान् फलदो जात इति निश्चित्य देवस्याप्युपलब्धिमप्राप्य सप्तमेऽहनि मरणं वा फलं वा साधयिष्यामीति निश्चित्य स्वधितिना स्वशिरः अवृश्चत् । संकल्पपूर्वकं तथा कृतवानिति ज्ञापयितुमाह तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजमिति । तत्र केदारोदकतीर्थं प्रसिद्धम् । यस्मिन्पीते उदरे लिङ्गानि भवन्ति । तेन क्लिन्ना मूर्धजाः केशा यस्य ॥ १८ ॥

एवं तस्य साहसं दृष्ट्वा महादेवो मूलकारणाच्छङ्कितमनाः प्रसन्नो जात इत्याह तदा महाकारुणिक इत्यादि ।

तदा महाकारुणिकः स धूर्जटि-
र्यथाऽह्वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनलात् ।
निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्
तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥

परदुःखं दृष्ट्वा यो दुःखितो भवति स कारुणिक इति । भगवांस्तु परमकारुणिकः दुःखोत्पत्तिसंभावनायामपि दुःखितो भवति । तत्र हेतुभूतं विशेषणमाह स धूर्जटिरिति । स्मशाने वृथामृतान् दृष्ट्वा दुःखितः तत्पांशुषु लोटनाद्धूसरवर्णा जटा जाता इति । यथाह्वयमिति आह्वयमाह्वानम् । आगच्छ रुद्र इमं बलिं गृहाण स्वाहेत्यत्र यदैव शीघ्रमागच्छेत्याह्वानं कृतं तदैव समागतः । संदेहाभावाय प्रत्यक्षदृष्टं दृष्टान्तीकरोति अग्निरिवेति । चकारान्मनसाह्वानसंभावनेनैव समागत इति ज्ञापितम् । तदा भगवानालिङ्गनेन निष्पीड्य न्यवारयत् । शिरश्छेदनं न कर्तव्यमिति । नन्वेवं चेद्दया, प्रथमं गात्रच्छेद एव कथं न निवारित इति चेत् तत्राह तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिरिति । महादेवस्य स्पर्शमात्रेण भूयः उपस्कृता पूर्ववत्पुष्टा आकृतिर्देहो यस्य । स्पर्शमात्रेणैव पूर्ववज्जात इत्यर्थः । एवं सति तस्य प्रत्यापत्तिरुक्ता ॥ १९ ॥

अधिकं दातुमाह तमाहेति ।

तमाह चाङ्गालमलं वृणीष्व मे
यथाभिकामं वितरामि ते वरम् ।
प्रीयेय यतो येन नृणां प्रपद्यतां
अहो त्वयात्मा परितप्यते वृथा ॥ २० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देवोपलब्धिमित्यत्र अवृश्चदिति । अग्रे निवारणेन फलस्यासंपत्तावपि व्यापारस्तुसंपन्न एवेति भावः ।

वचनेनापि निराकृतवानित्यर्थः। तदेव वचनमाह हे अङ्ग अलमलमिति। **मे** मत्तो **वृणीष्व। यथानिकामं** यथेच्छं **ते** तुभ्यं **वरं वितरामि** दास्यामि। ननु किमिति दास्यसीति चेत् तत्राह **यतः प्रीये** प्रीतो भवामि। प्रीतावेव किं कारणमिति चेत् तत्राह **नृणां प्रपद्यतामिति**। येन कारणेन प्रपन्ना भवन्ति प्राणिनस्ततस्तेन कारणेन प्रीय इत्यर्थः। प्रपत्तिः प्रीतिहेतुर्निरूपिता। ननु प्रपत्तिमात्रेण कथं वाञ्छितं दास्यसीत्याशङ्कायामाह **अहो** इति। नह्येतादृशी प्रपत्तिः क्वचिद्दृष्टा वर्तते। अत आश्चर्यरूपत्वात्प्रीत इत्यर्थः। एवं प्रसादानन्तरमपि क्लेशं कुर्वन् **वृथैव आत्मा** त्वया **परितप्यते। आत्मा** देहो वृथैव खेदं प्राप्यते। आत्मपदेन आत्महानमपुरुषार्थ इतिवत्, ज्ञापितम्। **त्वयैव** केवलमेवं क्रियते नत्वन्येनेति ॥ २० ॥

एवं स्वाभिलषितं सिद्धमिति वरं याचितवानित्याह **देवं स वव्रे** इति।

देवं स वव्रे पापीयान्वरं भूतभयावहम्।
यस्य यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति ॥ २१ ॥

नन्वत्र न स्वस्य सुखं नापि दुःखाभावः किमित्येवं प्रार्थयतीति चेत् तत्राह **पापीयानिति** पापिष्ठः पापमेव निरन्तरं कर्तुं वाञ्छति। तत्र वधादिरूपं पापं क्लेशेनैव सिद्ध्यतीति। अक्लेशार्थं मारणजनितदोषसंपादनाय तादृशं वरं याचितवानित्यर्थः। वरस्य श्रवणमात्रेणैव **भूतानां भयमावहति**। वरस्य स्वरूपमाह **यस्य यस्य करं शीर्ष्णि** इति। स्थापनमात्रेणैव प्रयत्नान्तरव्यतिरेकेणापि **स म्रियतामिति** ॥ २१ ॥

ततो महादेवस्य शङ्का उत्पन्नेत्याह **तच्छ्रुत्वेति**।

तच्छ्रुत्वा भगवान्रुद्रो दुर्मना इव भारत।
ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेरमृतं यथा ॥ २२ ॥

यतो **रुद्रः** प्राणिनो दुःखं दृष्ट्वा रोदितीति। ततो **दुर्मना इव** जातः। ततः किं कर्तव्यमिति विचार्य वरे दत्ते किं भविष्यतीत्यग्रिमं विचारितवान्। ततो **भगवान्**, परमेश्वरेणायं वञ्चयित्वा मारणीय इति अग्रिमं सूत्रं विचारितवान्। **ततः ओमिति** तथैव भवत्विति **प्रहसन्नाह**। अन्यानिष्टं विचारयन् त्वमेव मरिष्यसीति। **भारतेति** विश्वासार्थं संबोधनम्। ननु दानमात्रेणैव स्वानिष्टं करिष्यतीति किमज्ञात्वा दत्तवानित्याह **अहेरमृतं यथेति**। 'अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थकृत्' इति। स्वानिष्टं ज्ञात्वापि दत्तवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तच्छ्रुत्वेत्यस्याभासे **महादेवस्य** शङ्कोत्पन्नेति हेतोः शङ्कापूर्वकं वरदानं शुक आहेत्यन्वयः। व्याख्याने भगवत्पदस्यार्थमाहुः **परमेश्वरेणेति**।

ततो यज्ज्ञातं तदाह स तद्वरपरीक्षार्थमिति।

स तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि किलासुरः।
स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः॥ २३॥

किलेति महतोऽनिष्टं न वक्तव्यमिति। न करिष्यतीति शङ्कां वारयति **असुर** इति। अतः **स्वहस्तं धातुमारेभे** उद्योगं कृतवानिति। ततस्तस्योद्योगं ज्ञात्वा स अधिदेवः देवानामधिपतिरपि **शिवः अबिभ्यत्** अबिभेत् भीतवान्। शिवत्वात् परमार्थतो भयं न भविष्यतीत्यर्थः॥ २३॥

ततः पलायित इत्याह **तेनोपसृष्ट** इति।

तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावत्सवेपथुः।
यावदन्तं दिवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक्॥ २४॥

तेन वृकेण **उपसृष्टः** निकटे समागतः, तदा **संत्रस्तो** जातः ततोऽत्यन्तमधा**वत्**। ततः कम्पमानोऽपि जातः। ततः **दिवो यावदन्तं भूमेश्च यावत्काष्ठानामपि** पूर्वमूर्ध्वं निर्गमः ततोर्वाक् ततो दिक्चतुष्टये गत्वा व्याघुट्य पश्चादुदग्दिशं प्रति गतः। तस्य खेदार्थं तावत्परिभ्रमणम्॥ २४॥

ननु तत्रत्यैः कथं महादेवसाहाय्यं न कृतमिति चेत् तत्राह **अजानन्तः प्रतिविधिमिति**।

अजानन्तः प्रतिविधिं तूष्णीमासन्सुरेश्वराः।
ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परम्॥ २५॥

सुरेश्वरा अपि **तूष्णीमेव स्थिताः**। ततो महादेवो **वैकुण्ठमगमत्**। इदं वैकुण्ठस्थानं बदर्यां नारायणपर्वतपश्चिमभागस्थं प्रसिद्धमेव। तत्र तस्यापि मूलवैकुण्ठधर्मसंबन्धमाह **भास्वरं तमसः परमिति**। वैकुण्ठावेशात् तत्रापि भास्वरत्वं प्रकृतेः परत्वं च॥ २५॥

Where is वैकुण्ठ

तत्किं वैकुण्ठस्थानमित्याकाङ्क्षायामाह **यत्र नारायणः साक्षादिति**।

यत्र नारायणः साक्षान्न्यासिनां परमा गतिः।
शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्तते गतः॥ २६॥

नारायणो बदरीनाथः **साक्षात्संन्यासिनां परमा गतिः**। वैणवदण्डादिधारणेन परमहंसत्वात् **साक्षान्न्यासिनामाधारभूतो** भवति सजातीयत्वाच्च। किंच। **शान्तानां न्यस्तदण्डानां** अन्तर्बहिःसाधनयुक्तानां विशेषतः **परमा गतिः**। तत्रापि पूर्ववदेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह **यतो नावर्तते गत** इति। तत्र **गतस्ततो नावर्तते**। अनेन वृकोऽपि नावर्तिष्यत इति सूचितम्॥ २६॥

ततो यज्ज्ञातं तदाह **तं तथाव्यसनं दृष्ट्वेति**।

तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान्वृजिनार्दनः।
दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वा बटुको योगमायया॥ २७॥

'अशक्ये हरिरेवास्ति' इति भगवतैव तत्कर्तव्यमिति भगवान् यतो वृजिनार्दनः सर्वदुःखनाशकः। अतो महादेवस्यापि दुःखं दूरीकरिष्यामीति दूरादेव प्रत्युदियात् आभिमुख्येन गतः। ननु क्रूरस्याग्रे कथं गत इत्याशङ्क्याह योगमायया बटुको भूत्वेति। अल्पो बटुर्बटुकः अतिसूक्ष्मब्रह्मचारी भूत्वा पूर्वविद्यां स्मृत्वा माययैव दैत्या मारणीया इति योगमायाकृतत्वात् मोहमेव प्राप्स्यति न तूपद्रवं करिष्यति इति प्रत्युद्गतः॥ २७॥

भगवतो वेषं वर्णयन् वाक्यैर्मोहितवानित्याह मेखलाजिनदण्डाक्षैरिति।

मेखलाजिनदण्डाक्षैस्तेजसाग्निरिव ज्वलन्।
अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत्॥ २८॥

मेखला मौञ्जी। **अजिन**मुत्तरीयं। **दण्डः** पालाशः। अक्षमाला जपार्था। एतैः कृत्वा अन्तःस्थितेन **तेजसा** च साक्षाद**ग्निरिव** सर्वप्राणिनामधृष्यः **ज्वलन्** देदीप्यमानः **कुशपाणि**र्भूत्वा **तं** हिरण्याक्षपौत्रमतिश्रोत्रियं **विनीतव**द**भिवादयामास**। अभिवादनेन तस्य आयुर्हृतवान्, कुशैस्तत्पुण्यं, मेखलादिभिश्चतुर्विधपुरुषार्थान्, तेजसा तत्तेजः, अग्नितुल्यतया तद्गतबलादिकम्॥ २८॥

एवं सर्वं हृत्वा वाक्येन बुद्धिं मोहयति **शाकुनेय भवा**निति द्वाभ्याम्।

श्रीभगवानुवाच—**शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः।**
क्षणं विश्रम्यतां पुंसामात्मायं सर्वकामधुक्॥ २९॥

हे शकुनेः पुत्र **भवान् व्यक्तं श्रान्तः**, प्रस्वेददर्शनात्। अनेन दुःखानुवादेन कुशलमिवापृच्छत्। किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **किं दूरमागत** इति। किं धावता दूरे समागतं प्रयोजनाभावाद्व्यर्थमागमनमित्यर्थः। प्रश्नो वा। अस्तु यदर्थं तदर्थं अस्मदाश्रमे **क्षणं विश्रम्यताम्**। ननु शीघ्रं स्वकार्यं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **पुंसां** स्वतन्त्राणां प्राणिना**मयमात्मा** देहः **सर्वकामधुक्**। श्रमेण देहः पतिष्यतीति प्रतिभाति गते च देहे किं कार्यं सेत्स्यति। अतः कार्यं परित्यज्य शरीररक्षार्थं विश्रामः कर्तव्य इति भावः॥ २९॥

किं कार्यमेतादृशं येनैतादृशः श्रमो जात इति पृच्छति **यदि नः श्रवणा**यालमिति।

यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं विभो।
भण्यतां पुरुषव्याघ्र पुम्भिः स्वार्थान् समीहते॥ ३०॥

गुप्तं चेत् न वक्तव्यम्। अस्मच्छ्रवणाय योग्यं चेत् तदा **युष्मद्व्यवसितम्**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

मेखलाजिनेत्यत्र। **अभिवादनेने**ति। अस्यासुरत्वेन तज्जनकैस्तत्तन्नाश इति भावः।

एवं प्रयत्नेन कर्तुमभीष्टं भण्यताम् । पुरुषव्याघ्रेति स्तुत्या संबोधनं कथनार्थम् । ननूक्ते किं भविष्यतीति चेत् तत्राह पुम्भिः स्वार्थान् समीहत इति । सर्वोऽपि पुरुषः स्वमित्रैः पुरुषैः स्वकार्यं साधयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच—**एवं भगवता पृष्टो वचसामृतवर्षिणा ।**
गतश्रमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥

एवमाकृत्या विनयेन वचनैश्च तोषं प्रापितः, भगवद्वाक्यसामर्थ्यादेव **गतश्रमो** भूत्वा स्वाभिप्रायं स्वश्रुतं च भगवान् मित्रमिति बुद्ध्वा **तस्मै अब्रवीत्** । **यथापूर्वं** नारदप्रश्नप्रभृति । **अनुष्ठितं** तपस्यादि ॥ ३१ ॥

ज्ञातार्थ एव भगवान् तं विश्वस्तं कृत्वा पश्चान्मदुक्तं ग्रहीष्यतीति निश्चित्य महादेवमोक्षार्थमुपायमाह एवं चेदिति ।

श्रीभगवानुवाच—**एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि ।**
यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥

अस्माभिर्ज्ञातं किंचित्कार्यान्तरं महदस्तीति । **एवं चे**न्महादेववाक्यपरीक्षामात्रं कर्तव्यं चेत् तदापि मयापि उपाय उच्यते । यदि मद्वाक्ये विश्वासस्तदा **तद्वाक्यं** न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः । अनेन दत्तोऽपि वरः भगवता निषिद्ध इति भवति । तथा सति न तस्य मरणं न वा लोके अनिष्टम् न वा महादेवस्य पीडा । यदि वृकोऽङ्गीकुर्यात् एवं निश्चित्याह **न वयं श्रद्दधीमही**ति । ननु महानयं महादेवः कथमश्रद्धेय इति चेत् तत्राह **यो दक्षशापात्पैशाच्य**मिति । पूर्वं दक्षः शापं ददौ । देवैः 'सह भागं न लभताम्' देवगणेषु अधमश्च भवतु । तत्र पिशाचा एव अधमाः अतः **पैशाच्यं** प्राप्तः । दृश्यते च पैशाच्यं स्मशानादिषु परिभ्रमणात् । किंच । **प्रेतपिशाचराट्** । स्वभावतोपि प्रेतानां पिशाचानां राजा । पिशाचराजः पिशाच एव भवति । अतस्त्वमपि चेन् मद्बुद्ध्या गृहीतमङ्गीकरिष्यसि तदा तस्य दत्तो वरः मिथ्याभूत इति अनङ्गीकृत्य निश्चिन्तो भव ॥ ३२ ॥

अथ यदि तव विश्वासस्तदा मदुक्तप्रकारेण परीक्षा कर्तव्या इत्याह **यदि वस्तत्र विश्रम्भ** इति ।

यदि वस्तत्र विश्रम्भो दानवेन्द्र जगद्गुरौ ।
तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम् ॥ ३३ ॥

व इति गौरवार्थं बहुवचनम् । हे **दानवेन्द्रे**ति संबोधनं च । एवं पुरस्कृतः स्वमाहात्म्यमेव स्मरति । न तु परमाहात्म्यमिति । विश्वासे हेतुं चाह **जगद्गुरा**विति । तर्हि विश्वासे किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **तर्ह्यङ्गे**ति । मद्विश्वासे तव जीवनं वा भविष्यति महादेवविश्वासे तु नाशमेव यास्यसीति भावः । **अङ्गे**ति संबोधनं विश्वा-

साय । **आशु** शीघ्रमेव विचारमकृत्वा **स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां** सत्यं वा मिथ्या वेति ॥ ३३ ॥

सत्यत्वे तव परीक्षा उत्तमैव भविष्यति । असत्यत्वे तु दण्डं करिष्यामीत्याह **यद्यसत्यमिति** ।

यद्यसत्यं वचः शंभोः कथंचिद्दानवर्षभ ।
तदन्ते जह्यसद्वाचं न यद्वक्तानृतं पुनः ॥ ३४ ॥

कथंचित्केनाप्यंशेन । यस्य यस्येति वीप्सया । अन्यश्चेदभिप्रेतः स्यात् मया वा नाङ्गीकृतमिति तदा **असत्यं** भवति । **दानवर्षभे**ति पूर्ववद् अपराधव्यतिरेकेण मारयितुं न शक्यत इति । असत्यवादित्वेनापराधे जाते **तदन्ते** अपराधान्ते, **असद्वाचं जहि** । तथा सति तव वधदोषोऽपि नास्तीत्याह **न यद्वक्तानृतं पुन**रिति । यद्यस्मात्पुनरयमनृतं न वक्ता । यद्दोषात्पुरुषोऽधो याति । अनेन 'तद्वधस्तस्य हि श्रेयः' इति तत्पक्ष उक्तः ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **इत्थमिति** ।

इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स सुपेशलैः ।
भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्व्यधात् ॥ ३५ ॥

भगवतश्चित्रैर्वचोभिरिति दृष्टादृष्टप्रकारेण वचनानां मोहकत्वमुक्तम् । स्वरूपतोऽपि मोहकत्वमाह **सुपेशलै**रिति । यथा कश्चित् रूपविशेषे मुह्यति एवं भगवद्वाक्यसौन्दर्येणापि मुग्धः । स्वतो **भिन्नधी**र्भूत्वा भगवद्वाक्यमनृतमपि भविष्यतीत्यपि पक्षः तद्धृदये स्फुरितः । अतः पक्षद्वये बुद्धिर्व्यापृतेति भिन्नधीत्वम् । ननु द्वितीयपक्षे स्वक्रियाव्याघातः । यदि महादेववाक्यं शतांशेनाप्यनृतं स्यात् तदा स्वयमेतादृशं क्लेशं कथं कुर्यात् । ततश्च कथं तस्य बुद्धिभेदो जात इति चेत् तत्राह **विस्मृत** इति । पूर्वभावं विस्मृतवान्, विस्मित इति वा । भगवद्वाक्यात् । 'न वयं श्रद्दधीमहि' इति कथमुक्तवान् इति । अतः **स्वशीर्ष्ण्येव हस्तं व्यधात्** । ननु पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति द्वितीयपक्षे स्वनाशलक्षणो महान् दोष इति कथमेवमङ्गीकृतवानिति चेत् तत्राह **कुमति**रिति ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह **अथापतदिति** ।

अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् ।
जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि ॥ ३६ ॥

भिन्नं शिरो यस्य तादृशो भूत्वा भूमावपतत् । **अथे**ति भिन्नप्रक्रमः । न भगवद्वाक्यानुसारेण तद्वाक्यस्यानृतत्वम्, नापि संदेहः किंतु सत्यमेव जातमिति । ननु भगवान् भक्तवत्सलः किमित्येवं कृतवानित्याशङ्क्याह **वज्राहत इवे**ति । वज्रेणाहतः पर्वत इव चूर्णीभूतो वा । जगदपकारित्वात् मारित इत्यर्थः । ततो भगवदनुभावं दृष्ट्वा

जयशब्दः, महादेवो मोचित इति नमःशब्दः, भगवतो मोहकवाक्यानि स्मृत्वा साधुशब्दः, एवं त्रिविधः शब्दो दिव्यभवत् राजससात्त्विकतामसानां । दिवीति देवानुमोदनेन वञ्चनेन मारणम् । महादेवनिन्दा स्वयं न मन्यत इत्यन्यथावचनं च न दोषाय भवतीति सूचितम् ॥ ३५ ॥

कायिकमाह मुमुचुः पुष्पवर्षाणीति ।

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ।
देवर्षिपितृगन्धर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ॥ ३७ ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वाः सर्वं एव देवगणाः । नन्वत्र भगवच्चरित्रे किं जातमित्याशङ्कायामाह **मोचितः संकटाच्छिव** इति स्वस्याजरामरत्वं स्ववाक्येन विरुध्यत इति । तन्मध्ये पतितो महादेवः संकटे पतितः । यत्रैव पक्षद्वयमपि विरुद्धं तत्संकटस्थानमिति वदति लोकः, इतो व्याघ्रस्ततो दरीतिवत् ॥ ३७ ॥

ततो भगवान् महादेवस्य लज्जया खेदो भविष्यतीति तन्निवारणार्थं महादेवं स्तौतीत्याह **मुक्तं गिरिशमभ्याहेति** ।

मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः ।
अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥ ३८ ॥
हतः को नु महत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।
क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥ ३९ ॥

पुरुषोत्तमत्वादतुल्यातिशयः ततो न केनापि कर्मणा न्यूनो भवतीति सूचितम् । भगवतः स्तोत्रमाह **अहो देव महादेवेति** । अमरत्वं सर्वपूज्यत्वं च वदन् तस्य मृत्युसंभावनामेव निराकृतवान् । उपकारेण स कदाचिल्लज्जाप्तो भवेदिति तन्निराकरणार्थं अन्यथैव तन्मरणं निरूपयति **पापोऽयमिति** । अयं केवलपापरूपः अतः **स्वेनैव पाप्मना हतः** । किंच । सर्वं पापमेकत्र, ईश्वरावज्ञा चैकत्रेति तत्कृतवानित्याह **को नु महत्सु कृतकिल्बिषः क्षेमी स्यात्** । महादेवसेवकेष्वप्यपकारकर्ता न क्षेमं प्राप्नोति । **ईशेति** संबोधनात्त्वं भवानेव हन्तीति सूचितम् । यत्र सेवकातिक्रमेऽप्येवं तत्र स्वाम्यतिक्रमे किं वक्तव्यमित्याह **किमु विश्वेशे कृतागस्क** इति । जगद्गुराविस्यदृष्टोपायेनापि हननं सूचितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मतान्तरत्वादस्य चरित्रस्य प्रकृतोपयोगित्वं कैमुतिकन्यायेन वदन् चरित्रश्रवणादेः फलमाह **य एवमिति** ।

य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः
परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः ।
गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा
विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥

अव्याकृतीनां शक्तीनां **उदन्वान्** समुद्रो भगवान्। तेनानन्तशक्तेश्चरित्राणामानन्त्यं सूचितम्। तस्यैकमेतत् **गिरित्रमोक्षलक्षणं** चरित्रं न केवलं शक्तिसंबन्धादेव भगवच्चरित्रं किंतु गुणातीतस्यापि चरित्रानन्त्यमस्तीत्याह **परस्येति** प्रकृतेरपि नियन्तुः। भगवान् चरित्रकरणेन महानित्येव न किंतु सर्वेषामात्मापीत्याह **परमात्मन** इति। एवं प्रकारत्रयेण हितमेव करोतीत्येव न किंतु **हरेः** सर्वेषां दुःखमपि दूरीकरोति। शास्त्रदृष्ट्या सर्वेषामपि परमात्मत्वमस्तीत्याशङ्क्याह **साक्षादिति**। वृकाद्गिरित्रस्य मोचनं न तु लोकसिद्धमोक्षः। तं यः **शृणोति कथयेद्वा** श्रावयति वा स संसारबन्धनैरपि **विमुच्यते** अज्ञानवासनाभिः, तथा **अरिभिः** कामादिभिः शत्रुभिर्वा। अहंकाराधिष्ठाता भगवान् सः अहंकारनिवर्तनद्वारा सर्वान्मोचयति। सोऽपि चेत्संकटान्मोचितः तदा तच्चरित्रं महादेवादप्यधिकं कथं संसाराच्छत्रुभ्यो वा न मोचयेदिति। भगवतो विवेकनिधेः श्रीप्रस्तावे दानस्वरूपं निरूपितम्। लोकानां दाता महादेवः तेनानर्थे जाते तस्यापि मोक्षदो भगवानिति ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे एकोनचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३९ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एवं दातृत्वसंदेहः कृष्णस्य विनिवारितः ।
अनेनैव महत्त्वं च हरौ निर्धारितं भवेत् ॥ १ ॥
तथापि स्पष्टमध्याये चत्वारिंशे निरूप्यते ।
माहात्म्यं द्विविधं लोके प्रमाणाच्च प्रमेयतः ॥ २ ॥
वेदानां मूलरूपेण प्रथमं विनिरूप्यते ।
द्वितीयं च प्रमेयेण हरिणैव निरूपितम् ॥ ३ ॥
ज्ञानशक्तिश्च पूर्णात्र क्रियापर्यवसायिनी ।
मूलत्वात्सर्वसहनं जनकस्येव रूप्यते ॥ ४ ॥
यदा गुणा भगवतश्चत्वारो विनिरूपिताः ।
तदावशिष्टद्वितयं स्वयमेवावदच्छुकः ॥ ५ ॥

महत्त्वलक्षणज्ञानशक्तिनिरूपणार्थं शुकः स्वयमेव पूर्वसिद्धनिर्णयरूपां कथामारभते **सरस्वत्यास्तट** इति ।

श्रीशुक उवाच—**सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत ।**
वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १ ॥

सरस्वतीतीरे पूर्वं **ऋषयः सत्रं** कुर्वाणा जाताः । देशाधिकारिकर्मणां प्रासङ्गिकानामुत्कर्षो निरूपितः । तदा तेषां कर्मफलसमर्पणार्थं जिज्ञासा उत्पन्ना । क्व कर्मफलं समर्पणीयमिति । ततः पितृत्वात् ब्रह्मणि समर्पणीयमिति केचित् । यज्ञात्मकत्वाद् विष्णौ समर्पणीयमित्यपरे । ज्ञानोपदेष्टृत्वाद् गुरौ महादेवे समर्पणीयमित्यपरे । ततः प्रयोजकानां त्रयाणां एकशेषनिर्णयः कर्तुमशक्य इति महत्त्वं व्यवस्थापितं प्रयोजकत्वेन । तच्च महत्त्वं सद्गुणैर्भवतीति सद्गुणानां मध्ये सर्वावस्थासु क्षोभाभावो महानिति । को वाऽक्षोभ्य इति विचारार्थं महत्त्वसाधनाय **वितर्को** जात इत्याह **वितर्कः समभूदिति** । वितर्कशरीरमाह **त्रिष्वधीशेषु को महा**निति ॥ १ ॥

तर्हि एतन्महत्त्वं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासायां विचारेणैव तज्ज्ञानं भवतीति निश्चित्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चत्वारिंशेध्याये सरस्वत्या इत्यत्र **ततः प्रयोजकाना**मिति फले प्रयोजकानां त्रयाणां मध्ये एकस्य कस्य शेषभूतौ द्वौ इत्येकशेषत्वस्य **निर्णयः कर्तुमशक्य** इति हेतोः प्रयोजकत्वेन निर्णयहेतुत्वेन महत्त्वं व्यवस्थापितमित्यर्थः ।

विचारार्थं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमङ्गीकृतवन्तः । ततः प्रत्यक्षसंवादी योऽर्थः स एव निर्णायक इति तदर्थं प्रवृत्ता इत्याह **तस्य जिज्ञासयेति** ।

तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।
तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम् ॥ २ ॥

सर्वेषां ब्रह्मशक्तिः ज्ञानात्मिका महत्त्वाद्भृगौ समारोपिता । तदा भृगुः साक्षात्पर-ब्रह्माविष्टो जातः । ततो विस्मृतदेहसंबन्धः । अक्षोभ्यपरीक्षार्थं सर्वैर्ब्राह्मणैः प्रेषितः । आदौ **ब्रह्मसभामगात्** ॥ २ ॥

स चेदक्षोभ्यः स्यात् पितापि भवति, ब्रह्मशब्दवाच्योऽपि भवति, सर्वप्रवर्तकोऽपि भवतीति तावतैव निवृत्तो भविष्यामीति निश्चित्य तत्राल्पमेवातिक्रमं कृतवानित्याह **न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रमिति** ।

न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ।
तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥

पूर्वं यावन्तः समायान्ति ते नमस्कृत्य स्तुत्वा अवतिष्ठन्ते । भृगुस्तु तं गुणं न कृतवान् । अनेन मानसी अवज्ञा सूचिता । ननु कर्तव्यं न कथं कृतवान् तत्राह **सत्त्व-परीक्षयेति** । ब्रह्मशब्दवाच्योपि तस्य सत्त्वं विवेकधैर्यादिकं परीक्षणीयमिति । अतः स्वभावतः अकरणं न भवतीति न तस्य दोषः । 'प्राप्तसेवापरित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतम्' इति न्यायात् ब्रह्मणः क्रोधो जात इत्याह **तस्मै चुक्रोधेति** । ननु ब्राह्मणः सोऽपि महान् तत्राह **भगवानिति** । नन्विदं तत्रापि तुल्यम् । **प्रज्वलन्निति** वेदगर्भत्वात् ब्रह्मतेजसा प्रज्वलन्नास्ते । भृगावपि एवमस्तीति चेत् तत्राह **स्वेन तेजसेति** भृगौ तु ब्राह्मणैः स्वस्वतेजः स्थापितमिति विशेषः ॥ ३ ॥

ततः सहजकृत्रिमयोः रूपं तुल्यमिति ब्रह्मास्त्रयोरिव स्वत एव तत्तेजः शान्तमित्याह **स आत्मन्युत्थितमिति** ।

स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ।
अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणात्मभूः ॥ ४ ॥

आत्मजोऽपि स्वत उत्पन्नः **मन्युरपि** । अतस्तुल्यबलत्वेन कलहः परं भविष्यतीति । एतावन्मात्रं विचार्य **आत्मनैव** स्वेनैव **स्वतेजः अशीशमत्** । एवं करणे सामर्थ्यं **प्रभुरिति** । एतत्तु ब्रह्मणो मनोरथमात्रम् । वस्तुतस्तु भृगुतेजसैव तच्छान्तमिति वक्तुं दृष्टान्तमाह **स्वयोन्या वारिणेति** । यथा वह्निं कश्चिच्छामयति वह्नेरेवोत्पन्नेन जलेन । 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः । कारणेन कार्यनाशः प्रायेण सर्वत्र स्वतो धर्मतो वा ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्य जिज्ञासयेत्यत्र परब्रह्माविष्ट इति मूले एतज्ज्ञापकपदाभावे परब्रह्मणः स्वयं प्रकाशत्वात् तदावेशाभावे तत्परीक्षा न स्यादित्यर्थापत्त्यैवमुक्तम् ।

ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
परिरब्धुं समारेभ उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ ५ ॥

एवं तस्य क्षोभं दृष्ट्वा अयं महान्न भवतीति निश्चित्य महादेवो लोकानां ज्ञानोपदेष्टा कदाचिदेवं भविष्यतीति तज्जिज्ञासार्थं भगवन्तं भोगाविष्टं मत्वा तं परित्यज्य प्रथमतः **कैलासमगमत्** । तस्य भ्रातृत्वेन तुल्यत्वात् तूष्णींभावो न क्षोभक इति वाचनिकोऽपराधः कृत इति वक्तुं तस्य प्रसङ्गमाह **स तं देवो महेश्वर** इति । तुल्यत्वेऽपि तस्य तेजो दृष्ट्वा **देवो**ऽपि ज्ञानशक्तियुक्तोऽपि ऐश्वर्ययुक्तोऽपि सन्माननार्थं **परिरब्धुं समारेभे** । तत्रा**प्युत्थाय** । तत्रापि **मुदा** । अनेन मानसः कायिकः ऐन्द्रियकश्च पुरस्कार उक्तः ॥ ६ ॥

अतिक्रममाह **नैच्छदिति** ।

नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ।
शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे तिग्मलोचनः ।
पतित्वा पादयोर्देवी सान्त्वयामास तं गिरा ॥ ६ ॥

इच्छाभावो मानसः तेन सहितं वाचनिकमाह **त्वमुत्पथगो**ऽसीति । एवं वाचनिकातिक्रमे जाते देवत्वात् स्वच्छन्दचारित्वं न दोषायेति **चुकोप** । हेलाश्चर्ये ज्ञानिनः कथमेवं क्रोध इति । ततः पूर्वापेक्षया अस्य दण्डोऽप्यधिको जात इत्याह **शूलमुद्यम्येति** । **तिग्मानि लोचनानि** यस्येति ज्ञानशक्तितिरोभावः । तदा पार्वती ज्ञानशक्तिः तत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वक्रियया तद्दण्डे प्रतिबन्धरूपा जातेत्याह **पतित्वा पादयोरिति** । **गिरा** जिज्ञासाप्रवृत्तिरूपया ॥ ६ ॥

एवं तत्तद्गुणपुरःसरं उभयोः स्थाने गत्वा स्वरूपेणैव भिन्नप्रक्रमेण विष्णोः स्थाने गत इत्याह **अथाजगामेति** ।

अथाजगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ।
शयानं श्रिय उत्सङ्गे पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ७ ॥

स हि जामाता भृगोर्भवति लक्ष्मीपतिः । अतो द्वारपालैररुद्ध एव **श्रिय उत्सङ्गे शयानं** परमेश्वरं अत्यन्तातिक्रमं पूर्वापेक्षयापि कुर्वाणः **वक्षसि पदा अताडयत्** ॥७॥

स हि परीक्षार्थमागतः विलम्बं न सहते, भगवांश्च शेते शयाने न कोऽप्यस्मादन्यः अतिक्रमो भवति । अतः प्रबोधनमतिक्रमं च सहैव कृतवान् । अयं कायिकोऽतिक्रमस्तत्रापि महान् । देशकालावस्थासन्निधिकरणक्रियाफलानां षण्णामपि दुष्टत्वात् । यदि भगवान् गुणैः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथाजगामेत्यस्याभासे **तत्तद्गुणे**ति भृगुस्तत्र तत्र रजस्तमश्च पुरस्कृत्य गतः । **स्वरूपेणैवे**ति सत्त्वस्य गुणत्वेपि धामत्वात् स्वरूपत्वमेवेत्यथशब्देन सूचितमिति भावः ।

व्याख्याने **क्रियाफलानामिति** व्यापारः फलं चैकपदोपात्तत्वादेकमेवेति **षण्णामित्युक्तम्** ।

प्रत्येकेन मिलितैर्वा भगवान्न स्यात् तदा क्षोभं प्राप्नुयादेव भगवांस्तु स्वभावतो भगवान्मूलभूतः अतः सहजान् स्वषड्गुणान् तत्र प्रकाशयामासेत्याह तत उत्थायेति चतुर्भिः ।

तत उत्थाय भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ।
स्वतल्पाद्वरुह्याशु ननाम शिरसा मुनिम् ॥ ८ ॥
आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षणम् ।
अजानतामागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥ ९ ॥
अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन्स्वेन पाणिना ॥ १० ॥

मानसान् षड्गुणानादौ ततः काये सुसंस्थितान् ।
ततो वाचनिकानाह पूर्णोऽतो भगवान् हरिः ॥

प्रथममक्षोभ्यत्वाय मानसान् षड्गुणानाह यतो **भगवान्**, अत ऐश्वर्यविरुद्धं मारणानन्तरमुत्थानं कृतवान्, तत्रापि **सह लक्ष्म्या** । वीर्यविरुद्धमेतत् । न हि सामर्थ्ये विद्यमाने कश्चित्सुखं परित्यजति । यशोविरुद्धं चैतत् । यतः **सतां गतिः** । एवं सति सन्तः कथं भजेरन् अपकर्षख्यापनात् । **स्वतल्पाद्वरुह्येति** श्रीविरुद्धम्, तस्याः शोभायास्तिरोधानात् । **आश्विति** विकलतया विरोधः समर्थितः । **ननामेति** ज्ञानविरुद्धम् । हीनो हि नमस्करोति तत्रापि **शिरसा** । शिरो हि ब्रह्मादीनामपि स्थानम् । वैराग्यविरुद्धं चैतत् । **मुनिमिति** मुनित्वादयं क्रोधं करिष्यतीति तदभावापेक्षा सापेक्षा न विरक्ता इति ॥ ८ ॥

कायिकभगवद्धर्मविरुद्धानाह **आहेति** । **ते स्वागतम्**, कुशलेनागमनं किं वृत्तमिति कुशलप्रश्नः । समतामापादयन् ऐश्वर्यविरुद्धो भवति । **ब्रह्मन्निति** तस्योत्कर्षेण संबोधनं वीर्यविरुद्धं च । **अत्रासने क्षणं निषीदेति** प्रार्थना कीर्तिविरुद्धा **क्षण**मित्यतिदैन्यात् श्रीविरुद्धा च । **अजानतामागतान् व** इति स्पष्टो ज्ञानविरोधः । **नोऽपराधं क्षन्तुमर्हथेति** । अपराधक्षमापनं सापेक्ष्यत्वं ख्यापयतीति वैराग्यविरुद्धम् । **प्रभो** इति संबोधनं स्वगुणान् भगवांस्तत्र स्थापयतीति सूचयति । अमानी मानदो भगवान् इति परीक्षायां निर्णयः सिद्धो भविष्यति । एवं वचसा स्वापकर्षं ख्यापितवान् अपराधकर्तुः स्तोत्रं च ॥ ९ ॥ १० ॥

वचसैव कायिकान्पूर्ववद्विरुद्धान् प्रतिपादयति **पुनीहीति** द्वाभ्याम् ।

पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्गतान् ।
पादोदकेन भवतस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ ११ ॥

परमपवित्ररूपो भगवान्, पावित्र्ये परमैश्वर्यं प्राप्तः । अत एव नखोदकरूपायां गङ्गायामाज्ञया पावित्र्यं स्थापितवान् । अन्यथा कथं शास्त्रनिषिद्धे पावित्र्यं भवेत् । तद्विरुद्धमेतत् **पुनीहि मामिति** । लोकसहितत्वेन सुतरां स्वस्यापावित्र्यख्यापनं विरुद्धम् । भगवान् स्वधर्मान् तत्र स्थापयित्वा तद्धर्मान् स्वयं गृहीत्वा सर्वमेवमाह, अन्यथा ब्राह्मणस्य नाशो भवेत् । प्रमेयबलेन सन्मार्ग एव नाशितः स्यात् । यथा महति राजद्रोहे कृते राजकीयास्तन्नाशयेयुरेव स चेद्राजा तमपराधकर्तारं स्वसिंहासने निवेशयेत्तदा बाधकाः सर्वे साधका भूत्वा न पीडां कुर्युः । अन्यथा यथाकथंचिदपि तं नाशयेयुरेव । अतो भगवानेवं प्रघट्टकेन स्तोत्रं करोति । स्वधर्मान् स्थापयितुं तुल्यत्वाभावाय च तद्धर्मान् गृह्णाति । मोहिकैषा लीला हीनत्वप्रतिपादिका ज्ञातव्या । अतिदैन्यं ख्यापयन् वीर्यविरुद्धमाह **मद्भक्तान् लोकपालांश्च पुनीहीति** । स्वस्मिन्विद्यमानानां तस्य संबन्धाभाव एव, पावनं दूरे । तत्रापि **पादोदकेन** पावनं सुतरां कीर्तिविरुद्धम् । **तीर्थानां तीर्थकारिणेति** गङ्गादीनामप्यनेनैव तीर्थत्वमिति सहेतुकं तस्य पावनकर्तृत्वं निरूपितम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मीविरुद्धमाह **अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनमिति** ।

अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम् ।
वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥ १२ ॥

नित्यसिद्धा भगवति लक्ष्मीराधिदैविकी । इयं चाधिभौतिकी सापि नित्या । ततश्च लक्ष्मीस्वरूपेण स्वस्वरूपेण चैतद्विरुध्यते । ज्ञानविरुद्धमाह **वत्स्यत्युरसि मे भूतिरिति** । नहि क्रियाशक्तिर्ज्ञानपूर्णे तिष्ठति । तत्राप्यन्तरङ्गा भूत्वा वत्स्यतीत्याशंसनात् वैराग्यविरोधोऽपि । **भवत्पादहतांहस** इति । त्वच्चरणारविन्दसंबन्धेन स्वस्य पापक्षयकथनं धर्मिविरुद्धमपि । एवं सधर्ममात्मानं तत्र स्थापयित्वा तदीयं स्वस्मिन् गृहीत्वा तथोक्तवान् । अनेनैव तस्य प्रायश्चित्तमप्युपदिष्टम् । यदा कदाचिन्मच्चरणसेवां करिष्यसि तदा तव पापक्षयो भविष्यतीति । एवं अमानित्वं मानदत्वं च स्वस्य प्रकटीकुर्वता भगवता सन्मार्गः समर्थितः ॥ १२ ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवं ब्रुवाण इति** ।

श्रीशुक उवाच—**एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तन्मन्द्रया गिरा ।**
निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १३ ॥

स तु परीक्षार्थमागत इति तेन भगवति हीनभावो न मतः । किंतु गुणत्वेन काय-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अद्याहमित्यत्र आधिदैविकीति ब्रह्मानन्दरूपेत्यर्थः । **इयं चेति** विष्णोः शक्तिरूपेत्यर्थः ।

वाङ्मनश्चरित्रं स्वीकृतवान् । अत एव सर्वभावेन संतुष्ट इत्याह, आदौ **तन्मन्द्रया गिरा निर्वृतः** भगवता च **तर्पितः** स्वधर्मारोपणेन । अतः सनकादिवत् प्रत्युत्तरसंदेहादिकं न कृतवान् किंतु **तूष्णीमास** । किंच । भगवानद्भुतकर्मा भक्तिविरुद्धकर्मणा तस्मै भक्तिं दत्तवानित्याह **भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचन** इति । भक्त्या प्रेमलक्षणया भगवति परमोत्कण्ठावान् जातः । अहो भगवच्चरित्रमित्याश्चर्येण अश्रुलोचनोऽपि ॥ १३ ॥

भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वा निर्णयकथनार्थमागत इत्याह **पुनः स्वसत्रमाव्रज्येति** ।

पुनः स्वसत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
स्वानुभूतमशेषेण राजन्भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥

मुनीनां ब्रह्मवादिनामिति ज्ञानक्रियावैशिष्ट्यं तेन विश्वासो ज्ञानं च भविष्यतीति । अतो निःशङ्कं **अशेष**प्रकारेण **स्वानुभूतमवर्णयत्** । उपसंहारे **भृगु**पदं तस्य वैष्णवत्वं ख्यापयति ॥ १४ ॥

ततोऽपि किं पुनः संदेहः स्थितो न वेति शङ्काव्युदासपूर्वकं निःसंदेहं ख्यापयितुमाह **तन्निशम्येति** ।

तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
भूयांसः श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १५ ॥

आदौ भगवच्चरित्रश्रवणाद्वि**स्मिताः** । अल्पोत्कर्षज्ञानार्थं प्रवृत्ताः परमोत्कर्षं ज्ञातवन्त इति । ततो **मुक्तसंशयाः** । भगवानेव महानिति निश्चयात् । एवमपि सति **भूयांसो विष्णु**मेव **श्रद्दधुः** । अयमेव महानिति पदार्थे श्रद्धां कृतवन्तः । ये तु पुनः पितृत्वेन गुरुत्वेन वा अन्यत्रापि श्रद्धायुक्तास्तेषामन्याभिनिविष्टानां प्रमाणमपि बोधयितुमसमर्थमिति ते स्वसेव्यसदृशमेव भगवन्तं ज्ञातवन्त इति तद्व्युदासार्थं **भूयांस** इत्युक्तम् । सन्मार्गे भगवानेवोत्कृष्टो मन्तव्य इति ख्यापयितुं सन्मार्गोपयोगिनः सर्वानेव गुणान् भगवत्याह **यतः शान्ति**रिति । 'तत्तीर्थसाधनम्' इत्यन्तेन आदौ सन्मार्गे गुणक्षोभनिवृत्तिरपेक्ष्यते ततो भगवद्धर्माः मार्गरक्षा चेति । तत्रापि षड्गुणा भगवांश्च वक्तव्यः । एवं षोडशकलो भगवान् मार्गे निरुक्तो भविष्यति । **शान्ति**रान्तरो धर्मः, इन्द्रियाणां रजोगुणक्षोभाभावः अनेन भवति । **यतोऽभयं** भयाभावः सत्त्वक्षोभनिवृत्तिः ॥ १५ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तन्निशम्येत्यत्र यतः शान्तिरित्यत्र । **तत्रापीति** मार्गरक्षायामपि षड्गुणा धर्मी चाधिकः । पूर्वं भगवद्धर्माः षडुक्ता इत्य**पि**शब्दः । ततः पूर्वं गुणक्षोभनिवृत्तिस्त्रिविधा, गुणानां त्रिविधत्वात् । एवं षोडश जाता इत्याहुः **षोडशेति** ।

धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च दयान्वितम् ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ १६ ॥

धर्मस्तामसाभावः। ततो भगवद्धर्माः। यस्मात्सर्वेषां प्राणिनां **साक्षाज्ज्ञानं** निरुपाधिकं **वैराग्यं च** तद्विधमेव। **दयान्वित**मित्युभयत्र विशेषणम्। ज्ञानेन वैराग्येण च प्राणिनां पीडा संभवतीति तदर्थमेतदुक्तम्। दयाभावार्थं हि भगवानर्जुनमुपदिदेश। वैराग्येण स्वकीयानां पीडा लोकसिद्धा। तदन्वितमिति क्वचित्पाठः। तदा ज्ञानसहितं वैराग्यम्। न तु मर्कटवैराग्यमित्यर्थः। यतो भगवतः सकाशात् **अष्टधा ऐश्वर्यं** भवति अणिमादिप्रभेदभिन्नं **यशश्च** भवति। **आत्मनोऽन्तःकरणस्य मलं** दूरीकरोतीति यशसो विशेषणम्। अनेन असत्प्रकारेण नटविटादिभ्यो दानेन यद्यशस्तद्व्यावर्तितम्। श्रीः वीर्यं च प्रकृते तथा नोपयुज्यत इति दयायां वीर्यस्यान्तर्भावं, अष्टधा ऐश्वर्ये श्रियश्च मन्यते ॥ १६ ॥

एवं भगवतः सकाशात् प्राणिनामेवं भवतीति निरूप्य मार्गानुसारिणि भगवति मार्गसिद्ध्यर्थं गुणानाह **मुनीना**मिति त्रिभिः।

मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।
अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥

यस्तु भगवान् षड्गुणयुक्तानामपि **परमा गतिः** फलरूप इत्यर्थः। **आहु**रिति प्रमाणम्। परमत्वं यतो नावर्तते यस्मादग्रे गन्तव्यं च नास्ति। षड्गुणान्**मुनीनां** वर्णयति तेषामेव भगवान् फलमिति ज्ञानार्थम्। मननं ज्ञानसाधनम्। तेन ज्ञानसिद्धिः। दण्डन्यासो वैराग्यम्। शान्तिः कीर्तिः। समचित्तता श्रीः। **अकिंचनाना**मिति वीर्यं संभवति, अपेक्षायां च तदग्रहणात्। **साधूना**मिति सदाचाराणाम्, अनेनैश्वर्यं निरूपितम्, लौकिकसामग्र्या वैदिकत्वसंपादनात्। एवं फलरूपता एको गुणः सन्मार्गे ॥ १७ ॥

साधनोत्कर्षमाह **सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्ति**रिति।

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ।
भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥

सत्त्वगुण एव भगवन्निरूपकः। सत्त्वोत्पादका अपि तत्र सुलभा इत्याह **ब्राह्मणास्त्विष्टदेवता** इति। **यस्य** भगवतः **इष्टदेवता ब्राह्मणाः**। अनेन प्रमाणप्रतिबन्धकता निवारिता। किंच। यस्मिन् मार्गे गुणत्रययुक्ता **भजन्ति**। **अनाशिषः** फलाकाङ्क्षारहिताः। **शान्ताः** साधनदोषरहिताः। **निपुणबुद्धयः** विवेकज्ञानयुक्ता इति साध्योत्कर्षः। **वे**त्यनादरे। भगवद्भजने निपुणा बुद्धिर्नात्यन्तं प्रयोजिकेति। एवं गुणचतुष्टयं निरूपितम् ॥ १८ ॥

द्वयमाह **त्रिविधाकृतय** इति।

त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः ।
गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥

भगवतः **आकृतयः** रूपाणि **त्रिविधानि**। तानि गणयति **राक्षसास्तामसाः**। **असुरा** राजसाः। **सुराः** सात्त्विकाः। अनेन सर्वरूपो भगवानिति सर्वत्र भगवद्बुद्धिरेको गुणः। तत्रापि **सत्त्वं तीर्थानां** पवित्रहेतूनां **साधन**मिति। इदं वैराग्यस्थानीयम्। ततः पूर्वं ज्ञानस्थानीयम्। भजनं श्रीः। ब्राह्मणाः कीर्तिः। सत्त्वं बलम्। गतिरैश्वर्यमिति। यस्मादिति, भगवान् इति धर्मी निर्दिष्टः। तस्मात्कृष्ण एव महान् सर्वप्रकारेणेति निरूपितम्॥ १९॥

एतत्प्रासङ्गिकमुक्त्वा निर्णयकर्तॄणां किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **इत्थं सारस्वता विप्रा** इति।

श्रीशुक उवाच—**इत्थं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये।**
पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं गताः॥ २०॥

सरस्वतीतीरस्था मुनयः प्रमाणोत्कर्षमापन्नाः वाक्यमात्रेण नृणां संशयो न गच्छतीति **संशय**निवृत्त्यर्थं स्वयं भजनं कृत्वा ततस्तयैव **सेवया** तयैव गन्तुं योग्यं भगवन्तं **गताः**।

'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्।
स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणम्' इति वाक्यात्॥ २०॥

एवमुपाख्यानस्य फलपर्यन्ततामुक्त्वा तस्य च फलं सर्वदैव भवतीति ज्ञापयितुं सूतः फलश्रुतिमाह **इत्येतदि**ति।

सूत उवाच—**इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्ध-**
पीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः।
सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं
पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति॥ २१॥

इतीति कथासमाप्तिः सूच्यते। **एतदि**त्यनुवादः। यतः कुतश्चिदपि श्रुतं भगवच्चरित्रं कार्यं साधयत्येव। फलरूपता तु साधारणानामपि भक्तमुखश्रवणादेव भवतीति ज्ञापयितुं विशेषणं **मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूष**मिति। **मुनितनय**त्वेनान्यथा ज्ञानं निवर्तयति। **आस्यपद्म**मिति पाने क्लेशाभाव उक्तः। अधःस्थितपद्मे तु निम्नतासंपादनक्लेश इति। गन्धयुक्तं **पीयूष**मिति भक्तिरसालोडितं चरित्रमुक्तम्। अनेन स्वतःपुरुषार्थता निरूपिता। साधकत्वमप्याह **भवभयभि**दिति। संसारभयं निवर्तयति। भवपदं भयस्यानिवर्त्यत्वं ज्ञापयति। कीर्तेरेतत्साधकत्वे हेतुमाह **परस्य पुंस** इति। नहि प्रकृतिमध्यस्थितस्य चरित्रमेतादृशं भवतीति। शब्दतोऽप्युत्तमतामाह **सुश्लोक**मिति। शोभनाः श्लोका व्यासादिकृता यस्मिन्। **श्रवणपुटै**रिति उत्तभितकर्णपुटैरिति बहुवचनेन वरत्वेन प्राप्तैः। 'विधत्स्व कर्णायुतम्' इति वाक्यात्। एवं यः **पान्थो** भूत्वा **अभीक्ष्णं** पिबति तस्य साधनदशास्थितावपि क्लेशो निवर्तत इत्यर्थः॥ २१॥

एवं प्रमाणबलेन भगवतो ज्ञानशक्तिर्निरूपिता । प्रमेयबलेन निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते शुकः स्वयमेव एकदेति । इतीदृशानीत्यन्तेन ।

श्रीशुक उवाच—**एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ।**
जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥ २२ ॥

प्रमेयबले पूर्वपक्षे कालस्यापि बलं निरूपणीयं ततो न देशादीनां बलेन सह विरोधः एते दश लीलारूपाः प्राणरूपा वा । निर्गुणया भक्त्या सह भक्तिरूपा वा, येषामर्थे भगवान् गच्छतीति । तेजसः प्रत्यापत्तिरपि कर्तव्येति भगवतो गमनमित्येके । अनिरुद्धचरित्रत्वादर्जुनेन सह गमनम् । अर्जुने सर्वदेवतानामस्त्राणि वर्तन्त इति तत्सामर्थ्ये निराकृते सर्वेषामेव सामर्थ्यं निराकृतं भवतीति ज्ञापयितुं तत्कथा । **एकदा** यस्मिन् काले भगवतः स्वसामर्थ्यप्रदर्शनेच्छा । तुशब्दो वैकुण्ठे कथमेवमिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । कस्याश्चिद्विप्रपत्न्याः **कुमारकः** पुत्रः **जातमात्र** एव तदानीं कालो भूमौ तिष्ठतीति भूमिस्पर्शमात्रेणैव मृतः । **किले**ति प्रसिद्ध्या शुकः स्वदोषं परिहरति । **भारते**ति विश्वासार्थम् ॥ २२ ॥

ततो ब्रह्मणः अभूतपूर्वोऽयमर्थ इति भगवता कालस्य पूर्वभोगोऽपि व्यावर्तित इति । विद्यमानेऽपि भगवति यत्पुत्रमरणं तच्छम्बुकन्यायेन जातमिति प्रत्यापत्तिर्भविष्यतीति राजदोषेणैवैवं जातमिति तान् ज्ञापयन् बालकं गृहीत्वा राजद्वारि गत इत्याह **विप्रो गृहीत्वे**ति ।

विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ।
इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥

उपचारव्यावृत्त्यर्थं **मृतक**मिति । **राजद्वारि** स्थापयित्वेति विचारार्थं शववाहकस्य वचनं निषिद्धमिति **उपधाय इदं प्रोवाचे**त्याह । **विलपन्नि**ति कृत्रिमताव्युदासाय बाह्यो भाव उक्तः । **दीनमानस** इत्यान्तरः ॥ २३ ॥

बोधनार्थमाह **ब्रह्मद्विष** इति द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः ।
क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २४ ॥

प्रकृताप्रकृतभेदाद् द्वारकायां यादृशो राजा मृग्यते तादृशोऽयमुग्रसेनो न भव-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विप्रो गृहीत्वेत्यस्याभासे **शम्बुकन्यायेने**ति कमलादियुक्ते मानसेपि सरसि जलदोषाच्छुक्तयोपि जायन्ते तथा भगवत्सहितदेशेपि राजदोषादेवं जातं परं भगवतो विद्यमानत्वात् प्रत्यापत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ।

---

१. रामराज्ये शम्बुकाख्यशूद्रतपःकरणेन यथा ब्राह्मणबालकमरणं तथात्रापीत्यर्थः ।

तीति तद्दोषः प्रायेण भविष्यतीत्याशयेनाह राज्ञो दोषत्रयं महत्। ब्रह्मद्वेषो जडबुद्धिः लोभश्चेति। विषयात्मकता चतुर्थः साधारणः। चतुर्विधोऽपि प्रायेणायं राजा। ब्रह्मद्वेषेण तस्य धर्माभावः। शठबुद्ध्या नार्थः। लोभान्न कामः। विषयासक्त्या न मोक्ष इति स राजा सर्वपुरुषार्थवञ्चितो भवति। तादृशस्य कर्माणि तस्य पुरुषार्थाभावात् तत्रापकारं कर्तुमसमर्थानि मदुपरि पतितानीत्याह **पञ्चत्वं मे गतोऽर्भक** इति। चतुर्थं स एव गतः तस्यैव पञ्चत्वे क्षत्रबन्धुत्वाद्रक्षा न भविष्यतीति ब्राह्मणास्तदीया इति तेषु पतति ॥ २४ ॥

ननु पुरोहितविषयमेतत् 'गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च' इति वाक्यात्। साधारणश्च ब्राह्मणस्त्वं तादृशः कथं दुःखी जात इति चेत् तत्राह **हिंसाविहार**मिति।

हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम्।
प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥

राज्ञो महान् त्रिदोषः सर्वानेव व्याप्नोति राज्यस्थितान्। निषिद्धस्य कर्ता विहितस्याकर्ता दुष्टपोषकश्चेति दोषत्रयं क्रमेणाह। **हिंसायामेव विहारो** यस्य। **दुष्टं शीलं** यस्य। न जितानीन्द्रियाणि येनेति तादृशं **नृपतिं भजन्त्यः प्रजाः** क्रमेण तत्तद्दोषं प्राप्नुवन्ति। आदाववसादं हिंसाफलम्। मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः। दुःशीलत्वात् धर्माभावाद् **दरिद्रा** भवन्ति। ततः शत्रुजयाभावान्नित्य**दुःखिताः**। एवमुपदेशार्थमुक्त्वा बालकं गृहीत्वा गच्छति ॥ २५ ॥

एवमेकवारकथामुक्त्वा पर्यायान्तरेष्वतिदिशति **एवं द्वितीय**मिति।

एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च।
विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥

तृतीयमप्येवमेव। बालकमानीयैव वदति। ततो लोकानां प्रतीतिर्जातेति पश्चात् षट् पुत्रा नानीताः, परं स्वयमेवागत्य वाक्यं वदति। तृतीयं तु तत्रैव त्यक्तवानिति लक्ष्यते। द्वारकायां भगवान्मुख्यः स तूष्णीं तिष्ठति। तत्रत्याः सर्व एव तूष्णीं तिष्ठन्ति। यथा कायिकोऽपराधः ब्राह्मणस्य सोढः, एवं वाचनिकोऽपीति। यथा ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य तथेति ब्रह्मणः कार्यम्। तथात्रापि भगवता नीयन्त इति तूष्णींभावः ॥ २६ ॥

ततो भिन्नस्वभावः जीवभावमेवापन्न इति द्वारकायामपि गतो लौकिकबुद्ध्या विद्वत्पतिरहमिति साभिमानः किंचिदुवाचेत्याह **तामर्जुन** इति।

तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके।
परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एवं द्वितीयमित्यत्र तृतीयं त्विति। तत्र तुशब्देन पूर्वव्युदाससूचनादिति भावः।

केशवान्तिक एवोपविश्य । उपश्रुत्य **ब्राह्मणं समभाषतेति** संबन्धः । भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापयितुं तत्र विलम्बाभावाय **परेते नवमे बाल** इत्युक्तम् । गुणानां कार्ये जाते अहंकारदेवता असहमाना तथा प्रोवाच । दशैव पुत्रा मर्यादायामेकस्याम् 'दशास्यां पुत्रानाधेहि' इति श्रुतेः । अत एक एवावशिष्यते । अतो विलम्बमकृत्वा **ब्राह्मणं समभाषत** ॥ २७ ॥

अर्जुनो ह्येवं मन्यते मृत्युरेनं नयतीति । स मृत्युर्ब्राह्मणक्षत्रिययोर्मित्रं तदुपपादितम् 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इत्यत्र तुल्यव्यसनत्वान्मित्रत्वम् । तत्रोभौ स्वधर्मपरौ मृग्येते न तु जातिमात्रपराविति तदाह **किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवास** इति ।

किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥

त्वं यत्र निवससि तत्र **कश्चिद्धनुर्धरो** राजन्यः **किं नास्ति** । ननु सन्त्येव बहवः सर्व एवैते सभायां स्थितास्तत्राह **राजन्यबन्धवो ह्येते** इति । एते नोत्तमाः क्षत्रियाः एतेषां पूर्वजाः परं राजन्याः स्थिता इत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानामेवं दोषः कुतो न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह **ब्राह्मणास्तु सत्रमासत** एव ॥ २८ ॥

अतः अलौकिकदोषेण न बालकानां मरणं किंतु क्षत्रियाणामेव दोषेणेत्याह **धनदारात्मजापृक्ता** इति ।

धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ।
ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुंभराः ॥ २९ ॥

धनदारात्मजैः सर्वथा अपेक्षितैः **अपृक्ता** रहिता । एकाकिन इत्यर्थः । **यत्र ब्राह्मणाः** एवं दुःखं प्राप्नुवन्ति । **ते वै** निश्चयेन **राजन्या नटा** एव । **राजन्यवेषं** कृत्वा लोकेभ्योऽन्नं प्राप्य **जीवन्तीत्यसुंभराः** ॥ २९ ॥

ब्राह्मणश्चेद्रक्षितो भवेत् सोऽन्यं रक्षयेन्न स्वात्मानं स पालयितुं शक्तः । तथा सति क्षत्रियनिर्माणं व्यर्थं स्यात् । 'अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः' 'तत्राणायासृजच्चास्मान्' इति च तस्मादवश्यमत्र क्षत्रियेण रक्षा कर्तव्या । अतोऽहं करिष्यामीत्याह **अहमिति** ।

अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥

वां स्त्रीपुरुषयोः तस्मिन् रक्षिते उभयोरुपकार इति । तस्मादयावत्त्वं सूचयितु-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तामर्जुन इत्यत्र भगवतस्तावत्सहने हेतुमाहुः **भगवानिति** । निर्गुणकार्यमेव करोतीति **नवमे परेते** न विलम्बः इत्यर्थः ।

माह **दीनयो**रिति। ननु त्वद्वाक्ये को विश्वास इति चेत् तत्राह **अनिस्तीर्णप्रतिज्ञ** इति। नन्वग्निप्रवेशे किं स्याद् बालकस्तु न जीविष्यत्येवेत्याशयेनाह **हतकल्मष** इति। तदा तस्य पापं न भवति, क्षत्रियदेहस्य परित्यागात्॥ ३०॥

तदा ब्राह्मणस्तमुपदिशति, अज्ञं मत्वा मित्रत्वात् **संकर्षणो वासुदेव** इति।

ब्राह्मण उवाच—**संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः।**
अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत्॥ ३१॥

चतुर्मूर्तिं भगवन्तं सर्वथा स्वभावतोऽपि रक्षकं निर्दिशति **संकर्षण** इति। **धन्विनां वर** इति लौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितम्। पूर्वयोस्तु सामर्थ्यं दृष्टचरम्। **अनिरुद्धस्त्वप्रतिरथः,** न केनापि रुद्ध इति सार्थकता तस्य निरूपिता। एवं मिलिता अपि अस्मत्पुत्रं **त्रातुं न शक्नुवन्ति।** यस्मात्कारणादस्ति किंचित्कारणं येन तेऽपि न शक्नुवन्तीत्यर्थः॥ ३१॥

तावता किमित्यत आह तत्कथमिति।

तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः।
चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम्॥ ३२॥

एते **जगदीश्वराः** भगवदवतारत्वात्। असाध्यं बाल एव वदतीति त्वं **बालिशः।** अतस्तव वाक्यं न **श्रद्दध्महे**॥ ३२॥

अर्जुनस्त्वेवं मन्यते। चतुर्मूर्तिर्भगवान् प्रतिनियतकार्यकर्ता। तदंशोऽपि तत्रैव निविशते। यस्तु तदनंशोऽपि भूत्वा विशेषकार्यार्थं उत्पन्नः स एवं कर्तुं शक्नोतीति। अतो निषेधति **नाहं संकर्षण** इति।

अर्जुन उवाच—**नाहं संकर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव वा।**
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः॥ ३३॥

जगदीश्वरत्वमप्रयोजकं प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्। **कार्ष्णिः** प्रद्युम्नः, वेत्यनिरुद्धे अनादरः स्वस्यानिरुद्धांशाद्वा न साक्षान्निषेधं करोति। अन्यथा अनृतवादी स्यात्। **अहं वै** निश्चयेन **अर्जुनः।** येन गावः प्रत्यानीताः मम चासाधारणं साधनं कार्यं चेत्याह **गाण्डीवं यस्य वै धनु**रिति साधनोत्कर्षो निरूपितः॥ ३३॥

मावमंस्था मम ब्रह्मन्वीर्यं त्र्यम्बकतोषणम्।
मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभुः॥ ३४॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अहमित्यत्र तस्येति। **दीनयोः** कार्याकरणादुग्रसेनस्यादयावत्त्वमित्यर्थः।

नाहं संकर्षण इत्यस्याभासे **तदनंशोपीति** संकर्षणादिवत्तत्संततावप्रविष्टोप्यहं विशेषकार्यार्थमुत्पन्नत्वात् कर्तुं शक्त इत्यर्थः।

त्र्यम्बकतोषणमिति कार्योत्कर्षः । स हि मृत्युंजयः नह्यन्येन मृत्युर्जेतुं शक्यः । सोऽपि चेन्मद्वीर्येण तुष्यति तदा मम मृत्युजये कः संदेह इति भावः । यदि मृत्युः प्रार्थितश्चेद्दास्यति तदा न काचिच्चिन्ता । यदि वा कलहं करिष्यति तथापि **प्रधने मृत्युं विजित्य ते प्रजां आनेष्ये यतोऽहं प्रभुः** ॥ ३४ ॥

एवं सोपपत्त्या निरूपणे ब्राह्मणस्य विश्वासो जात इत्याह **एवं विश्रम्भित** इति ।

एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ।
जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥

एवं विश्रम्भो विश्वासः यतोऽयं **विप्रः** 'विप्राः पश्चिमबुद्धयः' इति । **परंतपेति** विश्वासार्थं संबोधनम् । फाल्गुनपदं लोके विद्युन्निवारकत्वेन प्रसिद्धमिति तद्वाच्यः कथं मृत्युं न निवारयेदिति विश्वासः । ततो ग्राममध्ये सर्वत्र **पार्थवीर्यं** श्रावयन् **स्वगृहं** गतः ॥ ३५ ॥

ततो वर्षपर्यन्तं प्रीतः स्थितः । ततो यज्जातं तदाह **प्रसूतिकाल आसन्न** इति ।

प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।
पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥

द्विजसत्तमो महान् अन्यथा शापं दद्यात् । **मृत्योः** सकाशात्**प्रजां पाहि** । **आतुर** इति शरीरेऽपि दैन्यं प्रतिभातीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

ततोऽर्जुनस्य रक्षाप्रकारमाह **स उपस्पृश्येति** ।

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
दिव्यास्त्राणि च संस्मृत्य सज्जं गाण्डीवमाददे ॥ ३७ ॥

अर्जुनो महादेवबलेन सर्वं करिष्यामीति सर्वदेवाविष्टस्तथा करोति । **उपस्पर्शनम्** देवतासान्निध्यार्थम् । **शुच्यम्भ** इति मन्त्रपूतम् । देवताप्रार्थनार्थं नमस्कारः । **दिव्यास्त्राणां** सर्वेषां संस्मरणं सर्वत्र सर्वसंबन्धार्थम् । **सज्जं** आरूढप्रत्यञ्चं **गाण्डीवमाददे** इति तस्य दृष्टसामग्री निरूपिता ॥ ३७ ॥

न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः ।
तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥

नानास्त्रयोजितैः शरैरिति देवतान्तराप्रवेशाय । ततः सर्वतः **शरपञ्जरं चकार** ॥ ३८ ॥

ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः ।
सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥

ततः पञ्जरमध्य एव **कुमारः संजातः**। विप्रपत्न्याः सकाशाद् भूमिस्पर्शाभावात्, कठिनमार्गेण गच्छामीति **सद्योऽदर्शनमापेदे**। **सशरीर** एव आकाशमार्गेण गतः। आकाशं भित्त्वा कालं मायां च भगवत्स्थाने गत्वा भगवता सह लोकालोकात्परभागे आविर्भूत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदाह विप्रो विजयं विनिन्दन्कृष्णसंनिधौ।
मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम् ॥ ४० ॥

तदा भार्यया वृत्तान्ते कथिते भगवत्सन्निधाने समागत्य अर्जुनं **विशेषेण निन्दन्** क्षोभजनकं वाक्यमाह, सार्धाभ्यां निन्दति। अर्जुनो निर्दुष्टः अहमेव भ्रान्तः। तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह **मौढ्यं पश्यत** ममैव। **योऽहं क्लीब**स्य **कत्थनं श्रद्दधे**। यदि तस्मिन् शौर्यसंभावनापि स्यात् तर्हि तत्र क्लीबत्वं न भवेत् ॥ ४० ॥

यदक्लीबानामप्यसाध्यं तत् क्लीबः कथं कुर्यादित्याह **न प्रद्युम्न** इति।

न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः।
यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥

यदि धनदानेन पुत्रा रक्षितुं शक्याः स्युः तर्हि **प्रद्युम्नः** पालयेत्, यदि बलेन तदा**निरुद्धः**, यदि रत्युत्पादनेन तदा **रामः**, यदि सृष्टिप्रलयाभ्यां तदा **केशवः**। एतेषां पुरे वासात् शक्तौ सत्यां पालनमावश्यकं यदेतैरप्यशक्यं परिपालनं तेन ज्ञायते कश्चिदन्य एवोपायोऽस्तीति तथा सति **कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः**। धर्मेण चेद्रक्षा तर्हि मयैव रक्षितः स्यादिति चत्वारो गणिताः ॥ ४१ ॥

धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः।
दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥

एवं साधनपञ्चकरहितोऽपि अर्जुनः यद्रक्षार्थमुक्तवान् तेन **अर्जुनं धिक्**। यतो **मृषा** वदति। तस्य **धनु**रपि **धिक्**, ज्वाल्यताम्। ननु धनुषः कोऽपराध इति चेत् तत्राह **आत्मश्लाघिन** इति। य आत्मानं वृथैव श्लाघते। ननु शूराः प्रतिजानते, ततः कदाचित्प्रतिज्ञा पूरिता भवति कदाचिन्न, नैतावता प्रतिज्ञाकर्तुर्दोष इति चेत् तत्राह **दैवोपसृष्ट**मिति। **आनिनीषति** आनेतुमिच्छति। संदिग्धेऽर्थे प्रतिज्ञा युक्ता न तु निश्चित इति भावः। एवमपि प्रतिज्ञां कुर्वन् **दुर्मतिः** ॥ ४२ ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवं शपतीति**।

एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः।
ययौ संयमिनीमाशु यत्रास्ते भगवान्यमः ॥ ४३ ॥

विद्यामास्थाय देवानां विद्यामैच्छिकगतिप्रदाम्। ततः **फाल्गुनः** अति-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

ततः कुमार इत्यत्र **भूमी**ति **कठिनमार्गेण गच्छामीति** हेतोः **भूमिस्पर्शाभावा**दित्यन्वयः। भूमिस्पर्शे तथा सामर्थ्यं न तिष्ठेदिति भावः।

निर्भयः **संयमिनीं** यमस्य पुरीं **ययौ**, संयमिनी यातनाभूमिरूपा यमराजधानी च भवति । तत्र द्वारकायां ब्राह्मणगृहे उत्पन्नः यातनास्थाने न गमिष्यतीति निश्चित्य **यत्रास्ते भगवान् यम** इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीम् ।
आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ।
रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ॥ ४४ ॥

ततस्तत्राप्यदृष्ट्वा पूर्वादिक्रमेण दश दिशः अन्विष्टाः । **सौम्या** उत्तरा दिक् । **रसातलं** अधः । **नाकपृष्ठ**मुपरि । **अन्यानि** गन्धर्वादीनां स्थानानि । तस्य सर्वत्र निर्भयतया गमने हेतुः **उदायुध** इति ॥ ४४ ॥

ततः किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह तत इति ।

ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः ।
अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥

न **लब्धो द्विजसुतो** येन । अत एव न **निस्तीर्णं प्रतिश्रुतं** प्रतिज्ञा यत्र । ततो द्वितीयां प्रतिज्ञां कर्तुमुद्यतः **अग्निं विविक्षुः** । तामपि प्रतिज्ञां कर्तुं न शेके इत्याह **कृष्णेन प्रत्युक्त** इति अग्निप्रवेशं **प्रतिषेधता प्रत्युक्तः** प्रतिकूलतया **उक्तः** ॥४५॥

तदेव भगवद्वचनमाह **दर्शये द्विजसूनू**निति ।

दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञामात्मनः कृथाः ।
ये ते नः कीर्तिं विपुलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणपुत्रांस्तुभ्यं दर्शयामीति ततो हेतोः **आत्मनः** स्वस्या**वज्ञां मा कृथाः** । अपकीर्तिशङ्कया तव मरणम् । तन्मृते अधिकाप्यपकीर्तिर्भविष्यति । मदुक्तप्रकारेण चेज्जीविष्यसि तर्ह्येतेन जीवनेन **ते कीर्तिं विपुला**मपि **मनुष्याः स्थापयिष्यन्ती**त्यर्थः । मनुष्या हि दृष्टपराः न परमार्थं जानन्ति । अतः पुत्रानयनं दृष्ट्वा कीर्तिमेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः ।
दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥

एवमुक्त्वा **भगवान**प्रतिहतः सर्वज्ञस्तेनैव **सह** स्वस्य गरुडध्वजं **रथं दिव्यं** आधिदैविकरूपं स्वभावतो वा अलौकिकं पश्चिमां **दिश**मभिप्रस्थितः ॥ ४७ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दर्शये इत्यत्रावज्ञ इति लोटो मध्यमपुरुषः । पृच्छां करोति पृच्छति ततो ण्वुलि पृच्छक इति रूपं मनोरमायां साधितम् । तथाऽवज्ञां करोति अवज्ञतीति नामधातुर्ज्ञेयः 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इत्यत्र प्रभृतिग्रहणेनादादेरप्याकृतिगणत्वसूचनात्सिद्धं व्यत्ययाद्वा ।

इति संभाष्येत्यत्र **रथ**मिति **आस्थाये**ति मूलवासनयान्वयः ।

ततो बहुदूरे गत इत्याह **सप्तद्वीपानिति** ।

सप्तद्वीपान्सप्तसिन्धून्सप्त सप्त गिरीनथ ।
लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ ४८ ॥

जम्बूद्वीपादि **सप्तद्वीपान्**, लवणादीन् **सप्तसमुद्रान्**, प्रत्येकं द्वीपेषु **सप्त सप्त गिरीन्** मर्यादापर्वतान् उल्लङ्घ्य । **अथ** सर्वान्ते सुवर्णभूम्यनन्तरं **लोकालोक**पर्वत-मप्य**तीत्य** तत्परभागे यत्**तमः** तत्प्रविष्टवान् ॥ ४८ ॥

तत्र तमसो माहात्म्यमाह **तत्राश्वा** इति ।

तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥

भगवतश्चत्वारोऽपि प्रसिद्धा **अश्वास्तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुः** । विश्वासार्थं संबोधनम् ॥ ४९ ॥

तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ।
सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ॥ ५० ॥

तदा भगवान् अश्वानां तदगमनं दृष्ट्वा **महायोगेश्वराणां** ब्रह्मादीनामपि **ईश्वरः** समर्थः । सर्वथा गन्तव्यमेवेति निश्चित्य **सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं** सुदर्शनमग्रे **प्राहिणोत्** ॥ ५० ॥

ततस्तस्मिन्नन्धकारे सुदर्शनस्य गतिमाह **तमः सुघोरमिति** ।

तमः सुघोरं गहनं कृतं महद् विदारयद्भूरितरेण रोचिषा ।
मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ५१ ॥

सुघोरं तमः विदारयन् निर्विविश इति संबन्धः । तमसः स्पर्शोऽपि निराकरणार्थं कठिन इति वक्तुं **सुघोर**त्वमुक्तं अतिभयानकमित्यर्थः । **गहन**मतिगम्भीरम् । **महत्कृतम्**, आलोकापेक्षयापि अधिकं परिमाणतो बलाच्च । आगमनप्रतिषेधार्थं वा **महत्कृतम्** । नन्वेतादृशमन्धकारं कथं दूरीकृत्य निर्विविशे तत्राह **भूरितरेण रोचिषे**ति ततोऽप्यधिकेन तेजसा । ननु भूयान् देशो वर्तत इति गमनेऽपि यावज्जन्म स्यात्ततो व्यर्थः प्रयास इति चेत् तत्राह **मनोजव**मिति । ननु गन्तव्यदेशः कस्मिन् भागे वर्तत इति सुदर्शनस्य ज्ञानाभावात् तस्य कथमग्रे तद्देशगमनमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह **गुणच्युत** इति । यथा दाशरथेः बाणः यं देशमुद्दिश्य त्यज्यते तमेव देशं प्राप्नोति । अचेतनोऽपि चेतनवत् प्रेरणगतिसामर्थ्यात् रेखामात्रमपि नान्यत्र गच्छति । तथा यदैव भगवान् सुदर्शनं प्रक्षिप्तवान् तदा तद्देशसंमुखमेव चिक्षेपेति यथा शरः गुणाद्विमोकमेवापेक्षते तथा चक्रमपि हस्ताद्विमोकमेवापेक्षते इष्टदेशगमनार्थं नान्यदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततश्चक्रेणैव मार्गः कृत इति तेनैव मार्गेण रथो गत इत्याह द्वारेणेति ।

द्वारेण चक्रानुपथेन उत्तमः परं परंज्योतिरनन्तपारम् ।
समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपिदधेऽक्षिणी उभे ॥ ५२ ॥

चक्रानुपथेन द्वारेण चक्रनिर्मितमार्गेणैव तादृशमपि **तमः** कर्म । **परमुत्कृष्टं ज्योतिर्यस्य** तादृशं सुदर्शनम् । **परं** ब्रह्म तेजोरूपमनन्त**पारमि**त्युभयविशेषणम् । तमस्तेजश्च उभयं **सम्यगश्नुवानं** अग्रपश्चाद्भावेन तमसा तेजसा च व्याप्तं रथं दृष्ट्वा **फाल्गुनः** विद्युन्निवारकोऽपि **प्र**कर्षेण **ताडिताक्षो** जातः । विद्युता प्रतिहताक्ष इव भीतो जात इत्यर्थः । अगाधे मार्गे गच्छन् अग्रे पश्चाच्च रथदर्शनार्थं चञ्चलदृष्टिः । उभयोस्तुल्यत्वं दृष्ट्वा महान्धकारे विद्युद्दर्शीव भयाद् **अक्षिणी अपिदधे** मुद्रितवान् । अनेनार्जुनस्य ज्ञानगमने शङ्कापि परिहृता ॥ ५२ ॥

ततो भगवदिच्छया ब्रह्माण्डमतिक्रम्य आवरणे जले रथः प्रविष्ट इत्याह **ततः प्रविष्टौ** इति ।

ततः प्रविष्टौ सलिलं नभस्वता बलीयसैजद्बृहदूर्मिभीषणम् ।
तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं भ्राजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितम् ॥ ५३ ॥

तदा जलमध्ये रथे प्रविष्टे रथस्थावपि जले **प्रविष्टौ** । तत्सलिलं वर्णयति **बलीयसा नभस्वता एजदिति** । महावायुना कम्पमानम् । अत एव **बृहदूर्मिभिः** स्थूलतरङ्गैः विशेषेण **भीषणं** भयानकम् । अनेन अर्जुनस्य मनसाप्यगम्यो देश इति सूचितम् । एतादृशजलमध्ये एकं गृहमस्ति तत्प्रविष्टाविति वक्तुं तद्गृहं वर्णयति **तत्राद्भुतं वै भवनमिति** । **द्युमत्तम**मतितेजोयुक्तं स्वतेजसैव प्रकाशमानम् । सूर्यादीनां प्रकाशकानामभावात् । **भ्राजन्तो** ये **मणिस्तम्भा**स्तेषां **सहस्रेण शोभितम्** । अनेनैव सर्वोत्कर्षो भवनस्य वर्णितः ॥ ५३ ॥

तन्मध्ये एकं शेषं दृष्टवानित्याह **तस्मिन्महाभीममिति** ।

तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ।
विभ्राजमानं द्विगुणेक्षणोल्बणं सिताचलाभं शितिकण्ठजिह्वम् ॥ ५४ ॥

सलिलं प्रविष्टौ गृहमपि प्रविष्टौ । ततो भगवान् कृष्णः **तस्मिन्महाभीममनन्तं ददर्श** । **तद्भोगसुखासनं** भगवन्तमपि ददर्शेति संबन्धः । सर्वमर्जुनस्य भयोत्पादनार्थं आश्चर्यरसोत्पादनार्थं च वर्णनम् । **महाभीम**मतिभयानकं सर्पविशेषं **अद्भुतं**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वारेणेत्यत्र अनेनेति अक्ष्णोरपि मुद्रणकथनेनार्जुनस्य भगवन्तं विना तत्स्थानज्ञानं तत्र गमनं च शङ्कितमपि न भवतीत्यर्थः ।

तस्मिन् महाभीममित्यत्र अन्यथेति कान्त्यभावे तमसा दर्शनमेव न भवेत् तदा भयमपि न भवेदित्यर्थः ।

कदाप्यदृष्टपूर्वम्। एवं स्वरूपभूतं गुणत्रयमुक्त्वा विशेषतो वर्णयति सहस्रसङ्ख्यायुक्तेषु मूर्द्धसु यानि रत्नानि तानि **मूर्धन्यानि फणानां** संबन्धिनो **मणयः** फणामणयः फणाशब्द आकारान्तः मूर्धन्यानां फणामणीनां **द्युभिः** कान्तिभिः कृत्वा विशेषेण **भ्राजमानम्**। अन्यथा तस्य दर्शनेन तथा भयं न भवेदिति दर्शनोपाय उक्तः। यदर्थमेतदुक्तं तदाह **द्विगुणानीक्षणानि** सहस्रद्वयमितानि चक्षूंषि तेन **उल्बणमतिक्रूरम्**। तादृशस्यापि महत्त्वमाह **सिताचलाभमिति**। **सिताचलः** श्वेतपर्वतः कैलासो वा हिमालयो वा। तत्सदृशम्। **शितिर्नीलवर्णः कण्ठो** जिह्वा च यस्य। नीलकण्ठो नीलजिह्वश्चेत्यर्थः। महादेवस्य तदाधिदैविकं रूपम्। तेन जिह्वायां मृत्युः कण्ठे कालकूट इति उभयोर्नीलं रूपं वर्णितम्॥ ५४॥

ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम्।
सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणम्॥ ५५॥

एतादृशे अतिभयानके सर्पशरीरे सुखासीनं भगवन्तं **ददर्श**। ननु सर्पे स्थितः कथं सुखेन तिष्ठतीत्याह **विभुमिति**। लोकानामेव स भयानकः न तु तस्यापि नियामकस्येत्यर्थः। किंच। **महानुभावम्**, महाननुभावो यस्येति। तादृशोऽपि क्रूरः भगवत्स्थित्या भगवदनुभावेन अतिऋजुरित्यर्थः। तत्र स्थितं भगवन्तं वर्णयति **पुरुषोत्तमोत्तममित्यादिभिः**। पुरुषोत्तमा ये सर्वपुरुषेष्वतिसुन्दराः सर्वलक्षणसंपन्नाः तेभ्योऽप्युत्तमः। सौन्दर्यमुक्त्वा रूपमाह **सान्द्राम्बुदाभमिति**। अतिनिबिडो योयमम्बुदः तद्वत् **आभा** कान्तिर्यस्येति नीलमेघश्यामम्। इदं भगवतः सहजं रूपमिति। सत्त्वगुणेन वा, पर्यवसानेन वा, इन्द्रियाणां दर्शनसामर्थ्याभावेन वा, शृङ्गारेण वा, कामेन वा, आनन्दस्वभावेन वा, भगवद्रुच्या वा, लक्ष्मीरुच्या वा, तादृशस्यैव सहजत्वेन वा नीलरूपो भगवानिति ज्ञातव्यम्। **सुष्ठु पिशङ्गं** पीतवर्णं **वासो** यस्य। एवं रूपवस्त्रयोः परब्रह्मशब्दब्रह्मता निरूपिता। एवं प्रमेयप्रमाणे निरूप्य साधनं भक्तिं निरूपयति **प्रसन्नं वक्त्रं यस्य**। ज्ञानविज्ञाने साधनान्तरं निरूपयति **रुचिरे आयते ईक्षणे** यस्येति॥ ५५॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सान्द्राम्बुदाभमित्यत्र सत्त्वेत्यादि। सत्त्वस्य नीलत्वात्तस्याधारत्वेन ग्रहणे भगवत्यपि नीलत्वं प्रतिफलतीति। **पर्यवसानं** कालस्तथा च कलेनीलत्वात् तदा भगवतोपि नीलं रूपमिति 'चक्षुः रूपवद्द्रव्यं गृह्णत् तदभावे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति' इति शृङ्गाररसस्य नीलरूपं तदात्मकत्वाद्भगवतोपि तथेति। **कामभावो** नील इति **आनन्दः स्वभावत** एव नीलः, अतः पूर्णानन्दो भगवानपि **नीलः** इति भगवतस्तादृशमेव रूपं रोचते, अत एव 'रूपं नीलं, रसो नवनीतस्य' इत्याद्युक्तमिति लक्ष्म्या विद्युन्निभायाः स्वयोग्यं तादृशमेव रूपं रोचते इति नीलं रूपं भगवतः सहजमेव नात्रोपपत्तिर्मृग्या इति। एवमिति **रूपस्य** नीलत्वेन **वस्त्रस्यापि** पीतत्वेन चेत्यर्थः। 'आकाशशरीरं ब्रह्म', 'वासश्छन्दोमयं पीतम्' इति वाक्याभ्यामिति भावः।

एवं सर्वसाधनसहितं भगवन्तं निरूप्य फलत्वाय प्रथमतो बहिःशोभामाह **महामणिव्रातेति** ।

महामणिव्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुन्तलम् ।
प्रलम्बचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालया वृतम् ॥ ५६ ॥

महामणीनां समूहः येषु, तादृशाः **किरीटकुण्डल**मुकुटादयः तेषां **प्रभाभिः परितः क्षिप्ताः सहस्रं कुन्तला** यस्य । कुन्तलानां मध्ये रत्नानां तेजःप्रवेशान् नीलमणिखचितपदकवद् भगवतः उपरिभागो वर्णितः । मध्यभागं वर्णयति प्रकर्षेण **लम्बाः चारव अष्टौ भुजा** यस्य । जानुपर्यन्तं लम्बाः तादृशा अपि न केनाप्यंशेन विकृताः ये भगवतः अष्टौ गुणाः अणिमादिप्रकृतिरूपाः तेषां मूलभूता ये योगाः क्रियाशक्तिरूपाः तेषामाधारभूता भगवतो बाहवः । **कौस्तुभ**सहितः कण्ठभागः **श्रीवत्स** एव **लक्ष्म** चिन्हं यस्य । **वनमालया** च **वृत** इति जीवमायाकीर्तय उक्ताः भगवदवलम्बाः ॥ ५६ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा एकाकी कदाचिद्भगवांस्तत्र तिष्ठतीति शङ्कां वारयितुं सुनन्दादीन् पार्षदप्रवरान् वर्णयति **सुनन्दनन्दप्रमुखैरिति** ।

सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७ ॥

स्वपार्षदैरनिरुद्धसेवकैः । एतै**र्निषेव्यमाण**मिति संबन्धः । **मूर्तिधरा**श्चक्रादयः आधिदैविकाः ।

चक्रं शङ्खस्तथा खड्गश्चर्म शार्ङ्गं गदा तथा ।
बाणः पद्मं तथान्यानि मुशलाद्यायुधानि हि ।
मूर्तिमन्ति हरेः पार्श्वे तिष्ठन्ति परितः सदा ।

निजायुधान्यनिरुद्धायुधानि । ततः **पुष्ट्यादि** शक्तयः चतस्रोऽनिरुद्धस्य वर्ण्यन्ते । **पुष्टिः श्रीः कीर्तिः अजा** प्रकृतिरिति । **अखिला**श्च **ऋद्धयः** । धनधान्यादिसंपत्तीनामाधिदैविकरूपाणि । **तैः** सर्वैरेव **निषेव्यमाणम्** । एतावतापि साधारणमैश्वर्यमायातीति असाधारणब्रह्माण्डकोट्यैश्वर्यार्थमाह **परमेष्ठिनां पति**मिति । एकैकस्य ब्रह्माण्डस्यैकैकः परमेष्ठी तादृशानां सहस्राणां पतिः ॥ ५७ ॥

तादृशं स्वांशस्य मूलभूतं दृष्ट्वा भगवता लोकशिक्षार्थं यत्कृतं तदाह **ववन्द** इति ।

ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ।
तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धाञ्जली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८ ॥

आत्मानमेव भगवान् कृष्णो **ववन्दे** । ननु मूर्तिभेदस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् कथ-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ववन्द इत्यस्याभासे **स्वांशस्येति** कृष्णे आविष्टस्य नारायणस्य मूलभूतमनिरुद्धमित्यर्थः ।

मात्मत्वमत आह **अनन्त**मिति । अनन्तमूर्तिर्भगवानेक इत्यर्थः । तर्हि खण्डशोऽनन्तता स्यादत आह **अच्युत** इति । स्वरूपात्केनापि प्रकारेण न च्युतः । **जिष्णुरर्जुनश्च** । भगवद्दर्शनेन **जातसाध्वसः ववन्द** इति संबन्धः । चकारात्तस्यापि भगवानात्मा । ततो भगवानिरुद्धः किंचिदुक्तवानित्याह **तावाहेति** । **भूमा** अनिरुद्धः 'यो वै वाचो भूमा तं न्यर्बुदम्' इत्यत्र वाक् संबन्धिनं भूमानमुद्दिश्य न्यर्बुदत्वं विधीयते । अनिरुद्धो हि मानसः पुरुष इति । शब्दात्मकत्वं तस्य सिद्धमिति अनिरुद्धस्य भूमत्वमिति । **परमेष्ठिनां प्रभु**रिति । ब्रह्माण्डे समागच्छति तं प्रति तस्याज्ञा चलतीति पुत्राणां नयने निर्भयतया तथा कथने च हेतुरुक्तः । **बद्धाञ्जली** कृष्णाजुनौ अर्जुनं वञ्चयितुं भगवानपि तथा नाट्यं करोति । अत एव कृष्णो भूमा च सर्वथैक इति अर्जुनाहंकारभङ्गार्थमेव निरोधमध्यपातात् प्रपञ्चविस्मृत्यर्थं तथा करोतीति सूचितम् । **ऊर्जया गिरा** लोकसिद्धवाण्यपेक्षयापि महत्या ॥ ५८ ॥

यथाकथंचित्किंचित्कौतुकं वक्तव्यमिति किंचिदाह **द्विजात्मजामी** इति ।

द्विजात्मजामी युवयोर्दिदृक्षुणा मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ।
कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्ति मे ॥ ५९ ॥

सन्धिरार्षः । अर्जुनं प्रति संबोधनं वा अदीर्घदर्शित्वं ज्ञापयितुं द्व्यामुष्यायणत्वात् परंपरया व्यासात्मजत्वाच्च द्विजशब्दस्य ब्राह्मणपरत्वेऽपि न दोषः । **युवयोर्दिदृक्षुणेति** प्रयोजनम् । तयोर्महत्त्वात्साक्षादाकर्षणं न संभवति, अतो **द्विजात्मजा** एव मया **समानीताः** । ननु आवां कौ किमर्थं वा तव दिदृक्षा तत्राह **द्विजधर्मगुप्तये अवतीर्णौ मम कलारूपा**विति । युवयोः स्वरूपं मम कलाया अवतारः । अतः स्नेहाद्दिदृक्षा । कलावतारस्य प्रयोजनं **द्विजधर्मगुप्तय** इति । एको द्विजगुप्तये । अपरो धर्मगुप्तय इति । उभयमुभयत्र वा । अनिरुद्धस्य धर्मरक्षाप्रयोजनमिति । द्विजैः स्वभावत एव धर्मः कर्तव्यः । तत्रावयोः किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह भूमेर्भाररूपान् **असुरान् हत्वेति** । **भूयस्त्वरया इह इतं** आगच्छतं, **मे** मम **अन्ति** समीपे । अनेनेदानीं स्थितिर्निषिद्धा ॥ ५९ ॥

न केवलं धर्मरक्षैव कर्तव्या अपि तु धर्मः प्रवर्तनीय इत्याह **पूर्णकामावपीति** ।

पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥ ६० ॥

स्वतो धर्मप्रयोजनाभावेऽपि करणावश्यकत्वाय **पूर्णकामत्वम्** । धर्मकरणसामर्थ्ये निस्पृहत्वे च हेतुः **नरनारायणावृषी** इति । नरनारायणत्वात्पूर्णकामत्वं ऋषित्वाद्धर्मकरणसामर्थ्यमिति । तथापि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति प्रयोजनं वक्तव्यमिति चेत्, तत्राह । **स्थित्यै** अनिरुद्धः पालक इति जगतः स्थित्यर्थं धर्मकरणम् । ननु

नारायणेनैव स्थितिः संपाद्यत इति भूभारहरणार्थमेव समागतयोः आवयोः किं धर्मेणेत्यत आह **लोकसंग्रहमिति** ॥ ६० ॥

ततो यज्जातं तदाह इत्यादिष्टाविति ।

इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ ६१ ॥

उभयोः कृष्णनामत्वं समानांशत्वाय । ननु भगवान् कथं भगवन्तमाज्ञापयति तत्राह **परमेष्ठिनेति** । अयं भगवान् ब्रह्माण्डे रक्षार्थं प्रवृत्तः अतः स्वांशान् सर्वानेव तथा बोधयति । अतः स्वस्य रूपं तथैवेति **ॐमिति** तदुक्तं स्वीकृत्य । **भूमानं** भगवन्तमा**नम्य** यदर्थं गतौ तान् बालकानादाय ॥ ६१ ॥

न्यवर्तेतां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ यथागतम् ।
विप्राय ददतुः पुत्रान्यथारूपं यथा प्रभू ॥ ६२ ॥

स्वकं धाम द्वारकां **न्यवर्तेतां** व्याघुट्य समागतौ । ततो निःशङ्कौ **प्रहृष्टौ** गमनमार्गेणैव समागतौ । इयं च लीला अन्यैः समतां हीनतां च बोधयति ततः प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं **विप्राय ददतुः पुत्रान्** । एकः प्रार्थितो रक्षार्थं सर्वे एव च दत्ता इति महत्त्वम् । **यथारूपम्** रूपमनतिक्रम्य । रूपशब्देन वयःस्वभावादिकमपि जन्मकालीनं गृह्यते । **यथा** यथावद् अन्यूनानतिरिक्तम् । सान्दीपिनिपुत्रवदेषामपि व्यवस्था । ननु कथमेवं प्रतिज्ञाय गतौ तत्राह **प्रभू** इति । तथा करणे वा हेतुः ।

एवमुभयोश्चरित्रमुक्त्वा तुल्यत्वमाशङ्क्य परिहरति **निशम्येति** ।

निशम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम् ॥ ६३ ॥

अर्जुनस्तु यावद्गत्वा समागतः तावत्किमपि न ज्ञातवान् । पश्चाद्भगवता स्वरूपे निरूपिते पश्चात् तद्वैष्णवं धाम ज्ञातवान् तदाह **निशम्येति** । परमविस्मयं प्राप्तः । विष्णोरेतादृशं स्थानमिति । स हि जानाति यथेन्द्रादीनां स्थानं तथा विष्णोरपीति । पश्चान्मेरुसर्षपयोरिवान्तरं ज्ञात्वा अत्यन्तं **विस्मितः** । नन्वेतावता किमर्जुनस्य संपन्नमित्याकाङ्क्षायामाह **यत्किंचित्पौरुषमिति** । स्वतः करणेऽहंकारो भवति । अतो यत्किंचित्पूर्वं कृतवान् तदन्यत्कृतं च तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितमेव मेने । एवं निरोधे नन्दप्रभृतिअर्जुनान्ता निरुद्धाः । फाल्गुनान्ताश्चावेशाः ॥ ६३ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न्यवर्तेतामित्यत्र इयं च लीलेति यथाऽन्ये देवा अंशतोवतीर्णास्तथा भगवानपीति **अन्यैर्देवैः समतामित्यर्थः** । **हीनतां** चेति अनिरुद्धादिति शेषः । तथापि नारायणांशस्यैव तत्र गमनादंशैरंशिन्येवं कर्तव्यमिति लोकशिक्षार्थं कृतेति भावः ।

अतस्तस्मिन्निरुद्धे निरोधान्तरस्य वक्तव्यत्वाभावाद् उक्तमात्रपरत्वं दूरीकर्तुं प्रकारमतिदिशति **इतीदृशान्यनेकानीति**।

इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन्।
बुभुजे विषयान्ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः॥ ६४॥

ज्ञानरूपाणि निरोधरूपाणि वा। **वीर्याण्य**लौकिकसामर्थ्यानीह भूमौ माहात्म्यार्थं स्वासक्त्यर्थं च **प्रदर्शयन् ग्राम्यान् विषयान् बुभुजे**। अन्यथा लोकसमानधर्माभावे नाट्यं न भवेत् विश्वासश्च न भवेत्, सर्वमुक्तिश्च स्यात्। अतो लौकिकं वैदिकं च लोकवत् कृतवान् तदाह **ग्राम्यान् विषयान् बुभुजे। अत्यूर्जितैर्मखैश्च ईजे** इति। षड्वर्षपर्यन्तं सर्वानेव यज्ञान् कृतवानिति प्रसिद्धिः॥ ६४॥

दानमपि यज्ञसदृशमिति तस्यापि लोके उत्कर्षहेतुत्वाद् विशेषेणाह **प्रववर्षाखिलान्कामानिति**।

प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासु ब्राह्मणादिषु।
यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थितः॥ ६५॥

प्राणिमात्रस्य कामनां पूरितवान्। विशेषतो **ब्राह्मणादिषु**। तत्रापि यथाकामम्। यावता तासां कामः पूर्णो भवति। एतत् पूरणाभावे तदानींतना लोकाः सर्वे नष्टा एव भवेयुः इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **यथैवेन्द्र** इति। सर्वे प्राणिनः अन्नैरेव जीवन्ति तदन्नं वृष्ट्यधीनं ततः पर्जन्यश्चेत्क्षणमात्रमप्युदासीनः स्यात् तदा प्राणिनो नष्टा एव भवेयुः। तथैव भगवानित्यर्थः। भजनार्थं पर्जन्याद्विशेषमाह **भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थित** इति। सर्वतः श्रैष्ठ्यं ज्ञापयन्नेव अखिलान् कामान् **प्रववर्ष** येन कृतार्थता भवति॥ ६५॥

एवं प्रजापालनमुक्त्वा विशेषतः स्वावतारकृत्यमुपसंहरन्नाह **हत्वा नृपानधर्मिष्ठानिति**।

हत्वा नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वार्जुनादिभिः।
अञ्जसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः॥ ६६॥

नृपाणां वधो न दोषायेति ज्ञापयितुं विशेषणम्। ते नृपाः कंसादयः। **अर्जुनादिभिः** भीष्मार्जुनभीमादिभिः। कांश्चिद्घातयित्वा दुर्योधनादीन् ततो निष्कण्टकभूमौ **अञ्जसा** सामस्त्येन धर्मं **प्रवर्तयामास**। तत्र हेतवो युधिष्ठिरादयः। भगवतः करणद्वयं दुष्टनिवारणे अर्जुनादिः, धर्मकरणे युधिष्ठिरादिरिति॥ ६६॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे चत्वारिंशाध्यायविवरणम्॥ ४०॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

इतीदृशानीत्यत्र ज्ञानेति।,**निरोधेति** ज्ञानस्याध्यायार्थत्वादध्यायार्थानुवादपक्षे **ज्ञानरूपाणि**, निरोधस्य स्कन्धार्थत्वात् स्कन्धार्थानुवादपक्षे **निरोधरूपाणीत्यर्थः**।

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

एवं सर्वान् समुद्धृत्य क्रीडत्यस्माकमीश्वरः ।
क्रीडायां प्राप्तसंसारः स्त्रीणामपि निवार्यते ॥ १ ॥
ज्ञानं निरूप्य वैराग्यं निरूपयितुमुद्यतः ।
अद्भुतत्वाच्चरित्रस्य रागलीला निरूप्यते ॥ २ ॥
स्वार्थं रतिः पूर्वमेव भगवत्त्वान्निवारिता ।
स्त्रीणां तु रागसंप्राप्तिस्ततोऽत्र विनिवार्यते ॥ ३ ॥
एकचत्वारिंशेऽध्याये भक्तानां सुखसिद्धये ।
परमोत्सवलीलां हि श्रीशुको वर्णयन्मुदा ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये सर्वलोकार्थं चरित्रमुक्तमुपसंहृतम् । इदानीं भक्तानां भगवति मनःस्थैर्यार्थं परमानन्दलीलां निरूपयति सुखं स्वपुर्यामिति ।

श्रीशुक उवाच—**सुखं स्वपुर्यां निवसन्द्वारकायां श्रियःपतिः ।**
सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥

स्वभावतोऽपि सर्वचिन्ताभावः स्वपुर्यां भवति । तत्रापि **द्वारकायां**, **श्रियःपतिरिति** विलाससाधनसंपत्तिरुक्ता । लौकिकीमपि संपत्तिमाह **सर्वसंपत्समृद्धायामिति** । कदाचित्साधारणोपद्रवसंभावनायामपि न स्वप्रयतोऽपेक्ष्यते, **वृष्णिश्रेष्ठैरेव** तन्निवृत्तिसंभवात् ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकचत्वारिंशेध्याये एवमिति स्कन्धारम्भे 'निरोधो यौगिकश्च' इत्यनेन **निबन्धे** उक्तो निरोधः पूर्वाध्यायान्त उपसंहृतः इति तमनुवदन्ति **समुद्धृत्येति** अस्मिन्नध्याये 'निरोधोस्यानुशयनम्' इति लक्षणोक्त एव निरोधो निरूप्यते इत्याशयेनाहुः **क्रीडतीति** । अस्मिन्नध्याये निरूप्यते इति शेषः । **क्रीडायामिति** अन्येषां प्रपञ्चविस्मृतिः पूर्वमुक्तैव, अत्र स्त्रीणामपि संसारो निवार्यते परंतु क्रीडायामुक्तायां संसाररूपो दोषः प्राप्तः, अतस्तदभावत्वेन प्रपञ्चनिवारणमुच्यते न तु यौगिकनिरोधाङ्गत्वेनेति भावः ।

स्वार्थमिति अतो भगवतो विषयरागो न प्राप्त एव किंतु स्त्रीणां प्राप्तः सोपि 'कृष्णस्यैवं विहरतः' इति श्लोकोक्तगत्यादिभिर्निवार्यत इत्यर्थः ।

सुखं स्वपुर्यामित्यत्र तत्रापीति मोक्षस्य परमानन्दस्य द्वारभूतायामित्यर्थः । द्वारमेव द्वारिकेति व्युत्पत्तेः स्वार्थे कः । चतुर्थचरणस्यार्थमाहुः **कदाचिदिति** ।

असाधारणानां पूर्वमेव निवृत्तत्वान्मुख्यभोगसाधनानि निर्दिशति **स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिरिति** ।

स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
कन्दुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिद्द्युभिः ॥ २ ॥

पुरुषश्चैतन्यात्मकः काममयः, इन्द्रियाणि तत् दुःखनिवर्तकानि करणानि, प्रवृत्त्यर्थं तेभ्यः सुखदानं नान्तरीयकं तत्रात्मकामः स्त्रीभिरेव पूर्यते । तत्र स्त्रीणां षडिन्द्रियसुखदातृत्वाय विशेषणानि **उत्तमवेषाभिरि**त्यादीनि । अलौकिकवेषेण मनोदृष्टिप्रीतिः । **नवयौवनकान्तिभिरिति** स्पर्शरसयोः । **हर्म्येषु कन्दुकादिभिः क्रीडन्तीभिरिति** शब्दघ्राणयोः, चित्तचक्षुषोर्वा तदा आद्येन व्यत्यासः । अनेन विभावा अनुभावाश्चोक्ताः । **तडिद्द्युभिरिति** । इतररागविस्मारणम् । धर्मादिफलरूपत्वं वा तासां निरूपितम् । एवं सर्वपुरुषार्थरूपाः स्त्रियः भगवदर्थं निरूपिताः । साधारणीनां नागरीणां वा वर्णनम् ॥ २ ॥

ततः केवलभोगस्थानत्वे गन्धर्वादिविमानवत् लोकोत्कर्षस्तथा न भविष्यतीति सेनां वर्णयति **नित्यं संकुलमार्गायामिति** ।

नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतङ्गजैः ।
स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥

आस्रवन्मदैर्गजैः सर्वदैव **संकुला मार्गा** यस्याः । ततो **भटा** अपि **स्वलंकृता अश्वा रथाश्च** । एवं चत्वार्यङ्गानि उत्कृष्टानि निरूपितानि ॥ ३ ॥

एवं शौर्यसिद्ध्यर्थं सेनां निरूप्य भोगसिद्ध्यर्थमुद्यानानि निरूपयति ।

उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
निर्विशद्भृङ्गविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ ४ ॥

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्त्रीभिश्चेत्यत्र **नान्तरीयक**मिति इन्द्रियद्वारा आत्मनि सुखं भवतीत्यर्थः । **स्त्रीभिरेवे**ति 'पुरुषोर्धवृगल' इति श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । **स्पर्शरसयोरिति** मृदुस्पर्शोधररसश्च यौवने विशिष्टोनुभूतो भवतीति तयोरनुभवः, तेन त्वग्रसनयोरिन्द्रिययोः प्रीतिरिति शेषः । **शब्दघ्राणयोरिति** घ्राणं गन्धः, क्रीडादर्शनात्तद्वर्णनरूपः काव्यादिशब्दः, कन्दुकानां पुष्पमयत्वाद्गन्धश्च विशिष्टोनुभूतो भवतीति तयोरनुभवः तेन श्रोत्रनासिकयोरिन्द्रिययोः प्रीतिरिति शेषः । **व्यत्यास** इति **उत्तमवेषाभिरि**त्यनेन शब्दघ्राणयोरिति तत्राप्युत्तमवेषदर्शने काव्यं, पुष्पाणामपि वेषे स्थितत्वात् गन्ध इति तथैवार्थः । **इतर** इति तडितामितरविस्मारकत्वादिति भावः । विशेषणचतुष्टयस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **धर्मादीति** । धर्मार्थकाममोक्षफलरूपत्वमित्यर्थः । संख्यातात्पर्यत्वान्नातीव विवेचनीयम् ।

उद्यानं पुष्पप्रधानं, उपवनं फलप्रधानम् । तैराढ्या संपन्ना । कामकलायां गन्धोत्कर्षमुक्त्वा शब्दोत्कर्षमाह **पुष्पितद्रुमराजिषु निर्विशन्तो ये भृङ्गाः विहगाश्च तैर्नादितायाम्** । राजिपदेन एकस्यां पङ्क्तौ एकजातीया एव विहगाः प्रविशन्तीति ज्ञापितम् । अन्यथा विजातीयशब्दसाङ्कर्ये कोलाहलः स्यात् । **समन्तत** इति पूर्वोक्ताः सर्वत्र ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥

रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
तावन्ति बिभ्रद्रूपाणि तद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥

तादृशस्थाने **षोडशसहस्रस्त्रीणां एक एव वल्लभो रेमे** । सर्वासामेकत्रैव स्नेहः । षोडशविकारेषु प्रतिविकारं मनसः सहस्रधा सुखसिद्ध्यर्थं षोडशसहस्राणि । तावतीनामपि धर्मसाधकत्वमपीत्याह **पत्नीनामिति** । ननु भगवान् स्वकामनापूर्त्यर्थं न प्रवृत्तः किन्तु स्त्रीणां कामनापूर्त्यर्थं तदेवं प्रकारे सर्वथा कामो न पूर्यते । एकगुणस्यापि कामस्य पूर्त्यर्थं बह्व्योऽपेक्ष्यन्ते । अष्टगुणकामानां तु कथमेकेन पूर्तिः । तत्रापि बह्वीनामेक इति दोषं व्यावर्तयितुमाह **तावन्ति बिभ्रद्रूपाणीति** । यावत्यः स्त्रियः तावन्ति रूपाणि कृत्वा रेमे । तासां कामनापूर्त्यर्थमेव तानि रूपाणि जातानीति एकस्याः कामः अष्टगुणोऽप्येकेन पूर्यते तदर्थमेव प्राकट्यात् । सर्वासामेकत्र रमणे मात्सर्यकृतः क्लेशो भवेत् तदर्थमाह **तद्गृहेषु महर्द्धिष्विति**, तासामेव गृहेषु सर्वसमृद्धियुक्तेषु । एकैकं हर्म्यं एकैकस्यै दत्वा तत्र सर्वसमृद्धिं संपाद्य स्वयमेकरूपेण तत्र प्रविष्टः सम्यग्यावता सुखस्फूर्तिर्भवति तथा **रेम** इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रत्येकरमणमुक्त्वा गृहस्थतुल्यता जातेति विशेषरमणकथनार्थं समुदायेनापि रमणमाह **प्रोत्फुल्लेति** सप्तभिः ।

प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च ॥ ६ ॥

प्रकर्षेण उत्फुल्लाः जलपुष्पजातयः **कह्लारकुमुदाम्भोज**जातयः सन्ध्यारात्रिदिनविकासयुक्ताः तासां **रेणुभिः वासितानि** यान्य**मलतोयानि** तद्युक्तेषु भगवान् **रेम** इति संबन्धः । **कूजतां** द्विजानां कुलानि यत्र । गन्धसंपत्तिः शब्दसंपत्तिश्च तत्रोक्ता । स्पर्शरसौ तत्र सहजौ । रूपं तु सिद्धमेव ॥ ६ ॥

विजहार विगाह्याम्भो ह्रदिनीषु महोदयः ।
कुचकुङ्कुमलिप्ताङ्गः परिरब्धश्च योषिताम् ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रोत्फुल्लेत्यत्र-एतादृशेषु गृहेषु रेमे इति पूर्वेणैवान्वयः । अत एवाभासे **रमणमाहे**त्युक्तम् । **स्पर्शरसाविति** 'गृहिणी गृहमुच्यते' इति गृहिण्या गृहस्वरूपत्वात् तत्रोत्तमस्पर्शः रसश्च सहजः सिद्ध एवेत्यर्थः । **रूपं त्विति** 'तावन्ति बिभ्रद्रूपाणि' इत्युक्तत्वादित्यर्थः ।

तत्र **अम्भो विगाह्य विजह्रार** जलक्रीडां कृतवान् । ननु जलक्रीडायाः कोपयोग इति चेत् तत्राह **महोदय** इति । महानभ्युदयो यस्य । तेनैवं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रापि शोभामाह **कुचकुङ्कुमैरालिप्ताङ्ग** इति दूरीकरणार्थं वा जलावगाहनम् । तत्रत्यरसस्य स्वरूपमाह **योषितां परिरब्ध** इति । योषितां संबन्धी ताभिश्च परिरब्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदा प्राकाराद्बहिः स्थितैः रसोत्पादनार्थं गानस्तोत्रादिकं कर्तव्यं तदपि कृतवानित्याह **उपगीयमानो गन्धर्वैरिति** ।

उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान् ।
वादयद्भिर्मुदा वीणाः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ८ ॥

उपगानं तन्नामगीतानां गानम् । वाद्यमप्याह **मृदङ्गपणवानकान्** । **वीणाश्च** वादयद्भिरिति । अन्येषामपि प्रशंसामाह **सूतमागधबन्दिभिरिति** ॥ ८ ॥

एवं बहिरुद्दीपनादिकमुक्त्वा स्त्रीणां स्वैरलीलामाह **सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिरिति** ।

सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः ।
प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ ९ ॥

अच्युतत्वात् बह्वीभिरपि न भगवतः कामस्य कापि हानिः । **रेचकैः** चर्मवंशनिर्मितैः, स्वभावतोऽपि हास्यं जयाद्वा । उभयथापि तासां परमसंतोष उक्तः । अत्यन्तं स्पष्टः कामः ईश्वरस्य निरूपयितुं अनुचितमिति **स्मे**त्याह । ताः **प्रतिसिञ्चन्** विशेषेण **चिक्रीडे** । यक्षाः कामरसकलहे निपुणाः । तथा प्रकृते स्त्रीणां भगवतश्चेति एकदेशप्रसिद्धिः माहात्म्यं सूचयतीति अयुक्तोऽपि कुबेरयक्षिणीनां दृष्टान्तभावो निरूप्यते । यथा 'समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव' इति वाक्यानि ॥ ९ ॥

ततस्तासां रसाभिनिवेशेन विस्मृतदेहानां कामलीलामाह **ताः क्लिन्नवस्त्रेति** ।

ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः
सिञ्चन्त्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः ।
कान्तं स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य
जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥

क्लिन्नवस्त्रेण कृत्वा **विवृता** उद्घाटिताः । **उरुकुचप्रकृष्टदेशा** यासां तादृश्योऽपि **सिञ्चन्त्यः** । **उद्धृतानि बृहत्कबरेभ्यः प्रसूनानि** यासाम् । यथा ताः प्रसूनार्थं भगवत्समीपमायान्ति तथा भगवान् । विवृतावयवा अपि सेचन एव आसक्ता जाताः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ताःक्लिन्नेत्यत्र प्रसूनार्थमिति प्रकृष्टा सूना जलेन हननं तदर्थं भगवज्जयार्थमित्यर्थः ।

तदा केशपाशेभ्यः पुष्पाणि गृहीतवानित्यर्थः । अनेन रेचकान्यपि गृहीतवानिति लक्ष्यते । ततो भगवानुच्चहस्तः पुष्परेचकानि गृहीत्वा यदा स्थितः तदा रेचकजिहीर्षया कान्तमुपगुह्य मध्ये जातस्मरेण य उत्सव आसीत्परमानन्दस्तेन लसद्वदनाः सत्यः मध्ये नीलमणेः परितः पद्मरागाणीव विरेजुः ॥ १० ॥

एवं तासां सुखार्थमतिक्रमेऽपि तासां सौन्दर्यमिव भगवतोऽपि सुखमेव जातमित्याह कृष्णस्त्विति ।

कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमस्रक्
क्रीडाऽभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः ।
सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो
रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ ११ ॥

तासां स्तनेषु विषज्जितं यत् कुङ्कुमं तद्युक्ता स्रक् माला यस्य, तादृशो जातः । ततः क्रीडायां योऽभिषङ्गः आसक्तिस्तेन धुता मुक्ताः कुन्तलवृन्दानां बन्धाः यस्य, नानाविधो बन्धः कौतुकार्थं कृत इति प्रतिभाति । यथा तासामवयवप्राकट्यं तथा भगवतोऽपि कुङ्कुमसंबन्धः केशपाशविमोकश्च । एवं तुल्यतया स्वयं सिञ्चन्, अविचारार्थं तादृशदशायुक्ताभिः परिषिच्यमानः रेमे । अमर्यादया रमणं प्रतिपादयन् गोपीष्विव दृष्टान्तमाह करेणुभिरिवेभपतिरिति । करिणीभिर्वेष्टितो यथा गजेन्द्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं समुदायवर्णनमुक्त्वा एतस्या लीलायाः षड्गुणवत्त्वं प्रतिपाद्य तत्रोपजीविनां दानेन तदुपसंहरति नटानां नर्तकीनां चेति ।

नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
क्रीडालंकारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥

गीततालानुसारेण ये नृत्यन्ति ते नटाः, केवलनृत्येन रसाभिनयकर्त्र्यः नर्तक्यः । नटा एव स्त्रीपुरुषा वा, चकारात्तत्संबन्धिभ्योऽपि भगवान् दत्तवान् । गीतवाद्योपजीविनोऽन्ये । क्रीडासाधनानि अलंकारा वासांसि च । क्रीडार्थमेव वा योऽलंकारः तदर्थं च यानि वासांसि तानि कामशास्त्रे निरूपितानि तानि सर्वाणि कालान्तरोपभोगार्थं न स्थापितानि किंतु बन्दिभ्यः अदात् भगवान् दत्तवान् । तथा तत्स्त्रियोऽप्यदुः ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनेनेति जयपराजयविचारकथनेनेत्यर्थः ।

नटानामित्यस्याभासे षड्गुणवत्त्वमिति । समुदायरमणस्य षड्भिः श्लोकैर्निरूपणादिति भावः ।

एवं साधारणासाधारणलीला निरूपिताः एतन्निरूपणस्य लौकिकफलव्यावृत्त्यर्थं फलान्तरमाह **कृष्णस्यैवं विहरत** इति ।

कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
नर्मकेलिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १३ ॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण विशेषेण चित्तं **हरतो** विहारं कुर्वतः । चतुर्विधैर्भावैः स्त्रीणामन्तःकरणचतुष्टयं हृतमित्याह । आदौ **गतिः** संमुखमागमनम्, तत **आलापः**, ततो जाते वाग्बन्धे कामकलाभिरीक्षणम्, ततो भावप्रकाशकानि **स्मितानि**, ततः कायिकादिविलासाः, ततः **नर्म** परिहासोक्तिः, **केलिः** क्रीडा मानसी, **परिष्वङ्गा** द्वादशविधालिङ्गनानि अष्टविधानि वा । एवं सर्वप्रकारैः **स्त्रीणां धियः** अन्तःकरणानि **हृतानि** । **किलेति** प्रसिद्धिः पूर्ववत् । एतानि प्रपञ्चविस्मृतौ साधनान्येव जातानि न तु प्रपञ्चे भावसाधकानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्मिन्नर्थे प्रमाणत्वेन तासां वाक्यानि निरूपयितुमाह **ऊचुर्मुकुन्दैकधिय** इति ।

ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम् ।
चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥

प्रपञ्चं विस्मृत्य काममपि विस्मृत्य **मुकुन्दे** मोक्षदातर्येव **एका धीर्यासां**, तादृश्यो भूत्वा **गिर ऊचुः** यथा स्वहृदयख्यापिकाः । तर्हि ब्रह्मविदामिव तासां वाक्यानि भवन्तीत्याशङ्क्याह **उन्मत्तवदिति** । असंबद्धानि वाक्यानि । उन्मत्तो गन्धर्वगृहीतः तथा भगवद्गृहीताः । न तु लौकिकाः स्वस्थाः तत्रापि **जडं** यथा भवति । अचेतनादिषु चेतनधर्मारोपात् । ननु केवलप्रपञ्चविस्मृतिः जगति जडवन्निन्दाहेतुरत आह **चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षमिति** । अनेन पूर्णो हेतुः सिद्ध इत्युक्तं भवति । तानि निरोधार्थं **गदतः** कथयतो **मे** मत्तः **शृणु** । कदाचित्प्राकृतत्वशङ्का स्यात् तदर्थं सर्वथा श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ता गिर आह दशभिः **कुररीति** ।

महिष्य ऊचुः—**कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे**
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरोऽगुप्तबोधः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णस्यैवमित्यस्याभासे साधारणासाधारणेति प्रत्येकसमुदायलीलामित्यर्थः ।

ऊचुरित्यत्र यथेति यथावदित्यर्थः । **ब्रह्मविदामिवेति** यथा ब्रह्मविदां वाक्यानि जगतो ब्रह्मत्वबोधकानि यथार्थानि, तथैतासामपि वाक्यानि अचेतनानां चेतनत्वबोधकानि यथार्थानि भविष्यन्तीत्यर्थः । **पूर्णो हेतुरिति** प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः, स्कन्धोक्तलीलाफलं सिद्धमित्यर्थः । **निरोधार्थमिति** श्रोतॄणामिति शेषः ।

वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षणेन ॥ १९ ॥

कुररी चक्रवाकोऽब्धिश्चन्द्रमा मलयानिलः ।
मेघकोकिलकेल्यद्रितन्नद्यो हंस एव च ॥
दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः ।
मनसैव तिरोधानमुक्त्यैवोक्तं न पूर्ववत् ॥
वाचिकेऽपि तिरोधानं वाक्यैरेव निरूपितम् ।
विद्यमानेऽतिसंभोगसौख्यदेऽपि विशेषतः ॥
तत्सङ्गलालसाः प्रोक्ता दृढासक्तिप्रसिद्धये ।
आसक्तिर्गृहकार्यादिनिद्रादिविनिवृत्तये ॥
स्वधर्मान् स्वप्रियं चापि कल्पयित्वाखिलेषु हि ।
बहिस्तत्त्वं निरीक्ष्यैवं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥

प्रथमं स्वाभिलषितलीलानन्तरं भगवति शयनलीलायामारब्धायां बहिः स्वाभाविकं कुररीविलापं श्रुत्वा राजसराजसभावापन्नाः महिष्यः कुररीविलापेन भगवत्प्रबोधमाशङ्कमानाः स्वकामलीलां परित्यज्य भगवति परमस्नेहेन निद्राभङ्गो मा भवत्विति कुररीनिवारणार्थं प्रवृत्ता दुःखितां कुररीं दृष्ट्वा आश्वासनार्थं संबोधनं कुर्वन्त्य ऊचुः हे **कुररीति** । भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वं जगत् स्त्रीरूपमेवेति ताः पश्यन्ति । अत एव सर्वासां भगवानेवैकः पतिरिति । अतो या काचिद्दुःखं प्राप्नोति तत्र भगवद्विरह एव हेतुः । अन्यद्दुःखं भगवतैव दूरीक्रियत इति । अत इयमपि स्त्री भगवद्विरहाकुला भगवता संभोगार्थमानीय

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कुररीत्यत्र दशधेति सगुणनिर्गुणभेदेन दशप्रकारकैः भगवत्स्नेहैः करणैः **स्त्रीभिः** कर्त्रीभिः पूर्वोक्ता **उक्ता** इत्यर्थः । ननु मानसतिरोधानमिदमिति कथमवगम्यते तथाज्ञापकवाक्याभावादित्यत आहुः **मनसैवेति** । एतादृशवाक्योक्त्यैवोक्तं सूचितमित्यर्थः । **न पूर्ववत्** यथा कायिकतिरोधाने 'तत्रैवान्तरधीयत' इति स्पष्टमुक्तं तथा नेत्यर्थः । **वाचिकेपीति** तत्रापि तादृशवा**क्यैरेव** सूचितं न पूर्ववत्स्पष्टमुक्तमित्यर्थः । मानसतिरोधानस्वरूपमाहुः **विद्यमान** इति । **आसक्तिरिति** । अन्यत्रासक्तिः गृहकार्यादिः निद्रादिश्चैतेषां विशेषेण निवृत्त्यर्थं **स्वधर्मान्** वियोगजनितविलापादीन् **स्वप्रियं** चाखिलेषु कुर्यादिषु **कल्पयित्वा**ऽस्मद्धर्मा एव विलापादयः कुर्यादिषु अस्मत्प्रिय एव च तेषां प्रिय इति कल्पयित्वा **बहिरपि तत्त्वं** तेषां स्वाभाविकविलापादिधर्मवत्त्वं **निरीक्ष्य प्रलापयुक्तास्तथा** गानं कृतवत्य इत्यर्थः । **स्वकामलीला**मिति यद्यपि ताभिर्भगवत्प्रबोधे पुनर्लीला संपद्यते तथापि परमस्नेहेन स्वस्य तादृशलीलाकाङ्क्षां परित्यज्य निवारणार्थमेव **प्रवृत्ता** इत्यर्थः । यद्यपि कुर्यादयो न संनिहिताः 'तथाप्युन्मत्तवज्जडम्' इत्युक्तत्वात् संनि-

कटाक्षविशिखैर्हृता। अतो विलापं करोतीति निश्चित्य तां प्रत्याहुः हे कुररि अस्माभिर्ज्ञातं त्वं कोलाहलं करोषि तदयुक्तमिति निवारयितुमागताः, त्वं किं विलपसि हा कष्टमित्यर्थः। विलापो निवारयितुं न शक्यते। कारणदुःखस्य संजन्यमानत्वाद् वेदनावदिति भावः। निद्राभावशयनाभावौ स्वतुल्यतया अनुवदन्ति। त्वं किं वीतनिद्रा नापि शयनमपि करोषि। निद्राभावेऽपि काश्चित् पतित्वा तिष्ठन्ति तदपि तव नास्तीत्यर्थः।

यदा देहेऽतिचिन्ता स्यात् धातुवैषम्यमेव वा।
भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते॥

भगवान् दुराराध्यः कथं वश्यो भविष्यतीति महती चिन्ता।

यदाङ्गेषु समस्तेषु तापोऽनिर्वृत्तिरेव वा।
तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथंचन॥

तापश्च विरहात्। एतावपि स्वधर्मौ तर्हि अस्मद्दुःखं भगवते निवेदयन्त्विति चेत् तत्राहुः स्वपितीति। अयं च स्वापः विहितकाले, तस्मादावश्यकत्वान्न निषेद्धुं शक्यः। तदाह राज्यामिति। ननु भगवान् गतनिद्रः परब्रह्मरूपः कथं निद्रां प्राप्नोतीति चेत् तत्राहुः जगतीति। सर्वत्र जगति भगवानेव शेते। नह्यन्यो निद्रासुखभोक्ता भवति। सर्वेषां प्राणिनां सुखार्थं वा। जगति जगन्निमित्तं निद्रां विस्तारयतीत्यर्थः। तर्हि तन्निद्रया लोकार्थं स्वीकृतया स्वात्मापि मुह्येदत आह अगुप्तबोध इति। निद्रायामपि न गुप्तो बोधो यस्य। तर्हि कथं नज्ञायत इत्याशङ्कायामाहुः ईश्वर इति। ईश्वरो लीलयापि सुप्तो बोधयितुमशक्यः तस्मादस्माभिः सहेष्टगोष्ठ्या दुःखं दूरीकुर्वित्याहुः वयमिवेति। हे सखि तुल्यव्यसने। कच्चिदिति कोमलप्रश्ने। गाढनिर्भिन्नचेता इति दुःखानुसारेण हेतुं महान्तं कल्पयन्ति। पीडा कामकृतैवेति। कामः पुष्पायुध इति भगवन्नेत्रमपि नलिनरूपमुच्यते। नन्वविकसितं पुष्पं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह नलिनसदृशे नयने यो हाससहित इति। ननु हृदये वेधव्यतिरेकेण पीडा न भवतीत्याशङ्क्याह ईक्षणेनेति। ईक्षणं तीक्ष्णबाणस्थानीयम्। ननु तथापि दयया न मारयिष्यतीति चेत् तत्राह उदारेति।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

हितत्वेनैव जानन्तीति भावः। अत इयमपीति दुःखे भगवद्विरहस्यैव हेतुत्वात् इत्यर्थः। हृतेति मनसि हृते इयमेव हृतेति भावः। यदाङ्गेष्विति न शेषे इत्यनेनैकत्र पतित्वा न तिष्ठतीति सूचनात्तदर्थोयं स्वधर्माविति महिषीणां धर्मावित्यर्थः। बहिर्धर्मौ विलापस्तु स्पष्ट एव निद्राभावस्थैर्याभावकथनेनान्तरधर्मावेतावपि (विरहतापौ) सूचितावित्यपिशब्दः। तर्हीति समानधर्मत्वेन सखित्वे सतीत्यर्थः। नलिनेति यो भगवान् नलिनसदृशे नयने हाससहित इत्यर्थकथनम्। विग्रहस्तु नलिननयने हासो यस्य तादृशस्य

उत् ऊर्ध्वं आरा यस्य, उद्गता वा दाराः अतः स्वयं पीडितः अन्यानपि पीडयिष्यति । किंच लीलायुक्तं निरीक्षणम् । क्रीडायामासक्तो न कस्यापि सुखं विचारयति । अतस्तेन गाढं यथा भवति तथा निर्भिन्नम् ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च ।
मायावैभवकालौ च सतां हितकरौ तथा ॥
पञ्चैते हरिसंबद्धा यस्यान्तर्हृदये सदा ।
विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तोऽनिर्वृत उच्यते ॥

एवं तस्या दुःखमनुवादेन अङ्गीकृतम् ॥ १५ ॥

अन्याः पुनः राजससात्त्विक्यः चक्रवाकं पूर्ववन्निवारयितुं प्रवृत्ता आहुः **नेत्रेऽनिमीलयसीति** ।

नेत्रेऽनिमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु-
स्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥ १६ ॥

तासामवयवविशेषे खेलनार्थं चक्रवाकौ स्थापिताविति मत्वा, तौ द्रष्टुं काचिच्चक्रवाकी समागता । ततस्तां निकटे दृष्ट्वा सापि रोदितीति विचार्य तस्या अपि दुःखं दूरीकर्तुं क्लेशमनुवदन्ति । निद्राभावेऽपि कश्चिन्नेत्रे निमील्य तिष्ठति । त्वं तु तदपि न करोषीति । किम**निमीलयसी**ति प्रश्नः । **नक्त**मिति निमीलनस्यैवायं काल इति निरूपितम् । स्वास्थ्ये सति निमीलयति प्राणी । त्वं **चादृष्टबन्धुः** मम भर्ता क्व वर्तत इति तं द्रष्टुं न निमीलनं करोषि । अत एव त्वं **रोरवीषि** अत्यन्तं शब्दं करोषि । **करुणं** यथा भवति तथा । **बते**ति खेदे । तत्रेदानीं द्वितीयमपि तथैवागतं चक्रवाकमुपलभ्य प्रायेणेयं भक्ता, भर्ता त्वस्या वर्तत एवेति इयं भगवतो दासी भवति । ततो दिनान्तसेवां कृत्वा यथा वयं दास्यो जाताः तथेयमपि सेवाफलं वाञ्छति तच्च फलं प्रसादरूपं, प्रसादश्च स्वचरणसमर्पित-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यदुदारलीलेक्षणं तेनेति । **उद्गता वेति** अस्मिन् पक्षे तादृशहासश्चासावुदारश्चेति भगवत एव विशेषणद्वयम् । उद्गता ऊर्ध्वभूताः प्रबलाः कटाक्षैः पीडाजनका दारा यस्येति उदिति तकारलोपः पृषोदरादित्वात् । **ज्ञानेति ज्ञानशक्तिरीक्षणम्, क्रियाशक्तिर्लीला, भक्तियोगः,** उदारत्वं मुख्यभक्तेस्तादृशत्वात् । **माया** हासः । **वैभवकालो** नयनयोर्नलिनसादृश्यकथनेन सूचितो गलन्मकरन्दत्वस्थानीयनानाविधसंकेतसूचनकालः । **एते पञ्च हरिसंबद्धा** भगवत्संबन्धिनो **यस्यान्तर्हृदये सदा विराजन्ते** य एतैर्गाढनिर्भिन्नचेताः स **भक्तः स्वभक्तेषु** मध्ये**ऽनिर्वृत उच्यत** इत्यर्थः ।

नेत्रे इत्यत्र **मत्वे**ति एतस्यानुवदन्तीत्यनेन समानकर्तृकत्वम् । **तत्रे**ति भावितचक्रवाकीस्थले चक्रवाकीसकाशाद् द्वितीयं चक्रवाकमप्यागतं भावनयोपलभ्येत्यर्थः ।

मालां चेत्प्रयच्छति तदा भगवान् सेवां स्वीकृतवानिति निश्चित्य तां भक्तिरूपां मालां शिरसि स्थापयित्वा कृतार्थतामापद्यते। इयं च तन्न प्राप्तवती। अतस्तत्कामनया खेदं करोतीत्याहुः **वयमिव, अच्युतपादजुष्टां स्रजं कबरेण वोढुमिच्छसि**। कबरादयः स्वधर्माः ॥ १६॥

राजसतामसस्तु समुद्रध्वनिं श्रुत्वा तमपि पूर्ववत्संबोधयन्ति **भो भो** इति।

भो भो सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः।
किंवा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम्॥१७॥

द्विरुक्तिः श्रवणार्थं, त्वं यत्सदा **निष्टनसे**। स्तन शब्दे नितरां शब्दं करोषि। तेन ज्ञायते रात्रौ त्वमपि न शेषे। तत्र शयनाभावे हेतुः हे **उदन्वन्निति**। यस्तु जलवान् भवति स शीतार्तो भवति। अत एव **अलब्धनिद्रः** न कुतश्चित्तेन निद्रा प्राप्ता प्रत्युत प्रकृष्ट **जागर** एव प्राप्तः। यत्र हि जलं तिष्ठति तत्र लक्ष्म्याः उत्तमं रमणं न भवतीति इन्द्रश्चेन्द्राणी च नान्तस्तत्र भोगं कुरुतः अतस्तादर्थ्याभावात् प्रजागर एव प्राप्तः, न तु निद्रा तेन प्राप्ता। ननु तथाप्याक्रोशे को हेतुः तत्राहुः **किंवा मुकुन्देति**। पूर्वं यथा भगवानस्मद्धृदये शेते, एवं समुद्रेऽपि शेषपर्यङ्के शयानः स्थितः, तत इदानीमत्रावतीर्णस्तिष्ठति तथैवास्मद्धृदयाच्च तिरोहितः। अत एव सर्वस्वे गते आक्रोशो युक्त एव। **मुकुन्देन** मोक्षदात्रा **अपहृतं आत्मन इव लाञ्छनं** चिह्नं यस्य। अतो मोक्षोऽपि नास्ति। संसारोऽपि नास्ति। अत उभयभ्रष्टतया अस्माभिर्या दशा **प्राप्ता** तां **दशां** त्वमपि **गतो**ऽसि। एवं दुःखमनूद्य 'न दुःखं पञ्चभिः सह' इति न्यायेन परिहृतम्। प्रकारान्तरेणापि परिहरन्ति **दुरत्यया**मिति। इयं दशा अस्माकमिव तवापि नित्यैव जाता। अतोऽस्याः प्रतीकाराभावात् दुःखं न कर्तव्यमिति भावः॥ १७॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तथा च भर्तर्यपि सति रोरवणात् वक्ष्यमाणैवाभिलाषेति भावः। **कबरादय** इति कबरादयो नायिकानामेव भवन्तीति दृष्टान्तस्यैव धर्माः तथा च यथा वयं कबरेण वोढुं स्पृहयामस्तथा त्वं शिरसा वोढुं **स्पृहयस** इत्यर्थः।

भो भो इत्यत्र जागरस्वरूपं वक्तुमाहुः **यत्र हीति**। अत एव कमलं जलाद् बहिर्भूतम्। **सदेति** तत्र निवासो लक्ष्म्या इति भावः। **तादर्थ्याभावादिति** दक्षिणे-क्षिणीन्द्रो, वामे इन्द्राणी, निद्रायां तावन्योन्यं भोगं कुरुत इति तयोर्भोगार्थं निद्रेति श्रुतावुपाख्यानम्। तथा च जलवति देशे लक्ष्मीरत्यभावेनोत्तमत्वाभावात् तयोर्भोगो न संपद्यते। अतोत्र तादर्थ्यं निद्राया नास्ति तथा च निद्रा न प्राप्ता, निद्राफलं तयोर्भोगश्च न प्राप्त इत्यर्थः। तथाच तयोर्भोगाभावो जागर इत्यर्थः। **तत्राहुरिति** तत्राशङ्कायां सत्यां निश्चितं पक्षमाहुरित्यर्थः। **तथैवेति** यथा समुद्रादन्यत्र गतः तथेत्यर्थः। **आत्मन इवेति** महिषीणामिवेत्यर्थः। **चिह्नमिति** देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानीत्यर्थः। **अत इति** मुकुन्देन हरणान्न संसारः, तस्यापि तिरोभावान्न **मोक्ष** इत्यर्थः।

१. अत्रेन्द्रेन्द्राणीशब्दौ लक्ष्मीनारायणपरौ।

IV तामसतामस्यस्तु कालं शपन्त्यः रात्रिश्चेदपगच्छति तदास्माकं दुःखनिवृत्तिरिति निश्चित्य चन्द्रास्तमये प्रातःकालो भवतीति चन्द्रस्य गतौ दत्तदृष्टयः ज्योतिषां गतिरदृश्येति शनैश्चलति न चलतीति वा निश्चित्य अतिकामेन अन्धा इव जाताः । सर्वं तमसा व्याप्तं पश्यन्त्य आहुः **त्वं यक्ष्मणेति** ।

त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ।
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥

यक्ष्मा क्षयरोगः, सोऽपि बलवान् दक्षशापात् प्राप्त इति, अत एव तेन **गृहीतः** अतो न चलसीति युक्तम् । इदं त्वत्याश्चर्यं यत् **न निजदीधितिभिस्तमः क्षिणोषि** । अत्रास्मदनुभव एव प्रमाणम् । एवं चन्द्रमसि दोषमनूद्य प्रायेणास्यायं दोषः न स्वाभाविक इति निश्चित्योभयत्र हेतुं कल्पयन्ति **कच्चिदिति** । **मुकुन्दो** मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद्वाक्यान्युक्तवान् तानि दुर्लभानि मत्वा **विस्मृत्य** पश्चात्परमचिन्तया **स्थगितगीर्जातः** । मुखाद्वाक्यमपि न निःसरति । चन्द्रमसो वाक्यमेव गोत्वात्किरणरूपम्, इन्द्रियरूपत्वेन चरणरूपत्वं च । तदभावादुभयमपि तव न जायते, शीघ्रं गमनमन्धकारदूरीकरणं च । **भो** इति संबोधनं प्रश्नार्थे अस्माभिरुच्यमानमेवं भवति न वेति । भवतीभिः कथं ज्ञायत इति चेत् तत्राहुः **एवं नोऽस्माभिरुपलक्ष्यसे** इति ॥ १८ ॥

V तामसराजस्यः कामेन पीडिता मलयानिलं शपन्त्य आहुः **किं वाचरितमस्माभिरिति** ।

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १९ ॥

हे **मलयानिल ते** तुभ्यमस्माभिः **किं वा अप्रियमाचरितम्** । मलयानिलस्य शीतलस्य अप्रियमुष्णत्वापादकं, यदा भगवता सह स्थितं तदा स्वहृदयचन्दनादिभिः त्वमस्माभिरतिशीतलः कृतः । एवमुपकारिषु कथं त्वमपकारं करोषि । को वा अपकारः कृत इति चेत् तत्राहुः **गोविन्दस्य अपाङ्गेनैव** स्मृतेन **निर्भिन्ने हृदये स्मरं** प्रेरयसि । यथा कश्चित्कोटरे अग्निं प्रयच्छति येन सर्वोऽपि वृक्ष आर्द्रोऽपि दग्धो भवेत्, तथा त्वमस्मान् करोषीत्यर्थः । गोविन्दपदेन गोकुलगतस्य भगवतो लीला स्मृता । अत एव महद्दुःखं जातमिति सूचितम् । अथ यदि सांप्रतं वयं तप्ता इति

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किं वा चरितमित्यत्र गोविन्दपदेनेति अत्र तु मनसा तिरोधानभावनात्

तव रोषस्तथापि मलयानिलः सर्पादिभिर्ग्रस्तः समायाति । तादृशस्य केनापकारः कर्तव्य इति सूचितम् ॥ १९ ॥

VI तामससात्त्विक्यस्तु मेघं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा चन्द्रव्यवधायको जात इति क्षणं शैत्यं प्राप्ता इव तं स्तुत्वा पश्चात्स्वधर्मारोपेण तमपि दुःखितं कल्पयित्वा तद्दुःखापनोदनं साम्येन कुर्वन्ति मेघ श्रीमन्निति ।

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं
श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमबद्धः ।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥ २० ॥

मेघे परमा शोभा विद्युदादिरूपा वर्तत इति श्रीमान् भवति । तादृशं तं संभावयन्ति । त्वं भगवतः दयितोऽसि । श्यामत्वात्पीतवसनत्वात् प्राणिभ्यो जीवनदातृत्वात्तापहारकत्वाच्चेति । अत एव नूनं दयितः । ननु तर्ह्यहं सुखी युष्मानपि सुखयुक्ताः करिष्यामीत्याशङ्क्याहुः **श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायतीति** । तवापि न स्वास्थ्यं, मित्रं हि मित्रं भावयति तस्मिन् प्राप्ते दृष्टे वा तस्य सुखम् । इदानीमन्तर्भगवान् शेत इति तस्य दर्शनाभावात् केवलं तं ध्यायति । ननु सोऽपि सुखेन शेते । ततो मित्रस्य सुखावस्थां स्मृत्वा सुखी भवेन् नतु कदाचिद्दुःखं प्राप्नुयादित्याशङ्क्याहुः **श्रीवत्स एव अङ्कः** चिह्नं यस्येति । ब्राह्मणास्तस्यातिक्रमं कुर्वन्तीति चिन्तया दुःखमित्यर्थः । यथास्माकं श्रीवत्से लक्ष्मीस्तिष्ठतीति सांप्रतं तया सह स्थितोऽस्मान्न गणयतीति दुःखं तस्मादेकस्यैव श्रीवत्सस्य उभयोर्दुःखे निमित्तत्वमिति **वयमिवे**त्युक्तम् । विस्मरणं क्रियतामित्याशङ्क्याहुः **प्रेमबद्ध इति** । प्रेम्णा अन्तःकरणे बद्धो विस्मर्तुमशक्य इत्यर्थः । नन्वहं सुखी दुःखितधर्मा मयि भवतीभिः के दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः **अत्युत्कण्ठ** इति । पञ्चविधः क्लेशस्त्वय्युपलभ्यते । आदावुत्कण्ठातिशयस्त्वयि मानसः । **शबलहृदय** इति **शबलं** लौकिककर्मणि वाच्यत्वेनोपस्थिते **हृदयं** यस्येति । अत एव समागतमपि गर्जनं निवारय । अतो**ऽस्मद्विधः** धूसरो गतिहीनो विच्छायश्च जातः । उपर्यासीनं दृष्ट्वा वदन्ति । एतस्य सर्वस्यापि नियामकं दुःखमाहुः **बाष्पधारा विसृजसीति** । पुनः पुनर्विरम्य विरम्य वर्षणं जायत इति **स्मृत्वा स्मृत्वे**त्युक्तम् । पुनः पुनः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गोकुललीलास्मरणेन तत्रैव भगवान् गतः इति भावना जातेति भावः । **तव रोष इति** तस्मासु स्नेहे स्वसंबन्धान्मामपि तापयिष्यतीत्यतो **रोष** इत्यर्थः । **तादृशस्येति** जातोपि तापः सर्पग्रासादधिकदुःखदस्तु न भविष्यतीत्यर्थः ।

मेघ श्रीमन्नित्यत्र अस्मद्विध इति यथा वयं भगवत्प्रबोधमाशङ्कमाना नोचै-

स्मरणं चातिदुःखदम् । नन्वस्माभिः कोऽपराधः कृतः येनास्माकं दुःखं भवेदित्याशङ्क्याहुः **दुःखदस्तत्प्रसङ्ग** इति । तस्य प्रसङ्गमात्रमेव दुःखहेतुः, प्रकृष्टः सङ्गः सुतरामेव । अन्यथास्माभिर्वा कोऽपराधः कृतः । जगति च कोऽप्येतादृशो न दृश्यते यो भगवत्संबन्धं प्राप्य क्षणं वा स्वस्थो भवति । इदं च दूषणं प्रसङ्गानन्तरमिति । अननुभूतो न जानातीति न बाधकत्वम् ॥ २० ॥

VII सात्त्विकसात्त्विक्यो निरूपयन्ति **प्रियरावपदानि भाषस** इति ।

प्रियराव पदानि भाषसे मृतसंजीविकयानया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥ २१ ॥

ताः कोकिलाशब्दं श्रुत्वा भगवानस्मानाकारयतीति क्षणं परमानन्दमनुभूय, एतादृशं सुखमस्मभ्यं कोकिलवाक्याज्जातमिति तं स्तुवन्ति । **प्रियस्य राववद्रावो** यस्य, हे **प्रियरावे**ति भगवत्संबन्धोस्मिन्वर्तत इति त्वया सह आलापेपि न किंचिद्दूषणमस्ति । ननु कथमेतदवगतं भगवद्वाक्यमेव तन्न भवति किंतु कोकिलवाक्यमिति तत्राहुः **पदानि भाषस** इति । तदुच्चारिते वाक्यार्थो नावगम्यत इति न तदुच्चारितस्य वाक्यत्वम्, किंतु भगवदुक्तपदानि स्मारयन्तीति सादृश्यात्पदत्वम्, तर्ह्येतादृशवाण्याः कोपयोग इति चेत् तत्राहुः **मृतसंजीविकयानया गिरे**ति । पूर्वं भगवद्विरहेण मृतप्राया जाताः । यदि क्षणमयं शब्दो न श्रुतः स्यात् तदा मृता एव भवाम इति । इयं वाणी **मृतसंजीविका** । अनया कृत्वा उपलक्षिताय तुभ्यं किं प्रियं करवाम । प्रत्युपकारेणापि तस्य हेतुत्वाद्वा तृतीया । तत्रैका विशेषतो वदति मे वदेति । मम स्थाने एकान्ते कथय । क्षीरोदनं दास्यामीति भावः । परं त्वया एतादृशः शब्दः पुनः पुनर्वाच्य इत्यभिप्रायेणाहुः **वल्गितकण्ठे**ति । वल्गितः कण्ठो यस्य । शब्दोच्चारणार्थं प्रयत्नं करोषि परं न वदसीति कथनबोधनार्थं संबोधनम् । **कोकिले**ति संबोधनं तस्य शब्दप्राधान्यत्वाय ॥ २१ ॥

VIII सात्त्विकराजस्य आहुर्न **चलसि न वदसीति** ।

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥

अयमपि पर्वतो भगवच्चरणारविन्दधारणाद्भक्तो भवतीति निर्णीयते । तादृशोपि यन्नामोच्चारणं न करोति, अतस्तत्र कारणं पृच्छन्ति भ्रान्तत्वं निवारयन्त्येव हे **उदारबुद्धे**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

र्वदामस्तथा त्वमपि न गर्जसीत्यर्थः । दृष्ट्वेति भगवान् सुप्तः, एतास्तु अन्तर्बहिरायान्तीति मेघचन्द्रादीनां दर्शनमिति भावः । **अननुभूत** इति कर्तरि क्तः ।

प्रियरावेत्यत्र **अप्रत्युपकारे** इति किं प्रियं करवाम इत्यनेनोक्ते । तस्य कोकिलस्याप्रत्युपकारे हेतुस्तादृशी वाणीत्यर्थः ।

इति । **उदारा बुद्धिर्यस्य** इति । तस्य बुद्धिरेवं विचारयति किं नामोच्चारणेन आश्रयमात्रमेव कृतार्थं भविष्यति । तथोपायः कर्तव्यः येन विश्वमेव कृतार्थं भवतीति विचारयति । अतः सर्वे एव पुरुषार्थयुक्ता भवन्त्विति बुद्धिरुदारा भवति । अत एव **महान्तमर्थं चिन्तयसे** । अतो मनो निश्चलमिति कायोपि वागपि निश्चला तदाह **न चलसि न वदसि** इति । अस्य सौबुद्ध्ये उपपत्तिरस्तीत्याहुः **क्षितिधरेति** । भूमौ स्थितो यो भूमिं बिभर्ति सोत्यन्तं सुबुद्धिर्भवति । तर्हि क एतादृशो महानर्थो भविष्यतीति विचार्य स्वयमेव तमर्थमाहुः **अपि बतेति** । **वसुदेवनन्दनस्यैव अङ्घ्रि**रेतादृशो भवति । तमेकोपि चिन्तयन् विश्वं मोचयितुं शक्नोति । अतोङ्घ्रिचिन्तनमेव प्रायेण तवाभिलषितम् । नन्वेतत्कथं ज्ञायते न हि साधारण इममर्थं जानातीति चेत् तत्राहुः **वयमिव कामयसे** इति । अस्माकमप्येषैव कामना स्तनोपरि भगवच्चरणः स्थापनीय इति । इदं तु शयाने भगवति अस्माकं पादसंवाहनादिना सिद्ध्यति । तव तु त्वदुपरि परिभ्रमणे । स्तनाः प्रत्यन्तभागाः पर्वतस्य, विशेषेण धारणं बन्धादौ । तस्य च सात्त्विकभावोद्रेकेण प्रस्तरादिषु चरणाकृतिधारणे यथा गयायां एतावान् विशेष इत्यर्थः ।। २२ ।।

सात्त्विकतामस्य आहुः **शुष्यद्ध्रदा** इति ।

शुष्यद्ध्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः संप्रत्यपेतकमलश्रिय इष्टभर्तुः ।
यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म ॥ २३ ॥

क्रीडापर्वतानां या नद्यः ता अन्तःपुरे स्थिताः, ताः पूर्वं अगाधजला वर्षासु, ततः क्रमेण क्षीणतायां निदाघे ह्रदानामपि शोषो जातः । एतन्निरूपणं स्वस्यातिकृशत्वज्ञापनार्थम् । **बतेति** खेदे । कियत्कालानन्तरं स्वरूपमपि गमिष्यतीति । ननु कया उपपत्त्या नद्यो गृह्यन्ते । कोपि धर्मो भगवदीयस्तासु नास्ति तत्राहुः **सिन्धुपत्न्य** इति । सिन्धोरम्बुराशेरपि **पत्न्यो** भूत्वा यथैताः परमक्षीणाः तथा वयमपि कोटिब्रह्माण्डाधिपतेरानन्दमूर्तेः पत्न्योपि वयं परमखेदं प्राप्नुम इति निरूपयितुं तासां कथा । शरीरक्लेशेपि यदि चिन्ता न भवेत् तदाप्यन्ततो गत्वा मुखवैवर्ण्यं न स्यात्तदपि नास्तीति ज्ञापयितुमाहुः **संप्रत्यपेतकमलश्रिय** इति । एवमन्तःकरणक्लेशः शरीरक्लेशश्च कुतो जायत इत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव हेतुं कल्पयन्ति **इष्टभर्तुर्यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्येति** । इष्टाप्राप्त्या मनसि क्लेशः । संवर्धकद्रष्टव्याभावात् कृशत्वम् । यद्यपि नदीनां भर्ता समुद्रोऽस्ति । तथापि न स इष्टः । भगवांस्तु सर्वपतिरिति इष्टो भर्ता भवति । अत्र भर्तृपदं परिपालकपरम् । दृष्टान्ते व्यावृत्त्यप्रसिद्धेः । **यद्वद्वयम्** । इष्टस्य भर्तुः सांप्रतमेव **प्रणयावलोको** नास्तीति क्षणमात्रेणैव कर्शिताः । सजातीयस्य सजातीयो भर्ता भवति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शुष्यद्ध्रदा इत्यत्र **कोपि धर्म** इति महान्तमपि प्राप्य कदाचित्तद्वियोगे परमक्षीणत्वं भगवदीयेषु स्थितो भगवदीयो धर्मः इति भावः । **सजातीयस्येति सजातीयः**

महांश्चेत्तत्रापि स्नेहं कुर्यात् । एतज्ज्ञापयितुमाहुः यदुपतेरिति । अवलोको बाह्यः, स्नेह आभ्यन्तरः, उभयमप्यप्राप्य अन्तर्बहिश्च पुरुकर्शिताः । नन्वन्येन कथं न पुष्टा जायन्ते, यथा मिष्टान्नाभावे यादृशेनापि पुष्टो भवति लोकः । तत्राहुः मुष्टहृदया इति । हृदयस्य मोषः पूर्वमेव जात इति येन साधनेन कश्चिद्दृह्यते तद् भगवतैवापहृतम् । इति नातः परमन्येन पुष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं बहिर्विचारयन्त्यः काश्चिद्गुणातीताः दूरे गताः । ततोऽन्तःपुर एव नद्यादितीरे विद्यमानं हंसं दृष्ट्वा आहुः हंस स्वागतमिति ।

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथां
दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।
किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं
क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियः ॥ २४ ॥

तास्तु शुद्धाः भगवति सर्वथा दोषरहिताः अतः स्वहितमात्रमेव भावयन्ति । स्वस्य च हितं भगवत्संबन्धादेव स च संबन्धः मानवतीनां मानापनोदव्यतिरेकेण स्वतो न भवति । ततो भगवान्मानापनोदार्थमेनं प्रस्थापितवान् । अयं हि हंसः सदसद्विवेकं जानाति । अतोस्मान् गुणातीताः भगवत्पार्श्वे नेष्यतीति निश्चित्य संबोधयन्ति हंसेति । स्वार्थमागत इति कुशलं पृच्छन्ति । शीघ्रं वयं साध्या न भविष्याम इति ज्ञापयितुमास्यतामित्याहुः । नन्वस्माकं पक्षिणां नित्यं क्षुधितानां तन्निवृत्त्यर्थमुपायः कर्तव्यः । अतो गन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः **पिब पय** इति । अनेनैतदपि ज्ञापयन्ति । अत्र स्थितो दुग्धमिव अस्मान्नेष्यसि । अन्यत्र गतो जलमिव अव्यक्तमधुरा नेष्यसीति । ननु स्थित्वा किं कर्तव्यमिति चेत् तत्राहुः **ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथामिति** । पितृनाम्ना शौर्यमुपपादयन्त्यः कथासत्त्वमाहुः । न जान इति न वक्तव्यमित्याहुः **दूतं त्वां नु विदामेति** । **नु** इति वितर्के, पूर्वमपि हंसा दूता भवन्ति अतस्त्वमपि हंस इति । आगमने प्रयोजनान्तरस्याभावाद् दूतत्वमेव निर्धार्यते इत्यर्थः । अतो दूतत्वनिर्धारार्थं कथां कथय । नन्वपृष्टं नोच्यत इति चेत् तत्राहुः **कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त** इति । अजितत्वात् कुशलमस्त्येव परं सर्वान् मारयन् व्यग्रो भवेत् तदस्ति न वेति प्रश्नः । अथवा, **स्वस्ति** कल्याणरूपेण शुद्धरूपेण किमास्ते 'शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्' इति वाक्यात्संबन्धे जाते अन्यथा भावो भवतीति । तथा सति स्वस्य तदानीं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सजातीयस्य **भर्ता** पालको भवति **महांश्चेत्स्यात्तदा, तत्रापि** असजातीयेपि, **स्नेहं कुर्यात्** तमपि पालयेदित्यर्थः । एतदिति महत्त्वमित्यर्थः ।

हंसेत्यत्र **दोषरहिता** इति, दोषारोपरहिता इत्यर्थः । **स्वहितमात्रमेवेति** भगवान् भक्तानां हितमात्रं करोति न त्वहितं कदाचिदित्येव भावयन्तीत्यर्थः । मात्रपदा-

गमनं व्यर्थमेवेति । अजितत्वात्पराजयाभावोऽपीति संदेहात्प्रश्नः । कुशलेन वर्तते इत्यङ्गीकारेणैवोत्तरसिद्धौ प्रष्टव्यान्तरमाहुः **उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौहृदः स्मरतीति** । पुरा यदुक्तं 'न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि'इति यत्पुरा **उक्तं** तत्किं **स्मरति न** वेत्यर्थः । ननु सर्वज्ञास्मरणे को हेतुरिति चेत् तत्राहुः **चलसौहृद** इति । न हि सर्वदा कोऽपि कमपि स्मरति । सौहार्दे सति स्मरणं भगवांश्च चलसौहृदः । सर्वथा स्मरति समागन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः **तं कस्माद्वयं भजाम** इति । कार्यान्तराणि निवृत्तान्येव । सौहार्देपि संदेहस्तस्मात्कारणाभावात् किमर्थं भजामः । तत्रापि **वयं** प्रसिद्धाः । तथापि क्रोधस्त्याज्यः समागन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः हे **क्षौद्रालापेति** । **क्षौद्रवच्छर्करावन्मिष्टः आलापो** यस्य । तव केवलं वाङ्माधुर्यम् । क्षौद्रालापं यातीति क्षौद्रालापयः तस्य संबोधनम् । क्षौद्रेति संबोधनेपि मिष्टता व्यक्ता । क्षुद्रस्य संबन्धीति निन्दापरतया केचिदाहुः । **तमेव भगवन्तं आलापय कथय च कामदं** भगवतं आलापय गानेन आलापनं कुरु । कामदं भगवन्तं प्रति वा क्षौद्रालापयो भवान् । परमालापे लक्ष्म्या आलापो न कर्तव्यः । तदाहुः **श्रियमूत** इति । ननु सा परमभक्ता भगवदेकपरायणा कथं सह न गीयत इति चेत् तत्राहुः **सैवैकनिष्ठा स्त्रिय** इति । सैव किं एकनिष्ठा अपि तु सर्वाः स्त्रियः, स्त्रीणां मध्ये इति षष्ठी वा । जात्यपेक्षया चैकवचनमिति केचित् । एवंभावाः स्त्रियः पर्यवसितनिरोधा वर्णिताः ॥ २४ ॥

एवं स्त्रीणां क्रीडायां प्राप्तः संसारः निवारितः । ततो भगवद्भाव एवाविकल इति फलमुच्यते इतीदृशेनेति ।

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥ २५ ॥

ईदृशो भावः सर्वप्रकारः लोकातीतः भगवतैव भ्रान्ततामापादितः । एतस्य मोक्षसाधकत्वं प्रमेयबलेनेति ज्ञापयितुमाह **कृष्णे योगेश्वरेश्वर** इति । योगादयोऽपि फलं प्रयच्छन्ति भगवदनुग्रहात् । स एव भगवान् कृष्ण इति तासां परमानन्दप्राप्तौ कः संदेह इत्यर्थः । योगेश्वरा महादेवादयस्तेषामपि नियन्ता । साधनेषु योगो महानिति स एवोक्तः । भक्तियोगादयोऽपि योग(पद)वाच्याद्योगा एव । **माधव्यो** माधवस्य स्त्रियः । **परमा गति**र्भगवत्प्राप्तिः । यदापि ता न भगवत्संबद्धाः तस्मिन्नपि क्षणे

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नन्तरं भगवान् करोतीति शेषः । **कार्यान्तराणी**ति नायिकान्तरसामीप्यस्य भावित्वादसद्भोगादीनि **निवृत्तानी**त्यर्थः । **कथय** चेति तमित्यस्यालापयेत्यनेनान्वयः । कस्माद्भजाम इत्यनेनाप्यन्वयः पूर्वमुक्त इति चकारः ।

भगवन्तं प्राप्तवत्य इत्यर्थः । नियमविधिवद् आसां फलसंबन्धो व्याख्येयः । अन्यथा शरीरात्मादिविकल्पानां माधव्यादिपदैः सह विरोध आपद्येत ॥ २५ ॥

ननु बहिर्मुखानां संसाराविष्टचित्तानां संसारप्रकारेणैव भगवन्तमपि प्रपन्नानां कथमेवं सर्वसंघातस्य भगवति प्रवेशस्तत्राह **श्रुतमात्रोऽपीति** ।

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः ।
उरुगायोरुगीतानां पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥

भगवान् स्त्रीणामेवार्थं प्रादुर्भूत इत्युक्तम् । अतस्तदर्थमेवावतारात् तत्कार्यमावश्यकमिति संबन्धमात्रमपेक्षते । तत्र श्रवणमात्रमतिसुलभः संबन्ध इति स एवोक्तः । **मात्र**शब्देन विचारादिव्युदासः । प्रमेयबलमेवात्र मुख्यमिति स्वयं **प्रसह्य मनः आकर्षते**, सर्वतः आकृष्य स्वस्मिन्नेव स्थापयतीत्यर्थः । तदपेक्षया कीर्तनकर्तॄणां विशेषमाह **उरुगायोरुगीतानामिति** । उरुगायो भगवान् उरुगीतो याभिः । प्रहतत्वायाविगीतत्वाय चोरुगायपदम् । तेषामपि मनः प्रसह्य आकर्षत इत्यर्थः । यद्यप्यत्रापि कैमुतिकन्यायो वक्तव्यः तथाप्यग्र एवोक्तः, अत्राप्यनुसंधेयः ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इतीदृशेनेत्यत्र नियमविधिवदिति 'नियमः पाक्षिके सति' इति भगवत्संबन्धदर्शनात् पक्षे **फलसंबन्धः** प्राप्त एव । असंबन्धस्यापि दर्शनादप्राप्तो लेभिरे इति लिटा नियम्यते । असंबन्धदशायामपीदृशभावेन हेतुनान्तर्भगवत्संबन्धस्य विद्यमानत्वात् एतासां परमगतिरूपफलसंबन्धे संदेहो नास्तीत्यर्थः । तथा च लिङ्लोटोरभावेन शाब्दभावनाया अभावेप्यार्थीभावनैव तथा व्याख्येयेत्यर्थः । **अन्यथेति** अपूर्वविधिवा व्याख्याने देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवाः इति विकल्पानां सर्वेषां भगवत्प्राप्तौ माधव्यादिपदैः सह विरोधः स्यात् । माधवस्त्रीत्वं तु देहस्यैव तथा च देहस्यैव भगवत्प्राप्तिर्न तु संघातान्तरस्येत्यपि स्यादित्यर्थः । नियमविधिपक्षे तु अपूर्वतया भगवत्प्राप्तिः पूर्वमेवोक्ता । तत्र विरोधपरिहारोपि 'आत्मानं भूषयांचक्रुः' इत्यादिना भगवद्भोग्यानां देहादिसंघातस्यात्मत्वकथनात् पूर्वमेव कृतः, स एवात्रापि ज्ञेयः । तथा च सर्वस्यैव संघातस्य भगवद्भोग्यत्वात् माधवस्त्रीत्वं, अपूर्वविधिपक्षे विरोधपरिहारोप्यपूर्वः कर्तव्यो भवेत् स न कृत इति विरोधस्तिष्ठेदेव । नियमपक्षे तु पूर्वोक्त एव फलसंबन्धोत्र नियम्यते इति विरोधपरिहारोपि पूर्वोक्त एव ज्ञेयो भवेदिति भावः । अपूर्वपक्षे ईदृशेन भावेनेत्यस्य भावस्य फलसंबन्धे करणत्वं तथा च भावस्य साधनरूपत्वं स्यान्न तु फलरूपत्वं, नियमपक्षे तु तादृशनियमे भावस्य हेतुत्वमात्रमिति फलरूपत्वं निःप्रत्यूहं सिद्धं भवेदिति निगूढाशयः ।

श्रुतमात्रोपीत्यत्र प्रहतत्वायेति प्रगतो हतः प्रहतः अप्रतिहत इत्यर्थः । बहुभिर्गीतत्वाद्भगवानप्रतिहत इत्युरुपदतात्पर्यम् । तत्कीर्तनस्य गानरूपत्वादविगीतपद-

याः पुनरेकदेशे स्थिताः पश्यन्ति तासां मनः आकर्षत इति कुतः सिद्धमेव भगवति मनस्तिष्ठतीति विषयसौन्दर्येणैव मनसो वशीकरणात् न प्रमेयबलमप्यपेक्षत इत्यर्थः। एतास्त्रिविधाः सगुणा निरूपिताः ॥ २६ ॥

गुणातीताः कैमुतिकन्यायेन सुतरां स्तौति **याः संपर्यचरन्निति** ।

याः संपर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥ २७ ॥

साक्षाद्देहसंबन्धः सर्वभावेन यासां तत्रापि प्रेम्णेति आन्तरः संबन्धः । **पाद-संवाहनादिभिरिति** बाह्यः । **जगद्गुरुमिति** क्रिययापि विहितप्रकारेणापि तासां फलसिद्धावुपाय उक्तः, **भर्तृबुद्ध्येति** तासां बुद्धिरप्युत्तमा निरूपिता, न तु गोपिका-वज्जारबुद्धिरिति भावः ।

बुद्धिः प्रपत्तिः संबन्धो द्विविधोऽपि विधेर्बलम् ।
प्रमेयबलमित्यासां षोढा कृष्णे निरूपिताः ॥
एकैकोऽपि महत्पुण्यसाध्यः षण्णां तु का कथा ।
अतस्तपःप्रशंसां हि तासां वक्तुं क ईशते ॥

तदाह **तासां किं वर्ण्यते तपः** इति । एवं सर्वासां निरोधमुक्त्वा प्रसङ्गादपि कृतं भगवतोपेक्षितमेवेति संज्ञापयितुं उपसंहारे निरूपयति **एवं वेदोदितं धर्ममिति** ।

एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः ।
गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥

यथा निरोधोऽभिप्रेतः एवं **वेदोदितोऽपि** धर्मः लोकशिक्षार्थं भगवतोऽभि-प्रेतः । तत्र हेतुः **सतां गतिरिति** । अन्यथा सन्मार्गव्यवस्था न स्यादिति सतां रक्षा न स्यादिति । न केवलं वैदिकधर्म एव भगवतोभिप्रेतः किंतु स्मार्तोपि त्रिवर्गः । तदा-

---

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तात्पर्यमिति विभेदः । एकदेशेति भगवत्समानदेशे तन्निकट इत्यर्थः । **एतास्त्रिविधा** इति एतच्छ्लोकोक्ताः श्रवणकीर्तनदर्शनकर्त्र्यः तमोरजःसत्त्वभावयुक्ता इत्यर्थः ।

याः संपर्यचरन्नित्यत्र-गोपिकावदिति अत्र सोपधिस्नेहवतीनां प्रकरणादन्त-र्गृहगता एव गोपिकापदेनोच्यन्ते । अत्र कामोपाधिकस्नेहो द्विविधः, भर्तृत्वेन जारत्वेन चेति; तयोर्मध्ये भर्तृत्वेन स्नेहः उत्तमः प्रमाणविचारेण । निरुपधिस्नेहवतीनां तु प्रकरणमेव नास्तीति न तत्र किंचिदन्यथा शङ्कनीयम् । बुद्धिरिति **भर्तृबुद्ध्या संपर्यचरन् पाद-संवाहनादिभिः जगद्गुरुं याः** इति षड्भिः पदैः क्रमेणोक्ताः । **या** इति तासां स्वरूप-मेव तादृशमिति प्रमेयबलसिद्धिः । **निरूपिता** इति भावा इति शेषः ।

सक्तानां बुद्धिसंग्रहार्थमभिप्रेत इत्याह **गृहं धर्मार्थकामानामिति** । त्रिवर्गस्य पदं स्थानभूतं गृहमिति, **मुहुर्मुहुर्वारं** वारं षोडशसहस्रप्रकारेण **अदर्शयत्** लोकेभ्यः प्रदर्शयामास ॥ २८ ॥

एवं भगवतो धर्मपरत्वमुक्त्वा स्त्रीणामतथात्वे गार्हस्थ्यं धर्मविरुद्धमिति तासामपि धर्मपरत्वं वक्तुमाह **आस्थितस्येति** ।

आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
आसन्षोडशसाहस्रं महिष्यास्तु शताधिकम् ॥ २९ ॥

परमोत्कर्षापन्नं धर्ममास्थितस्य कृष्णस्य स्वरूपत एकस्य **गृहमेधिनां** गृहस्थत्वेन नानारूपस्य **षोडशसाहस्रं** महिषीणामासीत् । **महिष्या** इति षष्ठ्येकवचनम् । यथा एकः कृष्णः बहवो गृहस्थाः तथैका महिषी षोडशसहस्रसङ्ख्यायुक्तेत्यर्थः । **तुशब्दः** प्रकारान्तरं वारयति । **शताधिकमिति** सहस्रस्य विशेषणं शतसङ्ख्यायुक्तेभ्योऽप्यधिकमित्यर्थः । एकापि स्त्रीः शतस्त्रीभ्योप्यधिका सर्वभावेनेति ॥ २९ ॥

एवं धर्मार्थतां निरूप्य प्रजासंपत्त्यर्थतापि तासां मुख्येति उपसंहारे तदप्याह **तासां स्त्रीरत्नभूतानामिति** ।

तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ।
रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥

यद्यपि सर्वासामेव दश दश पुत्रास्तथापि मुख्या एव कथिता इति उपसंहारे ता एवानुवदति । **तासां स्त्रीरत्नभूतानां** सर्वा एव सर्वत उत्कृष्टा इति रत्नपदप्रयोगः । तत्रापि **अष्टौ याः प्रागुदाहृता रुक्मिणीप्रमुखाः** ।

रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी ऋक्षकन्यका ।
सत्या भद्रा मित्रविन्दा लक्ष्मणेत्यष्टनायिकाः ॥

राजन्निति संबोधनं स्त्रीबाहुल्यरसाभिज्ञानार्थं **तत्पुत्राश्च** उदाहृताः । **आनुपूर्वशः** ज्येष्ठानुक्रमेण । **चकारा**त्पौत्रोप्युक्त इति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आस्थितस्येत्यस्याभासे **वक्तुमाहेति** इमं श्लोकमिति शेषः । तथा च धर्मपरत्वमेवेति वाक्यार्थः । व्याख्याने **एकस्य कृष्णस्य गृहमेधिनां** स्वरूपाणामित्यर्थः । **तथैकेति** लक्ष्मीरेव तावद्रूपा सर्वत्राविष्टा अन्यथा भगवद्भोगयोग्यता न स्याद् इति भावः । **यथा** भगवानेक एव बहुरूपस्तथेयमपि एकैव बहुरूपेत्यनेन भगवत्समानधर्मत्वकथनात्पातिव्रत्यमुक्तमिति धर्मपरत्वं वाक्यार्थः सिद्धः । षोडशसहस्रसंख्यायाः पूर्वमेव सिद्धत्वादेतस्यैव वाक्यार्थता युक्तेति भावः ।

तासामित्यत्र तत्रापीति सर्वासामेव रत्नत्वेपि **अष्टौ** तासां प्रधाना उक्ता षोडशसहस्रसंख्यातोऽतिरिक्ता इत्यर्थः ।

अनुक्तानां सर्वासां तुल्यत्वाय पुत्रादिसंपत्तिमाह एकैकस्यां दश दशेति ।

एकैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजान् ।
यावन्त्य आत्मनो भार्या अमोघरतिरीश्वरः ॥ ३१ ॥

इच्छया पुत्रत्वव्यावृत्त्यर्थं आत्मजपदम् । प्रायिकव्यावृत्त्यर्थं यावन्त्य इति । दश भावा भवन्तीति सर्वेष्वपि भावेषु भगवान् अमोघरतिः । फलपर्यवसानं अमोघत्वम् । ननु दश दशैव कथमुत्पादिताः । 'दशास्यां पुत्रानाधेहि' इति श्रुतेरिति चेत् । तथापि नैतल्लोके नियतं तत्राह ईश्वर इति अशक्ताः श्रुत्यर्थपरिपालनं मा कुर्वन्तु नाम, शक्ताः कथं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

धर्मार्थमेव भगवता पुत्रा उत्पादिता इति अष्टादशविद्यास्थानीयाः अष्टादश पुत्राः महावीर्या निरूप्यन्ते तेषामुद्दामवीर्याणामिति ।

तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥

लक्षं षष्टिः सहस्राणि तथाशीतिर्निरूपिताः । (१६००८०)
केचित्सहस्रमधिकं प्राहुर्नैतन्मतं सताम् ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये **अष्टादश महारथाः** सर्व एव च **उद्दामवीर्याः** । वस्तुतस्तु सर्व एव **महारथाः**, तथापि तावद्भिर्महारथत्वं प्रकटीकृतमिति ज्ञापयति । **आसन्निति** । विद्यानां प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तावद्भिरेव वीर्यं प्रकटीकृतम् । भगवति विद्यमाने त्वन्येषां न प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

अतो लोकप्रसिद्ध्यर्थं तेषां नामान्याह प्रद्युम्न इति ।

प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ।
साम्बो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः ॥ ३३ ॥
पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ ३४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकैकस्यामित्यत्र दश भावा इति कामस्य दशेन्द्रियसाध्यत्वादिति भावः रेतोविसर्गः पायुकार्यम्, परं गोलकभेदः ।

तेषामित्यत्र नैतन्मतं सतामिति समाधिभाषायां शताधिकनायिकापक्षो नास्तीति तत्पुत्रानादाय सहस्राधिकसंख्यापि पुत्रे नास्तीत्यर्थः । एतेन द्वादशाध्याये उपपादिता शताधिकसंख्या न समाधिभाषा किं तु लौकिकी भाषेति सूचितम् । तथा च 'भाषात्रयविरोधश्च कल्पभेदात्समाहितः' इत्युक्तत्वात् कल्पान्तरे तथेति ज्ञेयम् । अत एव विवाहप्रसङ्गे तावतीनां विवाहो निरूपितः । नामावल्यां 'षोडशसहस्रनायिकापतये नमः' इत्येवोक्तम् । रोहिणी तासामेव मुख्येति रोहिणीपतये नम इत्युक्त्वा, तदुक्तम् ।

एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः ।
प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः ॥ ३५ ॥

द्वितीयश्चारुदेष्णः **अनिरुद्ध** इति पाठेऽपि पुत्र एव कश्चिदनिरुद्धः । तेषामपि पुत्राः शतश इति, पौत्राणां मध्ये एकेनैव महारथत्वं प्रकटीकृतमिति तमाह **एतेषामपीति** । **मधुद्विषस्तनुजानामिति** अत्यन्तं सामर्थ्यं निरूपितम् । तत्रापि प्रथमस्य विशेषमाह **प्रद्युम्न आसीत्प्रथम** इति । तस्य विशेषतो निरूपणस्य प्रयोजनमाह **पितृवदिति**। वैशिष्ट्ये हेतुमाह **प्रथमो रुक्मिणीसुत** इति। रुक्मिणी श्रेष्ठा तत्रापि **प्रथमो** वीर्यवत्तरो भवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वंशनिरूपणप्रस्तावे नवमस्कन्धशेषे भगवान्निरूपित इति मध्ये प्रश्नानुरोधेन वीर्याण्यपि निरूप्य तदन्ते शिष्टं वंशमाह **स रुक्मिणो दुहितरमिति** ।

स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ॥ ३६ ॥

महारथ इति जित्वा हरणं द्योतितम् । ततः प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत् । तस्य विशेषतो निरूपणे प्रयोजनमाह **नागायुतबलान्वित** इति ॥ ३६ ॥

ततोऽपि वंशमाह **स चापीति** ।

स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः ।
वज्रस्तस्यामभूद् यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ ३७ ॥

रुक्मिणः, पौत्रीं, दौहित्र इति पदत्रयेण, मूलदोषसंसर्गदोषौ निरूप्य तादृश एव कलौ स्थास्यतीति ज्ञापितम् । तदाह **वज्रस्तस्यामभूदिति** । **मौसलयुद्धादवशेषितः** उर्वरितः ॥ ३७ ॥

ततोऽपि वंशमाह **प्रतिबाहुरभूत्तस्येति** ।

प्रतिबाहुरभूत्तस्य सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
सुबाहोः शान्तिसेनोऽभूच्छ्रुतसेनस्तु तत्सुतः ॥ ३८ ॥

तस्य वज्रनाभस्य **प्रतिबाहुः** पुत्रोऽभूत् । तस्य च **सुबाहुः, सुबाहोः शान्तिसेनस्तस्य** च **श्रुतसेन** इति चतुर्विधपुरुषार्थसाधकाश्चत्वारो निरूपिताः ॥ ३८ ॥

अन्येषां पुरुषार्थपर्यवसानं न भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह **नह्येतस्मिन्कुल** इति ।

नह्येतस्मिन्कुले राजन् अधना अबहुप्रजाः ।
अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥ ३९ ॥

यादवकुले । **राजन्निति** संबोधनं संमत्यर्थम् । **अधना** दरिद्राः, **अबहुप्रजाः** 'एष्टव्या बहवः पुत्रा' इति वाक्यात् । न केऽप्यपेक्षितपुत्रविहीना इत्यर्थः । एतद्वहि-

२४ सुबो०

रङ्गद्वयम् । आन्तरमाह **अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्चेति** । एवं चतुर्भिर्गार्हस्थ्यं निरूप्य ब्रह्मचर्यमिव निरूपयन्नाह **अब्रह्मण्याश्चेति** ।

अर्थकामौ तथा धर्मश्चिरजीवित्वमेव च ।
एतत्साधारणं प्रोक्तं वीर्यं तु क्षत्रियत्वतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानार्थं तेषां संख्या वक्तव्येत्याह **यदुवंशप्रसूतानामिति** ।

यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥

संख्या वर्तते परं **कर्तुमशक्या** । अज्ञानमेव महत्त्वसूचकमिति । न योगजधर्मेण ज्ञात्वा कथनम् । एकेन पुरुषेण मार्कण्डेयवच्चिरजीविनापि **वर्षायुतैरपि** तेषां संख्या कर्तुमशक्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

तर्हि कथं परिज्ञानम् । कोट्यर्बुदसंख्ययापि बुद्धिः पर्यवसितेति चेत् तत्राह **तिस्रः कोट्य** इति ।

तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ।
आसन् यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ॥ ४१ ॥

आदौ **सहस्राणां तिस्रः कोट्यः** त्रिंशदर्बुदानि । ततः **अष्टाशीतिशतानि च** । अष्टाधिकान्यशीतिशतानि । लक्षसंख्या भगवत्पुत्रेष्वेव निरूपितेति कोटिसंख्यां सहस्रसंख्यां शतसंख्यां ततो न्यूनसंख्यां चोक्तवान् । एतावन्तः **यदुकुलाचार्याः** यदुकुलोद्भवा एव **आचार्याः** । तत्**कुमाराणामिति श्रुतमिति** प्रमाणम् । बहूनां मध्ये कश्चिदाचार्यो भवितुमर्हति । बालकाश्चैकस्य स्थाने बहवोऽपि पठन्ति । अनेनैव तेषां बहुत्वं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्ह्यनेनैव प्रकारेण यादवानां संख्यां वदेत्याशङ्क्याह **संख्यानं यादवानां कः करिष्यतीति** ।

संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥

यादवाः स्वरूपतोऽपि संख्यातुमशक्याः आनन्त्यात् । तत्रापि विशेषमाह **महात्मनामिति** । एकैकस्य कोटिशः सेवकाः सन्तीति प्रधानगुणभावेन गणनायां सुतरामेवानन्त्यमित्यर्थः । अत एव मुख्ये सेवकानन्त्यं निरूपयति **यत्रायुतानामिति** । अयुतानामयुतस्य लक्षेण न्यर्बुदसहस्रेण सेवकवर्गेण सह **स आहुकः** उग्रसेनो राजा आस्ते । एवमन्येषामपि सेवकवर्गो ज्ञातव्यः ॥ ४२ ॥

ननु जीवा उत्तमाः केचन एवोत्पद्यन्ते । एतावतां कथमेकदोत्पत्तिरिति चेत् तत्राह **देवासुराहवहता इति** ।

देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥ ४३ ॥

देवानामसुराणां च पूर्वं बहव एव **आहवाः** संग्रामा जाताः । तत्र **ये दैतेयाः सुदारुणाः** देवानां मूलभूतब्राह्मणनाशार्थं मनुष्येषु **उत्पन्नाः** । चकारात् अन्येऽपि तत्संबन्धिनः तेषामुत्पत्तौ पूर्वधर्माः समागता इति ज्ञापनार्थमाह **प्रजा दृप्ता बबाधिर** इति ॥ ४३ ॥

तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥

ततो जगद्रक्षार्थं प्रवृत्तो भगवान् तेषां दैत्यानां **निग्रहार्थं देवाः प्रोक्ताः** आज्ञप्ताः । ततस्ते कोटिशो देवगणाः क्वचित्क्वचि**दवतीर्णाः यदोः कुले** तेषां मध्ये **कुलानां शतमवतीर्णमेकमधिकं** च । तत्रापि नायकरूपम् । **नृपे**ति संबोधनं संतोषाय ॥ ४४ ॥

ननु देवा एवावतीर्णास्तावन्त इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह **तेषां प्रमाणं भगवानि**ति ।

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वे चाभवद्धरिः ।
ये चानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥

तेषां देवत्वे **भगवानेव प्रमाणं** । कथं भगवतः प्रामाण्यमिति चेत् तत्राह **प्रभुत्वे चाभवदि**ति । यतस्तेषां प्रभुर्जातो भगवानतो ज्ञायते ते दैवा इति । न ह्यन्येषां भगवान् प्रभुर्भवति प्रभुसेवकयोः सजातीयत्वापेक्षणात् । ननु त एव प्रेषणीयाः किमिति तैः सह भगवानागत इति चेत् तत्राह **हरि**रिति । तेषां दुःखापनोदनार्थमागतः । अत एव कालादिकृतप्रतिबन्धाभावात् **सर्व** एव **यादवाः** तदीया अन्येऽपि भगवतो **ये अनुवर्तिनः** ते सर्वेऽत्यन्तं **ववृधु**रित्याह **ये चानुवर्तिनस्तस्ये**ति । प्रायिकत्वव्युदासाय **सर्व**पदम् । वृद्धिर्हि वटबीजाद्वटवज् ज्ञातव्या । एवं प्रसङ्गात्तेषां माहात्म्यमानन्त्यं च भगवत्संबन्धान्निरूपितम् ॥ ४५ ॥

अत एव ते सर्वे सपरिकराः निरोधे निरूपिताः । तत्र तेषामधिकारापन्नानां वैयग्र्यसंभवात् बहिर्मुखत्वसंभवाच्च निरोधः संपन्नो न वेति शङ्कां निराकर्तुमाह **शय्याशनाटनालापे**ति ।

शय्याशनाटनालापक्रीडास्नानासनादिषु ।
न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ये चानुवर्तिन इत्यत्र **अत एवे**ति भगवत्संबन्धित्वादेवेत्यर्थः ।

सप्तपदार्थाः, भगवान् षड्गुण एव तेषां तथा जात इति ज्ञापयितुं निरूपिताः। **शय्या च अशनं** भोजनम्। **अटनं** परिभ्रमः। **आलापः** वार्ता। **क्रीडा** द्यूतादि। **स्नानं आसनं च**। एते सप्त पदार्थाः प्रकारपराः। तत्रैश्वर्यादिधर्मा योजनीयाः। तथा सति प्रकारतामापद्यन्ते। किंबहुना सर्वावस्थासु **आत्मानं** यथा स्थानस्थितं **न विदुः**। अनेन प्रपञ्चविस्मृतिरुक्ता। तदासक्तिमाह **कृष्णचेतस** इति। कृष्ण एव चेतो येषां, गोकुलस्थानां तु पूर्वमेव निरूपितम्। स्त्रीणां च राजसानां सात्त्विकानां चायं निरोध इति संपूर्णा निरोधलीला ॥ ४६ ॥

एवं लीलायामुपपादितायां भारतवद् भूभारहरणं विशेषाकारेण न निरूपितमिति शङ्कां व्यावर्तयितुं कैमुतिकन्यायनिरूपणाय भगवतो नानाविधानि माहात्म्यानि निरूपयति **तीर्थं चक्रे नृपोन**मिति।

तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं
विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः।
यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः
कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥

किं भगवतो माहात्म्यं वक्तव्यं यत्किंचिद्यदुषु **अजनि**। चरित्रं, गुणाः, पुरुषाः, भगवत्संबन्धि यत्किंचित् तत्सर्वमेव प्रत्येकं **तीर्थमूनं चक्रे**। तत्किं तीर्थमित्याकाङ्क्षायामाह **स्वःसरि**दिति। गङ्गेत्यर्थः। यदुकुलावतीर्णभगवत्संबन्धि यत्किंचित्सर्वमेव प्रत्येकपदार्थमात्रमपि गङ्गातोऽप्युत्तममित्यर्थः। एतस्य तथात्वं भगवतैव कृतमिति ज्ञापयति चक्र इति। स्वयं तस्य चरित्रस्य तथा माहात्म्यं दत्तवानित्यर्थः। ननु तथापि ये युक्त्यैव पदार्थानङ्गीकुर्वन्ति तेषामत्र कथं बुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह **स्वःसरिदपि पादशौच**मिति। प्राणिनः सर्वसंबन्धिपदार्थापेक्षया पादशौचमपकृष्टं, तत् पुरुषः पुनर्न स्पृशति। **स्वःसरि**दिति भूमिष्ठायाः पातालस्थायाश्च तत्रत्यदोषसंबन्धात् कदाचिद्दोषोऽपि भवेदिति। एवमेकं माहात्म्यं निरूपितं सामान्यरूपं जडसाधारणम्। जीवेषु विशेषमाह **विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययु**रिति। द्वेषरागयोरपि मोक्षसाधकत्वं जातमित्यर्थः। तस्मात् कृष्णावतारे यः कश्चन धर्मः मोक्षं दास्यतीति निरूपितम्। भगवतः सकाशादैहिकसिद्धौ हेतुमाह **अजितपरा श्री**रिति। लक्ष्मीर्भगवत्परा। अतः स्वामी सेवकेभ्य एव दास्यति नान्येभ्य इत्यनायासेनाप्यैहिकसिद्धिः। इदं तृतीयं माहात्म्यं परंपराप्रकारेणागतम्। प्रसङ्गाद्भगवत्संबन्धिन्या लक्ष्म्या माहात्म्य-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तीर्थं चक्रे इत्यत्र तीर्थं स्वत एव न न्यूनं किं तु चरित्रं कर्तृ तथा **चक्रे**। तथाकरणसामर्थ्यं तु भगवद्दत्तमेव भवतीत्याशयेनाहुः **तथा सामर्थ्यं दत्तवा**निति। **स्वःसरि**दिति पदमावर्त्योभयत्रान्वेतीत्याशयः।

माह येनान्येषु माहात्म्यं निराकृतं भवति । **यदर्थे अन्ययत्न** इति । यस्या लक्ष्म्याः संबन्ध्यर्थे अर्थरूपे पुरुषार्थे अन्येषां महान् यत्न एव, प्राप्तिस्तु संदिग्धेत्यर्थः । यत्रार्थ एव पुरुषो हीनोऽप्यन्येषां संदिग्धः तत्र धर्मादिषु का वार्ता इत्युक्तम् । एवं भगवत्संबन्धिपदार्थमात्रस्य जीवानां शक्तेश्च माहात्म्यं निरूप्य नाम्नो माहात्म्यमाह **यन्नामामङ्गलघ्नमिति** । यस्य अमङ्गलं नाशयति । संबन्धमात्रमपेक्ष्येति वक्तुं **श्रुत-मिति** । **गदितं** तु ततोऽपि भिन्नप्रकारेण हेतुसहितमपि अमङ्गलं नाशयतीत्यर्थः । ननु ऋषिपरंपरागतस्य धर्मस्य माहात्म्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह येनैव भगवता कृतासु ऋषिपरंपरासु वर्तमानो **धर्मः** । एवं षड्विधं माहात्म्यमुक्तम् । यस्यैतावन्माहात्म्यं तस्य एतद्भूभारहरणलक्षणं तदर्जुनादिभिः कृतं तच्चित्रं न भवति जीवधर्मत्वात् । ननु कश्चि-द्धर्मः सेवकैरेव कर्तुं शक्यते न प्रभुणेति भूभारहरणं भगवतः अशक्यमेव कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह **कालचक्रायुधस्येति** । कालरूपं चक्रमायुधं यस्येति । काल-सहस्रांशेनापि भूभारो हर्तुं शक्यः । तत्र पूर्णः कालः भगवतः सुदर्शनमेकं आयुधमिति कः संदेहो भूभारहरणेऽपि ॥ ४७ ॥

एतादृशोऽपि भगवान् सांप्रतं क्वास्तीत्याकाङ्क्षायामाह **जयति जननिवास** इति ।

> **जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो**
> **यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।**
> **स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन**
> **व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ ४८ ॥**

स कृष्णो भगवानिदानीमपि तत्संबन्धिजनेषु सर्वेष्वेव **जयति** सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यतोऽयं **जननिवासः** । स्वभावतोऽपि सर्वेषु जनेषु निवसति । परमात्मा सर्वान्तरः । ननु देवकीपुत्रं पृच्छामि यो देवक्यां जातः स क्व वर्तत इति । तत्राह **देवकीजन्मवाद** इति । देवक्यां जन्मवादमात्रम् । लोकाः विवादे सति भगवान् क्वापि नास्तीत्युक्तौ सिद्धान्तनिरूपणप्रस्तावे वीतरागाः देवक्यां जातोऽस्तीत्याहुः, न तु तावन्मात्ररूपत्वं तस्येत्यर्थः । ननु स सर्वत्र किं कुर्वन् तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तस्य त्रिविधं कर्माह । तत्र सात्त्विकं निरूपयति **यदुवराणां परिषदि** सभायामपि केवललौकिक-परेऽपि ये **स्वाः** स्वकीयाः सेवकाः सन्ति तैरपि अधर्मजातं सर्वमेव दैत्यादिरूपं **अस्यन्** क्षिपन् अद्यापि भगवान् द्वारकायां यादवसभायां सेवकैः सह विराजते । यदि कश्चि-देतन्मध्ये दैत्यः प्रकटो भवेत् तदा तत एव कंचित्प्रेषयित्वा तं मारयतीत्यर्थः । तामसं चरित्रमाह **स्थिरचरवृजिनघ्न** इति । द्वारकाव्यतिरिक्तस्थाने सर्वत्रैव यत्र यत्र परिभ्रमणं

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जयतीत्यत्र तैरपीति अपिशब्दात्स्वयमपि तथा करोतीत्यर्थः । **यदुवरपरि-षदिति ये स्वाः सेवकाः** ते क्षतत्राणाद्भगवद्बाहुरूपाः इति मूले **दोर्भिरिति** विशेषणसार्थं

कृतवान् तेषां सर्वेषामेव प्रसङ्गादपि **वृजिनं** पापं दूरीकरोति। ये वा पुरुषा ये वा वृक्षाः। वृजिनस्यैव वा स्थिरचरभेदौ प्रकारवासनारूपौ । अनेन सर्वत्रैव भगवानस्ति यदि भक्तो भवेदिति निरूपितम् । राजसमाह **सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवमिति** । **सुस्मितं** शोभायुक्तं यन्मुखारविन्दं तेनैव व्रजे गोकुले पुरे मथुरायां द्वारकायां च याः स्त्रियः गोपिकाः कुब्जाप्रभृतयो महिष्यश्च तासां हृदये **कामदेवं वर्धयन्** आस्ते। कामस्य देवत्वं मोक्षपर्यवसानात् । योऽस्त्येव सर्वेषु तमेव वर्धयन् स्वसंबन्धमात्रेणैव मोक्षं प्रयच्छतीत्यर्थः । एषा पूर्वकथा । पूर्वं यादृशी तादृश्येवेदानीमपि । तथैव तेषु स्थानेषु करोति । अत्रार्थान्तरमपि ध्वन्यते । अत्यन्तमोहिकया लोके परमसौन्दर्यं प्राप्तया भक्त्या व्रजस्थितानां पुरस्थितानां च ग्रामेऽरण्ये च निवसतां काममुद्बोधयन् आस्त इति तस्य देवत्वं मन्तव्यम् ॥ ४८ ॥

एवं चरित्रमुपपाद्य तत्र शुकः श्रवणादिकं विधत्ते नित्यत्वाय **इत्थं परस्येति** ।

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्त-
लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारापन्नं अन्यदपि भगवच्चरित्रं **इत्थमित्यनेन** परिगृह्यते । अक्षरादपि **परः निजधर्मा** ये भक्तास्तेषां **रिरक्षया आत्ता लीलातनुर्येन** । तादृशस्य परमकृपालोस्**तदनुरूपविडम्बनानि** । तन्नाट्यानुरूपतया लोकप्रकारं विडम्बयन्ति यानि **कर्माणि** भोजनशयनादीन्यपि तानि शृणुयादिति विधिः अश्रवणे प्रत्यवाय इत्यर्थः । ननु किं श्रवणेनेति चेत् तत्राह **कर्मकषणानीति** । सर्वपापनाशकानि । पापक्षयस्तेषामानुषङ्गिकं फलमित्यर्थः । यद्यप्यवतारान्तरचरित्रमपि पापनिवर्तकं भवति तथापि **यदूत्तमस्य** शृणुयात् । को विशेष इति चेत् तत्राह **अमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन्निति** । कृष्णचरणारविन्दयोश्चेदनुवृत्तिं वाञ्छति तदैतदेव श्रोतव्यमित्यर्थः॥४९॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति ज्ञेयम् । द्वारकास्थानां वृजिनप्राप्तिरेव नास्तीत्याशयेनाहुः **द्वारकाव्यतिरिक्तेति** । **प्रकारेति** निषेधे प्रकारतामापन्नं हननादिरूपं वृजिनं स्थिरं, भोगं विना तन्नाशाभावात् । वासनारूपं मनसा भावितं वृजिनं चरं, तस्य तथा भोगापेक्षाभावादित्यर्थः । **अत्यन्तेति** स्मितसाहित्येन मोहकत्वं परमसौन्दर्यं च । तादृशेन भक्तिरूपमुखेनोद्बोधनादयं व्रजपुरवनितासु स्थितः कामो देवरूपः आधिदैविको 'अत्रैव लोके प्रकटम्' इति कारिकोक्त इति मन्तव्यमित्यर्थः। तथा च भगवद्भोग्यासु स्थितस्य कामस्य भगवद्रूपत्वमित्यर्थान्तरो ध्वनित इत्यर्थः।

इत्थंपरस्येत्याभासे एवं चरित्रमिति यद्यपि 'तस्माद्भारत सर्वात्मा' इत्यत्र श्रवणं विहितं तत्र श्रोतव्यतावच्छेदकत्वेन सर्वात्मत्वादिधर्मचतुष्टयमुक्तम् । एतच्च तत्रैव विवृतमत्र कृष्णचरित्रे श्रवणं विधीयते तथा चात्र कृष्णलीलात्वं श्रोतव्यतावच्छेदकमिति विभेदः ।

नन्वेवं नित्यतया श्रवणे चरणानुवृत्तौ वा किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह **मर्त्यस्तयेति** ।

मर्त्यस्तया तनुसमेधितया मुकुन्द-
श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं
ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥ ५० ॥

तया चरणानुवृत्त्या मरणधर्माप्ययं पुरुषः तेनैव शरीरेण **तद्धाम एति** । ननु तदानीमेव तस्य वैकुण्ठागमनं नोपलभ्यत इति चेत् तत्राह **तनुसमेधितयेति** । **तनु** अल्पमल्पं **समेधितया** तैलधारावदनवच्छिन्नश्रवणादिभिः क्रमेण यदा पुष्टा भवति, **तनौ** शरीरे वा **समेधिता** । नन्विति पाठे अप्रतारणार्थं संबोधनम् । तस्या अनुवृत्तेः पोषणार्थं त्रीण्यङ्गानि निरूपयति **श्रीमत्कथायाः श्रवणं कीर्तनं चिन्ता** च यस्यामिति । **श्रीमदि**त्यनेन पामराणां वक्तुमजानतां संबन्धिनी कथा व्यावर्तिता । भगवद्धाम्नः सर्वोत्कृष्टफलत्वाय विशेषणमाह **दुस्तरकृतान्तजवापवर्ग**मिति । **दुस्तरः** सर्वप्रकारैरपि निराकर्तुमशक्यः तस्य **जवस्य** वेगस्य मारणार्थं धावनरूपस्य **अपवर्गः** समाप्तिर्यत्र । मृत्युस्तावदेव धावति यावदक्षरं, अक्षरपर्यन्तमेव कालनिरूपणात् । तेनाक्षरात्मकं व्यापिवैकुण्ठं यातीत्यर्थः । एतत्फलं ज्ञानमार्गेऽपि दुर्लभमिति ज्ञापयितुमाह **ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्था** इति । पूर्वं क्षितिभुजः राज्ये स्थित्वा राज्यपरिपालनधर्मेण परिपक्काः सन्तः नगरादिकं विहाय ग्रामे कलापग्रामादौ ज्ञाननिष्ठाः सन्तस्तिष्ठन्ति । ततोऽपि भगवन्माहात्म्यमवगत्य तदपि विहाय **वनं** सर्वगूढं स्थानं **ययु**रित्यर्थः । ग्रामशब्दो ग्राम्यपरो वा । यस्य श्रवणमात्रमेव राज्यापेक्षयापि सर्वोत्कृष्टम् । अन्यथा स्थितं विहाय कथं ते विवेकिनः वनं गच्छेयुः । **यदेव** पदं **अर्थः** पुरुषार्थो येषां ते **यदर्थाः** ॥ ५० ॥

इत्येवं दशमस्कन्धे संक्षेपेणात्र लेशतः ।
अर्थो मयातियत्नेन स्वभावेन निरूपितः ॥ १ ॥
अनेकयुक्तिसंदर्भमालाकारेण योजितः ।
कृष्णपादाम्बुजे न्यस्ता वाक्पुष्पाञ्जलिरुज्वला ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मर्त्यस्तयेत्यत्र **पामराणा**मिति । अज्ञैरुक्तेत्यर्थः । **अनेकेति अनेका**भिर्युक्तिभिः **संदर्भो** ग्रथनं तद्युक्ता या **माला** तदाकारेण **योजिता** वाक्पुष्पाञ्जलिरित्यर्थः ॥

॥ इति भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणटिप्पणी संपूर्णा ॥

सिद्धान्ताः सकलागमाश्च वितता लोकेऽधुना सर्वतः
ते प्रायेण निरूपिताः सुबहुशो भक्त्यै मुकुन्दाङ्घ्रये ।
विस्तारस्तु गुणाय कृष्णचरणे चित्तं भवेद्विस्तृतं
तेनाहं हृदयस्थितेन हरिणा यावद्यथा रूपितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्ध-
विवरणे एकचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ समाप्तोऽत्रोत्तरार्धो दशमस्कन्धश्च ॥

---

[1]अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १ ॥
हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ २ ॥

१. एतच्छ्लोकद्वयं सर्वादर्शपुस्तकेषु दृश्यते तच्चाचार्यचरणप्रणीतग्रन्थान्तःपातित्वेन ग्रन्थाद्बहिर्भूतमप्युपन्यस्तम् । श्लोकत्रयं तदनन्तरमस्ति परं तन्न विद्वत्तोषपोषकं न वाङ्मयरूपं महापुरुषाणामिति नास्माभिरत्रोट्टङ्कितम् ।

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धगुणप्रकरणनिबन्धः ।

हरिणा केवलेनैव धर्मेणैवाखिलं कृतम् ।
इति संशयनाशाय गुणानां प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥
निर्धर्मको वा भिन्नो वा निरोधं कुरुते यदि ।
तदा व्यर्थं समस्तं स्यादिति षड्गुणवर्णनम् ॥ २ ॥
येनैतावत्कृतं सर्वं स कृष्णो भगवान् परः ।
इति दर्शयितुं षड्भिरध्यायैः षड्गुणान् जगौ ॥ ३ ॥
ऐश्वर्येण समग्रेण प्रथमं ज्ञानदो हरिः ।
पश्चात् पुत्रप्रदश्चापि बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४ ॥
ज्ञानेनान्तर आनन्दः पुत्रादिभ्यस्तथा बहिः ।
पितृमातृविभेदेन वैदिकं लौकिकं तथा ॥ ५ ॥
ऐश्वर्यभक्तिसिद्ध्यर्थं प्रकटीकृतवान् हरिः ।
गुरुत्वं देवतात्वं वा न स्वीकृत्य सुतत्वतः ॥ ६ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

एवं त्रयोदशाधिकेन शतेन सात्त्विकप्रकरणं विचारितम् । अतःपरमेकपञ्चाशद्भिर्गुणप्रकरणं विचारयन्तः प्रकरणप्रयोजनं त्रिभिराहुः हरिणेत्यादिना । ननु केवलधर्मिणा करणे को दोषो येन तच्छङ्कया क्रियते इत्यत आहुः निर्धर्मक इत्यादि । तथा च निर्धर्मकेन करणे सर्वस्य मायिकत्वापत्त्या वैयर्थ्यं, भिन्नरूपेण करणे मुख्यफलाभावेन सर्ववैयर्थ्यमतस्तदुभयनिरासायेयं प्रक्रियेत्यर्थः । तर्हि सधर्मकः कया विधयोच्यते इति शङ्कायामारम्भे प्रकरणविभागे 'अन्तर्याम्यधिदैवादि' इत्यादिना यदुक्तं तत्स्मारयन्तस्तां विधामाहुः येनेत्यादि । एवं त्रिभिः प्रयोजनकथनेन प्रकरणस्यावश्यकता निरूपिता । अतः परं प्रथमार्थमैश्वर्यं विविच्य विशदयन्ति ऐश्वर्येणेत्यादि सार्धद्वादशभिः । अत्र प्रथमं वसुदेवस्तुतिस्तत उपदेशस्ततो देवकीप्रार्थनं ततः पुत्रानयनं ततस्तत्प्रसङ्गपतितमुक्तं तेन कथमैश्वर्यबोध इत्याकाङ्क्षायां कार्यद्वारेत्याहुः बाह्याभ्यन्तरभेदत इत्यस्य समग्रपदेनान्वयः कथमवगम्यत इत्यत आहुः ज्ञानेनेत्यादि । तथा च द्विविधानन्दस्य विभज्य दानेन तयोस्तस्य बोधनात्तथेत्यर्थः । तत्र ज्ञानदानेनैश्वर्यप्रकटनमुपपादयन्ति गुरुत्वमित्यादि । अयमर्थः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हीश्वरः साधनं विनापि कर्तुं फलोपधानानुकूलसामग्रीसत्तायामपि प्रतिबन्धं विरुद्धसाधनेन कर्तुं समर्थ इति तदर्थः । एतादृशत्वमत्र

तदुक्तमेव निखिलं सर्वं ब्रह्मेति बोधितम् ।
क्वचित्तु ब्रह्मभावो हि खण्डज्ञानमिहोच्यते ॥ ७ ॥
लोकेऽधुना तदेवास्ते जीवेश्वरविभेदतः ।
मायाविनस्तु मन्यन्ते जीवमात्मानमीदृशम् ॥ ८ ॥
वसुदेवोक्तमखिलं वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ।
वस्तुतो यादृशं सर्वं तत्कृष्णेन निरूप्यते ॥ ९ ॥
अतिदेशप्रकारेण स्थापितं चापि वैष्णवम् ।
दृष्टान्तार्थं यतः साधु जीवोऽप्येतेन सिद्ध्यति ॥ १० ॥
एतेन सर्ववेदानामर्थो ज्ञानाधिकारतः ।
प्रच्युतानामीश्वरत्वबलादेव निरूपितः ॥ ११ ॥

योजना ।

प्रकटीकर्तव्यम् । तत्र श्रीवसुदेवैः 'यत्र येन' इत्यादिना सर्वरूपत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वकारणत्वं सर्वनियामकत्वं च भगवत उक्तं, भगवता तु तदुक्तमङ्गीकृत्य स्वस्मिन् सुतत्वस्थापनपूर्वकं सर्वेषां तथात्वं नानात्वेऽप्येकत्वेन बोधितम् । तथा च नह्येकः साधनं विना नानाभवति न वा नानात्वसामग्रीसत्तायामपि तद्रूपे विद्यमानेऽपि एकं सर्वं भवति न चैवं विरुद्धसाधनेन अविरुद्धं सर्वं भवति इत्यादि सात्कारितं तदपि फलोपहितं येन श्रीवसुदेवस्य नानाधिविनाशः । तस्मात् समग्रैश्वर्यमेव ज्ञानरूपकार्यं बोध्यमित्यर्थः । तदेतद्विशदीकुर्वन्ति सार्धैश्चतुर्भिः **क्वचिदित्यादिभिः** । **क्वचिदिति** उपासनासूत्रेषु जैमिनीयेषु बौधायनवृत्तौ वेति प्रतिभाति । **ब्रह्मभाव** इत्यत्र ब्रह्मवाद इति पाठश्च प्रतिभाति तयोः सूत्रवृत्त्योरिदानीमप्रसिद्धत्वात् तादृशमतसत्तायां तदनुसारिमतप्रसिद्धिं प्रमाणयन्ति **लोक** इत्यादि । **लोक** इति मध्वरामानुजयोर्मते यथायथं तयोर्मते जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदस्य शरीरशरीरिभावेन भेदघटिताभेदस्य च प्रतिपादनादित्यर्थः । मतान्तरमाहुः **मायाविन** इति मायावादिन इत्यर्थः । तृतीयं पञ्चरात्रमतमाहुः **वसुदेवे**त्यादि । एवं मतान्तराण्यनूद्य भगवन्मतस्वरूपमाहुः **वस्तुत** इत्यादि । वसुदेवैर्यादृक्त्वं भगवतः प्रतिपादितं भगवता तत्सर्वं स्वस्मिन्नङ्गीकृत्य 'सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृष्याः सचराचरम्' इति स्वातिदेशेन सर्वस्य तथात्वमुक्तम् । तेनोभयव्यपदेशन्यायेन भेदाभेद उक्तो भवति इति वस्तुस्थित्या ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते, किंचातिदेशेनैव प्रकृतिविकृतिभावस्यापि सूचनाद्वैष्णवं मतमाधिदैविकवादरूपमपि स्थापितम् । तस्य प्रयोजनं दृष्टान्तसिद्धिः यतो हेतोरेतेन दृष्टान्तेन जीवोऽपि साधुः सिद्ध्यतीश्वरात्मकः सिद्ध्यति तेन सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि ब्रह्माखण्डमिति भगवन्मतस्वरूपमित्यर्थः । एतेनैश्वर्यसिद्धिमाहुः **एतेने**त्यादि । **अर्थ** इति अर्थज्ञानम् । एवं सार्धैश्चतुर्भिः अनधिकारेऽपि ज्ञानदानं 'तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्' इति न्यायो

गुरुपुत्र इवात्रापि कालग्रस्ता विमोचिताः ।
षडेते षड्गुणत्वाय देवकीसुतदेहिनः ॥ १२ ॥
समानत्वनिवृत्त्यर्थं स्नेहस्तस्यास्तु वर्ण्यते ।
नन्दादिवदिदानीं हि देवक्यपि पुरा स्थिता ॥ १३ ॥
अतः स्नेहदशायां हि स्तन्यं नित्यं हरिः पपौ ।
पीतशेषमतः प्रोक्तं वैष्णवत्वाय मुक्तये ॥ १४ ॥
प्राकृतत्वदशायां वा सद्यः पीतं विनिर्गमे ।
उच्छिष्टभोजिनो मायां तरन्त्येव न संशयः ॥ १५ ॥
एवमैश्वर्यचरितमेकेन विनिरूपितम् ।
ततो वीर्यकथां प्राह तथैवैकेन सा त्रिधा ॥ १६ ॥
एतेषां संगतिः षण्णां न परस्परमुच्यते ।
गुणत्वाय कथापक्षः पूर्वमेव निवारितः ॥ १७ ॥
बुद्धिवीर्यं क्रियावीर्यं क्रिया च द्विविधा मता ।
सिद्धमात्मानमेकं हि द्विरूपं कुरुते यतः ॥ १८ ॥
अतर्क्यभावमापन्नस्तथान्येषां च तान्प्रति ।

योजना ।

बोधितस्तेन समग्रैश्वर्यं साधितम् । क्रियया तद्वत्त्वं साधयन्ति **गुरुपुत्र** इत्यादि । **समानत्वनिवृत्त्यर्थ**मिति सर्वेषां तुल्यवयस्कत्वनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा च कालग्रस्तानां स्वस्पर्शमात्रेणात्मदर्शनोत्पादनरूपविमोचनक्रियया जन्मान्तरमन्तरेणैव तद्देहस्यासुरयोनिनिवृत्तिपूर्वकं मातृस्नेहोत्पादकयथावस्थितपूर्वरूपसंपादनक्रियया च समग्रैश्वर्यं बोधितम् । अतः परं प्रासङ्गिकं विचारयन्ति । ननु भगवानेकादशवर्षो व्रजादागत इदानीं च बृहद्वया इत्युभयथापि स्तनपानासंभवात् पीतशेषत्वकथनं कथं संगच्छत इत्यत आहुः **नन्दादिवदि**त्यादि । **हि** यतो हेतो**रिदानीं** नन्दादिवत्कुरुक्षेत्रस्थदर्शनजन्यदशायां यथा नन्दादयः निरोधपूर्णा जातास्तथा **देवक्यपि पुरा** पूर्वकाले निरोधपूर्णा **स्थिता,** अतस्तथेति तथोक्तं सुखेन संगच्छत इत्यर्थः । नन्वेवं सति तदैवमुक्तं स्यान्नात्रेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **प्राकृतत्वे**त्यादि । अर्थस्त्वतिरोहितः । एवं सार्धद्वादशभिः प्रथमाध्यायो विचारितः । द्वितीयं वीर्याध्यायं विचारयन्ति षोडशभिः, **ततो वीर्ये**त्यादिभिः । ननु तर्हि कथाद्वयं कुतः इत्यपेक्षायामाहुः **तथैवे**ति । यथा पूर्वाध्याये ऐश्वर्यं कथाद्वयेन द्विविधमुक्तं तथा वीर्यमपीत्यर्थः । नन्वत्र राज्ञा प्रश्नः सुभद्राविवाहे उच्यत इति कथामात्रतैवोचिता न तु वीर्यबोधकत्वमपीत्याशङ्कायामाहुः **कथापक्ष** इत्यादि । **पूर्व**मिति प्रथमस्कन्धविमर्शे कथामात्रमित्यादिभिस्त्रिभिः समाध्युपलब्धत्वविचारे । तथा च न वीर्यबोधकत्वहानिरित्यर्थः । त्रैविध्यं विभजन्ति **बुद्धी**त्यादि । द्वैविध्यं मैथिलकथया सेत्स्यतीत्याशयेनाहुः **सिद्धमि**त्यादि । **अन्येषामिति** मुनीनाम् । **तान् प्रती**ति मैथिलान् प्रति । बुद्धिवीर्यं व्युत्पादयन्ति

मायाविवाहे भगवान् बुद्धिवीर्यं चकार ह ॥ १९ ॥
माया तु त्रिविधा प्रोक्ता शक्तिर्वै वासुदेवगा ।
अधिभूता समस्तानां मोहिकैव स्थिता भुवि ॥ २० ॥
मायावती तु कामस्य द्वितीया विनिरूपिता ।
देवकी त्वियमाख्याता पतिस्तस्याः स्वयं हरिः ॥ २१ ॥
ईश्वरत्वात्तु दासी सा कन्यैव भवितुं क्षमा ।
सा पुनर्देवकीमोहात् तस्यां जाता निजेच्छया ॥ २२ ॥
तस्या भोक्ता न वै जीवो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
संबन्धान्नैव भोक्ता स्यात् लोकदोषान्न कन्यका ॥ २३ ॥
सर्वदा स्थातुमुचिता वेदस्तस्या न युज्यते ।
अतो विवाहः कठिनो लोकोप्यत्र न दुष्यति ॥ २४ ॥
अत आवेशिनं कृष्णं वरं प्राव्रजिनं तथा ।
वेषात् पाषण्डिनं कृत्वा चौर्येणैतां ददौ हरिः ॥ २५ ॥
बलस्तु मूलवार्तां हि गृहे गुप्तांशसंयुतः ।
न जानाति ततः क्रुद्धः कृष्णेन च निवारितः ॥ २६ ॥
एतद् बुद्धिबलं प्रोक्तं येन लोकेपि संमतिः ।
जनकः श्रुतदेवश्च भगवद्वीर्यबोधकौ ॥ २७ ॥
प्रार्थनां चक्रतुरतो द्विरूपोभूत्तदिच्छया ।
मुनीनां च द्विरूपत्वं तेषां स्मृत्या च संमतम् ॥ २८ ॥
न च ते द्विविधा जाता नापि कृष्णस्तथाभवत् ।
किंतु कृष्णेच्छया जातास्तेषां चाप्यत्र विस्मयः ॥ २९ ॥
अतः क्रिया बलं प्रोक्तं यथा स्वप्ने तथाभवत् ।

योजना ।

मायेत्यादि । मायाविवाह इति मायाया विवाहे सुभद्रायां मायादिकं व्युत्पादयन्ति **माया त्वित्यादि** । आधिदैविक्याः कुत उत्पत्तिरित्यत आहुः **देवकीमोहादिति** 'उपगुह्यात्मजामेवम्' इत्यत्रोक्तान्मोहात् । **न युज्यत** इति श्रुतिगीते हन्तव्येन प्रार्थनानानुकूलो भवतीत्यर्थः । **गुप्तांशसंयुत** इत्यत्र गुप्तामसंयुत इति पाठः प्रतिभाति । जनकश्रुतदेवयोः क्रियावीर्यबोधकत्वं व्युत्पादयन्ति **प्रार्थनामित्यादिना** । **अत** इति प्रार्थनातः । हरिरिति शेषः । **तदिच्छयेति** भगवदिच्छया स्मृत्या च संमतमिति गौतमो वृद्धगौतम इत्यादि प्रसिद्ध्येति च प्रतिभाति । **तथाभवदिति** सत्यत्वेपि तथाभवदित्यर्थः । अतः 'कृत्वा तावन्तमात्मानं' 'तावन्ति बिभ्रद्रूपाणि' इतिवत् रूपकरणभरणयोरनुक्तत्वादेकेनैव

एकत्रावस्थितः कालमन्यत्रैकं दिनं तथा ॥ ३० ॥
अग्रे कालद्वयं तुल्यं तेन सर्वस्य विस्मयः ।
एतदर्थं तु मुनयः सह नीताः स्वपौरुषम् ॥ ३१ ॥
प्रदर्शिता यतः सर्वे तद्वाक्याद्वीर्यवेदिनः ।
श्रुतिगीता यशः प्राह सर्वसंदेहवारिका ॥ ३२ ॥
लौकिकं चेद्युक्तिसिद्धं कर्तृत्वादि भवेद्धरेः ।
अलौकिकस्य करणाद्यशोजातमलौकिकम् ॥ ३३ ॥
अष्टाविंशतितत्त्वानि यथारूपे हरीच्छया ।
तथैव नाम्नि यशसि तावत्यः श्रुतयो मताः ॥ ३४ ॥
तस्मात्संदेहनिर्द्धारो मनसश्च निवेशनम् ।
निर्गुणे भगवद्रूपे वेदैरेवेति निश्चयः ॥ ३५ ॥
श्रीशक्तेरग्रिमाध्यायस्तत्रैवं निर्णयः कृतः ।
हरिरेव स्वयं भुङ्क्ते श्रियं नान्यस्तु कश्चन ॥ ३६ ॥
यस्तु मोहात् क्वचिद्भुङ्क्ते तं दुःखे पातयत्यजः ।
भक्तस्य तन्न युक्तं हि तस्मात्तां विनिवारयेत् ॥ ३७ ॥
अन्ये देवाः श्रियं दत्त्वा तथान्यानपि वै वरान् ।
स्वयं संकटमायान्ति तस्माच्छ्रीर्नैव युज्यते ॥ ३८ ॥
शाकुनेयकथा प्रोक्ता तदर्थं हरसंकटे ।
ततः परं तु ज्ञानस्य निर्णयो हरिमेधसः ॥ ३९ ॥
क्षमा तस्योत्तमं लिङ्गं कृष्ण एव प्रतिष्ठिता ।
तस्या निर्णयसिद्ध्यर्थं भृगूपाख्यानमुच्यते ॥ ४० ॥
तथा ब्राह्मणवार्तापि सर्वयादवसंनिधौ ।
क्षमा कृष्णे परा प्रोक्ता समर्थे ज्ञानसंभवे ॥ ४१ ॥
उपदेशेपि नान्यस्य ज्ञानमस्तीति बोधितम् ।
अर्जुनस्य कथा प्रोक्ता सर्वगीतार्थवेदिनः ॥ ४२ ॥

योजना ।

रूपेण परिच्छिन्नेनैककालिकभिन्नदैशिककार्यकरणं क्रियावीर्यबोधकं सिद्ध्यति । कालमिति 'दिनानि कतिचिद्भूमन्' इत्युक्तं बहुदिनात्मकं कालम् । एवं षोडशभिर्वीर्याध्यायो विचारितः । सार्धैस्त्रिभिर्यशोध्यायं विचारयन्ति श्रुतिगीतेत्यादि । लौकिकमित्यादि । लौकिकं चेद्भवेद् युक्तिसिद्धं भवेदित्यन्वयः । शेषं स्फुटम् । सार्धैस्त्रिभिरग्रेध्यायं विचारयन्ति श्रीशक्तेरित्यादि । तदिति दुःखे पातनं नैव युज्यत इति अन्यदत्ता न युज्यते इत्यर्थः । ज्ञानाध्यायं विचारयन्ति सार्धैस्त्रिभिः ततः परं त्वित्यादि । प्रोक्तेति तदर्थं

६-वैराग्य कथा-निरूपण. ९ श्लो.

अतः परं तु वैराग्यं कथाध्याये निरूप्यते ।
तेनैव पूर्णतां याति निरोधः सकलोपि हि ॥ ४३ ॥
कृष्णे विरक्तः किं वाच्यं तत्संबन्धात् स्त्रियोपि हि ।
कामैकरसपूर्णाश्च विरक्ताः सर्वथा मताः ॥ ४४ ॥
एतावदर्थनिर्धारे कथा यावत्य ईरिताः ।
तासां चात्रोपसंहारः क्रीडया विनिरूप्यते ॥ ४५ ॥
एवं सर्वान्समुद्धृत्य क्रीडत्यस्माकमीश्वरः ।
क्रीडायां प्राप्तसंसारः स्त्रीणामपि निवार्यत ॥ ४६ ॥
कुर्यादिदशार्थास्तु निर्गुणेन युता गुणाः ।
महिषीहृदयापन्नाः संदेहं वारयन्ति हि ॥ ४७ ॥
मनसा तु तिरोधानाद्विह्वलास्ता निरूपिताः ।
तेन कृष्णार्थता प्रोक्ता तासां सर्वक्रियासु हि ॥ ४८ ॥
स्कन्धार्थस्तु निरोधो हि ततस्तेनोपसंहृतिः ।
अग्रेऽपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात्तेपि तादृशाः ॥ ४९ ॥

प्रकरणमिह पूर्यतेऽनवद्यं त्रयमपि विश्वजयाय मादृशानाम् ।
निजपदसमवाप्तये च नित्यं निजगुरुणा हरिणैव लोकवन्द्यम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवल्लभदीक्षितविरचिते तत्त्वदीपनिबन्धे श्रीभागवतार्थप्रकरणे
दशमस्कन्धान्तर्गतगुणप्रकरणविवरणं समाप्तम् ।

योजना ।

प्रोक्ता । स्फुटमन्यत् । सप्तभिर्वैराग्याध्यायं विचारयन्ति **अतःपरमित्यादिभिः** । स्कन्धसमाप्तौ वैराग्यनिरूपणप्रयोजनमाहुः **तेनैवेति** इतरनैरपेक्ष्येण । नन्वत्र कथं भगवद्वैराग्यबोधः इत्यत आहुः **कृष्ण इत्यादि** । अत्र वैराग्ये निरूप्ये क्रीडानिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः **एतावदित्यादि** । **एतावदर्थनिर्धार** इति करणात्मकव्यापारात्मकफलात्मकनिरोधस्य सपरिकरस्य निर्धारे । तथा च निरोधोपसंहारं बोधयितुं तदुक्तिरित्यर्थः । ननु संसारनिवृत्तौ किं गमकमित्यत आहुः **कुररीत्यादि** । **संदेहमिति** संसारसंदेहम् । यदि संसारः स्यादेवं भगवदासक्ता न स्युः । आसक्तौ गमकमाहुः **मनसेत्यादिः** । समाप्त्यध्याय एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः **स्कन्धार्थ** इति । उपसंहारप्रकारसूचितमर्थमाहुः **अग्रेपीत्यादि** । **त्रयमिति** इतः प्राक्तनं प्रकरणत्रयम् । **विश्वजयायेति** 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुत्युक्तविश्वमायानिवृत्तये ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमस्कन्धान्तर्गतगुणप्रकरणनिबन्धयोजना संपूर्णा ।

श्रीघनश्यामभट्टकृतश्रीभागवतदशमस्कन्धगुणप्रकरण-विभागसूचिका ।

अतःपरं येनैतादृशं चरित्रं कृतं स कृष्णः परो भगवानिति निरूपयितुं षड्भिरध्यायैर्गुणनिरूपणं क्रियते । तत्र **प्रथमे** वसुदेवस्तुतिः उपदेशदेवकीपुत्रनयनादिरैश्वर्यम् । **द्वितीये** वीर्यं द्विविधं बुद्धिक्रियाभेदेन तत्रार्जुनेन सुभद्राहरणादिकं कृतं तत्र प्रतिबन्धाभावो अनिन्द्यत्वं च भगवद्बुद्धिवीर्यं, श्रुतदेवजनकयोर्मुक्तिदानमेककालावच्छेदेनैकस्वरूप एव तद्दृष्ट्या द्विरूपोभूदिति क्रियावीर्यम् । **तृतीये** श्रुतिगीतायां यशः स्फुटमेव । **चतुर्थे** श्रीकार्यं शंकरापन्निवारकत्वात् । **पञ्चमे** भृगुपरीक्षायां लत्ताप्रहारानन्तरं क्षमैव ज्ञानकार्यम् । **षष्ठे** वैराग्यकार्यं स्फुटमेव । स्त्रीभिः सह जलक्रीडायां मनस्तिरोधानं लोकशिक्षार्थमेतावद्रहस्यधर्माचरणं वैराग्यम् । एवं सप्ताशीतिभिरध्यायैर्दशमस्कन्धप्रकरणविभागः ।

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धगुणप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रदायकः ।
अर्जुनस्त्रीप्रदाता च बहुलाश्वस्वरूपदः ॥ १ ॥
श्रुतदेवेष्टदाता च सर्वश्रुतिनिरूपितः ।
महादेवाद्यतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ॥ २ ॥
वृकग्रस्तशिवत्राता नानावाक्यविशारदः ।
नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणबालकः ॥ ३ ॥
लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः ।
द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्द्धनः ॥ ४ ॥
मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः ।

त्रिविधनामावलिस्थगुणप्रकरणनामानि ।

वसुदेवज्ञानबोधकाय नमः । देवकीमनःपीडापनोदकाय नमः । देवादिभक्तशापादिदोषनाशकाय नमः । देवकीमृतापत्यदात्रे नमः । देवकीस्तनंधयाय नमः । भक्ताचिन्त्यसुखहेतवे नमः । सुभद्राविवाहहेतवे नमः । जनकादिज्ञानिमनोरथपूरकाय नमः । श्रुतदेवाद्युपासकसन्मार्गबोधकाय नमः । निखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय नमः । सर्वागम्यस्वरूपाय नमः । ऐश्वर्यादिषड्धर्मस्थापकाय नमः । भक्तदुष्टवैभवनाशकाय नमः । भक्तसंकटनिवारकाय नमः । वृकादिदुष्टघातकाय नमः । ब्रह्मशिवादिवन्दितचरणाय नमः । सर्वोत्कर्षबोधकाय नमः । विप्रमृतापत्यदात्रे नमः । अर्जुनादिगर्वापहारकाय नमः । नानाविलासविलसन्मुखाय नमः । निखिलनिजजनप्रपञ्चविस्मारकाय नमः ।

इत्येवं राजलीलाया नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
निरोधलीलामाश्रित्य भक्त्यै भक्तेन रूपितम् ॥
बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ।
आसक्तिःप्रौढलीलाया नाम्नां पाठाद्भविष्यति ॥
व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाविधानतः ।
तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिः सदा ॥
॥ इति श्रीवल्लभाचार्यविरचिता त्रिविधलीलानामावली संपूर्णा ॥

श्रीभागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धगुणप्रकरणानुक्रमणिका ।

वसुदेवस्य विज्ञानं देवक्याः षट्सुतागमे ।
बलिकृष्णस्तुतिकथा षण्णां गमननिर्गमे ॥
सुभद्राविजयोद्वाहो मिथिलागमनं हरेः ।
मैथिलश्रुतदेवाभ्यां पूजनं गतिरेतयोः ॥
वेदस्तुतिर्हरेर्भक्त्या दारिद्र्यविनिरूपणम् ।
आशुतोषकथा शंभोरनर्थोऽस्य वरस्य च ॥
वृकासुरवधे बुद्धेर्मोचनं गिरिजापतेः ।
मृतपुत्रप्रदानं च विप्रस्य स्वालयाद्धरेः ॥
हरेरेवास्ति देवत्वं भृगुवाक्यैश्च निश्चयः ।
क्रीडा स्त्रीभिर्हरेः पूजा विरहात् स्त्रीविभाषणम् ॥
महारथानां नामानि हरेर्वंशावलिस्तथा ।
यादवानंत्यमित्येवमुत्तरार्द्धे निरूपितम् ॥
॥ इति श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचिता श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धार्थानुक्रमणिका समाप्ता ॥

गोकुलरायभट्टकृतदशमस्कन्धगुणप्रकरणाध्यायार्थः ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे ज्ञानाधिकाररहितस्यापि पितुर्वसुदेवस्य निजैश्वर्यबलादेवान्तरानन्ददायकसर्ववेदार्थज्ञानदानेन भक्तिसिद्ध्यर्थं वैदिकैश्वर्यप्रकटनात्, देवक्या मातुर्बाह्यानन्ददायकपुत्रदानेन भक्तिसिद्ध्यर्थं लौकिकैश्वर्यप्रकटनात्, कालग्रस्तानां स्वस्पर्शमात्रेणात्मदर्शनोत्पादनरूपमोचनक्रियया जन्मान्तरमन्तरेणैव तद्देहस्यासुरयोनिनिवृत्तिपूर्वकं मातृस्नेहोत्पादकयथावस्थितपूर्वरूपसंपादनक्रियया च समग्रैश्वर्यबोधनादैश्वर्यनिरूपणं द्व्यशीतितमेऽध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे सुभद्राया आधिदैविकमायात्वेन जीवभोग्यत्वाभावात् मायातो वेदानां भीतत्वेन तस्यां वैवाहिकविध्ययोगेन

विवाहस्यापि दुर्घटत्वात् भगवतश्च भ्रातृत्वेन तद्धोकृत्वाभावात् लोकदोषेण सर्वदा कन्यात्वेनैवस्थितेरयुक्तत्वात् पाषण्डसन्न्यासवेषिण्यर्जुने नरे स्वावेशं विधाय चौर्येण तत्प्रदाने बुद्धिवीर्यप्रकटनात् स्वस्य मुनीनां चैकेनैव रूपेण जनकश्रुतदेवयोर्गेहे एकस्मिन्नेव काले प्रवेशात् मिथिलानरयोषितां कल्याणार्थं जनकगेहे बहुकालवासे श्रुतदेवे सन्मार्गोपदेशार्थं तद्गृहे एकदिनवासेप्यग्रे कालद्वयस्य तुल्यत्वेन स्वप्नदर्शनवज्जातविस्मयेषु मुनिषु स्वक्रियावीर्यं प्रदर्श्य सहनीतप्रदर्शितवीर्यं मुनिद्वारा अन्येषामपि वीर्यवेदित्वकरणाद् वीर्यनिरूपणं त्र्यशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे पूर्वसृष्टं सर्वमापीय सुप्तस्य सर्वतत्त्वरूपस्य भगवतः शयनान्ते प्रबोधसमये तत्त्वनिरूपणप्रकारेणाष्टाविंशतिविधानां वेदानां ब्रह्मपरत्वनिर्णयार्थं तत्तत्प्रकरणसंदेहनिवारकैर्वाक्यशेषरूपैरष्टाविंशतिवेदवाक्यैरेव स्तुत्या प्रबोधने लौकिकयुक्त्यगोचरस्यालौकिकस्य कर्तृत्वादिरूपस्य यशसो निरूपणात् यशोनिरूपणं चतुरशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे भगवत एव श्रीपतित्वेन श्रीभोक्तृत्वान्मोहेन जीवैः श्रीभोगे अवश्यं दुःखसंभवात् भगवतश्च विचार्यदातृत्वाद् भक्तेभ्यो दुःखहेतुश्रियोऽदानाद्भक्तानुग्रहार्थं भक्तेषु विद्यमानाया अपि श्रियो हरणाद् भगवतः सकाशादेव प्राप्तश्रीणामविचार्यदातॄणां शंकरादिदेवानां दानेनैव संकटागमे तत्संकटस्य भगवतैव निवारणात् श्रीनिरूपणं पञ्चाशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वगुणज्ञापकगुणप्रकरणे वैकुण्ठे श्रिय उत्संगे शयाने भगवति सत्त्वपरीक्षार्थं भृगुणा लत्ताप्रहाररूपे क्रियापराधे उत्थाय नमनादिना ज्ञानचिह्नरूपायाः क्षमायाः निरूपणात् सर्वगीतार्थवेदिनापि ज्ञानरहितेन स्वस्मिन् रक्षकत्वाभिमानवतार्जुनेन द्वारकायां मृतापत्यविप्रप्रसङ्गे सर्वयादवसंनिधौ सकृष्णानां यादवानां ब्राह्मणत्वनटत्वासुंभरत्वकथनरूपवचनापराधेपि कृतनिजात्यंतपुरुषकारस्यापि विप्रापत्यरक्षणाशक्तस्य परिभ्रान्तसर्वलोकस्याप्यलब्धद्विजसुतस्यानिस्तीर्णप्रतिज्ञस्याग्निं विवक्षोः प्रतिषेधेन क्षमाया ज्ञानचिह्नरूपाया निरूपणाद् ज्ञानवतः समर्थस्यैव क्षमाज्ञानचिह्नत्वेन भूषणमिति ज्ञापयितुं सर्वागम्यादनिरुद्धस्थानादपि विप्रापत्यानयनेन सामर्थ्यज्ञानयोरपि निरूपणाद् ज्ञाननिरूपणं षडशीतितमेध्याये ।

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे सर्वसंपत्समृद्धायां द्वारकायां सर्वभोगयुक्तकृष्णस्त्रीणां भगवता मानसतिरोधाने विरहव्याकुलानां कुरर्यादिदशार्थनिरूपणमुखेन भगवदतिरिक्तेऽनासक्तिरूपवैराग्यनिरूपणात् कृष्णे कैमुत्येन वैराग्यबोधनाद् वैराग्यनिरूपणं सप्ताशीतितमेध्याये ।

॥ इति निरोधनिरूपणे दशमस्कन्धः ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

षट्त्रिंशोध्यायः । एवं कालवेदोल्लङ्घनं श्लो० ४-५-६ सर्वेषु प्रकारेषु भगवानेव कर्तेत्यादि । श्लोकः ९ स्फोटः ब्रह्मवादे दिग्धर्मः आकाश इत्यादि 'नादो वर्णस्त्वमोंकारः वर्णोत्पत्तिः । श्लोकः १० कार्यतारूपत्वम् । श्लो० २४।२५।२६।२७ अखण्डबोधः । श्लोकः २९ तथापि लोको न जानाति इति साधनान्तरेण यतनेन हि चिन्तामणिं प्राप्य पुनरन्यत्साधनमङ्गीकरोति । श्लोकः ३४ अष्टाविंशतितत्त्वेभ्योऽधस्ताद् योगमाया । श्लोकः ४४ न लौकिका न वैदिका निषिद्धभावनयाधःपतिताः । श्लोकः ४५ युष्मत्पादारविन्दे धिषणा येषां तेभ्यो ये अन्ये तेषामेव गृहं तदन्धकारवद्भवतीत्यादि । श्लोकः ४६ ननु शास्त्रीयमेव कर्तव्यं 'पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठन् विधिनियोगान्निवर्तते' । श्लोकः ५५ पीतशेषं गदाभृत इत्यत्र देवैरमृतं तत्र स्थापितमिति यदैव भगवन्तं स्मरति तदामृतं भगवान् पिबति । **सप्तत्रिंशोध्यायः** । श्लोकः १४ अभिमानाभावे इतराश्रमेभ्योपि गृहस्थाश्रम एव मुख्य इत्यादि, अत एवायं कर्ममार्गानुसारी भक्तः निर्वर्तितनिजक्रियः मूलं । श्लोकः १६ यथा कर्मनिष्ठः प्रियः इत्यादि । श्लोकः १९ निरीक्षणेनार्घ्यं गृह्णात्यपि । श्लोकः २० फलरूपेणापि भजन इत्यादि । श्लोकः २१ तेन कीर्तनीयत्वं निरूपितम् । श्लोकः २२।२३ कायिकं ऐन्द्रिकं भजनम् । श्लोकः २४ नमनमेव कर्तव्यम् । श्लोकः २८ तदपो लोकपावनीः मूर्ध्नि बिभ्रत्ततः पूजायोग्यो भूत्वा इत्यादि । श्लोकः ३१।३२ तथापि भक्तिमार्गेण स्मरताम् । ननु दर्शनस्य क्वोपयोगः न हि दर्शनार्थमित्यादि । श्लोकः ३३ ब्रह्मात्मभावे साधनत्रयमित्यादि । श्लोकः ३४ पापवशतः बहिर्मुखतादि सर्वे दोषाः संसर्गिदोषाद्वा । श्लोकः ३९ सिंहासनापेक्षया तान्येव प्रियाणि । श्लोकः ४२ मानसीपूजार्थं तस्यालोचनमाह । श्लोकः ४६ पञ्चविधभक्तयः । श्लोकः ५० यत्कर्तव्यं तदेवोपदेक्ष्यति न तु सेवककृत्यं स्वस्य सेवां निरूपयति सेवायां दुर्लभत्वं द्योतितम् । श्लोकः ५५ अर्चा ब्राह्मणयोर्व्यवस्थयैवार्चा । श्लोकः ५८ एकान्तभावेन अनन्यभक्त्या नान्यथात्रास्मत्त्वम् भेदप्रतियोगि न प्रतिमा अन्यथा महता प्रपञ्चेन निरूपितस्यैकादशे भगवद्भजनस्य विरोधः । श्लोकः ५९ तस्मै सन्मार्गमादिश्येति सतां गतिर्भगवांस्तत्र मार्गभूता ब्राह्मणा इति तेषां भजनमादिश्य । **अष्टत्रिंशोध्यायः** । 'प्रमेयमपि वै बृहत् स एव भगवान् कृष्णः ततो भजनमीरितम्' । 'मतान्तरोक्तिरेषा हि सिद्धान्ते वैदिके तथा । अनन्तगुणपूर्णो हि हरिर्ब्रह्म श्रुतिस्तथा' । 'फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां गतम्' । 'कर्म सदिति चोच्यते' इति गीता । त्रयमेकं आत्मा तु स्वाश्रयाश्रयः स्वशक्तिं त्रेधा स्वस्मिन्नाश्रये निधाय हि । श्लोकः २ अनेन वेदानामपि खण्डशोर्थप्रतिपादकानां बुद्ध्या महावाक्यार्थज्ञानं भवतीति तात्पर्यतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति । आत्मने आत्मनिष्ठां भगवत्सेवां च कुर्वन्ति । श्लोकः ३ उपनिषदर्थः उपनिषद्विचारेणैव संदेहा निराकर्तव्याः । श्लोकः ५ क्व भगवतो माहात्म्यज्ञानं भविष्यतीति पर्यटन् । श्लोकः ९ ब्रह्मसत्रलक्षणम् ।

श्लोकः १२ अष्टाविंशतितत्त्ववाक्यशेषाः अष्टाविंशतिश्लोकाः नैतावता सर्ववेदसंदेहनिवृत्तिः। श्लोकः १६ 'शान्त उपासीत' 'शान्तो दान्तः' इत्यादि श्रुतितात्पर्यं पुष्टिविचारेण कृतार्था अपि मर्यादायामकृतार्था उच्यन्ते । श्लोकः १७ अथ च ये भगवत्सेवकाः तेषां सर्वभावेन भजनं युक्तमिति च भगवच्छेषतया देवतान्तरभजन इत्यादि कृष्ण एव सदा सेव्यः इति । श्लोकः १८ तस्यैवाधिभौतिकरूपं ब्रह्मलोक इति । श्लो० १९ अनुप्रवेशश्रुतिनिर्णयः । यत्र प्रविशति तत्र तत्समो भूत्वा प्रविशति । श्लोकः २० वेदानां प्रतिपाद्यो भगवदङ्गिरेव यागा अपि चरणरूपाः सर्गोऽपि इति मुख्यः सिद्धान्तः । अतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवदङ्गिमेवोपासते आनन्दनिधिं भूमौ भगवति विश्वसिताः । 'गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं यतो जगत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः' । श्लोकः २१ मोक्षापेक्षया कथाश्रवणरसोऽधिकः । श्लोकः २२ कदाचिद्भजनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरित्यादि 'असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः । देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत्' । श्लोकः २३ एवं भगवद्भजनमेव जीवानामवश्यकर्तव्यं 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति भगवच्चरणपरतैव प्रयोजिका न तु प्रकारविशेषः प्रयोजक इत्यादि । 'सर्व एव हरेर्भक्तास्तुल्या यान् मन्यते हरिः । अतः कृष्णो यथात्मीयान् मन्यते भजनं तथा' । श्लोकः २४ 'ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलः ततः कृष्णं भजेद्बुधः । प्रवर्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्ध्यै यतो भवेत्' । श्लोकः २५ एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वमित्यादि । निर्दुष्टत्वान्मार्गस्य भगवान् सेव्यः 'भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः' इत्यादि । श्लोकः २६ 'जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद् दोषा अपि च मानसाः' इत्यादि । श्लोकः २७ सेवामात्रेणैव मृत्योर्जयो भवतीत्यादि । ये हि निरन्तरं सेवां कुर्वन्ति ते वैकुण्ठे अपेक्षन्त इत्यादि । वैदिकादिधर्मानुल्लङ्घ्य भगवत्सेवां कुर्वन्तीत्यादि । 'सर्वं मद्धिष्ण्यमीक्षध्वं' इति सगुणभक्तिमार्गनिषेधः । तवेति यथा त्वत्संबन्धिनं यं कंचित्पदार्थं परिचरन्ति भगवत्सेवका एव सेवायां तान्नियोजयन्ति । 'सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे । अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे' । श्लोकः २८ स्वभावरक्षका अपि प्रभुसेवां कुर्वन्ति 'सर्वसेव्यो नियन्ता च' सर्वसमर्थं स्वरूपमेव । श्लोकः ३० ॥ जीवा न व्यापका व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यात् । श्लोकः ३१ । ये मायया मुग्धा भविष्यन्ति ते पुनर्भगवन्तं सेवन्ते तेषां पुनर्मायामोह इत्यादि । यदैव सद्बुद्धिस्तदैव भगवद्भावः कर्तव्यः 'नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः । कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालः' इत्यादि । श्लोकः ३३ योगादिना भजनं न कार्यसाधकं इत्यादि' 'गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिम्' । श्लोकः ३४ 'पुत्रादींश्च परित्यज्य कृष्णः सेव्यः' इत्यादि ।श्लो० ३५भगवद्भजने क्रमः प्रथमं भूमिःतीर्थादिगुरुचरणारविन्दजले न पापक्षयः गुरुहृदयस्थभगवच्चरणारविन्दप्राप्तिरित्यादि । श्लो० ३८ भगवानेव सेव्यो हि न तु जीवाः इत्यादि । श्लोकः ३९ जीवादन्यत्र भगवद्भजने । श्लोकः ४० नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयात् आनन्दं हरिं भजेत् न तु लौकिकानन्दम् । श्लोकः

४१ भगवदानन्दो देशकालापरिच्छिन्नः वेदानन्दमपि, तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्तामेको वेदो वदति इत्यादि श्रुतय एव प्रमाणं परं पर्यवसानतया न तु वृत्त्येति, तस्मादेतादृशः परमानन्दरूपः कृष्णएव सेव्यो नान्यः इति सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थः । अत्र मूलभूताः श्रुतयः स्वयं द्रष्टव्याः इति श्रुतिगीतम् । श्लोकः ४२ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः । श्लोकः ५० संक्षेपेण श्रुतिगीतार्थः । **एकोनचत्वारिंशोध्यायः** 'एवं कृष्णस्य मूलत्वे संदिहानस्य संशयः । निवारितोतियत्नेन येन कृष्णः परः स्मृतः' । 'भजनीयगुणेत्वत्र संदेहः कश्चिदुद्गतः' इत्यादि भगवद्दोषपरिहाराध्यायारम्भः । श्लोकः १ त्रिविधा जीवा उपासनासमर्थाः । श्लोकः ३ यदि सर्पान्नधारयेत् तदा सेवकाः कुण्डलिनीव्याप्ताः तयैव हताः स्युः । श्लोकः ५ तं भजन्निर्गुणः यथा गजेन्द्राय पूर्वावस्थितेत्यादि उपासकानामात्मा तद्धितमेव करोति न तु तदनुरोधं ततो यदैव यद्विना यत्कार्यं न भवतीत्यादि । श्लोकः ८-९ यस्यानुग्रहमिच्छामीत्यादि । श्लोकः १२ भगवत्सेवैव पुरुषार्थः परमः । श्लोकः २० प्रपत्तिः प्रीतिहेतुः । श्लोकः २६ देवस्थानं वैकुण्ठं यत्र बदरीनाथः । श्लोकः ४० विवेकनिधेर्भगवतः । **चत्वारिंशोध्यायः** । वरोत्र मूलरूपेण निरूप्यते महत्त्वलक्षणज्ञानशक्तिः । क्रिया गुरुपुत्रानयनादि तत्पर्यवसायिनी । श्लोकः १५ एवं षोडशकलो भगवान् मार्गे मार्गरीतिः । श्लो० १६।१७।१८।२० संशयनिवृत्त्यर्थं स्वयं भजनं कृत्वा गन्तुं योग्यं भगवन्तं गताः । श्लोकः ६४ अत्यूर्जितैर्मखैरीजे भगवान् विषयालौकिकाद्वैदिकान्यज्ञान् सर्वे प्राणिनस्तेनैव जीवन्तीत्यादि । **एकचत्वारिंशे** रागलीला स्नेहलीला आनन्दक्रीडा भक्तानां सुखसिद्ध्यै परमोत्सवलीला । श्लोकः २७ प्रेम्णान्तरसंबन्धः पादसंवाहनादिभिरिति बाह्यः अनेन प्रपञ्चविस्मृतिरुक्ता तदासक्तिमाह । श्लोकः ४७ अद्यापि द्वारकायां प्रभुः सेवकैः सह विराजते इति । श्लोकः ५० यस्य श्रवणमात्रमपि राज्यापेक्षयापि सर्वोत्कृष्टम् 'सिद्धान्ताः सत्कर्मागमाश्च वितता लोकेऽधुना सर्वतस्ते प्रायेण निरूपिताः सुबहुशो भक्त्यै मुकुन्दाङ्घ्रये' इत्यादि शुभं सर्वं उत्तरार्धसूचनिकापत्रमत्र निःशेषमभूत् ।

स्वतन्त्रलेखः ।

॥ श्रीहरये गुरवे नमः ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणाम्भोजसंश्रयात् । श्रीमद्भागवते पीतशेषपद्यं यथार्थ्यते ॥

अथ भगवत्स्वरूपे श्रीभागवते तद्धृदयभूतदशमस्कन्धोत्तरार्द्धे पंचाशीतितमेऽध्याये श्रीदेवकीमातृचरणषट्पुत्रानयनप्रसङ्गे पठ्यते ।

पीत्वाऽमृतपयं तस्याः पीतशेषं गदाभृतः । नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ १ ॥

ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् । मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसाम् ॥ २ ॥

इति (स्कं. १० उ. ३६.५५-५६)

अत्रहि तस्याः देवकीमातुः अमृतमयं अमृतप्रचुरं 'तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी अपाययत्स्तनं प्रीता' इत्युक्त्या योग्यता बलेन पय इत्युपलभ्यते, पाठान्तरे तु पय इति स्पष्टमेव । गदाभृतो भगवतः श्रीकृष्णस्य पीतशेषं पानोच्छिष्टं पीत्वा नारायणाङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धात्मदर्शनाः, गोविन्दं देवकीं पितरं वसुदेवं बलं च नमस्कृत्य सर्वभूतानां मिषतां दिवौकसां धाम ययुरित्यन्वयः । अत्र ब्रह्मशप्तानां मरीचिपुत्राणां स्वर्लोकप्राप्तौ हेतुत्रयं । भगवदुच्छिष्टपानं । 'उच्छिष्टभोजिनो दासास्तवमायां जयेमहि' इति वाक्यात् । तस्य तादृक् प्रभाववत्वं न चात्रमुक्तिर्नैतिशङ्क्यं । 'पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम्' इति पूर्वोक्त्या गतेर्मोक्षपर्यायत्वात् । लोकान्यास्यन्ति । 'विज्वरान् दिवौकसां धाम' इत्यत्र तथा व्याख्यानं कर्तव्यम् । यदा तु शापाद्विनिर्मुक्ता, इतिश्रुतमङ्गीकृत्य क्रममुक्तिरपेक्षते तदा तु अमृतपानं च हेतुः । 'यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्मसनातनम्' इत्युदाहृते । तत्र क्रममुक्तेरेवोपपत्तेः, प्रकृतेपि कारणात्कार्यमनुमेयमिति न्यायात् मुक्तिरावश्यकी । अथ नारायणांगसंस्पर्शश्चापरो हेतुः । 'यन्नामगृह्णन्निखिलांच्छ्रोतृनात्मानमेव च । सद्यः पुनाति किंभूयस्तस्य स्पृष्टपदाहिते' इति उक्तेः । तथा भगवत्प्रसादश्च मुख्यो हेतुः । 'त इमे मत्प्रसादेन' इत्यत्रदर्शितोऽपरो हेतुः, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुतेः । 'मिषतां सर्वभूतानाम्' इत्यत्र षष्ठिः भावलक्षणोऽनादरे वा अभिलषतः सर्वानन्नादृत्य 'सर्वभूतमयो ब्रह्म' इति ब्रह्मशापमुल्लङ्घ्येति वा विवक्षितोर्थः । अस्मिन्पूर्वपद्ये 'गदाभृतः पीतशेषम्' इति स्तन्यविशेषणमुक्तं तत् 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः' इत्युपक्रम्य 'तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधम्' इतिनिरूप्य 'उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम्' इति प्रार्थनां प्रदर्श्यालौकिकस्वरूपोपसंहारानन्तरं क्षणमेव 'पित्रोः संपश्यतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः' इति शिशुभवनं निरूप्य 'ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः' इत्यविलम्बेन गोकुलगमनं निरूप्यते । अथ च 'एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोवसत्' इत्यनेन एकादशवर्षस्थितिस्तत्रोक्ता । ततः कंसवधानन्तरं पित्रोः समागमे 'सष्वजाते न शङ्कितौ बाल्यपौगण्डकैशोरा पुत्राभ्यामभवन्क्वचित्' इत्याद्युक्तः । तत्र स्तनस्पर्शस्याप्यप्रतीतेः । ततः 'गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ' इत्युपनयनमुक्तम् । तदनन्तरं च मानुषिस्तन्यपाननिषेधात् भगवतो देवकीमातृस्तनपानमेव न क्वचित्प्रतीयते, दुराग्रहस्वीकृते अपि स्तनपाने तदानीं तदभावाच्च कथं पीतशषत्वसिद्धिरिति पूर्वग्रन्थानुसंधानस्य 'अलौकिकास्तु ये भावाः न तांस्तर्केणयोजयेत्' इतिश्रुतिः । पराङ्मुखस्य दुर्वासनादूषितस्वान्तस्य शङ्कासमुज्जृम्भते तत्र समादध्मः । तत्र श्रीमहाप्रभुचरणाः सुबोधिन्यामेतत्पद्यव्याख्याने स्तनपानानन्तरं तेषां विवेकाद्युत्पत्त्या स्वर्लोकगतिमाह पीत्वामृतमयमिति द्वाभ्याम् अमृतमयत्वं भगवदर्थदेवैस्तत्रामृतस्थापितमिति । पीतशेषं गदाभृत इति पानं तु पूर्वस्थापितं यदैव भगवन्तं स्मरति तदाद्भुतं भगवानेव पिबतीति । अत एव यदाह वः समागत्य इति अत्र पित्रव्योपनामकश्रीवल्लभचरणैः कृतं व्याख्यानं

दैवैरिति स्तन्योत्पादकैर्भगवद्विषयस्नेहांशैरित्यर्थः । पूर्वं स्थापितमिति निबन्ध इत्यर्थः । तथा च निबन्धे 'नन्दादिवदिदानीं हि देवक्यापि पुरस्थिता: । अतः स्नेहदशायां हि स्तन्यं नित्यं हरिः पपौ ॥ १ ॥ पीतशेषमतः प्रोक्तं वैष्णवत्वाय मुक्तये । प्राकृतत्वदशायां च सद्यःपीतं विनिर्गमे ॥ २ ॥ 'उच्छिष्टभोजिनो मायां तरंत्येव न संशयः' इति । अत्रावरणभङ्गे नन्दादिवदिति हि यतो नन्दादिवत्कुरुक्षेत्रस्थदर्शनजन्यदशायां यथानन्दादयो निरोधपूर्णा जातास्तथा देवक्यपि पुरा पूर्वकाले निरोधपूर्णा स्थिताऽतस्तथेति तथोक्तं सुखेन संगच्छत इत्यर्थः । नन्वेवं सति तदैव कृतार्थाः स्यान्नात्रेत्यरुच्यपक्षान्तरमाहुः प्राकृतत्वेत्यादि । अत्रायं समुदितोर्थः । स्तन्यं हि स्नेहप्रस्रुतं भवति नच दंष्ट्रा यमस्नेहकलाद्विजानीत्युक्त्या तत्र प्रकरणोद्धलितसुबोधिन्यादिव्याख्यानेन च 'अभिमानिव्यपदेशात्' इति व्याससूत्रेण च, 'आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैः' इति निदर्शनेन च देवतात्वं लक्ष्यते तस्य च 'भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम्'इति ब्रह्मण आज्ञया 'जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः' इत्यत्र भवन्तु सुराः तत् स्त्रियश्च भवन्तु इत्यर्थस्य सुरैः सहितास्त्रियः इति समासेन विवक्षणात् प्रियकरणार्थं नियोजितानां 'यद्यद्भगवता दत्तमधिकारं स्वसिद्धये सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप' इति स्वधिकृतेष्टवस्तुसमर्पकाणां देवानां कोष्ठ्यन्तःस्थितस्य स्नेहाभिमानी देवतांशभूतैर्मोहादिदेवैर्देवक्यां स्तनयोरमृतं पयसि स्थापितं तस्य च पानं पूर्वग्रन्थे निबन्धे नन्दादिवदित्यादिना साधितं, तथाहि भगवतो गोकुलगमनानन्तरं देवक्या वात्सल्यरसेन तीव्रविरहवेदनायां 'यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत्'इति उद्धवेन भगवद्वचनस्य सत्यकरणे इत्यस्य वर्तमानदशायां प्रतिज्ञानात् प्रतिज्ञातस्य च भगवत्कृत्या 'मयापरोक्षं भजता तिरोहितम्' इत्यनेन दर्शनायोग्यपरोक्षावस्थानस्य तिरोहितपदार्थत्वेनोक्तस्य 'क्वासि क्वासि महाभुज' इत्यत्र वियोगदशायां तत्रत्यव्याख्यानेन परोक्षभुजाधानानुष्ठानस्य प्रदर्शनेन समर्थितस्यापि भक्तानां दृष्ट्या 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशया ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः' इत्याद्युक्तदशाविरहाङ्गीभूतध्यानेन सुप्रदर्शनेन चाविर्भावेन च 'द्रक्ष्यथ कृष्णमन्तिके' इत्यज्ञानोपसंहारद्वारा भगवदाज्ञया विषयज्ञापनेन च 'अन्तर्बहिः स भूतानां आस्ते ज्योतिरिवैधसि' इति ब्रह्मदृष्ट्यापि वक्तुं शक्यस्य निरूपितत्वात् । एवं नन्दादिषु विरहे प्राकट्यवत् तुल्यकारणयोः तु कार्यं इति न्यायेनाविर्भावस्य संभवात् । प्रकृतिवचनेन तद्दृढीकरणाच्च देवक्याः स्तन्यपानं तदाविर्भूय कृतमिति पीतशेषत्वसिद्धिरित्येकपक्षः । अथवा यदैव देवकी अत्युत्कण्ठिता मम पुत्रः श्रीकृष्णः कदा श्रीमुखं दर्शयिष्यति स्तन्यं मे पास्यति एवं एवं भगवन्तं स्मरति तदा स्नेहेन स्रुतं पयो भवति तदा तस्य स्नेहाभिमानी देवैर्देवक्या च भगवदर्थं मनसा संकल्पितस्य भगवद्भावत्वाद्भगवतैव ग्रहणमुचितं 'अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् । पत्रं पुष्पं फलम्' इत्यादिवचनैः, 'गोमायुवन्मृगपतेरिव भागमीषे' इत्यादिलोकोक्तिनिदर्शनैः नाभागप्रकरणीययशोदेशकस्वीकाराग्रहविषयकं 'ममेदं वास्तुकं वसु' इति रुद्रादिवाक्यादिदृष्टान्तैः ।

'कृष्णस्तन्यतमं रूपम्' इति स्वस्यापि तथानुष्ठानेन च भगवान् एव पिबतीति पीतशेषत्व-सिद्धिरिति द्वितीयपक्षः। अथवा एतद्बालेति। एते षड्बालकाः देवक्याः प्रतियातु कुमारोऽ-यमित्यादिना कुमारशब्दोपलक्षितषड्वर्षपर्यंतभोजराजेनानुकम्पिता नारदागमनात्पूर्वं यथा स्तन्यं पपुरेवं भगवानपि गोकुलगमनात् प्राक् 'बभूव प्राकृतः शिशुः' इति प्राकृतशिशुभवन-दशायां पपुस्तत्प्राकृतैरेव प्राकृत इति 'संबाहुभ्यां धमति' इति श्रुतिलिङ्गाद् द्विभुजत्वाव-तारणपरव्याख्यानस्य 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्संगलालितम्' इति भाष्यात् यशोदायाः स्तनंधयरूपसूचनार्थपरत्वसंभवात्। प्राकृतदशायां हि 'सद्यः पीतं विनिर्गमे' इति निबन्धेन दृढीकरणाच्च मूलत्वं सिध्यतीति पीतशेषता सिद्धिरिति तृतीयपक्षः। अथवा षड्बालाः 'नीतास्ते योगमायया' इति वचनात् बलिगृहगमनानन्तरं समागताः तथा भगवानपि गोकुलगमनानन्तरं समागतः कंसवधानन्तरं प्रथमं मिलितः देवक्याः स्तनं पपौ तत्रापि 'पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमं, माभूदिति निजां मायां ततान जनमोहि-नीम्' इत्यप्राकृतस्वरूपगोपनद्वारा प्राकृतशिशुभवनदशायां संभवाविनिर्गमे इत्यस्य च वि-गतो निर्गमः विनिर्गम इत्यर्थः। संभवाच्च प्राकृतदशायामिति निबन्धस्यैव प्रमाणत्वमिति सिद्धा पीतशेषतेति चतुर्थः पक्षः। अथवा देवक्या 'चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ, आनिन्यतु पितृस्थानाद् गुरवे गुरुदक्षिणाम्' 'तथा मे कुरुतां कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ भोज-राजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमागतान्' इति निजपुत्रदर्शनमात्रप्रार्थनायां भगवन्तौ बलिं प्रति-गत्वोचतुः 'इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये, त इमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम्' इत्यत्र प्रसादशब्देन निजोच्छिष्टनैवेद्यस्य प्रकरणात् प्रसिद्धेष्वसंभवात् 'तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी' इत्यत्र तच्छब्देन रामकृष्णविशिष्टमष्टानामेव नारायणाङ्गसंस्पर्शेति हेतुना व्याख्यातुमुचित-त्वात्। एत इववेत्यत्रापि बालकवद्रूपं कृत्वा भगवान्प्रथमं श्रेष्ठत्वात्प्रियत्वाच्च समागतः देवक्या उत्सङ्गे बालैः सह स्थित्वा पपौ, ततः भगवतो गदाभृतः पीतशेषं अन्ये पीत्वा कृतार्था जाता इत्यपि प्राकृतत्वदशायामिति निबन्धेन बलिगृहगमने अप्राकृतः। पुनः स्वगृहागमने 'बभूव प्राकृतः शिशुः' इतिवत् प्राकृतशिशुभवनदशायाः संभवात् 'तान् दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुत-स्तनी' इत्यत्र तत्पुत्रशब्दयोरसंकुचितवृत्त्या 'मोहिता मायया विष्णोः' इत्यनेन च 'मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप' इत्यत्र कृष्णपदमात्रोपादनाच्च दृढीकरणेन ध्वननात् इति पञ्चमपक्षः। एवं विरहदशायामाविर्भूतस्य भगवतः तथा भगवदर्थसंकल्पितस्य भगव-त्स्वीकारविषयत्वेन तथा प्राकृतशिशुभवनदशायां शिशुक्रियाप्रकटनेन तथा कंसवधानन्तरं प्रथममिलने स्नेहातिशयेन प्राशनादिसंस्काराङ्गत्वेन वा तथा बलिभवनादागमनानन्तरं स्वकीयजनोद्धारार्थं षड्बालकवत् बालकभवनेन देवक्याः स्तनपानं भगवतः पंचधा समर्थितमिति सुबोधिन्या मतेन पीतशेषत्वसिद्धिः।

श्रीहरये गुरवे नमः । अथ संदर्भमतेन पीतशेषत्वं साधयामः । तत्र तदर्थसंग्रहश्लोकः ।

वृष्णित्वे पृष्णिगर्भोऽप्यदितिजनुषि यो वामनो देवकीत्वे ।
श्रीकृष्णः प्राकृतः सन् शिशुरथ विरहे भक्तदुःखाऽसहिष्णुः ॥
विष्णुः कंसं निहत्वोक्तकृतिसुमिलने मङ्गलोपक्रमे वा ।
मातुः स्तन्यं जघासैतदमृतरसतो मोचयन् स्वान्पुनातु ॥

अत्रैवं योजना श्रीमद्भागवते दशमोत्तरार्धे श्रीदेवक्या मृतपुत्रदानप्रसङ्गे 'पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः । नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शना' इति श्रूयते, तत्र देवक्या अमृतं पयः गदाभृतो भगवतः पीतशेषं पानोच्छिष्टं पीत्वा नारायणाङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धात्मदर्शना जाता इत्यन्वयः । अत्र यद् गदाभृतः पीतशेषत्वं पयोविशेषणमुक्तम् तत् 'जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थः' इत्यादितत्रत्यवाक्यैः पानस्यासंभवात् कथं पीतशेषता सेत्स्यतीति शङ्कायामाह वृष्णित्वे पृष्णिगर्भेति । 'त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूर्वृष्णिः स्वायंभुवे सति तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः' इत्युपक्रम्य 'मादृशो वां वृतः सुतः' इत्युक्त्वा 'अहं सुतो वामभवं पृष्णिगर्भ इति श्रुतः' इति तत्रैव भगवदुक्ते पृष्ण्या देवक्या चैक्यात् वृष्णिजन्मनि पृष्णिगर्भेण भगवता पीतं स्तन्यं देवकीजन्मन्यपि पीतशेषत्वं संपादयतीति भावः । ननु जन्मान्तर्योर्भेदाः कथं तत् सिद्धिरिति चेन्न, 'भवान्नारायणसुतः शम्बरेणाहृतो गृहात् अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो' इत्यत्र पूर्वजन्मसंबन्धिभर्तुः पूर्वजन्मस्थाया रत्या अपरजन्मनि कामस्य भर्तृत्वमिवेहापि पृष्ण्या देवकीत्वमवधारय । ननु जीवे तादृक् व्यवहारापत्तौ द्रव्ये साध्यतां 'तत्पादसलिलं यथा' इत्यादौ साधितमेव नच पृष्णिगर्भदशायां पानं कृतमिति कुतो लभ्यते । देवसर्गे मातुरनुग्रहादुत्तैवसंहनानांगा इत्यादि पंचमस्कन्धोदाहरणात् स्तनपानाव्यवहाराभावाच्चेति वाच्यं । 'वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि यथेप्सितम्' इति सुतपसंप्रति भगवद्वचने । 'तनयं देहि तनयं तनयं नौ स्तनंधयम्' इति पृष्णिसुतपसोः प्रतिवचने पुराणान्तरीयस्तनंधयसुतप्रार्थनाश्रवणात् । नच स्तनंधयपदमार्षेऽपि लक्षकं श्रुतार्थबाधापत्तेः । किंच 'देशिनी रोदमानाया निदधे स दयान्वितः' इति मारिषां प्रकृत्य षष्ठस्कन्धात् । स्कन्दस्य षट्कृत्तिकास्तनपानार्थं षड्मुखकरणोदाहरणात् । देवसर्गेऽपि स्तनपानस्य व्यवहारस्य दृढीकरणत्वात् । ननु युक्त्या सिद्धेऽपि वचनमपेक्षितं तत्राह । 'अदितिजनुषि यो वामनः' इति तदधिवामनध्याने साधनरत्नमालायां 'स्वात्मनः कामयत्पुत्रमरोगं चिरजीवनम् । ध्यायेददित्या उत्सङ्गे वामनं स्तनपायिनम्' इति द्रष्टव्यम् । ननु प्रकृतग्रन्थे वामनावतारे तस्य क्व सावकाशः । 'बभूव तेनैव स वामनो बटुः' इत्युक्त्या स्तनपानाख्यसंस्कारार्थं एव सेति ग्रहणम् । नन्वदित्या देवक्या कः संबन्धः 'तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्' इति स्वीयत्वमेव । ननु 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन' इति भगवदुक्तन्यायेन देवकीकृष्णयोः जन्मान्तरस्य वचनानुभवसिद्धत्वात् कथं तत्रत्यस्तनपानेन प्रकृते पीतशेषता साध्यते इति चेत्तत्राह देव-

कित्व इति । 'तृतीयेस्मिन्भवेहं वै तेनैव वपुषानघे । जातो वां पुनरेवाहं सत्यं मे व्याहृतं सति' इति भगवदुक्तौ तेनैव प्राकृतेनैव वपुषा विद्यमानयोर्वां तृतीयेस्मिन् आविर्भावतिरोभावरूपया अघटितघटनपटीयस्या मच्छक्त्या तृतीयेस्मिन्भवे 'मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः' 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद, विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथौ' इत्यादि एकादशस्कन्धोक्तरीत्या ज्ञानमात्ररोपिते जन्मनीत्यन्वये देवक्यापृष्ण्यादितिभ्यामभेदः सिध्यति । अत एव 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप' इत्यत्र जन्माजन्मप्रयोजक अज्ञानज्ञाने कारणं तु तयादर्शितेति तदपवादार्थं 'एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे' इति भगवता पृष्ण्यादिस्वरूपसूचनादभेदो विनिर्गमितः । नच तेनैव वपुषेति भगवत्स्वरूपविशेषणं अहमित्युक्त्वैव निर्वाहः 'अजोपि सन्नव्ययात्मा' इत्यादिभिश्च । ननु पृष्ण्यादिदशायां पीतेन स्तन्येन देवकीदशायां पीतशेषता नाङ्गीक्रियते तर्हि षड्बालानां तत्पानस्य संभवात् भोजराजहननात् पूर्वमेव मुक्तिः स्यात् तत्राह श्रीकृष्ण इति ।

एतत्प्रकरणस्थ सुबोधिनीकारिकाणां अकारादिवर्णानुक्रमेण सूची ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची ।

श्लोकः ।	पृष्ठाङ्कः ।
ततः कुमारः संजातः	१५५
ततः कैलासमगमत्	१४५
ततः प्रविष्टौ सलिलम्	१५९
ततो लब्धद्विजसुतः	१५७
ततो विकारा ह्यभवन्	१३०
ततस्त आशुतोषेभ्यः	१३३
तत्कथं नु भवान् कर्म	१५२
तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य	९
तत्र तत्र तमायान्तम्	३२
तत्र वै वार्षिकान् मासान्	२७
तत्राश्वशैब्यसुग्रीवमेघ०	५८
तत्रोपविष्टमृषिभिः	५७
तथा तद्राष्ट्रपालोङ्ग	३१
तथा मे कुरुतं कामं	१६
तदंभसा महाभाग०	३९
तदा महाकारुणिकः स	१३५
तदाह विप्रो विजयम्	१५६
तदुक्तमित्युपाकर्ण्य	४४
तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मम्	१३२
तन्नः प्रसीद निरपेक्ष०	२०
तन्निग्रहाय हरिणा	१८७
तन्निशम्याथ मुनयः	१४८
तमः सुघोरं गहनं	१५८
तमाह चाङ्गालमलम्	१३५
तयोः प्रसन्नो भगवान्	३१
तयोः समानीय वरासनम् ...	१७
तर्पणं प्राणनमपाम्	५
तव परि ये चरन्ति	९१
तस्मान्न सन्त्यमी भावाः	८
तस्माद् ब्रह्मऋषीनेतान्	४६
तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य०	१६
तस्मिन् महाभीम	१५९
तस्मै ह्यवोचद्भगवान्	५८
तस्य जिज्ञासया विप्रा	१४४
तान् दृष्ट्वा बालकान्	२२
तान्दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः	१५८
ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरु	१६८
तां परं समनुध्यायन्	२८
तामर्जुन उपश्रुत्य	१५२
तासां स्त्रीरत्नभूतानां	१८३
तिस्रः कोट्यः सहस्राणाम् ...	१८६
तीर्थं चक्रे नृपो न	१८८
तुल्यश्रुततपःशीला	५९
तृणपीठबृसीष्वेतान्	३८
तेच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य	३३
ते नमस्कृत्य गोविन्दम्	२३
तेनासुरीमगन्योनिम्	२१
तेनोपसृष्टः संत्रस्तः	१६७
तेभ्यः स्ववीक्षण	३२
तेषां प्रमाणं भगवान्	१८७
तेषामुद्दामवीर्याणाम्	१८४
त्वं चैतद्ब्रह्मदायादः	१२३
त्वदनुगमी न वेत्ति	११९
त्वदनुपथं कुलाय	८२
त्वमकरणः स्वराट्	९३
त्वं यक्ष्मणा बलवतासि	१७५
त्रिविधाकृतयस्तस्य	१४९

द.

श्लोकः ।	पृष्ठाङ्कः ।
दर्शनं वां हि भूतानाम्	१८
दर्शये द्विजसूनुंस्ते	१५७
दशास्यबाणयोस्तुष्टः	१३४
दिनानि कतिचिद्भूमन्	३८
दिशां त्वमवकाशोसि	६
दुरवगमात्मतत्त्व०	८०
दुर्योधनाय रामस्ताम्	२६
दुःप्रज्ञाभविदित्वैवम्	४५
दृतय इव श्वसन्ति	७२
दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं	३३
देवक्या उदरे जाता	२१
देवं स वव्रे पापीयान्	१३६
देवासुरमनुष्येषु	१२८
देवासुराहवहत	१८७
देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि	४४
देवोपलब्धिमप्राप्य	१३५
दैत्यदानवगन्धर्वाः	१९
द्युपतय एव ते न ययुः	१२०

एतत्प्रकरणीय श्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिक्रमेण।

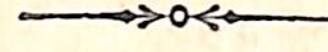
वाक्यम्।	पृष्ठाङ्कः।
४४ यथा कामिनां स्त्रीविशेषे सक्तचित्तं तत्सर्वथाननुभूय न निवर्तते तथा स्नेहे जाते भगवद्रसाभिनिवेशे यदा भगवति चित्तं भवति तादृशः कदाचिदपि गृहं न सेवते।	१०९।१५
४५ यथा अनन्तवृक्षा भूमौ फलन्ति तत उच्चस्थितान्यपि फलानि भूमावेव पतन्ति एवं सर्वे वेदाः स्वस्वरीत्या स्वशक्यं माहात्म्यं भगवतो वदन्ति तानि ज्ञानानि फलान्युच्यन्ते तेषां क्वापि पर्यवसानाभावात् भगवत्येव पतन्ति पर्यवसिता भवन्ति ।	१२१।१९
४६ यथा राज्ञः स्वगृहे रममाणस्यापि तदानन्दोद्रेकात् बहिर्गमनेच्छा भवति तथा भगवतोपि कदाचिद्विहारः (स्वानन्देन क्रीडा) तदा स्थावरजङ्गमभेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः। नहि पर्जन्यः वर्षणादधिकं किंचित्कार्यं करोति जीवानामुत्पत्त्यर्थम्। तथा भगवानपि केवल एव विहरति। ततश्चेष्टायामुद्गतायां स काल इति तेन प्रकृत्यादि शक्तयः प्रेरिता भवन्ति यथा राजनि निर्गते सेवकाः अप्रेरिता अपि कार्येषु प्रवर्तन्ते तथा कालो गुणक्षोभं कृतवान्। तथा प्रबलाग्नावुद्गते विस्फुलिङ्गा इव जीवा अपि निःसरन्ति ततः कालेन क्षुब्धा गुणाः साक्षात्परंपरया च सर्वमेव कार्यजातमुत्पादयन्ति।	९५।११
४७ यदैव भगवति सद्बुद्धिर्भवति तत आरभ्य भगवति भावः कर्तव्यः।	१०४।३
४८ ये उत्पद्यन्ते प्रवाहे तेषामुत्पत्तिविरोधित्वाद्भगवद्दर्शनं दुर्लभम्। ...	१९।१
४९ वेदकालोल्लङ्घनं न पुरुषोत्तमादन्यस्य शक्यम्।	२।१०
५० स ईश्वरो योऽलौकिकं करोति यो वेदस्याप्यशक्यं करोति। ...	२।७
५१ स एव क्षुद्रादि सुखमपेक्षते निद्रालस्यप्रमादोत्थं यस्य स्वरूपानन्दः सात्त्विकानन्दो न संभवति। ...	६४।२
५२ स एवेश्वरः यो नित्यानन्दः स एव कृष्णः।	१८।१७
५३ सत्त्वगुणेन वा, पर्यवसानेन वा, इन्द्रियाणां दर्शनसामर्थ्याभावेन वा, शृङ्गारेण वा, कामेन वा, आनन्दस्वभावेन वा, भगवद्रुच्या वा, लक्ष्मीरुच्या वा, तादृशस्यैव सहजत्वेन वा, नीलरूपो भगवानिति ज्ञातव्यम्।	१६०।१७
५४ सर्वत्र जगति भगवानेव शेते नह्यन्यो निद्रासुखभोक्ता भवति सर्वेषांप्राणिनां सुखार्थं वा।	१७२।१४
५५ सर्वं पापमेकत्र ईश्वरावज्ञा चैकत्र ।	१४१।२२
५६ सर्वोहि स्वस्मिन् विद्यमानं प्रयच्छति न त्वविद्यमानमतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवत एवाङ्घ्रिमुपासते आनन्दविधिम् ।	७९।२०
५७ सापेक्षा न विरक्ता भवन्ति।	१४६।१८
५८ सुवर्णशृङ्खलावत्सात्त्विकमपि गृहमन्धकूपप्रायमेव स्वपरासङ्ग्रहात् तदेव विस्तारकं यन्नेदबुद्धिनिवारकम्।	३९।३०
५९ स्वक्रियया प्राप्यं दुःखेनापि यन्न भवति तद् दुःप्रापम्।	१९।२
६० स्वजनादेर्भगवतश्च तारतम्यं ये न जानन्ति ग्राम्यसुखाय सर्वत्र मिथुनीभूय चरन्ति यथा स्वोपवेशार्थं कश्चित् स्थूलं मञ्चकं नयति पथिकः तथेमे निमेषार्धमात्ररत्यर्थं सर्वथा शृङ्खलाबद्धा इव तया सह चरन्ति नह्यन्तःपीडितं विषयाः सुखयन्ति।	१०८।२
६१ स्वभावतः स्मृत्यादिषु सर्व एवानन्दा निषिद्धाः यथेह साधारणस्त्रियः न सेव्यास्तथाऽप्सरसोपि यथात्र कालादिनियमव्यतिरेकेण भोगेषु भुज्यमानेषु सर्वश्रुतिस्मृतिविरोधो भवति एवं स्वर्गलोकेष्वपि ज्ञातव्यं यथात्रापकीर्तिः तथा तत्रापि अतः सर्व एव सुखानुभवो निषिद्धः निषिद्धाचरणे सर्वथा दुःखमिति सर्वमेव सुखं दुःखानुविद्धम्।	११९।१३

उपन्यस्तवाक्यानां सूची।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	कुत्रत्यम् ।
एतेन योगः प्रत्युक्तः	१०५	ब्र. सू. २।१।३
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना-गतागतं कामकामा लभन्ते	१५	भ. गी. ९।२१
एष ह्येव आनन्दयति	७९।८०	तै. २।७।१
एष सर्वेश्वरः एष लोकपालः	१००	बृ. ४।४।२२
कथमसतः सज्जायेत	११०	छा० ६।२।२।
कथं चरन्ति श्रुतयः	५९	भा. १०।८७।१
कश्चिन्महान् तस्य न कामनिर्जयः	१२४	भा. ८।८।२०
कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते	५	
कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः	७३	म. भा. शां. पर्व. आपद्धर्मे. अ. १७२।२६
को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्	७९	तैति. २।७।१.
गांधर्वो राक्षसश्च	२६	धर्मशास्त्र मनु
गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्	७६	ब्र. सू. १।२।११
चक्षुःप्रीतिः प्रथमम्	२७	रतिरहस्यस्थं पद्यम्
चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्	४	केन. २
चतुर्विधा भजन्ते माम्	१००	भ. गी. ७।१६
जहात्येनां भक्तभोगामजोन्यः	११७	श्वे. ४।५
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम्	८४	भाग. ११।१९।३
ततश्च शौरिर्भगवान्प्रचोदितः	९	भा. १०।३।४८
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	४।७६।९१	तै. २।६।१
तद्धर्मस्तस्य हि श्रेयः	१४०	भा. १।७।३७
तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्	८३	भा. ७।१।३१
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः	६६	तै. उ. ३।१
तस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च	९९	बृ. ३।८।११
तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः	७३	तै. २।२।१
तेजो वै घृतम्	६३	तै. ब्रा. ३।१।२।५।३३
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्ति-र्विशिष्यते	८४	भ. गी. ७।१७
त्रिविधस्य षडर्थस्य निशब्दोपि विशेषणम्	५५	
ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैः	२०	भा. ४।२९।४०
दहरं वै सा पराभ्यां दोहाभ्यां दुहः	७५	
द्व्यचश्छन्दसि	७४	पा. सू. ४।३।१५०
न तं विदाथ य इमा जजानान्य-द्युष्माकमन्तरं बभूव	८५	तै. सं. ४।६।२२
न तदश्नोति कश्चन	१२२	बृ. ३।८।८
न वयं श्रद्धीमहि	१४०	भा. १०।८९।३२

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	पत्रम् ।	पंक्तिः ।	शुद्धम् ।
तयो युवां	९	१६	यतो युवां
भगवत्पुत्रयोः	२२	१९	भगवत्पुत्रायाः
प्रेषाणार्थम्	२९	७	प्रेषणार्थम्
रथाष्वानर	२९	२०	रथाश्वनर
तुष्टचे	४५	१५	तुष्ट्या
तिष्ठतीति	६१	९	तिष्ठन्तीति
प्रवृत्ताः	६२	८	प्रवृत्ता
सुरयः	६८	४	सूरयः
विवृत्तिर्युं	६९	१३	निवृत्तिर्यु
कथानत्योक्ति	७१	१२	कथानन्त्योक्ति
जीववज्जनेन	८०	२१	जीववज्जनने
एतस्था	८०	२४	एतस्या
परमान्दस्य	८६	१९	परमानन्दस्य
भयनाके	९६४	१७	भयानके
ये यथ	१०४	१३	ये यथा
रहिता	१५३	१०	रहिताः
एवम वेयुः	१६४	१७	एव भवेयुः
दत्वा	१६१	१७	दत्त्वा

